

INHOUD NUMMER IV, 1981

TAALSOCIOLOGISCHE EN SOCIOLINGUISTISCHE ASPECTEN

- A. LANGENAKENS en P. VAN DE CRAEN : De noodzaak van een efficiënt tweetalig onderwijs aan migrantenkinderen in Nederlandstalige basisscholen te Brussel : enkele taalsociologische en sociolinguïstische beschouwingen. 3
- H. BAETENS BEARDSMORE : De overkoepelende taalhypothese toegepast op Brussel. 31
- R. BAETEN en A. VERDOODT : Belangstelling voor het Frans en het Nederlands als tweede taal in het Brussels secundair onderwijs, en behoefte aan talenkennis in de bedrijven van de Brusselse agglomeratie. 45
- F. LOUCKX : Operationalisering, beschrijving en analyse van het taaletnisch integratieproces van de Nederlandstaligen in de Brusselse agglomeratie. 63
- S. KEULEERS : Ideologieniveaus en communicatiesituaties : amplificatie en tegenwerking bij etnische thema's. Samenvatting van een onderzoeksproject. 85
- K. DEPREZ, Y. PERSOONS en M. VERSELE : Over het identiteitsgevoel van de Vlamingen in Brussel. Deel 1. 93

SOCIAAL- EN POLITIEK-HISTORISCHE ASPECTEN

- J. DE BELDER : Stad en platteland : inleiding tot de problematiek. 169
- R. BRUYNINCKX en M. DE METSENAERE : De rekrutering van de Brusselse bevolking op basis van de telling van het jaar XI. 183
- J. HANNES en M. DESPONTIN : Brussel omstreeks 1830. Enkele sociale aspecten. 199
- P. VAN DEN EECKHOUT : De rekrutering van de Brusselse armenbevolking in relatie met de afstotingsmechanismen in het gebied van herkomst. 219
- H. VAN VELTHOVEN : De taalwetgeving en het probleem Brussel, 1830-1914. 247
- H. VAN VELTHOVEN : Taal en onderwijspolitiek te Brussel, 1878-1914. 261

A.J. VERMEERSCH : De taalsituatie tijdens het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, 1814-1830.	389
A. DE JONGHE : Het vraagstuk Brussel in de Duitse <i>Flamenpolitik</i> , 1940-1944. Het Duitse standpunt.	405
SLOTBESCHOUWINGEN door E. WITTE.	447
Résumés — Abstracts	453
Inhoud <i>Taal en Sociale Integratie</i> , I, 1978.	476
Inhoud <i>Taal en Sociale Integratie</i> , II, 1979.	477
Centrum voor Interdisciplinair Onderzoek naar de Brusselse Taaltoestanden.	479

**TAALSOCIOLOGISCHE EN
SOCIOLINGUISTISCHE ASPECTEN**

Voorzitters : Prof. Dr. P.H. Nelde
Prof. Dr. R. Willemyns

Rapporteurs : Prof. Dr. R. Willemyns
Drs. P. Van de Craen

**DE NOODZAAK VAN EEN EFFICIENT TWEETALIG
ONDERWIJS AAN MIGRANTENKINDEREN IN
NEDERLANDSTALIGE BASISCHOLEN TE BRUSSEL :
ENKELE TAALSOCIOLOGISCHE EN SOCIOLINGUISTISCHE
BESCHOUWINGEN (*)**

door

Ann LANGENAKENS

U.L.B. — Institut de Phonétique

en

Piet VAN DE CRAEN

V.U.B. — Germaanse Filologie

0. INLEIDING

Het is niet overbodig te wijzen op de doelstellingen van de linguïstische tak van de interdisciplinaire aanpak van de Brusselse taalproblematiek. Een van de kenmerkende aspecten ervan bestaat erin een aanzet te bieden voor een benadering die niet zozeer via vooropgezette doelstellingen of hypothesen wil werken maar die eerder de taalkundige toestanden situeert binnen een groter geheel van intermenselijke gedragspatronen. Op deze wijze kan het verfransingspro-

(*) Wij danken in de eerste plaats de heer Vekeman, directeur van de gemeentelijke basisschool van Sint-Joost-Ten-Node voor zijn bereidwillige medewerking en belangstelling. Verder de heren Naesens en Junius voor hun bereidwilligheid waarmee ze ons informatie hebben verstrekt. Daarnaast gaat onze dank naar Professor Swain van het "Ontario Institute for Studies in Education" te Toronto, Canada, met wie we in de gelegenheid waren bepaalde aspecten van de problematiek door te praten en de professoren De Vriendt en Baetens Beardsmore voor hun commentaar op een eerdere versie van dit artikel. Uiteraard zijn alleen de auteurs verantwoordelijk voor de hier voorgestelde opvattingen.

ces worden beschreven als een taalveranderingsproces afhankelijk van talrijke sociolinguïstische en sociaal-psychologische variabelen zoals functionaliteit van een taalvariant, groepsidentiteit, sociale verwachtingspatronen en zo meer.

In voorafgaandelijk onderzoek werd hiertoe enerzijds een methodologische opening geboden (Van de Craen 1978) en anderzijds werden attitudinele aspecten van Nederlandstaligen belicht (Van de Craen & Langenakens 1979; Willemyns 1979). Onderhavig artikel wil ingaan op enkele aspecten van het onderwijs aan migrantenkinderen in de specifieke kontekst van de Brusselse taalproblematiek, en belicht enkele facetten van het zgn. pidgin-Nederlands.

De term "pidgin" mag hier op het eerste gezicht verbazing wekken, maar als we Muyskens & de Vries' definitie beschouwen: "Een pidgin is een marginale taal die beperkte communicatiebehoefte vervult van mensen die elkaars taal niet spreken maar toch moeten communiceren" (Muysken & de Vries 1980:105) dan blijkt meteen ook eenzelfde bekommernis naar de intermenselijke gedragsproblematiek. De kontaktschok tussen talen en culturen is immers niet waardevrij. Er ontstaan situaties die als marginaal worden ervaren waarbij de voor de hand liggende vraag niet wordt gesteld: marginaal voor wie? Het antwoord verraadt immers meteen dat hier sprake is van een welbepaalde invalshoek met name van diegenen die het voor het zeggen hebben, diegenen die taal en werkelijkheid definiëren en de aard van de kulturele ontplooiing bepalen. M.a.w. de studie van de zgn. marginaliteit is ook de studie van de maatschappij als geheel.

Dit laatste wordt op een erg indringende manier geïllustreerd door de Latijns-Amerikaanse pedagoog Paulo Freire die erop wijst dat marginaliteit geen keuze is maar een gedwongen toestand in de hand gewerkt door de krachtlijnen van maatschappelijke, vaak ontoelaatbare, blind werkende ontwikkelingen. Freire schrijft:

"marginal man has been expelled from and kept outside of the social system and is therefore the object of violence. In fact, however, the social structure as a whole does not 'expel', nor is marginal man a 'being outside of'. He is, on the contrary, a 'being inside of', within the social structure, and in a dependent relationship to those whom we falsely call autonomous beings, inauthentic beings-for-themselves" (Freire 1972:27).

Freire heeft het hier over analfabeten in Latijns-Amerika maar zijn analyse vertoont verbluffende vergelijkingspunten met de posi-

tie waarin de migrant of gastarbeider door de westerse wereld wordt gemanoeuvreed. Ook hij wordt als marginaal en als outsider gebrandmerkt terwijl hij in werkelijkheid wordt verdrukt binnen de maatschappij. Het gevolg is dat remedies hiervoor niet bestaan in een integratieproces naar de vreemde taal en cultuur toe maar eerder liggen in wat Freire noemt transformaties van gedehumaniseerde structuren (vgl. Freire 1972:28).

Het is met het oog op deze laatste opmerking dat we onze aanpak willen situeren. De sociolinguïst heeft tot taak iets te doen aan de niet-begrijpende en dus vijandige kontekst waarbinnen het als marginaal bestempelde individu functioneert. Zo wordt hij een deel van het proces dat "die Emanzipation des Menschen aus versklavenden Verhältnissen" (Horkheimer 1937:626) nastreeft of om met Dittmar te spreken : de sociolinguïst "must indicate clearly how to change the stigmatization of speech behavior of oppressed groups in society" (Dittmar 1975:264). Een aanpak die ook wel eens als sociale linguïstiek wordt omschreven (Van de Craen, te verschijnen).

In het eerste gedeelte gaan we in op de problemen waarmee het Nederlandstalig onderwijs in Brussel wordt geconfronteerd m.b.t. de migrantenproblematiek. Het tweede deel breidt dit uit tot enkele "case studies" en in het derde stuk zeggen we iets over recent onderzoek in verband met tweetaligheidsvraagstukken. Ten slotte geven we een aanzet tot de verdere uitbouw van het onderwijs zelf.

1. TAALSOCIOLOGISCHE BESCHOUWINGEN

Het migrantenprobleem heeft uiteraard implicaties die verder reiken dan het Brusselse taalprobleem. Migratie mag worden beschouwd als één van de belangrijkste oorzaken waardoor etnische groepen met elkaar in contact komen. Afhankelijk van de situatie ontstaan er welbepaalde machtsverhoudingen die met name in het onderwijs grote spanningen teweeg brengen. Het vaak als marginaal beschouwde kind komt niet tot ontplooiing in een onderwijs dat het in het beste geval naar het lager technisch of beroeps doet afvloeien. Net als zijn ouders kan het daarna slechts aanspraak maken op laag gewaardeerd werk. Skutnabb-Kangas spreekt terecht van "education... as a means of reproducing the caste of assembly line workers" (Skutnabb-Kangas 1980:100).

Het niet of onvoldoende inspelen van het onderwijssysteem op de specifieke leefwereld van het kind en/of het vaak negatieve verwachtingspatroon maken de vicieuze cirkel compleet. Daarnaast kampen ze met een taalproblematiek die nog het scherpst in het oog springt en die zich in een betrekkelijk grote belangstelling mag verheugen. Terecht menen we. Maar vaak wordt het ingewikkelde net van attitudes, verwachtingspatronen en cognitieve vaardigheden genegeerd en dat is veel minder terecht, zoals we zullen zien.

Het migrantenkind van vandaag is vaak ook een migrant van de tweede generatie wat de spanningen tussen de culturen in geen geval vermindert omdat de begeleiding vaak niets voorstelt of volstrekt onbestaande is. Hierdoor wordt de gettovorming op schrijnende wijze in de hand gewerkt. Ter illustratie hiervan : in België werden van overheidswegen de afgelopen tien jaar slechts drie maatregelen getroffen om de migrantenopvang soepeler te laten verlopen. 1) Tien vreemde kinderen hebben recht op een extra-taalleerkracht onder bepaalde voorwaarden; 2) een extra-kleuterleidster kan worden toegekend onder bepaalde voorwaarden en 3) er kunnen Islamitische godsdiensten worden georganiseerd.

Uit een recent onderzoek blijkt evenwel dat zelfs deze tegemoetkomingen in de praktijk om allerlei redenen erg moeilijk zijn te realiseren en dat relatief weinig scholen er gebruik van maken. De Pauw (1979) vermeldt : ruimtegebrek in de scholen, het niet vinden van geschikte leerkrachten, het niet bereiken van de norm, gebrek aan informatie en in enkele gevallen was de negatieve attitude van de schoolhoofden het obstakel. Bovendien ligt de drempel waarbij supplementaire leerkrachten mogen worden aangevraagd veel te hoog. 50% van de schoolbevolking moet ten minste uit kinderen van migranten bestaan (vgl. ook Naesens 1980b) maar bij 50% blijkt de tolerantiedrempel waarbij Belgische ouders hun kinderen van de school halen al ruim overschreden (vgl. De Pauw 1979) (1).

Een en ander heeft tot gevolg dat interessante initiatieven vaak zijn uitgegaan van privé-instanties. Sinds 1976 evenwel worden verschillende vormen van bicultureel tweetaligheidsonderwijs georganiseerd met de steun van de Europese Gemeenschap. Wat betreft het bi-culturele aspect willen we toch nog enkele opmerkingen formuleren.

(1) Onlangs werd dit cijfer op 30% gebracht.

Hoewel we ervan uitgaan dat een uiteindelijke oplossing voor de migrantenproblematiek ligt in het inrichten van bi- of multi-cultureel onderwijs, uiteraard gekoppeld aan het geschikte tweetaligheidsmodel (zie verder), willen we toch de positieve resultaten relativiseren die voortspruiten uit de lopende projecten. Het succesvolle van dergelijke experimenten werd tot nu toe altijd bepaald op basis van schoolresultaten en aan de hand van taaltests. Daar is in principe niets op tegen maar als evaluatie is het onvoldoende. Het al dan niet slagen van dergelijke projecten hangt in hoge mate af van de manier waarop ze werden uitgevoerd, van de motivatie van de leerkrachten en andere zgn. brede maatschappelijke factoren. Kortom, het succes van de experimentele programma's correleert met externe omstandigheden (vgl. ook Paulston 1980).

Laten we nu overgaan tot de specifieke Brusselse problematiek. De vraag die hierbij onmiddellijk oprijst, is dan de volgende. Waarom je druk maken om een relatief kleine minderheid? Inderdaad bedraagt het aantal leerlingen van vreemde nationaliteiten in de Brusselse Nederlandstalige scholen voor het schooljaar 1980-81 slechts 643 leerlingen, kleuter en lager onderwijs samen (vgl. Naessens 1980a). Hiervan zijn er ongeveer 170 Nederlanders of een andere toevallig aanwezige nationaliteit. Rest ongeveer een kleine 500 migrantenkinderen die traditioneel met de term gastarbeiderskind kunnen worden omschreven. In schril contrast hiermee staat de toestand van het Franstalig kleuter- en lager onderwijs waar voor het schooljaar 1978-79, bijvoorbeeld, er op 202.338 leerlingen, 63.527 vreemdelingen waren of 31,4%. In de gemeenten Sint-Gillis en Sint-Joost-Ten-Node bereikten de percentage pieken van respectievelijk 55,8 en 59% (Foyer 1981).

Het Franstalig onderwijs wordt a.h.w. overspoeld met migrantenkinderen terwijl het Nederlandstalig onderwijs voortboerde en in sommige gevallen zelfs met moeite overeind bleef. Er zijn dan ook meerdere redenen om het Nederlandstalig onderwijs te Brussel aantrekkelijk te maken voor migrantenkinderen.

Alvorens hier op in te gaan kijken we even naar de redenen die de migranten ertoe aanzetten om hun kinderen toch naar het Nederlandstalig onderwijs te sturen. Het is opvallend dat een groot gedeelte onder hen inwijkelingen zijn uit een andere Nederlandstalige gemeente (vgl. cijfers OCGB 1981). Het Nederlands dat ze daar oppikten volstaat om de knoop door te hakken ten voordele van een Nederlandstalige school. Nochtans stelden we vast dat ook hier de aan-

trekkingskracht van het Frans erg groot is. Bij drie van de zes Turkse families die we volgden in Sint-Joost-Ten-Node gaan de jongens toch naar de Franse school en de meisjes naar de Nederlandse ondanks het feit dat de jongens vroeger Nederlandstalige scholen bezochten. Een wel erg veelbetekenende graadmeter voor de wijze waarop het Nederlands staat aangeschreven. We zouden kunnen stellen dat men alleen dan niet overstapt op het Frans als de kennis van het Nederlands al redelijk goed is en die van het Frans nul, of als het er minder op aankomt, bijvoorbeeld als het om meisjes gaat ! Het Nederlands wordt pas interessant voor die gezinnen die van plan zijn zich hier permanent te vestigen en die het inzicht hebben verworven dat ook van hen tweetaligheid zal worden vereist als ze zich hoger op de maatschappelijke ladder willen hijsen.

Dit braakliggende recruiteringssterrein is de Nederlandse Cultuurcommissie niet ontgaan en in een semi-officiële publikatie vermeldt Junius (1981) vier factoren om het Nederlandstalig onderwijs aantrekkelijk te maken voor migrantenkinderen. 1) Het onderricht in de Franse taal is goed verzorgd, 2) er heerst een bijzondere waardering voor de autochtone cultuur, 3) er zijn lage schoolbevolkingsnormen en 4) de groeiende behoefte aan tweetaligen in het Brusselse.

We kunnen ons afvragen of deze vier factoren inderdaad de criteria zijn die de migranten ertoe zullen aanzetten hun kinderen naar het Nederlandstalig onderwijs te sturen. Punten 2 en 4, bijvoorbeeld vooronderstellen allerlei zekerheden omtrent de denk-, leef- en toekomstwereld van de migrant, waarop we niet altijd zicht hebben. Zoals hierboven uiteengezet zullen slechts de meest geïntegreerden voldoende aandacht besteden aan de Brusselse en Belgische structuren maar voorlopig is dit nog slechts een zeer klein deel van het migrantenpubliek aangezien velen er nog van dromen terug te keren en ze bovendien weinig verblijfszekerheid uit de wetgeving kunnen putten (vgl. OCGB 1981). Kortom, stellen dat er "een bijzondere waardering moet heersen voor de autochtone cultuur" en dat "er kan overwogen worden de Vlaamse kinderen enige begrippen bij te brengen van de vreemde taal en cultuur" (Junius 1981:2), bepaalt de richting die het onderwijs uitgaat, namelijk een of andere vorm van bi- of multicultureel onderwijs. Laten we de mogelijkheden eens op een rijtje zetten.

Naesens (1980b) vermeldt 1) integratief onderwijs, d.w.z. de migrantenkinderen blijft de eigen taal en cultuur onthouden; 2) parallel onderwijs, d.w.z. de autochtone taal en cultuur wordt buiten de

normale lessen behandeld; 3) bicultureel onderwijs, wat betekent dat de eigen taal en cultuur in het normale programma worden geïntegreerd en, ten slotte, 4) intercultureel onderwijs waarbij "beide bevolkingsgroepen worden vermengd" (sic) en de culturen expliciet met elkaar worden geconfronteerd.

In dit lijstje ontbreekt echter die vorm die vooral qua maatschappelijke implicaties nogal wat van het bicultureel onderwijs verschilt met name het tweetalig onderwijs in de zin van Paulston (1980). Al de onderwijsprojecten die in de Verenigde Staten onder de nieuwe federale regelingen van start gingen, de fameuze "title VII" (vgl. Fishman 1976) zijn wat genoemd wordt "bilingual programs" en ze moeten worden onderscheiden van het bicultureel onderwijs. Tweetalige programma's zijn erop gericht door onderwijs in de moedertaal van het kind en onderwijs van de gastlandtaal als vreemde taal, het kind beter voor te bereiden op een onderwijs dat uitsluitend de gastlandtaal hanteert. Aangezien een taal onmogelijk gedecontextualiseerd kan worden onderwezen komen automatisch cultuurelementen aan bod maar dit betekent nog niet dat het bicultureel onderwijs is zoals vaak verkeerdelijk wordt gedacht. Bicultureel onderwijs betekent dat de eigen cultuur expliciet wordt aangeleerd en zelfs naar de kinderen van het gastland wordt overgedragen. Het streven is naar een biculturele maatschappij, een ideaal waar een aantal minoriteitengroepen in de Verenigde Staten naartoe werken (Fishman 1976).

Toepassing van het bicultureel onderwijs op de Belgische en de Brusselse context ligt dan ook niet voor de hand. Het bicultureel en het intercultureel onderwijs stuit ook praktisch op enorme bezwaren want het is niet duidelijk met welke cultuur de Belgische kinderen moeten worden geconfronteerd. Bovendien is het de vraag of men tegemoet komt aan de noden van de migrantengemeenschap. Dit geldt zeker voor kinderen van ouders uit de tweede generatie die nog wel de taal van het moederland machtig zijn maar er in sommige gevallen zelfs niet met vakantie zijn geweest. Het valt te voorspellen dat de migrantengemeenschap verdeeld zal reageren wat betreft haar houding t.o.v. het moederland en in afwachting van duidelijker inzichten omtrent het migrantengedrag zijn we voorstanders van een vorm van tweetalig onderwijs, wat in de Brusselse context dan zelfs drietalig onderwijs impliceert.

Hieruit volgt ook dat het Limburgse EEG-project onterecht de naam bicultureel draagt (vgl. Haesendonckx 1980) maar beter ook tweetalig zou worden genoemd. Alleen de samenstellers van het

experiment in de Rijksmiddleschool te Borgerhout waar men met brugklassen voor anderstaligen werkt, schijnen de draagwijdte van het bovenstaande begrepen te hebben. Xhoffer schrijft : "Een biculturele opvoeding in de strikte zin van het woord is een onmogelijkheid. We kunnen een immigrantenkind onmogelijk in twee cultuursystemen tegelijk opvoeden. Hoogstens kunnen we cultuurelementen uit cultuur A selecteren en pogen te combineren met cultuurelementen uit systeem B om er tenslotte een compromisgeheel van te maken" (Xhoffer 1981:414).

Nog een opmerking geldt de unieke situatie van Brussel. Het migrantenkind komt terecht in een tweetalig grootstedelijk gebied waar een conflictsituatie heerst. Hierdoor wordt niet alleen de taalproblematiek complexer maar wordt ook de gettovorming en een grotere anonimiteit in de hand gewerkt (Meisel 1975). In het onderwijsprogramma zal het aanleren van een tweede vreemde taal (in casu het Frans) moeten worden ingelast. Maar hieruit volgt dan weer dat het onderwijs optimaal moet zijn willen er goede resultaten komen (zie verder).

2. ELIF EN YETER

Het leek ons interessant na te gaan welke de resultaten zijn die men nu met een minimum aan opvang in het Nederlandstalig onderwijs kan vaststellen. We zijn hierbij in de eerste plaats geïnteresseerd in de communicatieve bekwaamheden van de kinderen en de relatie met specifiek schoolse vaardigheden. We stellen twee Turkse kinderen voor die als exemplarisch voor andere gevallen kunnen gelden, namelijk de meisjes Elif en Yeter, beiden dertien jaar oud.

Elif komt uit wat men een "traditionele" familie kan noemen. Integratie in de Belgische maatschappij ligt geenszins in de bedoeling en de traditionele klederdracht en de Turkse gewoonten worden streng in ere gehouden. Het grootste deel van de familie woont nog in Turkije. Elif arriveerde in Gent toen ze ongeveer zeven jaar oud was. Ze liep er school maar werd tussen haar achtste en tiende jaar opnieuw naar Turkije gestuurd waar ze leerde lezen, schrijven en rekenen. Toen ze terug naar België kwam, werd ze in de derde klas gestopt. Nu zit ze in vijf. Haar broertjes gaan naar een Franse school en ze hoopt volgend jaar te trouwen.

Yeter komt uit een "progressieve" familie, waarvan de leden bij-

na allemaal in België wonen. De wil tot integratie is groot en het gezin staat positief tegenover de school. Yeter werd in België geboren, kende een normaal schoolverloop (op de kleuterschool na) en wil ook verder studeren. Haar broertjes gaan eveneens naar een Franse school want meisjes blijven meisjes.

Elifs accent is gezien het onregelmatige schoolverloop zeer behoorlijk. Nochtans is dit erg misleidend en willen we Skutnabb-Kangas bijtreden die zich afvraagt hoe het komt "why adults overestimate the linguistic skills of those children who sound fluent in their L2" (Skutnabb-Kangas 1980:104). Weliswaar spreekt Elif schijnbaar vlot in een hoog tempo nochtans kan ze zich met moeite verstaanbaar maken omdat haar taal doorspekt is met interferenties, overgeneraliseringsen en ze beperkt wordt in haar mogelijkheden om complexe situaties te verwoorden. Enkele voorbeelden zullen dit duidelijk maken.

Het Turkse lexicon kent slechts één woord voor *heel*, *veel* en *erg*. Elif gebruikt deze woorden dan ook als synoniemen, bijvoorbeeld, (in een gesprek over te laat op school komen) "de meester is veel kwaad"; of nog "as we daar water bij gedaan hebben, dan moes heel heel koke". Elif maakt geen onderscheid tussen de verba *kennen* en *weten* : "mijn zuster weet die jonge", en ze maakt gebruik van het werkwoord *maken* plus een al dan niet uitgedrukt substantief om nieuwe werkwoorden te vormen :

"as ge da gemaakt met vlees ajuinen da legge wij in't midde en da rolle wij en legge een band, die maakt zo en da's al ..."

(Uittreksel konversaties Elif).

De morfologie van de tempora evenals de samengestelde tijden zijn één grote warboel waardoor een verhaal uiterst moeilijk om volgen wordt :

"zie we trouwe zo... we doen eerst die mense kome aan ons vrage dat uw meisje voor onze jonge krije... dan vrage ze die en ze vrage altijd en als dan nie weggaan dan geve we da..."

(Uittreksel konversaties Elif).

Ze heeft ook kennelijk moeite met de perceptie van het Nederlandse klanksysteem. Ook deze fouten worden grotendeels verklaard door interferentie met het Turks. Zo worden /e/ en /i/ verward, worden /g/ en /X/ systematisch door /h/ vervangen en als bij het lezen,

dat uiteraard zeer zwak is, /h/, /y/ en /ly/ in een reeks woorden kort na elkaar voorkomen raakt ze volledig de kluts kwijt. Kortom, Elif kent na vijf jaar onderwijs in het Nederlands het klanksysteem niet en kan nauwelijks lezen.

Haar schrijftaal die getrouw haar gesproken taal weergeeft (hoe kan het anders), vertoont eveneens talrijke sporen van Turks-Nederlandse interferentieverschijnselen. Zo voegt ze vaak een tussenklinker toe bij een anlautkluster (bijvoorbeeld *veraag* voor *vraag* en *verouw* voor *vrouw*) wat zowel een fonetische weergave kan zijn van wat ze eigenlijk waarneemt als interferentie met het Turks waar dergelijke tussenklinkers gewoon zijn. Bovendien raakt ze ook niet wijs uit de verschillende lettertypes, noch geschreven, noch gedrukt.

Op een door ons ontworpen comprehensietest waarbij zaken en handelingen moesten worden benoemd scoort ze op 32 items slechts 50% en op de Raven voor elfjarigen, een niet-verbale IQ-test, behaalde ze slechts een score van 50% (het klasgemiddelde bedroeg 86,6%) hoewel we onmiddellijk willen wijzen op de beperkingen van deze laatste indicatie.

Hoe denkt Elif zelf over haar taalgedrag? Ik heb nu eens Turks dan weer Nederlands op school geleerd, zegt ze, maar telkens ik het-zij vanuit Turkije naar België kwam of omgekeerd, was ik alles vergeten. Ze benadrukt tevens het feit dat ze nu toch goed kan lezen en rekenen in het Turks, trouwens, zo voegt ze er aan toe, in Turkije hoef ik maar tot de vijfde klas naar school. We mogen hier een soort zelfbeschermingsstrategie veronderstellen waarmee ze t.o.v. de buitenwereld haar zwakke prestaties op school probeert te vergoelijken. We moeten er wel aan toevoegen dat we haar prestaties in het Turks niet hebben nagetrokken.

We kunnen echter wel de volgende bedenkelijke conclusie formuleren: tenzij Elif vooralsnog een andere onderwijsvorm krijgt aangeboden, is ze gedoemd de rangen van de halfabeten te vervoegen want haar toekomstige toestand is niet van die aard om hierin verandering te brengen.

Ook Yeters accent is zeer behoorlijk en dat is gezien haar achtergrond helemaal niet verwonderlijk. Nochtans laat ook haar taalgedrag heel wat te wensen over. Het bevat in feite dezelfde gebreken als dat van Elif zij het dan dat de frequentie van de fouten minder hoog is en communicatie met Yeter minder door begripsmoeilijkheden wordt gestoord.

De moeilijkheden liggen hier eerder op grammaticale verschijnse-

len die ook voor heel wat verwarring kunnen zorgen. De verklaring is ook hier vaak te zoeken in de interferentieproblematiek. Zo onderscheidt ze vaak geen genus bij de derde persoon enkelvoud ("mijn mama zijn broer"), laat ze meervoudssuffixen weg en congrueren werkwoord en onderwerp niet altijd, precies zoals in het Turks het geval is. Het Turks laat ook vaak pronominale verwijzingen naar vroeger genoemde personen of objecten achterwege, zoals Yeter hier doet in het volgende Nederlandse uittreksel :

"grootmoeder van mijn mama is dood, mijn mama zijn mama en mijn mama zijn papa is dood maar van mijn papa is (ontbrekend pronomen) nie dood"

(Uittreksel konversaties Yeter).

Anderzijds overgeneraliseert ze het gebruik van het relatief pronomen in subjectpositie : "mijn mama die was in 't kliniek" en "mijn grootvader die is dood". Daarnaast zondigt ze vaak tegen participia door overgeneralisering van de vorming van zwakke participia ("gekoomd").

Samengestelde zinnen stellen voor Turken bijzondere problemen omdat beide taalsystemen op dit punt aanzienlijk verschillen. Nu en dan gebruikt Yeter weliswaar *want*, *omdat* en *voor dat* (i.p.v. *opdat*) maar ze overgeneraliseert het gebruik van *toen*. Relatiefzinnen met een voornaamwoordelijk bijwoord kent ze niet en bijgevolg bestaan haar verhalen uit korte, snel op elkaar volgende enkelvoudige uitingen met vrij veel herhalingen :

"toen dak hier gekoomd bent, dan ben ik naar hier benede gegaan en daar hebbe ze gezegd ik kan nie pakke voor Vlaams; ik sprak Vlaams en ze hebben ons naar deze school gebrengt".

(Uittreksel conversaties Yeter).

Ten slotte nog een woordje over de woordenschat. Zoals we kunnen verwachten beheerst ze het schoollexicon vrij goed maar kent ze de zgn. "thuiswoorden" niet : *gasfornuis* en *kookpot* kende ze niet. In sommige gevallen maakt ze gebruik van woorden waarvan haar kennelijk de betekenis niet duidelijk is :

Interviewer : "Wat ga je met die brief doen ?"

Yeter : "Ik ga die besture"

(Uittreksel conversaties Yeter).

Laten we het nu over de schoolprestaties hebben. In tegenstelling tot Elif zijn we over de schoolprestaties van Yeter goed gedocumenteerd, aangezien ze regelmatig school liep (tabel 1).

TABEL 1 :

KLASGEMIDDELDE EN SCHOOLRESULTATEN VAN YETER
VOOR REKENEN EN NEDERLANDS (in %)

Vak	Klasgemiddelde (1)	Yeter
Rekenen	77,8	87,3
Nederlands	69,6	77,2

Deze resultaten wekken toch wel enige verbazing. Zowel voor rekenen als voor Nederlands steekt Yeter boven het gemiddelde uit, wat haar in de middenmoot van de (kleine) klas (N=11) situeert. Dit is begrijpelijk voor rekenen hoewel haar relatief lage score op de Raven, gezien haar leeftijd, (76,6%, klasgemiddelde 86,6%) misschien een aanwijzing is in de richting dat haar abstraheervermogen minder ontwikkeld is. Maar zoals we daarnet al stelden, moeten we bijzonder voorzichtig zijn bij het interpreteren van dergelijke cijfers, gezien de geringe representativiteit van zowel verbale als niet-verbale IQ-tests (vgl. Ginsburg 1972). We mogen dan ook aannemen dat rekenen voor Yeter weinig problemen oplevert.

Voor Nederlands liggen de zaken echter anders. Het in de bijlage opgenomen opstelletje van Yeter kan nauwelijks beter dan het klasgemiddelde worden beoordeeld : de aard van de fouten is zo dat een Nederlandstalig kind hiervoor onvoldoende zou krijgen. Natuurlijk vertegenwoordigt het in tabel 1 opgenomen cijfer Nederlands meer dan een evaluatie van Yeters schrijftaal maar toch mogen we veronderstellen dat gezien het regelmatige schoolverloop van Yeter, haar integratie in de klas en het relatieve gemak waarmee men met haar kan communiceren, dit cijfer positief hebben beïnvloed. M.a.w. Yeters cijfer voor Nederlands ligt hoger dan wat ze zou verdienen op grond van de kennis die ze van het Nederlands bezit. Daar is niets op tegen zolang men maar beseft dat hiermee geen garantie wordt geboden om, bijvoorbeeld, moeiteloos het secundair onderwijs te doorlopen.

(1) Bij de berekening van het gemiddelde werd geen rekening gehouden met de cijfers van Yeter.

Yeter is zich van deze toestand trouwens bewust want ze beweert het Nederlands slecht te beheersen; hetzelfde vindt ze trouwens van haar kennis van het Turks : hoewel ze een tijdje naar de Turkse school ging, beoordeelt ze haar Turks als "nie goe", voelt ze zich onzeker en beweert ze formuleringsmoeilijkheden te hebben. Onvermijdelijk duikt hier de term "semilingualisme" op (zie verder).

Yeters geval impliceert ook dat een regelmatig schoolverloop weliswaar goede schoolresultaten met zich kan meebrengen maar in geen geval voldoende prestaties, in die zin dat ze vergelijkbaar zijn met Nederlandstalige leeftijd- en/of klasgenoten. Hierdoor zal Yeter vroeg of laat moeilijkheden krijgen op school in die zin dat haar schoolse taalkennis te gering is om secundair onderwijs te lopen. Maar dit heeft ernstige gevolgen want zolang het onderwijs niet drastisch verandert, d.w.z. tegemoet komt aan de behoeften van de "immi's", zal dit de vorming van een subproletariaat alleen maar in de hand werken.

Laten we proberen via de theoretische, sociolinguïstische implicaties van het voorafgaande een aanzet tot een dergelijk emancipatorisch onderwijs te bieden.

3. SOCIOLINGUISTISCHE IMPLIKATIES

Uit het voorafgaande distilleren we twee konklusies : 1) ogenschijnlijk blijkt het wel mee te vallen met de mondelinge taalvaardigheid van migrantenkinderen na verloop van tijd; d.w.z. ze zijn in staat om zich verstaanbaar uit te drukken en beschikken over een redelijk begripsvermogen; 2) er zijn problemen op het schoolse prestatievlak wat wil zeggen dat de aard en de frequentie van de fouten (vooral op het lees- en schrijfniveau) vaak aanleiding geven om ze laag op de prestatieladder te evalueren.

Het gevolg is dat deze kinderen quasi automatisch in het lager technisch en het beroepsonderwijs terechtkomen omdat men meent dat ze nergens anders geschikt voor zijn. Meer nog de schooloverheid toont zich al uiterst tevreden als ze inderdaad blijken mee te kunnen in voornoemde vormen van voortgezet onderwijs. Er is hier sprake van enkele taai voortlevende mythes die in de hand worden gewerkt door het principe van de "self fulfilling prophesy". In wat volgt gaan we na waaruit deze vooroordelen bestaan en we brengen ze in verband met recente bevindingen uit de tweetaligheidsonderwijsre-

search.

Mythe nummer 1 : het migrantenkind kan best Nederlands leren zonder dat er aandacht wordt geschonken aan zijn oorspronkelijke taal. Mythe nummer 2 : hoe meer tijd het migrantenkind besteedt aan de studie van de vreemde taal, hoe efficiënter de resultaten zullen zijn. Mythe nummer 3 : naargelang er meer tijd overheen gaat, zullen de problemen in verband met onderwijs aan migranten zich a.h.w. vanzelf oplossen. Deze fel verspreide ideeën zijn de vertaling van de goedbedoelde intuïtieve redenering dat

“buitenlandse kinderen zo snel mogelijk de meerderheidstaal moeten leren, want een gebrekkige beheersing van die meerderheidstaal staat schoolsucces in de weg. Er moet ten behoeve van een voorspoedige tweede-taalverwerving veel onderwijs in de meerderheidstaal worden gegeven, waarbij die taal als vak moet worden onderwezen en als voertaal moet worden gebruikt bij andere vakken” (Appel 1980a:77).

En onmiddellijk hierna verzucht Appel : “Was het maar zo eenvoudig”.

3.1. BICS & CALP

Recent onderzoek werpt inderdaad een heel ander licht op deze problematiek. Volgens Cummins (1979) en Swain (1981) maak je bij taalvaardigheidsproblemen in het onderwijs best een onderscheid tussen enerzijds het informele, sterk op de kontekst gerichte, kommunikatieve taalgebruik en, anderzijds, het formele, gedekontekstualiseerde, schoolse taalgebruik. In het eerste geval spreken ze over “basic interpersonal communicative skills” (BICS) en in het tweede over “cognitive academic language proficiency” (CALP) waarbij

“BICS refers to the cognitively undemanding manifestations of language proficiency in interpersonal situations such as oral fluency, accent and some aspects of sociolinguistic competence”

en

“CALP are those aspects of proficiency which are related to the development of cognitive and literacy skills in school contexts and which underlie the ability to undertake the cognitive and academic demands made ... by our educational system” (Swain 1981:6).

Met andere woorden, BICS is de thuistaal en CALP houdt de schoolse taalaspecten in waarbij inderdaad cognitieve eisen worden gesteld. Laten we nu terugkeren naar de mythes van daarnet.

1) Het migrantenkind kan best Nederlands leren zonder dat er aandacht wordt geschonken aan zijn oorspronkelijke taal. Het is vanzelfsprekend dat de relatie tussen BICS en CALP voor een bepaalde taal in een implicatierelatie kan worden uitgedrukt waarbij CALP van taal A zonder BICS moeilijk is in te denken of, sterker nog, absoluut irrelevant is. Dit drukt de welbekende idee uit dat leren lezen en schrijven een oneindig veel moeizamer proces is als niet kan worden teruggegrepen naar een informele, kommunikatieve taalgebruikskompetentie. Komt er dan nog een vreemde taal bij te pas, zoals in dit geval, dan ontstaat het volgende beeld (zie figuur 1).

FIGUUR 1 :

AANWEZIGHEID VAN BICS EN CALP
BIJ MIGRANTENKINDEREN

Talen	BICS	CALP
moedertaal	+	—
tweede taal	—	—

Het kind beheerst een informeel, kontekst gericht, kommunikatief taalgebruik (BICS) in de moedertaal maar dit heeft in deze kontekst een beperkte reikwijdte want de tweede taal die op school wordt gesproken maakt gebruik van een heel andere nog niet verworven BICS van de tweede taal, *in casu* het Nederlands.

Ontvangt het kind evenwel onderricht in zijn moedertaal, zodat er gebruik kan worden gemaakt van de aanwezige BICS dan treedt er makkelijk een positieve transfer op. D.w.z. de CALP van de moedertaal kan de ontwikkeling van de CALP van de tweede taal op een positieve manier beïnvloeden omdat de cognitieve ontwikkeling in die richting niet taalgebonden verloopt (vgl. Cummins, te verschijnen; Swain 1981).

Het weinige empirische onderzoek dat in dit verband werd uitgevoerd schijnt deze redenering te steunen. Appel komt vooralsnog tot de voorzichtige conclusie "dat een onderwijsmodel waarin veel aandacht wordt geschonken aan de eigen taal van buitenlandse kinderen, in ieder geval aanvankelijk geen negatieve invloed uitoefent op de tweede-taalverwerving van die kinderen" (Appel 1980b:121). Experimenten in de gemeente Genk en onlangs in Borgerhout verwijzen eveneens naar een positieve transfer. Eén ding staat evenwel vast : het is niet meer mogelijk het belang van de eerste taal bij de migrantenproblematiek opzij te schuiven, net zoals dit trouwens bij de dialect-standaardtaalproblematiek het geval is, al zijn we voorlopig nog niet zover de juiste draagwijdte ervan naar haar juiste waarde te schatten. Het verst dat we nu kunnen gaan lijkt wel deze uitspraak van Swain : "spending time learning in one language benefits both languages equally with respect to developing those language related skills essential to academic success" (Swain 1981:8).

Maar er is ook meer : BICS en CALP stellen ons nu in de gelegenheid om diverse tweetaligheidsonderwijsprogramma's van een elegante theoretische onderbouw te voorzien. Figuur 2 toetst drie voorstellen aan elkaar. Het zgn. taalbad of "immersion program" (vgl. Swain 1974, 1976a en 1976b) waarbij tweetalige leerkrachten alleen L2 als voertaal in het onderwijs gebruiken maar de interactie tussen de kinderen, uiteraard in L1, begrijpen, heeft in Canada tot uitstekende resultaten geleid. Samen met Skutnabb-Kangas (1980) zijn we evenwel van mening dat dit programma niet zonder meer kan worden veralgemeend naar de migrantenproblematiek toe omwille van de totaal andere sociale en attitudinele kontekst. Hiermee gaat Swain trouwens akkoord (Swain 1980). Het onderdompelings- of "submersion" programma weerspiegelt een toestand die tot voor kort algemeen was en het in sommige gevallen nog is. Het onderwijs verloopt in een vreemde taal zonder dat er rekening wordt gehouden met de moedertaal van het kind. Dit leidt tot een vertraagde BICS en CALP ontwikkeling en leidt bovendien in vele gevallen tot taalonzekerheid en een gebrekkige competentie in beide varianten. Deze toestand noemt Skutnabb-Kangas "semilingualism" wat voor haar betekent "not knowing any language properly" (Skutnabb-Kangas 1980:102). Het minste wat men van een "submersion" programma kan zeggen is dat het geen programma is omdat het zich niet richt naar de eventuele behoeften van de taalgebruikers.

FIGUUR 2 :

VERGELIJKING VAN DRIE TWEETALIGHEIDSONDERWIJS-PROGRAMMA'S (vgl. ook Skutnabb-Kangas 1980)

	taalbad ("immersion")	onderdompeling in L2 ("submersion")	bescherming van L1 ("language shelter")
kenmerken	onderwijs in L2 leerkracht begrijpt L1 L1 hoog gewaardeerd	onderwijs in L2 leerkracht begrijpt L1 niet en waardeert L1 laag	onderwijs in L1 maar aandacht voor L2
gevolgen	positieve BICS en CALP ontwikkeling zowel voor L1 als L2	negatieve en trage BICS en CALP ontwik- keling met weerslag op L1	BICS en CALP ontwik- keling in L1 met po- sitiieve transfer naar L2
bruikbaarheid	in welbepaalde omstan- digheden waarin L1 niet negatief wordt gewaardeerd onbruikbaarheid voor migrantenonderwijs	onbruikbaar; leidt tot taalonzekerheid en ge- brekkige competentie in beide varianten ("semilingualism")	bruikbaar voor mi- grantenkinderen; hoopgevende resul- taten

Het derde programma tracht t.o.v. de moedertaal van het kind een beschermende houding aan te nemen. Het onderwijs wordt in L1 verstrekt (bijvoorbeeld in het Turks, het Arabisch...) maar L2 (bijvoorbeeld het Nederlands) wordt niet genegeerd want de mogelijkheid tot interactie in de vreemde taal is een absolute noodzaak en moet worden gevrijwaard. Deze aanpak heeft het grote voordeel dat er een normale CALP ontwikkeling optreedt voor L1 met de mogelijkheid tot positieve transfer naar L2 toe. De bescherming van L1 kan dan ook als de meest geschikte vorm van tweetaligheidsonderwijs aan migranten worden beschouwd mits bepaalde voorwaarden, die we zo dadelijk zullen zien, in acht worden genomen.

2) Hoe meer tijd het migrantenkind besteedt aan de studie van de vreemde taal, hoe efficiënter de resultaten zullen zijn. Deze uitspraak moet minstens worden gemodificeerd. In sommige gevallen blijkt de cognitieve maturiteit van het kind een minstens zo belangrijke factor als de tijd die aan de vreemdetalenstudie wordt besteed, vooral wat betreft het abstractievermogen en het bewust toepassen van regelstructuren. Dit kan betekenen dat in sommige gevallen oudere kinde-

ren sneller vorderingen maken in het verwerven van de tweede taal dan jongeren. Hier is immers sprake van CALP-ontwikkeling over de talen heen (zie figuur 3).

FIGUUR 3 :

BICS en CALP-ONTWIKKELING T.O.V. DE TWEEDE TAAL

Talen	BICS	CALP
moedertaal	+	+
	trage ontwikkeling	positieve transfer
tweede taal	+	+

Dit betekent dat een eventuele tragere BICS-ontwikkeling ten minste door bepaalde cognitieve bekwaamheden wordt gecompenseerd. Wat het kind inboet aan kommunikatieve vaardigheid, kan het terugwinnen aan cognitieve vaardigheid.

Nu kan men opwerpen dat oudere migrantenkinderen toch ook geen briljante resultaten behalen en op school hopeloos achterop raken. Wij menen evenwel in het licht van figuur 2 ook daarvoor een passende verklaring te bieden. Laten we de waarde van dit modelletje toetsen.

Tijdens een discussie op een colloquium te Mons over gastarbeiderskinderen (3), drukte Van der Geest er zijn verwondering over uit dat zijn kinderen die van een Nederlandse naar een Duitse school waren overgegaan zich wel snel aan de nieuwe Duitse omgeving aanpassen, terwijl migrantenkinderen uit Marokko en Turkije daar kennelijk veel meer moeite mee hadden. Een mogelijke verklaring voor dit fenomeen kan worden gevonden in de positieve CALP transfer in het geval van Van der Geests kinderen terwijl de Turkse of Marokkaanse kinderen in vele gevallen slechts een summiere opleiding achter de rug hebben en bijgevolg een achterstand in cognitieve ontwikkeling hebben opgelopen. Achterstand die niet onherroepelijk hoeft te zijn maar die het binnen het systeem vaak wel is. Vergelijk de opmerkingen in verband met Elif en Yeter. Dit werpt trouwens een ander

(3) Problèmes linguistiques des enfants de travailleurs migrants, Mons 3-5 september 1980.

interessant probleem op dat om nader onderzoek schreeuwt, met name in hoeverre de CALP-structuren als cultureel autonoom moeten worden beschouwd. Het is onze overtuiging dat er geen reden is om de relatieve autonomie die er volgens Cummins (1979) heerst tussen cognitieve ontwikkeling en taalontwikkeling, ook te poneren met betrekking tot de culturele waarden en de daarmee gepaard gaande semantische voorstellingen.

Net als bij het vorige punt staat ook hier met zekerheid vast dat er geen lijnrechte correlatie bestaat tussen de tijd besteed aan de studie van de vreemde taal en de efficiëntie van de resultaten. Dit betekent niet dat Naesens' stelling "dat migrantenkinderen, als ze vanaf de kleuterklas een Nederlandstalig onderwijs krijgen, slechts beperkte taalproblemen zullen hebben in het lager onderwijs" (Naesens 1980a: 17) hierdoor ontkracht wordt. Maar dit betekent wel dat in sommige gevallen veel meer aandacht moet worden besteed aan de cognitieve aspecten dan tot nu toe het geval is geweest.

3) Naargelang er meer tijd overheen gaat, zullen de problemen zich a.h.w. vanzelf oplossen. Dit is de verwoording van de gedachte dat na één en zeker na twee generaties de problematiek al voor een groot gedeelte zal zijn afgevlakt. Deze redenering zou best wel eens te optimistisch kunnen zijn. In een studie die poogde de verhoudingen tussen de aard van de interactieprocessen en het succes op school te verduidelijken, kwam Wells (1979) tot het besluit dat niet zozeer de mondelinge taalvaardigheid met succes op school correleerde maar wel de aard van de interactie tussen het kind en de ouders of diegene(n) die zich het lot van het kind aantrok(ken). Hieruit volgt dat niet alleen het verwerven van CALP zonder BICS moeizaam verloopt maar dat de CALP-verwerving afhankelijk is van welbepaalde interactieprocessen.

Dit laatste is dan allerm minst een linguïstisch maar wel een sociaal probleem waarbij met name het accepteren van culturele waarden centraal staat. Hieruit volgt onmiddellijk dat getto-vorming, interactieontwikkeling en CALP naar de schoolnorm toe, in geen geval samengaan. Het feit dat bepaalde problemen zich automatisch zullen oplossen blijft voor ons dan ook verbonden met de wijze waarop de maatschappij een passend antwoord heeft op de sociale ontwikkelingen.

Het feit dat we de drie bovenstaande mythes op belangrijke punten kunnen ontkrachten heeft belangrijke konsekwenties. In alle

gevallen bleek dat de cognitieve ontwikkeling van de migrantenkinderen in het gedrang dreigt te komen. Niet vanuit een enge deficiet-opvatting maar vanuit de specifieke aard van de taalverschijnselen en de cultureel gebonden interactieprocessen.

Twee mogelijke strategieën kunnen hierbij vruchtbare resultaten afwerpen. 1) De bevordering van de cognitieve ontwikkeling van het migrantenkind door middel van één of andere vorm van onderricht in de moedertaal en 2) de bevordering van de ontwikkeling van (i) BICS en (ii) CALP voor de tweede taal, met dien verstande dat de BICS-structuren naast formele schoolse aandacht ook met de medeleerlingen worden gehanteerd; CALP tweede taal houdt voor ons in systematisch verantwoord taalonderwijs waar ruime aandacht wordt besteed aan fel doorgedreven schrijf- en leesonderricht in combinatie met de CALP-ontwikkeling van de moedertaal.

3.2. SEMILINGUALISME

Het is haast onvermijdelijk om in deze context niet in te gaan op de implicaties van de term semilingualisme. Zowel Elif als Yeter geven aan dat ze noch het Turks, noch het Nederlands in voor hen bevredigende mate beheersen. In termen van BICS en CALP betekent dit, zoals we hebben gezien, dat Elifs CALP absoluut ontoereikend is om met succes de lagere school te doorlopen (zie ook bijlage); ook Yeters CALP, hoewel heel wat beter dan die van Elif, is evenmin voldoende om met kans op succes het secundair onderwijs af te maken. Beiden betwisten bovendien hun gesproken taalvaardigheid zowel wat het Turks als wat het Nederlands betreft.

We hebben hier te doen met een klassiek geval van semilingualisme in de zin van Skutnabb-Kangas :

“Semilingualism means not knowing any language properly, at the same level as monolingual native speakers, or, put more precisely, a situation where a child does not acquire the linguistic skill appropriate to her/his original linguistic capacity in any language” (Skutnabb-Kangas 1980: 102).

De aard van het onderwijs gekoppeld aan de aard van de interactieprocessen thuis en op school kunnen inderdaad aanleiding geven tot een toestand waarbij het taalaanbod zo gedesystematiseerd overkomt, dat de kinderen niet in staat zijn zich op hetzelfde niveau als hun medeleeringen te hijsen.

In dit verband kunnen we moeilijk Brent-Palmer (1979) bijtreden die meent dat semilingualisme een zgn. "middle class" vooroordeel zou zijn waarbij de waarde van sommige taalvarianten *a priori* zou worden ontkend. We geloven niet dat dit hier het geval is om de eenvoudige reden dat de kwaliteit van Yeters geschreven Nederlands (opgenomen in de bijlage) niets met vooroordelen heeft te maken. Het gaat hier wel degelijk om een reëel probleem zoals Haberland (1981) aanstipt.

Het is zeer begrijpelijk en zelfs toe te juichen dat taalkundigen zich hebben verzet tegen opvattingen die van oordeel waren dat er ook minderwaardige taalvarianten bestaan. Vanuit taalkundig standpunt zijn uiteraard alle varianten evenwaardig. Maar dit geldt, ten eerste, niet vanuit een sociaal standpunt : dan blijkt al gauw dat niet alle varianten gelijkwaardig zijn, en, ten tweede, doet dit linguïstisch standpunt hier niet ter zake. Semilingualisme verwijst immers niet naar een slechte of geminachte taalvariant, het verwijst naar een *niet- of half-voltooid taalverwervingsproces* door externe omstandigheden waardoor de sprekers niet in staat zijn om de finesses van de taalcode onder de knie te krijgen. Ontkennen dat dit verschijnsel bestaat of de vrucht is van een "middle class" verbeelding heeft dan ook geen zin.

Maar welke factoren zijn dat dan die het taalverwervingsproces zo ernstig kunnen verstoren ? We kunnen de volgende regel als uitgangspunt nemen : het taalverwervingsproces wordt steeds verstoord als de interactieprocessen die eraan ten grondslag liggen, de taalverwerving niet bevorderen. Dit klinkt op het eerste gezicht triviaal maar dit is niet zo als men bedenkt dat er aan heel wat voorwaarden moet zijn voldaan, wil een eerste of tweedetaalverwerving optimaal verlopen. We zullen ons hier beperken tot de barrières die migrantenkinderen kunnen ondervinden in het onderwijs en voor de rest verwijzen naar de conclusies van de literatuur in verband met taalverwerving en interactieprocessen. Taalbeheersing wordt bevorderd door de communicatie doelgericht op het kind af te stemmen (het fameuze "motherese" is hiervan een goed voorbeeld) en doordat het kind in een *beschermde taalomgeving* verkeert, m.a.w. in het interactieproces kind-volwassene wordt taal als communicatiemedium aangewend, en wel zo dat de volwassenen er steeds op toezien dat de boodschappen van en naar het kind ondubbelzinnig worden geïnterpreteerd (vgl. Lewis & Rosenblum 1977; Snow & Ferguson 1977; Waterson & Snow 1978; Bullowa 1979; Wells 1981). Laten we nu overgaan tot de onderwijsstrategieën.

Wells (1979, 1981) heeft overtuigend aangetoond welke voornaamste rol de ouders bij de schoolvorderingen en -prestaties van het kind spelen. Hiermee stelt zich bij migrantenkinderen het eerste conflict. De waarden waarmee deze kinderen in het onderwijs worden geconfronteerd zijn lang niet diegene die ze van huize uit hebben meegekregen of diegene waarmee ze zich thuis kunnen vereenzelvigen. De kans is groot dat de ouders zich weinig of niets van de schoolvorderingen aantrekken waardoor het kind niet wordt gestimuleerd. Dit is bijvoorbeeld het geval van Elif wier familie niet denkt aan integreren en de traditionele waarden verdedigt. Yeter daarentegen wordt meer gestimuleerd : haar familie wil graag in België blijven.

Het ligt voor de hand dat een dergelijke toestand tot moeilijkheden aanleiding kan geven. Moeilijkheden die zich vaak slechts onderhuids manifesteren. Het volgen van onderwijs betekent bovendien ook dat van de leerlingen wordt verwacht dat ze zich aan de eisen van het onderwijs, dat zeer specifiek is, aanpassen. We denken hierbij aan de belangrijke plaats die bijvoorbeeld het lezen en het schrijven bekleedt, aan het belang van een goede kennis van BICS als uitgangspunt van het (taal)onderwijs dat uiteindelijk moet resulteren in CALP of een gedecontextualiseerd, geëlaboreerd taalgebruik, en, ten slotte, aan het belang van de vraag- en antwoordstrategieën bij kennisoverdracht (vgl. ook Brent-Palmer 1979).

De voorafgaande waarden liggen niet voor de hand en het migrantenkind ziet zich voor een dubbele opgave geplaatst. 1) Het dient een tweede taal te verwerven in uiterst moeilijke omstandigheden, met name vaak vooraleer het kind alle registers van de moedertaal beheerst (zie verder) en 2) de interactieprocessen zijn niet doelgericht op de communicatiebehoeften van het kind toegespitst zodat we van een onbeschermd taalomgeving kunnen spreken.

Nu hoeft het eerste punt niet per sé nadelig te zijn. In dit geval echter wel omdat de interactiepatronen waarin het kind meedraait vaak tegengestelde belangen vertegenwoordigen en de machtsverhoudingen school-buitenwereld-familie voor conflicten kunnen zorgen. Met tegenstrijdige belangen bedoelen we hier de niet-stimulerende rol van de familie en de sterke sociale druk van de school waar aparte wetten gelden; met machtsverhoudingen bedoelen we dat de druk van de dominante taal van de externe omgeving, in dit geval het Nederlands of het Frans, zo groot kan zijn t.o.v. de minderheidstaal dat de motivatie om in de moedertaal te interageren zo niet verdwijnt dan wel fel vermindert. Het is een frequente observatie migranten-

kinderen onder elkaar in de schooltaal te horen converseren tot iemand van de oudere familieleden erbij komt. De rol van de moedertaal en het belang van het beheersen ervan wordt dus doorkruist door externe factoren die van belang zijn in het taalleerproces van de tweede taal.

De onbeschermdede taalomgeving waarin het kind BICS oppikt, impliceert dat dit taalgebruik een zeer beperkte reikwijdte zal hebben en slechts voldoende om de dagelijkse interpersoonlijke communicatie in stand te houden. Dat is al heel wat, maar zoals we gezien hebben, op het accent na, volstrekt onvoldoende. Ondanks het accent is de taaloutput doorspekt met fouten en niet adequaat genoeg om met kans op succes vervolgonderwijs te lopen.

De oorzaak van het semilingualisme van migrantenkinderen zouden we nu willen herleiden tot twee punten. 1) de interactieprocessen waarin het kind evolueert en die normaal aanleiding geven tot het moeiteloos verwerven van een eerste, eventueel zelfs een tweede en een derde taal, worden doorkruist door externe factoren zoals, de onmiskenbare dominantie van bijvoorbeeld een schooltaal, boven de moedertaal, en het eveneens onmiskenbare feit dat hun moedertaal als minderwaardig wordt bestempeld door de omgeving. De onbeschermdede wijze waarop bovendien de tweede taal wordt verworven, levert dan een resultaat op waarin weliswaar de nodige BICS van de moedertaal aanwezig is maar onvoldoende taalvaardigheid in de tweede taal. 2) Het onderwijs, dat gericht is op CALP-verwerving van de moedertaal in een normale toestand en bijgevolg gebruik maakt van en aanleunt bij de aanwezige BICS van de moedertaal, verloopt in het geval van migrantenkinderen langs het kind heen omdat het onderwijs een beroep doet op de minst ontwikkelde BICS met name die van de tweede taal. In deze omstandigheden is het onmogelijk om met goed gevolg onderwijs te genieten, en krijgt het kind de indruk dat het geen van beide talen in voldoende mate beheerst.

4. NEDERLANDSTALIG ONDERWIJS AAN MIGRANTENKINDEREN : BESLUIT

Een UNESCO-raming voorziet dat tegen het jaar 2000 ongeveer een derde van de Westeuropese jongeren een migrantenachtergrond zal hebben (vgl. Skutnabb-Kangas 1980). Dit betekent dat, als we de huidige toestand als maatstaf nemen, het aantal ongeschoolden op

een onrustwekkende manier zal toenemen en de getto-vorming in de steden nog zal uitbreiden. Tegelijkertijd zullen de klasse-tegenstellingen verscherpen, kortom "we are turning the clock back almost a hundred years" (Skutnabb-Kangas 1980:108). Het is in dit licht dat het onderwijs aan migrantenkinderen moet worden gezien (4).

Het Nederlandstalig onderwijs is, zoals Junius (1981) stelt, bevoorrecht in die zin dat het beter dan het Franstalige onderwijs, waar de toeloop enorm is, voorzieningen kan treffen om de opvang van migrantenkinderen adequaat te realiseren. We willen echter onmiddellijk duidelijk maken dat we geen pleidooi willen houden voor het Nederlandstalig onderwijs omwille van het Nederlandstalig onderwijs : de problematiek stijgt immers uit boven de communautaire vitetijen. Het gaat hier om een dringend sociaal probleem en we zouden willen pleiten, hoe utopisch dit ook mag blijken op dit ogenblik, voor een intercommunautaire werkgroep waarin de onderwijsbehoefte van de migranten zouden kunnen worden besproken en waar wetenschappelijk verantwoorde beleidslijnen zouden kunnen worden ontwikkeld.

Voorlopig haalt politiek het nog op het maatschappelijk nut. Een recent voorbeeld betreft het Foyer-project dat tot nu toe niet op subsidies kan rekenen omdat onderwijs te Brussel officieel slechts in het Nederlands of het Frans mag gebeuren.

Dit is een jammerlijk feit want uit de voorafgaande bespreking kunnen we immers afleiden dat in het algemeen de BICS-kennis van de migrantenkinderen van de tweede taal ontoereikend is om de CALP-verwerving probleemloos te laten verlopen. Twee remedies liggen dan voor de hand : 1) de BICS-kennis van de tweede taal op peil brengen, of 2) onderwijs in de moedertaal van het kind organiseren waarbij rekening wordt gehouden met de voorbereiding op de tweede taal. We geven de voorkeur aan de tweede oplossing omdat de cognitieve en sociale ontwikkeling van het kind dan ononderbroken kan verlopen. Bovendien is het mogelijk om bij de voorbereiding op het onderwijs in de tweede taal, gebruik te maken van de in vele gevallen al aanwezige BICS. De, weliswaar geringe, maar positieve ervaringen met dit systeem in de Rijksmidschool te Borgerhout, is een sterke aanwijzing dat we op de goede weg zitten.

Maar zelfs al blijkt het voorlopig onmogelijk onderwijs in de moedertaal van de migranten te verstrekken dan nog ligt er voor het Ne-

(4) Vanzelfsprekend is het onderwijs aan volwassenen ook belangrijk maar hierop kunnen we nu niet ingaan.

Tweetalig onderwijs aan migrantenkinderen

derlandstalig onderwijs te Brussel een belangrijke taak weggelegd. We menen te hebben aangetoond dat naast tekortkomingen in de taalvaardigheid, de tekortkomingen van de CALP bijzonder groot zijn. Vandaar dat het taalonderwijs aan migranten gesystematiseerd moet verlopen en bijzondere aandacht moet worden besteed aan die aspecten van, bijvoorbeeld het grammatica-onderwijs, die ze in staat stellen foutloos te lezen en te schrijven. Temidden van de discussie die in sommige kringen heerst in verband met het afschaffen van grammatica-onderwijs kan dit als reactionair overkomen. Nochtans moeten we ons bewust zijn van de aparte toestand waarin het migrantenkind zich bevindt : zonder systematisch onderricht zal zowel BICS als CALP oppervlakkig blijven en werken we hiermee impliciet de vorming van een subproletariaat in de hand. Maar zelfs deze vorm van onderricht veronderstelt een reorganisatie van het bestaande systeem zij het dan met minder verregaande consequenties als het inrichten van onderwijs in de moedertaal. De ervaringen die we met deze laatste vorm van hulp hebben opgedaan, o.a. in de gemeentelijke basisschool van Sint-Joost-Ten-Node zijn ook hier erg bemoedigend.

Het staat voor ons dan ook als een paal boven water dat als er geen rekening wordt gehouden met de specifieke toestand van het migrantenkind m.b.t. de noties BICS en CALP elk project tot mislukken is gedoemd. Rekening houdend met de verhoudingen tussen deze socio-linguïstische realiteiten en de taalsociologische behoeften van de hoofdstad moet het mogelijk zijn de toekomstige projecten een breder wetenschappelijke basis te geven zodat de kans op slagen toeneemt. Als dit lukt wordt Brussel een van de weinige voorbeelden waar taalpolitiek en taalresearch hand in hand gaan.

REFERENTIES

- Appel, R. (1980a) "De voertaal op school en tweedetaalverwerving van anderstalige kinderen. In : R. Appel e.a. (red.), 77:87.
- Appel, R. (1980b) Onderwijs aan buitenlandse kinderen in het Nederlands of in de eigen taal : de invloed op hun tweedetaalverwerving. In : R. Appel e.a. (red.), 112:122;
- Appel, R., C. Cruson, P. Muysken & J. de Vries (red) (1980) *Taalproblemen van buitenlandse gastarbeiders en hun kinderen*. Muiderberg: Coutinho.
- Brent-Palmer, C. (1979) A Sociolinguistic Assessment of the Notion 'Im/migrant Semilingualism' from a Social Conflict Perspective. *Working Papers on Bilingualism* 17, 137:180;
- Bullock, M. (ed) (1979) *Before Speech. The Beginning of Interpersonal Communication*. Cambridge : Cambridge University Press.
- Cummins, J. (1979) Linguistic Interdependence and the Educational Development of Bilingual Children. *Review of Educational Research* 49, 222:251;
- Cummins, J. (te verschijnen) The Entry and Exit Fallacy in Bilingual Education. *NABE Journal*.
- De Pauw, S. (1979) *Gastarbeiderskinderen in Nederlandstalige basisscholen : een exploratief onderzoek naar de gebruikmaking van overheidsmaatregelen en plaatselijke initiatieven ten behoeve van deze groep*. Ongepubliceerde licentiaatsverhandeling VUB.
- Deprez, K. (ed) (te verschijnen) *Sociolinguistic Studies from the Netherlandic Language Area*. Ghent : Story Scientia.
- Dittmar, N. (1975) Sociolinguistics — A Neutral or a politically engaged discipline ? *Foundations of Language* 13, 251:265;
- Fishman, J. (1976) *Bilingual Education : An International Perspective*. Rowbury, Mass., Newbury House.
- Foyer (1981) Bicultureel onderwijs in Brussel : projectvoorstel. Persmap 15 januari 1981.
- Freire, P. (1972) *Cultural Action for Freedom*. Harmondsworth : Penguin.
- Ginsburg, H. (1972) *The Myth of the Deprived Child*. Englewood Cliffs, N.J. Prentice Hall.
- Haberland, H. (1981) Logic Won't Plug Real Life Gaps : A Remark on Gerald Gazdar's "Class, 'Codes', and Conversation". *Journal of Pragmatics* 5, 27-33;
- Horkheimer, M. (1937) Philosophie und Kritische Theorie. *Zeitschrift für Sozialforschung* VI(3), 625:31;
- Junius, J. (1981) *Migrantenkinderen in het Nederlandstalig basisonderwijs in de Brusselse agglomeratie*. Circulaire NCC, werkgroep onderwijs.
- Lewis, M. & L. Rosenblum (eds) (1977) *Interaction, Conversation and the Development of Language*. New York : Wiley.
- Meisel, J. (1975) Ausländerdeutsch ausländischer Arbeiter. Zur möglichen Entstehung eines Pidgins in der BRD. *Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik* 5 (18), 9:53;
- Muysken, P. & J. de Vries (1980) Een sociolinguïstische kijk op het taalgebruik van buitenlandse arbeiders. In : R. Appel e.a. (red.), 99:111;

Tweetalig onderwijs aan migrantenkinderen

- Naesens, P. (1980a) *De situatie van de vreemde kinderen in het Nederlandstalig onderwijs van Brussel. Een analyse*. Brussel : OCGB-uitgave (=Onthaalcomité voor gastarbeiders voor Brabant).
- Naesens, P. (1980b) Twintig jaar verwarring in het onderwijs. *Bareel, tijdschrift voor wie ten dienste staat van buitenlanders* 3 (11), 4:7;
- OCGB (1981) Onthaalcomité voor gastarbeiders van Brabant. Brussel : Uitgave OCGB 81/1.
- Paulston, C. (1980) *Bilingual Education*. Rowbury, Mass., Newbury House.
- Skutnabb-Kangas, T. (1980) : Semilingualism and the Education of Migrant Children as a means of reproducing the caste of assembly line workers. *Tijdschrift van de VUB* 21 (2), 100:136;
- Snow C., & C. Ferguson (eds) (1977) *Talking to Children. Language Input and Acquisition*. Cambridge : Cambridge University Press.
- Swain, M. (1974) French Immersion Programs Across Canada. *The Canadian Modern Language Review* 31(2), 117:129;
- Swain, (1976a) Bibliography : Research on Immersion Education for the majority child. *The Canadian Modern Language Review* 32 (5), 592:96;
- Swain (1976b) English-Speaking Child + Early Immersion n Bilingual Child ? *The Canadian Modern Language Review* 32(2), 180:7;
- Swain (1980) Immersion Education : Applicability for Nonvernacular Teaching to Vernacular Speakers. Paper presented at the symposium on Standard Language/Vernacular Relations and Bilingual Education. Racine, Wisconsin.
- Swain (1981) Time and Timing in Bilingual Education. *Language Learning* 31.
- Van de Craen, P. (1978) Methodologische implicaties van sociolinguïstisch onderzoek. *Taal en sociale integratie* 1, 1:20;
- Van de Craen, P. (te verschijnen) Social linguistics and the Failure of Theories. In : K. Deprez (ed), (te verschijnen).
- Van de Craen, P. & A. Langenakens (1979) Verbale strategieën bij Nederlandstaligen in Sint Genesius Rode. *Taal en sociale integratie* 2, 97:139;
- Waterson, N. & C. Snow (eds) (1978) *The Development of Communication*. New York:Wiley.
- Wells, G. (1979) Describing Children's Linguistic Development at Home and at School, *British Educational Research Journal* 5, 75:89;
- Wells, G. (1981) *Learning Through Interaction. The Study of Language Development*. Cambridge:Cambridge University Press.
- Willemys, R. (1979) Bedenkingen bij het taalgedrag van Vlaamse universiteitssstudenten uit Brussel-Halle-Vilvoorde. *Taal en sociale Integratie* 2, 141:158;
- Xhoffer, J. (1981) Een exclusief experiment in België : brugklassen voor anderstaligen in de Rijksmiddenschool te Borgerhout. Een alternatief voor de opvang van immigrantenleerlingen. *Persoon en Gemeenschap* 33(9), 411:417.

BIJLAGE

1. Opstel Elif :

Het brie van Ikzan

Ik sture naar mijn vrinden een kado en ik koopt een bruk en een bot. Ik steek in het doos nogneker ront papir en ik stap naar de posp en ik ben aan de popst ik veraag aan die verouw en het lokt twee en de verouw pakte die kado aan mijn hand en die wegen 5 kilo en de verouw veraagt aan mijn 350 fr en ik kom weer naar huis. Het is al een week geliede en ik ga weer naar de popst en ik vrag aan die mense en de menese gezehet nog een paar daagen waht. Ik ga weer naar huis en dan ga ik naar de buit en ik kijkt naar op de hrond en ik zie en papier en dat brive van Ikzan die heevt heschrijven ik hep en ik heb en bruk en bot en ik ben heel blij.

2. Opstel Yeter :

Vakantie

Ik ben naar vakantie geweest en ik had mijn spaarpot geld gespaard en met dat geld ben ik naar Walibi geweest. In Walibi heb ik gevist, getennist, gewandeld, gezwemmen, gevoetballen en dan ben ik met moeder gepingpond. Dan ben ik met mama aan zee geweest daar heb ik gevaren met het boot. Ik heb geduikt. Inge en ik vlogen boven de Meli. Toen ik het vliegtuig vloog heb ik ook de Meli gezien. En dan ben ik terug naar huis gekomen. Het was een plezante vakantie.

Drs. Ann Langenakens
Institut de Phonétique — U.L.B.
50, av. F. Roosevelt
1050 Bruxelles

**DE OVERKOEPELENDE TAALHYPOTHESE
TOEGEPAST OP BRUSSEL**

door

Hugo BAETENS BEARDSMORE

V.U.B. — Germaanse Filologie

Het welbekende begrip diglossie, zoals dat door Ferguson (1959) werd ontwikkeld, houdt in dat er een functioneel onderscheid wordt gemaakt tussen twee sterk uiteenlopende taalvariëteiten, met name een zogenaamde *Hoge* variëteit voor formele en officiële gelegenheden en een zogenaamde *Lage* variëteit voor de gewone dagelijkse omgangstaal. Dit model was het uitgangspunt van veel sociolinguïstisch onderzoek in de gehele wereld. Fishman (1967) heeft dit begrip aangepast ten einde het geschikt te maken voor een tweetalig kader door de relatie diglossie-tweetaligheid na te gaan. Hij gaat ervan uit dat tweetaligheid in de eerste plaats een individuele competentie inhoudt terwijl diglossie daarentegen beschouwd moet worden als de maatschappelijke tegenhanger ervan; bovendien kunnen beide naast elkaar bestaan in gemeenschappen die twee of meer talen gebruiken naargelang de eisen van de interacties tussen en binnen bepaalde groepen. Fishman stelt de mogelijke relaties die kunnen bestaan tussen tweetaligheid en diglossie schematisch voor zoals in figuur 1. Hieruit blijkt dat complexe taalgemeenschappen beschreven kunnen worden in termen van eenvoudige referentiepunten die de aan- of afwezigheid van een samenstellend kenmerk aangeven.

FIGUUR 1

		Diglossie	
		+	—
		A. Tweetaligheid	B. Tweetaligheid
		+	—
+	Tweetaligheid	Diglossie	Diglossie
		C. Diglossie	D. Geen diglossie
		—	—
—	Tweetaligheid	Tweetaligheid	Geen tweetaligheid

Fishmans model is bijzonder bruikbaar om de betrekkelijke stabiliteit van het codegebruik te benadrukken, veroorzaakt door politieke en sociale krachten in linguïstisch complexe gemeenschappen. Het toont bijvoorbeeld aan hoe situatie B (tweetaligheid zonder diglossie) een kenmerk kan zijn van een toestand volgend op een abrupte, politieke verandering zoals die bijvoorbeeld ontstaat na het opleggen van een externe taal door een dominerende taalgemeenschap. Dit resulteert dan in de aanwezigheid van relatief weinig personen die tweetalig zijn en dus zowel de officieel opgelegde Hoge variant als de autochtone Lage variant machtig zijn. Het kenmerkende van deze situatie is echter haar instabiliteit en na verloop van tijd zal zij overgaan naar toestand A of C (zie figuur 1).

Situatie D (noch tweetaligheid, noch diglossie) is betrekkelijk zeldzaam aangezien het een stabiele, niet-hiërarchische gedifferentieerde, homogene taalgemeenschap veronderstelt, waarin één en dezelfde code voor alle communicatiedoeleinden functioneert. Deze situatie komt voor in kleine, gesloten plattelandsgemeenschappen die een beperkte kommunikatieradius met de buitenwereld hebben. We denken hierbij aan getto-achtige omstandigheden veroorzaakt door bijvoorbeeld een plotselinge stroom migranten. Situatie D is eveneens onstabiel omdat maatschappelijke ontwikkelingen aanleiding geven tot ofwel 1) situatie C, waarin één taal de bovenhand haalt (diglossie zonder tweetaligheid) ofwel 2) situatie A, waarin de socio-economisch dominerende groep haar taal als cultuurtaal oplegt terwijl de tweede taal in aanzien verliest (tweetaligheid met diglossie).

Hoe interessant Fishmans referentiekader ook moge zijn voor de beschrijving van de Brusselse taalproblematiek, toch is het een al

te eenvoudige voorstelling van de ingewikkelde Belgische situatie (ook al beweert Fishman zelf dat bi- en di-geïnterpreteerd kunnen worden als symbolen van meer ingewikkelde gevallen zoals bijvoorbeeld "tri/ter, quadri/tetra" — Fishman, 1980, 6). Niet alleen kunnen we de vier beschreven typen in de Belgische hoofdstad tegelijkertijd terugvinden, maar daarnaast moeten we binnen deze complexe stedelijke gemeenschap ook rekening houden met een belangrijke derde dimensie van sociolinguïstische verandering, namelijk een zich uitermate snel ontwikkelend standardisatieproces.

Hieruit volgt dat het verband tussen tweetaligheid en diglossie met nog minstens één element zal moeten worden verrijkt wat dan tot een heel andere voorstelling van de feiten leidt. De verhouding Nederlands-Frans kunnen we dan als eerste element aanzien, het prestigeverschil tussen deze twee talen in termen van Hoog-Laag als tweede element, terwijl de interne spanningen tussen de dialecten en de twee standaardtalen afzonderlijk als derde element kunnen worden beschouwd.

Dit laatste betekent dat zowel de Nederlandse als de Franse standaardtaal onderbouwd worden door respectievelijk een aantal bloeiende Vlaamse en Waalse dialecten, die eveneens binnen een Hoog-Laag referentiekader moeten worden gezien. De vraag die we ons nu willen stellen richt zich naar de precieze aard van de vervechtingen van al deze elementen binnen het bredere Belgische linguïstische systeem. Met name, wat is de verhouding tussen diglossische en niet-tweetalige gemeenschappen (situatie C) gevoed door enerzijds een Vlaams en anderzijds een Waals hinterland, en de diglossische tweetalige gemeenschap (situatie A) in de stad zelf. Hierbij is het opvallend dat de Westeuropese Brusselse kontekst gelijkenissen vertoont met bepaalde sociale en politieke veranderingen in de Derde Wereld.

T'Sou (1980) schrijft :

"... sociolinguistic realignment implies a certain prerequisite, dynamic perspective that is not traditionally associated with static characterisations of the relationship between language and society as represented by diglossia. The dynamic perspective is significant in part because sociolinguistic realignment has gone hand in hand with political changes and transformations. Very often the realignments are the results of language planning or language policies which contributed to or are the consequences of the political changes."

T'Sou (1980, 1981), die voorbeelden aanhaalt uit de Chinese Volksrepubliek, Maleisië en Singapore, merkt op hoe maatschappijen die verschillende codes hanteren (triglossische maatschappijen) de neiging vertonen om het *Hoog-* en *Laag-*gebruik aan te passen zodanig dat de *Hoge* en *Lage* structuur verschuift in de richting van maatschappelijke diglossie en sociale of individuele tweetaligheid. Dit geeft aanleiding tot het volgende driedelige model : 1) een lokaal of regionaal dialect gaat als *Lage*-taal functioneren en gaat de dagelijkse omgangstaal beheersen, 2) een *Hoge*-taal gaat op regionaal niveau functioneren voor formele aangelegenheden, en ten slotte 3) er ontstaat een *Overkoepelende* taal (voortaan *O*-taal) die een hoger prestige krijgt dan de *Hoge*-taal, vooral voor diegenen die een hogere plaats op de sociale ladder trachten te bereiken. Dit drievoudige referentiekader, bestaande uit *O*, *H* en *L*-talen willen we nu toepassen op de Brusselse situatie om de aanpassing van het taalgebruik in het heden en het verleden te illustreren.

In de Belgische context zien we dat het algemene maatschappelijke tweetaligheidspatroon zowel voor de Vlaamse als Waalse gemeenschap op een triglossische wijze onder te verdelen is. Dit is dan het resultaat :

Vlaanderen :

- regionale dialecten, b.v. het Antwerps, Brussels, die als *L*-talen functioneren;
- Zuidnederlands standaard (cf. Baetens Beardsmore & Van De Craen, 1979) of “gekuist dialect” (cf. Willemys, 1979), dat als de regionale *H*-taal functioneert afhankelijk van de sociale status van de spreker;
- algemeen Nederlands, of de overkoepelende standaardtaal, *O*-taal, voor de gehele nederlandstalige gemeenschap;

Wallonië :

- regionale Waalse dialecten, b.v. Gaumais, Rouchi, die als *L*-talen dienst doen;
- het regionale Frans, b.v. het in Charleroi of Brussel gesproken Frans, dat als de regionale *H*-taal functioneert;
- het standaard Frans (dat Warnant, 1973, 107, “français neutralisé” noemt), de overkoepelende supra-regionale standaardtaal, die als *O*-taal voor de gehele franstalige gemeenschap functioneert.

Als we ons nu weer richten op de Brusselse situatie, in de wetenschap dat de zes hierboven genoemde componenten mogelijkerwijze alle in de tweetalige hoofdstad voorkomen, kunnen we de relatie analyseren tussen de O, H, en L-talen die hun oorspronkelijke grenzen overschrijden (vgl. het Fishman model).

T'Sou (1980) haalt voorbeelden aan van "substitutieve verschuiving" (substitutive realignment) en "eenvoudige additieve verschuiving" (simple additive realignment) om taalstatusveranderingen in het Verre Oosten, ook van toepassing op de Belgische situatie, te verklaren.

Als we aannemen dat de belangrijkste taalveranderingen in Brussel plaatsvonden ten tijde van de Franse Revolutie zien we dat de periode tussen 1793 en 1814 een voorbeeld was van substitutieve verschuiving waarin taal 1 (het Nederlands) abrupt per decreet werd vervangen door taal 2 (het Frans) waardoor de O-taal een taal werd die de meerderheid van de bevolking vreemd was. (We zijn ons er natuurlijk van bewust dat het Frans als H-taal dienst deed in Brussel vanaf de late Middeleeuwen.) Deze periode komt overeen met situatie C van Fishmans model.

Vanaf 1814 tot 1830, onder Willem I, was het Nederlands van staatswege als O-taal verplicht, waardoor het Frans in Brussel degradeerde tot de positie van H-taal en het autochtone Vlaamse dialect tot L-taal verviel. Dat het Frans zijn H-positie zou handhaven kan verklaard worden door het feit dat een ganse generatie intellectuelen zijn vorming had gekregen ten tijde van de Franse overheersing met als gevolg dat er een situatie van grote instabiliteit was ontstaan ten tijde van de revolutie van 1830. Want alhoewel we volgens Fishmans referentiekader te maken hebben met een situatie van het type A, is er geen echte verbinding tussen de O, H, of L-talen, omdat de autochtone Brussels Vlaamse L-taal bijna net zo verschillend was van de algemeen Nederlandse O-taal als van de intermediaire Franse H-taal (cf. de opmerking van Mercy, gouverneur van Brabant, over de moeilijkheden die zijn ondergeschikten hadden met de briefwisseling van den Haag (De Jonghe, 1943, 59).) In werkelijkheid was de Nederlandse periode van 1814 tot 1830 meer verwant aan de situatie van het type C in het Fishman model.

Omdat een situatie van het type C zeer onstabiel is in een stad waar twee verschillende taalgemeenschappen voortdurend met elkaar in contact zijn, is het te verwachten dat er na verloop van tijd een geleidelijke verschuiving ontstaat naar een situatie van het type A. De

periode die zich uitstrekt van de Belgische onafhankelijkheid tot het begin van deze eeuw ziet de duidelijke opkomst van het type A, waarbij het Frans opklimt van een H naar een O-status, de tussenliggende triglossische komponent uitschakelt en het Brussels Vlaamse dialect in L-positie achterlaat. In een diglossische situatie waarin een taal als O-taal en de andere als L-taal dienst doet, ligt het in de aard van het tweetaligheidsproces dat dit een tussenfase is op weg naar de overheersing van één taal, een ontwikkeling die zich meestal binnen drie generaties voltrekt (Van Loey, 1958, 299). Deze trend verklaart het overwicht van de eentalige Franssprekenden in het Brussel van vandaag en leidt tot een situatie van het type D (een vereenvoudiging dus van de idee dat de afwezigheid van diglossie hoogst onwaarschijnlijk is in complexe stedelijke gemeenschappen) waar een groot gedeelte van de bevolking noch diglossisch noch tweetalig is.

Als we nu terugkeren naar de huidige situatie, denkende aan de opkomst van het Vlaams bewustzijn sinds de eeuwwisseling en vooral na de 2de Wereldoorlog en de politieke en constitutionele veranderingen die het teweeg heeft gebracht, zien we dat alle vier elementen van Fishmans model in de hoofdstad aanwezig zijn als gevolg van eenvoudige additieve verschuivingen. Hiermee wordt bedoeld dat er naast de vroegere H-taal, het Frans (ook functionerend als O-taal) een andere O-taal is ontstaan, nl. het Algemeen Nederlands. Deze tweede O-taal is er niet alleen via taalpolitieke factoren bijgekomen maar ook via de z.g. "positieve discriminatie" in de vorm van extra subsidies voor Nederlandstalig onderwijs, culturele instanties enz., en door een verplichte vernederlandsing van overheidsinstanties. Deze positieve discriminatie wordt noodzakelijk geacht om de effecten van negatieve tweetaligheid (Lambert, 1975) tegen te werken, een situatie die in het verleden voorkwam en die er toe heeft geleid dat de tweede verworven taal, het Frans, langzamerhand de eerste en oorspronkelijke taal, het Nederlands, verving. Met andere woorden, positieve discriminatie bedoeld om negatieve tweetaligheid tegen te werken, streeft naar het vermijden van situaties van het type C of D voor de Vlaamse minderheid in aanwezigheid van een numeriek sterker vertegenwoordigde andere taalgroep.

De historische gevolgen van substitutieve en eenvoudige additieve verschuivingen worden weerspiegeld in het maatschappelijke triglossische en individuele tweetalige gedrag van de huidige bevolking van de Brusselse agglomeratie. Een vereenvoudigde analyse van het taalgebruik van verschillende groepen inwoners onthult welke van

de vijf of zes beschikbare codes functioneren als O, H of L-talen. Als we de inwoners opsplitsen in zes duidelijk identificeerbare categorieën sprekers (Baetens Beardsmore, 1979, 227) dan kunnen we in algemene termen beschrijven in welke mate de tweetalige context van de omgeving di- of triglossisch gedraag bepaalt. Figuur 2 toont het taalgebruik voor zes geselecteerde situaties voor zes groepen sprekers. Het geeft aan welke code het meest waarschijnlijk gebruikt wordt als een afspiegeling van O, H of L-status (daarbij incidenteel ook taalattitudes weerspiegeland) waaruit het triglossisch functioneren afgeleid kan worden (informatie uit Baetens Beardsmore, 1971, 45-56 en Loukx, 1978). In die gevallen waar twee paar symbolen naast elkaar in één kolom staan betekent het linkse symbool de naar alle waarschijnlijkheid overheersende taalvariant.

FIGUUR 2

Domein	O	H	L
1. Autochtoon hoog niveau eentalig Frans :			
a) familie en vrienden	Fr.		
b) vreemden	Fr.		
c) verkopers	Fr.		
d) ambtenaren	Fr.		
e) opvoeding	Fr.		
f) media	Fr.		
2. Autochtoon laag niveau eentalig Frans :			
a) familie en vrienden		RFr.	
b) vreemden		RFr.	
c) verkopers		RFr.	
d) ambtenaren		RFr.	
e) opvoeding	Fr.		
f) media	Fr.		
3. Autochtoon tweetalig			
a) familie en vrienden			VI/Rfr.
b) vreemden		RFr.	
c) verkopers		RFr./VI.	
d) ambtenaren		RFr.	
e) opvoeding	Fr/AN		
f) media	Fr/AN		
4. Autochtoon laag niveau eentalig Vlaams			
a) familie en vrienden			VI.
b) Vreemden			VI.
c) verkopers			VI.
d) ambtenaren			VI.
e) opvoeding	AN		
f) media	AN		

5. Vlaamse immigranten		
a) familie en vrienden		VI.
b) vreemden		ZN/Fr.
c) verkopers		ZN/Fr.
d) ambtenaren	AN	
e) opvoeding	AN	
f) media	AN	
6. Waalse immigranten		
a) familie en vrienden		W/RFr.
b) vreemden		RFR.
c) verkopers		RFr.
d) ambtenaren		RFr.
e) opvoeding	Fr.	
f) media	Fr.	

Verklaring :

Fr. : standaard Frans; RFr. : regionaal Frans; VI. : Vlaams dialect; ZN : Zuidnederlands standaard; AN : algemeen Nederlands; W : Waals dialect.

Het is misschien verbazingwekkend dat er geen categorie ééntalige Vlamingen uit hogere klassen opgenomen is. Dit komt omdat deze groep, voor zover wij weten (betrouwbare statistieken ontbreken), numeriek niet belangrijk is omdat het grootste deel van de autochtone bevolking of eentalig Frans is of tweetalig. Bovendien is de autochtone groep eentalige Vlamingen uit de lagere klasse die dus het Brussels Vlaamse dialect gebruiken in de meeste situaties een steeds kleiner wordende en verouderende categorie.

In de hierboven genoemde indeling komt een sterke gelijkenis voor tussen de groepen één en vier waarin geen tweetaligheid voorkomt en bijna geen diglossie; we hebben hier te maken met een situatie van het type D. Strikt genomen bestaat er natuurlijk geen complexe taalgemeenschap die linguïstisch gesproken volledig homogeen is zodat zelfs binnen groep één verschillende sociale ervaringen, b.v. op het gebied van werk en onderwijs, tot sociaal verschillende taalpatronen leiden. Het relatief kleine verschil dat er bestaat in taalpatronen in vergelijking met de andere groepen is een verklaring voor de huidige vereenvoudiging.

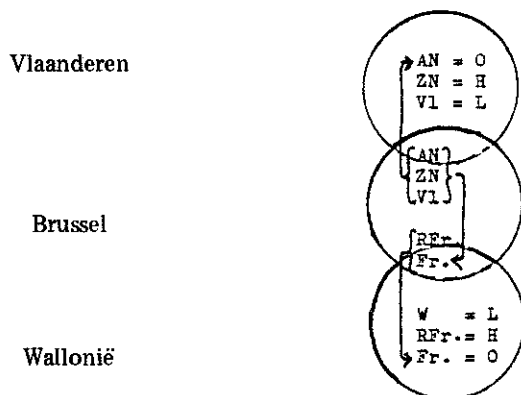
De groepen twee en zes lijken ook sterk op elkaar aangezien we in beide gevallen te maken hebben met diglossie zonder tweetaligheid, m.a.w., met een situatie van het type C. Hoewel er in groep twee een O-H-stelsel gebruikt wordt terwijl groep zes triglossisch is en een Waals dialect of een regionale variëteit van het Frans in L-om-

standigheden gebruikt.

De interessante triglossische parallelie tussen de groepen drie en vijf maakt de betekenis van de overkoepelende taalhypothese met betrekking tot Brussel duidelijk. Groep vijf die duidelijk georiënteerd is op het eentalige Vlaamse hinterland in het Noorden, erkent het Algemeen Nederlands als haar overkoepelende taalcode in omstandigheden waarin dit vereist is. Groep drie, aan de andere kant, erkent hoogst waarschijnlijk het Frans als O-taal en regionaal Frans als H-taal, alhoewel sommigen het Algemeen Nederlands als tweede O-taal beschouwen. Deze tweeslachtige positie van groep drie is duidelijk aangetoond door Louckx (1978) die laat zien dat het Algemeen Nederlands slechts onder de jongere generatie schoolgaanden binnen groep drie de functies heeft overgenomen van de O-taal, terwijl dit voor de andere generaties nog steeds het Frans is. De beide groepen drie en vijf vertegenwoordigen dus een gewijzigde situatie van het type A waarin triglossie een belangrijke rol speelt.

De status van het codegebruik in de hoofdstad kan schematisch worden voorgesteld door elkaar overlappende cirkels (zie figuur 3), die de geografische positie van de stad en de linguïstische druk van de O-taal weergeeft. Voor sommige inwoners zal deze O-taal gelijk zijn aan die van het hinterland, terwijl voor anderen het de taal is van de numeriek dominante groep in de hoofdstad (groepen een en twee).

FIGUUR 3

Dat de overkoepelende taalhypothese betrouwbaar is bij de verklaring van de dynamische aspecten van taalgebruik en taalverande-

ring in een complexe triglossische situatie kan gemeten worden aan de hand van de data over Sint-Genesius-Rode van Van de Craen en Langenakens(1979) in boekdeel II van *Taal en Sociale Integratie*. Deze zeer genuanceerde studie over attitudes en taalgedrag bij Vlamingen uit die gemeente waar het Algemeen Nederlands, het Roos dialect en het Frans in aanmerking komen, toont aan hoe de hypothese attitudes weerspiegelt die niet noodzakelijk gepaard gaan met feitelijk taalgebruik maar die toekomstige tendensen aanduiden. De studie legt de leeftijdsverschillen bloot die bij taalgebruik in bepaalde omstandigheden aan bod komen, alhoewel de algemene tendensen voor iedereen dezelfde zijn.

De Vlaamse inwoners van Sint-Genesius-Rode werden in drie groepen onderverdeeld, een groep van meer dan 50 jaar oud, een groep tussen 36 en 50 jaar oud, en een groep tussen 18 en 35 jaar oud. Bij een gemiddeld evaluatieverloop voor de waardering van de drie taalvarianten bleek dat het Algemeen Nederlands de overkoepelende taal is voor iedereen, het Roos als Hoge taal beschouwd wordt en het Frans als Lage taal. Figuur 4 toont de generatieverschillen aan.

FIGUUR 4 :

Leeftijdsgroep	O %	H %	L %
Algemene tendens			
50+	AN : 100	Roos : ca. 90	Frans : ca. 55
36-50	AN : 100	Roos : ca. 40	Frans : ca. 25
18-35	AN : 100	Roos : ca. 99	Frans : ca. 0
Emotionele associaties			
50+	AN : 100	Frans : ca. 75	Roos : ca. 40
36-50	AN : 100	Roos : ca. 25	Frans : ca. 15
18-35	AN : 100	Roos : ca. 55	Frans : ca. 0

De oudste groep geeft een O-waardering aan het Algemeen Nederlands met een score van 100%, evenals de twee andere groepen. Bij de drie groepen werd het Roos dialect als Hoog gewaardeerd maar met aanzienlijke verschillen in scores. Bij de oudste groep was het resultaat voor het Roos ca. 90%, bij de middengroep ca. 40%, en bij de jongste groep ca. 99%, dus bijna het ekwivalent van het Algemeen Nederlands. Het Frans, dat als Laag beschouwd werd voor alle groe-

pen kreeg een score van ca. 55% bij de oudste groep, ca. 25% bij de middengroep en 0% bij de jongeren. Eens te meer tonen deze resultaten aan hoe substitutieve verschuiving aanleiding geeft tot een vereenvoudiging van het triglossische model tot een stabielere tweeledig onderscheid bij de jongste generatie.

Een nog duidelijker voorbeeld komt uit de evaluatie van de emotionele kwaliteiten verbonden aan de drie aanwezige taalvarianten. Opnieuw blijkt het Algemeen Nederlands als 0-taal bij elke groep. Daarentegen beschouwen de midden- en jongste groepen het Roos dialect als hoog en het Frans als laag, terwijl de oudste groep aan het Frans een hogere waardering geeft dan aan het Roos dialect. (Voor andere voorbeelden, cf. Van de Craen en Langenakens, 1979, 120). Bij gevolg ziet men hoe de dynamische triglossische situatie in die gemeente duidelijk kan aangetoond worden via deze hypothese.

Het is voor linguïsten altijd hachelijk om voorspellingen te doen over toekomstige taalontwikkelingen, alhoewel de huidige situatie aanleiding geeft tot optimisme in dit verband. De handhaving van een triglossische situatie is een onnodige luxe voor de stabiliteit van een bepaalde taalgemeenschap. Het is dan ook meer dan waarschijnlijk dat we op weg zijn naar een stabiele diglossische situatie.

In het algemeen kan het standardisatieproces in Vlaanderen tot de veronderstelling leiden dat na verloop van tijd voor groep drie en vijf (figuur 3), de triglossische komponent van het Nederlandse taal-element zal worden vereenvoudigd tot de meer traditionele H-L-dichotomie. Hetzelfde is aannemelijk voor groep zes voor zover het de Franse taalstreng betreft. Groep vier is trouwens aan het verdwijnen. Groep drie (en misschien ook groep vijf) zal waarschijnlijk het individuele tweetalige element behouden met een vereenvoudigde diglossisch element waarin standaard Frans of Algemeen Nederlands zal kunnen functioneren als H- of L-taal afhankelijk van de sociale positie en de rol van de spreker. Dat de groepen drie en vijf zich naar alle waarschijnlijkheid aan de voorspellingen zullen aanpassen, kan verklaard worden uit de sterke overheidssteun van de Vlaamse gemeenschap voor de etnische handhaving in Brussel, waar twee etno-culturele systemen naast elkaar functioneren op een stabiele basis. Deze twee groepen zouden, doordat ze én tweetalig én diglossisch zijn, bicultureel kunnen worden maar niet noodzakelijkerwijze di-etnisch, omdat etniciteit in dit geval betrekking heeft op "peopleness relatedness — the cultural behaviours, values and beliefs that are related to peopleness authenticity or membership in a particular people and its defining tradition" (Fishman, 1980, 10).

Hugo BAETENS BEARDSMORE

Of de groepen een en twee deze trend zullen volgen is een andere kwestie.

In elk geval moeten we voor de gehele bevolking een vereenvoudiging vaststellen voor wat betreft de situaties van het type A en C in het model van Fishman. De tweetaligen zullen diglossisch worden volgens een eenvoudig H-L model evenals de eentaligen maar dan binnen hun eigen taalgemeenschap.

BIBLIOGRAFIE

- BAETENS BEARDSMORE, H. (1971), *Le français régional de Bruxelles*, Bruxelles, Presses Universitaires de Bruxelles.
- BAETENS BEARDSMORE, H. (1979), "Les contacts des langues à Bruxelles", in VALDMAN, A. (ed.), *Le français hors de France*, Paris, Champion, 223-245.
- BAETENS BEARDSMORE, H. & VAN DE CRAEN, P. (1979), "The Development of Triglossia in Flemish Belgium", in VAN DE VELDE, M. & VAN-DEWEGHE, W. (eds.), *Sprachstruktur, Individuum und Gesellschaft*, Tübingen, Niemeyer, 191-200.
- DE JONGHE A. (1943), *De taalpolitiek van Koning Willem I in de Zuidelijke Nederlanden : 1814-1830*, Brussel, Steenlandt.
- FERGUSON, C. (1959), "Diglossia", in *Word*, 15, 325-340.
- FISHMAN, J.A. (1967), "Bilingualism With and Without Diglossia; Diglossia With and Without Bilingualism", in *Journal of Social Issues*, XXIII, 2, 29-38.
- FISHMAN, J.A. (1980), "Bilingualism and Biculturalism as Individual and as Societal Phenomena", in *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 1, 1, 3-15.
- LAMBERT, W., (1975), "Culture and Language as Factors in Learning and Education", in WOLFGANG, A. (ed.), *Education of Immigrant Students*, Toronto, The Ontario Institute for Studies in Education.
- LOUCKX, F. (1978), "Linguistic Ambivalence of the Brussels Indigenous Population", in *International Journal of the Sociology of Language*, 15, 53-60.
- T'SOU, B. (1980), "Critical Sociolinguistic Realignment in Multilingual Societies", in AFENDRAS, E. (ed.), *Patterns of Bilingualism*, Singapore University Press.
- T'SOU, B. (1981), "Triglossie et réalignement sociolinguistique", in *La Linguistique*, forthcoming.
- VAN DE CRAEN, P. & LANGENAKENS, A. (1979), "Verbale strategieën bij nederlandsstaligen in Sint-Genesius-Rode", in WITTE E. (ed.), *Taal en Sociale Integratie*, 2, 97-140.
- VAN LOEY, A. (1958), "Les problèmes du bilinguisme en Belgique", in *Etudes Germaniques*, XXIII, 289-302.
- WARNANT, L. (1973), "Les parlers régionaux", in *Langue Française*, 18, 100-125.
- WILLEMYNS, R. (1979), "Invloed van 'Power' and 'Solidarity' op het gebruik van dialect en standaardtaal in Vlaanderen", in *De Nieuwe Taalgids*, 289-302.

Prof. Dr. Hugo Baetens Beardsmore
Sectie Germaanse Filologie — V.U.B.
Pleinlaan 2, 1050 Brussel.

**BELANGSTELLING VOOR HET FRANS EN HET
NEDERLANDS ALS TWEDE TAAL IN HET BRUSSELS
SECUNDAIR ONDERWIJS, EN BEHOEFTE AAN TALEN-
KENNIS IN DE BEDRIJVEN VAN DE
BRUSSELSE AGGLOMERATIE**

door

Rik BAETEN

K.U.L. — Sociologie

en

Albert VERDOODT

U.C.L. — Sociologie

**1. BELANGSTELLING VOOR HET FRANS EN HET NEDERLANDS ALS
TWEDE TAAL IN HET BRUSSELS SECUNDAIR ONDERWIJS**

Ondanks het meertalig karakter en haar centrale ligging in Europa, moeten we vaststellen dat er in België maar weinig informatie beschikbaar is over de concrete behoeften aan moderne talenkennis. Om hieraan enigszins te verhelpen startte in 1980 een gezamenlijke werkgroep van de Katholieke Universiteit Leuven en de Université Catholique de Louvain met een reeks onderzoeken die tot doel hebben het gebruik van moderne talen na te gaan in diverse maatschappelijke sectoren als het bedrijfsleven, overheidsdiensten, universiteiten enz. Het project staat onder de leiding van de tweede auteur.

Omdat het in de bedoeling ligt deze behoeftenpeiling ook functioneel te maken voor het moderne talenonderricht, meer bepaald in het secundair onderwijs, werd gestart met een enquête naar de belangstelling van de leerlingen voor de onderwezen moderne talen.

De resultaten hiervan zullen later geconfronteerd worden met deze van de diverse behoeftenonderzoeken.

Een uitgebreide vragenlijst (16 p.) werd voorgelegd aan 1.940 laatstejaarsleerlingen (abituriënten) van het algemeen vormend en technisch secundair onderwijs. Hieronder bevonden zich 145 franstalige en 72 nederlandstalige leerlingen uit de Brusselse agglomeratie. In deze bijdrage zullen we ons beperken tot wat het onderzoek bij deze laatsten opleverde. Hoewel we vragen stelden over meerdere moderne talen, zullen we het hier bijna uitsluitend hebben over de belangstelling voor de tweede taal.

Onze uitgangsvraag luidt : "In hoeverre is de belangstelling van de nederlandstalige en de franstalige leerlingen uit het Brussels secundair onderwijs voor het Frans en het Nederlands als tweede taal wederkerig ?"

1.1. ONDERZOEKSPOPULATIE

Het aantal leerlingen in het nederlandstalig en het franstalig onderwijs van de Brusselse agglomeratie schommelt de voorbije jaren respectievelijk rond 17.000 en 70.000. Gewoonlijk bevindt zich ongeveer één op tien in het laatste jaar. Ruw geschat hebben we dus 4% van de nederlandstalige en 2% van de franstalige Brusselse abituënten ondervraagd.

Representativiteit werd onder meer nagestreefd door een spreiding van de respondenten over verschillende scholen : 5 nederlandstalige (waarvan 1 gemeentelijke en 4 vrije) en 9 franstalige (waarvan 2 rijks-, 2 gemeentelijke en 5 vrije) (1).

Van de nederlandstalige respondenten zitten er 36 in het technisch en 36 in het algemeen vormend onderwijs, 54 franstalige respondenten zitten in het technisch en 91 in het algemeen vormend onderwijs.

Langs nederlandstalige zijde bestaat de onderzoeksgroep uit 35 jongens en 37 meisjes, langs franstalige zijde uit 65 jongens en 80 meisjes. Alle nederlandstalige respondenten hebben de Belgische nationaliteit, bij de franstaligen zijn er 19 van vreemde nationaliteit.

(1) Op te merken valt dat van de 9 weigeringen voor het gehele land er maar liefst 5 (3 nederlandstalige en 2 franstalige) afkomstig waren uit de Brusselse agglomeratie.

Een interessante vaststelling is dat er van de nederlandstalige respondenten slechts 26% woonachtig is binnen de 19 gemeenten tegen 83% van de franstalige respondenten. Ministeriële cijfers leren ons dat op het totaal aantal leerlingen van het nederlandstalig secundair onderwijs uit de Brusselse agglomeratie er ook maar 38% woonachtig is binnen de 19 gemeenten.

De werkgemeente van de ouders ligt daarentegen bij 77% van de nederlandstalige en bij 78% van de franstalige leerlingen in de Brusselse agglomeratie.

1.2. HET TWEDE TAALONDERRICHT

Vooraf moet hier opgemerkt worden dat 13 nederlandstalige en 21 franstalige respondenten (18 en 14%) uitdrukkelijk verklaren tweetalig te zijn.

Het lager en secundair onderwijs samengenomen hebben de nederlandstaligen gedurende gemiddeld 9.25 jaar lessen Frans gevolgd en de franstaligen gemiddeld 8.93 jaar lessen Nederlands. Van de nederlandstalige respondenten hebben 13.9% daarenboven ook nog Franse taalcursussen gevolgd tijdens de vakantie, van de franstalige respondenten volgden 17.2% vakantiecursussen Nederlands.

In tegenstelling tot de rest van het land bestaat er in Brussel-hoofdstad bij de aanvang van de secundaire studies geen vrije keuze van de tweede taal. Overeenkomstig de taalwetten van 30 juli 1963 is het Frans immers de verplichte tweede taal in de scholen met het Nederlands als onderwijstaal en het Nederlands in de franstalige scholen. Op onze vraag of men met deze wettelijke verplichting akkoord kan gaan, antwoordde in beide taalgroepen een identiek percentage (71.6% nederlandstaligen en 70.1% franstaligen) bevestigend.

Voor de franstalige respondenten staat deze uitspraak nogal in tegenstelling tot hun volgorde van voorkeur van de zes talen die in het secundair onderwijs kunnen onderwezen worden. Het Engels gaat daar namelijk het Nederlands vooraf. De meeste nederlandstalige respondenten plaatsten het Frans op de eerste plaats voor het Engels.

TABEL 1.2.1.

VOLGORDE VAN VOORKEUR VAN DE MODERNE TALEN
(mediaan)

Nederlandstalige resp.		Franstalige resp.	
Duits	3.1	Duits	3.4
Engels	1.7	Engels	1.4
Frans	1.4		
<hr/>		Nederlands	2.0
Italiaans	4.6	Italiaans	4.6
Russisch	5.8	Russisch	5.8
Spaans	4.2	Spaans	3.7

Omdat onze vragenlijst gericht was aan leerlingen uit het laatste jaar hebben we ook naar hun mening gevraagd over het genoten talenonderricht tijdens het secundair onderwijs. Achtereenvolgens vroegen we hen of ze tevreden waren met het aantal uren talenonderricht en of volgens hen voldoende aandacht werd besteed aan de verschillende vaardigheden (lezen, schrijven, spreken, verstaan).

TABEL 1.2.2.

AANTAL UREN TWEEDE TAAL (percentages)

	Nederlandstalige resp. (Frans)	Franstalige resp. (Nederlands)
te weinig	16.7	39.2
voldoende	76.4	51.0
te veel	6.9	9.8

TABEL 1.2.3.

AANDACHT VOOR DE VAARDIGHEDEN (percentages)

		Nederlandstalige resp. (Frans)	Franstalige resp. (Nederlands)
LEZEN	te weinig	28.2	33.1
	voldoende	69.0	57.7
	te veel	2.8	9.2
SCHRIJVEN	te weinig	19.4	28.0
	voldoende	27.2	64.3
	te veel	8.3	7.7

SPREKEN	te weinig	52.8	61.5
	voldoende	44.4	31.5
	te veel	2.8	7.0
VERSTAAN	te weinig	20.8	37.8
	voldoende	75.0	53.1
	te veel	4.2	9.1

Voor het aantal uren tweede taal stellen we een grotere tevredenheid vast bij de nederlandstalige leerlingen dan bij de franstalige leerlingen. Het aantal leerlingen dat zegt dat er te veel uren aan de tweede taal besteed worden is in beide taalgroepen gering.

Wat de vaardigheden betreft geven zowel de nederlandstalige als franstalige respondenten vooral tekorten aan voor het spreken. Algemeen beschouwd merken we ook hier een grotere tevredenheid bij de nederlandstalige leerlingen met het onderwijs van het Frans dan bij de franstalige leerlingen met het onderwijs van het Nederlands.

1.3. GEBRUIKSERVARINGEN

Door het meertalig karakter van ons land is de kans dat de leerlingen reeds in hun dagelijkse omgeving met een andere taal te maken hebben zeer reëel. We lieten de respondenten daarom de frekwentie aanduiden waarmee ze in bepaalde situaties andere talen gebruiken. Deze "taalgebruikssituaties" (briefwisseling, mondelinge contacten, beluisteren van radio of TV-programma's en het lezen van kranten of boeken) betreffen telkens een andere taalvaardigheid (resp. schrijven, spreken, verstaan en lezen).

Samen met de gebruiksfrekwentie (nooit, één of enkele keren per jaar, één of enkele keren per maand, dagelijks) dienden de leerlingen ook hun taalbeheersing in elk van deze situaties te evalueren (1 : kan ik zonder moeite; 2 : kan ik met enige moeite; 3 : kan ik met veel moeite; 4 : kan ik niet). Bij de respondenten uit de scholen van de Brusselse agglomeratie gaf dit voor de tweede taal volgende resultaten :

TABEL 1.3.1.

ERVARINGEN VAN DE NEDERLANDSTALIGE LEERLINGEN
MET FRANS (percentages)

	1	2	3	4	Tot.
BRIEFWISSELING					
nooit	1.4	17.1	5.7	1.4	25.7
één of enkele keren per jaar	8.6	15.7	5.7	0.0.	30.0
één of enkele keren per maand	17.1	14.3	0.0	0.0.	31.4
dagelijks	12.9	0.0	0.0	0.0.	12.9
totaal	40.0	47.1	11.4	1.4	100.0
MONDELINGE CONTACTEN					
nooit	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
één of enkele keren per jaar	1.4	14.1	8.5	0.0	23.9
één of enkele keren per maand	9.9	21.1	4.2	0.0	35.2
dagelijks	28.2	12.7	0.0	0.0	40.8
totaal	39.4	47.9	12.7	0.0	100.0
BELUISTEREN RADIO EN TV-PROGRAMMA'S					
nooit	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
één of enkele keren per jaar	0.0	8.5	1.4	0.0.	9.9
één of enkele keren per maand	18.3	16.9	7.0	0.0	42.3
dagelijks	39.4	8.5	0.0	0.0	47.9
totaal	57.7	33.8	8.5	0.0	100.0
LEZEN KRANTEN EN BOEKEN					
nooit	1.4	1.4	0.0	0.0	2.8
één of enkele keren per jaar	1.4	12.7	7.0	0.0	21.1
één of enkele keren per maand	26.8	26.8	1.4	0.0	54.9
dagelijks	16.9	4.2	0.0	0.0	21.1
totaal	46.5	45.1	8.5	0.0	100.0

TABEL 1.3.2

ERVARINGEN VAN DE FRANSTALIGE LEERLINGEN MET NEDERLANDS
(percentages)

BRIEFWISSELING					
nooit	3.0	19.3	4.4	18.5	45.2
één of enkele keren per jaar	3.7	14.1	6.7	0.0	24.4
één of enkele keren per maand	5.9	7.4	4.4	0.0	17.8
dagelijks	5.9	6.7	0.0	0.0	12.6
totaal	18.5	47.4	15.6	18.5	100.0

MONDELINGE CONTACTEN					
nooit	0.0	2.8	1.4	3.5	7.7
één of enkele keren per jaar	0.7	14.0	7.0	0.7	22.4
één of enkele keren per maand	3.5	21.0	8.4	0.7	33.6
dagelijks	14.0	20.3	2.1	0.0	36.4
totaal	18.2	58.0	18.9	4.9	100.0
BELUISTEREN RADIO EN TV-PROGRAMMA'S					
nooit	0.7	0.7	2.2	6.5	10.1
één of enkele keren per jaar	0.0	14.4	6.5	0.7	21.6
één of enkele keren per maand	5.0	24.5	13.7	0.0	43.2
dagelijks	12.9	7.9	4.3	0.0	25.2
totaal	18.7	47.5	26.6	7.2	100.0
LEZEN KRANTEN EN BOEKEN					
nooit	0.0	3.5	2.1	12.8	18.4
één of enkele keren per jaar	1.4	19.1	8.5	0.7	29.8
één of enkele keren per maand	4.3	27.7	4.3	0.0	36.2
dagelijks	10.6	2.8	2.1	0.0	15.6
totaal	16.3	53.2	17.0	13.5	100.0

De nederlandstalige leerlingen hebben het meest met Frans te maken via radio en TV, respectievelijk gevolgd door mondelinge contacten, lezen en tenslotte briefwisseling. De meesten verklaren hierbij niet veel moeilijkheden te ondervinden.

De franstalige leerlingen hebben op de eerste plaats met Nederlands te maken via mondelinge contacten, gevolgd door radio en TV, lezen en briefwisseling. Hoewel ze hun kennis van het Nederlands wat minder hoog aanslagen dan de nederlandstalige leerlingen voor het Frans, maakt ook hier het aantal leerlingen dat verklaart veel moeilijkheden te ondervinden slechts een minderheid uit.

Voor beide taalgroepen geldt evenwel de opmerking dat het hier gaat om een subjectieve evaluatie van de eigen taalkennis.

1.4. GEBRUIKSVERWACHTINGEN

Een belangrijke vraag uit het onderzoek is deze naar de verwachtingen van de abiturienten ten aanzien van het toekomstig gebruik van moderne talen. In de eindfase van het onderzoeksproject zullen de antwoorden hierop vergeleken worden met de resultaten van de behoeftenonderzoeken in het bedrijfsleven, universiteiten enz.

Zoals bij de gebruikservaringen lieten we de respondenten de frekwentie aanduiden waarmee ze verwachten de kennis van moderne

talen in de toekomst nodig te zullen hebben. Hierbij maakten we een onderscheid tussen drie gebruiksdomeinen : de werksituatie, verdere studies en de vrije tijd. In de scholen van de Brusselse agglomeratie leverde dit voor de tweede taal volgende resultaten op :

TABEL 1.4.1.

VERWACHTINGEN VAN DE NEDERLANDSTALIGE LEERLINGEN t.a.v.
HET TOEKOMSTIG GEBRUIK VAN HET FRANS (percentages)

	dagelijks	eens of enkele keren per m.	eens of enkele keren per jaar	nooit
werk	62.0	29.6	5.6	2.8
studie	43.5	37.7	11.6	7.2
vrije tijd	34.8	33.3	29.0	2.9

TABEL 1.4.2.

VERWACHTINGEN VAN DE FRANSTALIGE LEERLINGEN t.a.v.
HET TOEKOMSTIG GEBRUIK VAN HET NEDERLANDS (percentages)

	dagelijks	eens of enkele keren per m.	eens of enkele keren per jaar	nooit
werk	49.6	25.9	11.5	12.9
studie	40.1	23.4	15.3	21.2
vrije tijd	26.1	19.4	29.9	24.6

Zowel de nederlandstalige als de franstalige respondenten verwachten de tweede landstaal in eerste instantie nodig te zullen hebben in de toekomstige werksituatie, gevolgd door verdere studies en tenslotte de vrije tijd. De verwachtingen van de nederlandstalige leerlingen ten aanzien van het Frans liggen evenwel hoger dan deze van de franstaligen ten aanzien van het Nederlands.

Uit andere cijfers blijkt nog dat de gebruiksverwachtingen van de nederlandstalige leerlingen t.a.v. het Engels voor elk van de drie gebruiksdomeinen lager liggen dan die voor het Frans. Bij de franstalige leerlingen gaat het Nederlands het Engels vooraf voor de toekomstige werksituatie, terwijl het Engels meer nodig wordt geacht voor de verdere studies en de vrije tijd.

1.5. ATTITUDES

Uit andere cijfers blijkt nog dat de gebruiksverwachtingen van de nederlandstalige leerlingen t.a.v. de moderne talen. Voor elke taal werd een lijst met 15 uitspraken voorgelegd welke verband houden met een viertal factoren :

- instrumentele motieven (voor studies en beroep)
- integratieve motieven (interesse voor de andere cultuur, voor het contact met anderstaligen)
- interesse voor de taal op zich
- de moeilijkheidsgraad van de taal

Voor het Frans en het Nederlands hebben we hieraan nog een 16de uitspraak toegevoegd die verband houdt met de zogenaamde "passieve tweetaligheid". Achter elke uitspraak dienden de respondenten een cijfer aan te kruisen gaande van 1 (zeer onjuist) tot 7 (zeer juist). Omdat de resultaten van de factoranalyse nog niet beschikbaar zijn, beperken we ons hier tot de meest markante reacties op de afzonderlijke uitspraken.

TABEL 1.5.1.

**ATTITUDES VAN DE NEDERLANDSTALIGE LEERLINGEN UIT DE
BRUSSELSE AGGLOMERATIE t.a.v. HET FRANS (percentages)**

	zeer onjuist	onjuist	eerder onjuist	onverschillig	eerder juist	juist	zeer juist
Frans is belangrijker voor je later beroep	1.4	1.4	2.8	4.2	13.9	40.3	36.1
Ik vind het belangrijk Frans te leren omdat dit de communicatie met de franstalige Belgen bevordert	11.1	11.1	6.9	15.3	12.5	25.0	18.1
Ik vind Frans een mooie taal om te horen	2.8	5.6	9.7	25.0	22.2	23.6	11.1
Het is moeilijk voor een nederlandstalige om Frans te spreken en te verstaan	4.2	6.9	18.1	8.3	23.6	25.0	13.9
Alle nederlandstaligen zouden Frans moeten verstaan (niet noodzakelijk spreken) en alle Franstaligen het Nederlands, zodat ieder zijn eigen taal zou kunnen blijven spreken	0.0	8.3	2.8	4.2	8.3	13.9	62.5

TABEL 1.5.2.

ATTITUDES VAN DE FRANSTALIGE LEERLINGEN UIT DE BRUSSELSE
AGGLOMERATIE t.a.v. HET NEDERLANDS (percentages)

	zeer onjuist	onjuist	eerder onjuist	onver- schillig	eerder juist	juist	zeer juist
Nederlands is belangrijk voor je later beroep	4.9	6.3	4.9	12.5	9.7	28.5	33.3
Ik vind het belangrijk Neder- lands te leren omdat dit de kom- municatie met de nederlandsta- lige Belgen bevordert	4.9	7.0	0.7	13.3	14.0	25.9	34.3
Ik vind Nederlands een mooie taal om te horen	28.7	16.1	12.6	22.4	4.9	8.4	7.0
Het is moeilijk voor een fran- stalige om Nederlands te spreken en te verstaan	8.3	9.7	25.7	16.0	20.8	11.8	7.6
Alle franstaligen zouden Neder- lands moeten verstaan (niet noodzakelijk spreken) en alle Nederlandstaligen het Frans, zodat ieder zijn eigen taal zou kunnen blijven spreken	2.8	4.2	2.1	13.2	9.0	22.9	45.8

Zowel de nederlandstalige als de franstalige leerlingen vinden het Frans en het Nederlands belangrijk voor het later beroep (een hoge instrumentele motivatie).

Ook de communicatie met de anderstalige landgenoten wordt door een meerderheid in beide taalgroepen als een belangrijke doelstelling van het tweede taalonderricht aanzien. Deze meerderheid is evenwel groter bij de franstaligen (74%) dan bij de nederlandstaligen (56%).

Een verschillende reactie bekwamen we op de uitspraak "Ik vind Fr/Ned een mooie taal om te horen" : langs nederlandstalige zijde reageerden 57% van de leerlingen in positieve zin tegen slechts 20% langs franstalige zijde.

De moeilijkheidsgraad van de tweede taal wordt door de nederlandstalige hoger aangeslagen dan door de franstalige leerlingen. De franstalige leerlingen vinden het Nederlands dus minder moeilijk dan de nederlandstalige leerlingen het Frans. Het zou natuurlijk ook best kunnen dat de franstalige leerlingen zichzelf minder hoge eisen stellen voor de kennis van het Nederlands.

De uitspraak over de passieve tweetaligheid tenslotte wordt door een grote meerderheid in beide taalgroepen onderschreven.

1.6. BESLUIT

We zijn er ons terdege van bewust dat het aantal ondervraagde leerlingen uit de Brusselse agglomeratie maar een kleine fractie van de totale steekproef uitmaakt. Toch menen we enkele tendenzen te kunnen waarnemen die een zeker antwoord inhouden op onze uitgangsvraag over de wederkerigheid van de belangstelling voor de tweede taal.

Louter afgaande op de volgorde van voorkeur van de talen zouden we besluiten dat de belangstelling van de nederlandstalige Brusselse leerlingen voor het Frans groter is dan die van de franstalige Brusselse leerlingen voor het Nederlands. De frankofonen rangschikken het Engels immers op de eerste plaats. Deze vaststelling vindt een bevestiging in de meer frekwente gebruikservaringen van de nederlandstalige leerlingen met Frans, hun hogere verwachtingen ten aanzien van het toekomstig gebruik van Frans en een meer positieve attitude bij de uitspraken over het belang van het Frans voor het later beroep en de belangstelling voor de franse taal op zich.

Anderzijds stellen we vast dat de franstalige leerlingen meer tekorten in het onderricht van het Nederlands signaleren en een positievere houding aannemen tegenover het contact met de nederlandstalige Belgen. Daarenboven zijn hun gebruikservaringen en toekomstverwachtingen (vooral voor het later beroep) toch ook niet gering en bekwamen we i.v.m. de houding ten aanzien van de wettelijke verplichting van het Frans/Ned. als tweede taal een zelfde verhouding voor- en tegenstanders in beide taalgroepen.

Hoewel hun motieven dus uiteenlopend zijn, kan de belangstelling van beide taalgroepen voor de andere landstaal vrij groot genoemd worden. Wat echter vooral opvalt (en dit kan eventueel beschouwd worden als synthese) is het feit dat zowel de nederlandstalige als de franstalige leerlingen in sterke mate voorstander zijn van een veralgemeend systeem van passieve tweetaligheid.

2. BEHOEFTE AAN TALENKENNIS (BIJZ. VAN HET NEDERLANDS) IN DE BEDRIJVEN VAN DE BRUSSELSE AGGLOMERATIE

Wij hebben een vragenlijst m.b.t. de behoeften aan moderne talen opgemaakt, getest en verstuurd aan een steekproef van 2.600 privé-ondernemingen verspreid over het hele land; 30% antwoordden. Wij zijn nu de representativiteit van de binnengekomen antwoorden naar de regio, de aktiviteitsklasse en de grootte van de onderneming aan het onderzoeken. Later volgt nog een interview (of/en een schriftelijke ondervraging) van een a-selecte steekproef van moderne-talen-gebruikers in de bedrijven.

Toen wij aangenomen hebben deze uiteenzetting te houden, konden wij niet vermoeden dat het verwerken van onze eerste resultaten (d.i. van de vragenlijsten die ons een beeld geven van het taalgebruik in de Brusselse ondernemingen) een vertraging zou oplopen... Om U niet in de koude te laten staan en U toch een beeld te geven van de behoeften aan talenkennis in de Brusselse bedrijven, doen wij een beroep o.a. op een onderzoek verricht door de heer M. Husquinet van het "Institut Supérieur de l'Etat de Traducteurs et Interprètes" onder de leiding van professor Van de Winkel, die tevens werkzaam is op de Kamer van Koophandel van Brussel. Deze Kamer heeft het onderzoek van de heer M. Husquinet financieel mogelijk gemaakt en heeft ons tevens de toelating gegeven enige niet-gepubliceerde uitslagen hier kenbaar te maken.

2.1. Reeds in zijn inleiding legt de heer Husquinet er de nadruk op dat de *onderneming in haar geheel* wordt benaderd als respondent. Er volgen dus geen interviews van individuele taalgebruikers zoals, naar wij hopen, bij ons wel het geval zal zijn. Daarom heeft hij o.a. geen vragen voorgelegd in verband met de drie grote gebruiksdomeinen van een taal : werk en beroep; studie en verdere ontwikkeling; vrije tijd, hobby en vakantie. Aldus kunnen wij op die gebieden geen vergelijking maken met de gebruiksverwachting van de Brusselse leerlingen. (Zie 1.3 en 1.4).

Er werden wel vragen gesteld betreffende de aard van het bedrijf (privé-maatschappij, dochtermaatschappij of moedermaatschappij), de aard van het taalgebruik (o.a. betreffende drie van de vier taalvaardigheden : spreken, schrijven en lezen), de vertaalbehoefte (Wie vertaalt ? Welke teksten ? In welke talen ?) en vooral het taalbeleid, in casu de organisatie van een aanvullende taalopleiding voor het

personeel.

De Kamer van Koophandel van Brussel verstuurde 3.335 tweetaalige vragenlijsten. Dit gebeurde in november 1978, gedurende een verkiezingsperiode. Van de 3.335 ondernemingen waren er 2.895 lid van de Kamer van Koophandel. Om de proportie van de grote bedrijven te verhogen (er zijn er maar 407 lid van de Kamer die meer dan 50 tewerkgestelden hebben), werden uit de lijst van het Ministerie van Economische Zaken nog 440 Brusselse bedrijven met meer dan 50 werknemers bijgenomen. Er kwamen 975 ingevulde vragenlijsten terug (30%), waarvan men met zekerheid weet dat er 309 kleine en middelgrote bedrijven zijn en 160 grote. Noteer nog dat alleen de hoofdzetels van de bedrijven werden benaderd.

2.2. Een eerste vraag luidde als volgt : “*Technische taal* gebruikt in het bedrijf”. Er was maar plaats voor een antwoord; hier vinden we Frans (75%), Nederlands (31%), Engels (20%), Duits (5%) en Italiaans, Japans, Spaans, Arabisch en Zweeds (ca. 1%). Nederlands scoort dus tamelijk laag.

Een tweede vraag was als volgt geformuleerd : “*Handelstalen* gebruikt in het bedrijf”. Op die vraag — in het meervoud gesteld — kwamen als antwoord : Frans (88%), Nederlands (71%), Engels (40%), Duits (19%), Italiaans en Spaans (3%), Portugees, Japans, Arabisch (ca. 0.5%), Turks, Grieks, Zweeds, Deens en Noors (ca. 0.1%), Nederlands speelt hier dus een belangrijke rol.

Een andere vraag betrof de “*talen gebruikt door handelsreizigers*”. Hier staan Frans (73%) en Nederlands (63%) bijna op gelijke voet; Engels (10%), Duits (6%), Italiaans en Spaans (1%), Arabisch, Japans, Turks en Hongaars (0.1%) komen veel minder voor.

2.3. Nu komen wij tot de tamelijk dubbelzinnige vraag : “*Verste kennis van de 2de taal* : Frans, Engels, Nederlands, Duits”. Ziehier de antwoorden : Frans (28%), Nederlands (49%), Engels (11%), Duits (1%), Frans en Nederlands (18%) en nog andere combinaties. Daaruit zouden wij kunnen besluiten dat Nederlands vereist wordt in de meeste bedrijven, ja zelfs in 67%.

Dit cijfer zou kunnen in verband gebracht worden met het inzicht bij jonge Brusselse franstaligen dat de verplichting van Nederlands als tweede taal te volgen een goede zaak is : 70% van de 145 ondervraagden verklaren zich hiermee akkoord. (Zie 1.2).

Deze bezorgdheid van de jonge Brusselse francofonen wordt nog bevestigd op een andere plaats in ons onderzoek in de scholen : een kleine minderheid, d.i. 9.8% (zie 1.2) is van mening dat — verplicht of niet verplicht — ze te veel uren Nederlands gekregen heeft in het secundair onderwijs; de andere denken dat ze ofwel voldoende (51%) of zelfs niet genoeg (39.2%) Nederlands gekregen hebben.

Hier stelde de heer Husquinet een belangrijke bijvraag betreffende de *vereiste vaardigheden* : spreken, schrijven, lezen bij het kaderpersoneel, de handelsreizigers, de bediende, het meesterpersoneel (sic) en de bedienden. Hij kwam bv. tot de vaststelling dat de kaderleden voor 88% een tweede taal moesten spreken, in 79% ze kunnen schrijven en in 78% ze kunnen lezen. Het accent ligt dus op spreken. Indien het waar is dat het Nederlands de meest gevraagde tweede taal is dan kan men hieruit voor het hoger onderwijs wel een conclusie trekken. Dezelfde verhoudingen gelden ook voor de bedienden.

Hier is een vergelijking mogelijk met het oordeel over het aan bod komen van de verschillende vaardigheden in het Brussels talenonderricht. We stellen inderdaad vast in ons onderzoek dat de franstaligen te weinig uren Nederlands krijgen, meer bepaald voor het

(in %)

- lezen : 33.1
- schrijven : 28.0
- spreken : 61.5
- verstaan : 37.8

2.4. Wij komen terug tot het onderzoek van de heer Husquinet, met zijn vraag : “Bestaat er een behoefte aan *vertaling* binnen en buiten de firma ?” De meeste Brusselse bedrijven (58%) hebben vertaling nodig, vooral de grote ondernemingen (68%). Het zijn vooral bedienden en niet zozeer interne of externe vertalers die worden gelast met het vertaalwerk. Wat het Nederlands betreft, zien wij dat men technische teksten naar die taal vertaalt in 47% van de bedrijven; commerciële teksten worden zelfs in 57% van de gevallen naar het Nederlands vertaald. Vanuit het Nederlands worden echter maar in 30% van de bedrijven commerciële teksten vertaald en in 20% technische teksten.

2.5. En zo komen wij tot de laatste belangrijke vragen : "Moet uw personeel een *aanvullende taalkennis* opdoen ?". Hierop antwoorden 23% van de firma's bevestigend. "In welke taal ?". Nederlands komt veruit eerst met 74%; dan volgen Frans (56%), Duits (27%), Italiaans (5%), Spaans (7%) en Portugees, Arabisch, Zweeds en Deens (met ca. 0.5%). Wanneer de bedrijven zelf deze vorming geven, dan gaat het in 50% van de gevallen over het Nederlands, in 44% over het Engels, in 26% over het Frans, in 16% over het Duits, enz...

Ook zeer belangrijk schijnt ons de volgende vaststelling : deze taallessen worden vooral opgelegd aan kaderleden (61%) en aan beedienden (55%). Dat stemt overeen met het besluit van een vroeger onderzoek over Brabant (Ramlot, 1974, blz. 48) : de behoeften aan talen nemen toe met de verantwoordelijkheid van de leden van de onderneming.

2.6. Later hopen wij terug te komen met onze eigen resultaten en een meer proefondervindelijk samengesteld behoeftenprofiel. Ondertussen durven wij stellen dat de kennis van het Nederlands in de Brusselse privé-bedrijven van uitzonderlijk belang is en dat de Brusselse jeugd dat begrijpt. Het woord is nu aan de volwassenen. Zullen zij een dergelijk onderzoek blijven steunen en zodoende antwoorden aan de oproep van Dr. F.J. Zapp (1977, blz. 29), die tevens geldt voor heel Europa — en niet alleen haar potentiële hoofdstad — : "Gehen wir der Frage nach, welche Sprache zu welchen Zweck in Europa gelernt werden sollten, sind wir weitgehend auf Vermutungen angewiesen, da entsprechende Grundlagen für bildungspolitische Entscheidungen fehlen. Eine Bedarfsanalyse, die Vielvalt und Umfang sprachlicher Bedürfnisse zu begründen versucht, liegt erst in Ansätzen und nur für sehr wenige Teilbereiche vor". Het woord is aan U. Wij danken U voor uw aandacht.

LITERATUURLIJST

- BERTING, J., "Behoefte aan kennis van vreemde talen", *Levende talen*, nr. 314, 1975, pp. 405-408.
- BERTING, J., "Het onderzoek naar de behoeften aan moderne vreemde talen : veel noten, weinig muziek", *Levende talen*, 1978, nr. 335, pp. 462-470.
- CARPAY, J., *Onderwijs-leerpsychologie en leergangontwikkeling in het moderne vreemde talenonderwijs*, Doctoraal Proefschrift, Utrecht, R.U., Fac. Soc. Wet., 1975, 321 p.

- CHANCEREL, J.-L., RICHTERICH, R., *L'identification des besoins des adultes apprenant une langue étrangère*, Strasbourg, Conseil de l'Europe, 1977, 153 p.
- CLAES, R. — GEERTS, L. — GORIS, T., *Kwantitatief profiel van de vereiste kennis en het effectief gebruik van vreemde talen m.b.t. het administratief A6/A1-kaderpersoneel-regio Kempen*, Turnhout, Stedelijk Hoger Handelsinstituut, 1974.
- CLAESSEN, J. — DERKS, J. — OUD-DE GLAS, M., — MENS, A., *Moderne vreemde talen in examenpakketten van het a.v.o. Een onderzoek onder scholen en leerlingen naar de keuze van moderne vreemde talen in examenpakketten*. (Studies over het onderwijs in de moderne vreemde talen II). Nijmegen, Instituut voor Toegepaste Sociologie, 1975, 230 p.
- CLAESSEN, J. — VAN GALEN, A. — OUD-DE GLAS, M., *De behoeften aan moderne vreemde talen. Een onderzoek onder leerlingen, oud-leerlingen en scholen*. (Studies over het onderwijs in de moderne vreemde talen IV). Nijmegen, Instituut voor Toegepaste Sociologie, 1978, 427 p.
- CLAESSEN, J. — VAN GALEN, A. — OUD-DE GLAS, M. "De behoeften aan moderne vreemde talen : resultaten van een onderzoek onder leerlingen, oud-leerlingen en scholen uit het voortgezet onderwijs", *Levende talen*, 1978, nr. 334, pp. 383-398.
- COSTE, D. — et al. —, *Un niveau-seuil*, Strasbourg, Conseil de l'Europe, 1976.
- DE COCK, L., "Het onderwijs van het Nederlands in Wallonië", *Kultuurleven*, 1979, vol. 46, nr. 7, pp. 650-654.
- DECOO, W., "Motivatie in de keuze van de tweede taal : Een enquête onder 1.165 leerlingen van het middelbaar onderwijs. Samenvatting van de belangrijkste bevindingen", *Info-Frans*, vol. III, 1976, pp. 133-147.
- DE SMET, Marleen, *On the situation of English as a second language in Flemish schools. An investigation concerning pupils' motivation for English as a second language, and the relationship between this motivation and a number of objective criteria*, Licentiaatsthesis, Leuven, K.U.L., Germaanse filologie, 1977.
- DIRVEN, R., "Linguïstiek en moedertaalonderwijs — Enkele toepassingsmogelijkheden", in : ENGELS & GOETHALS, *Taalonderwijs op algemeen pedagogische achtergrond*, Leuven, I.T.S. (K.U.L.), 1974, pp. 39-91.
- DIRVEN, R., "Taalonderricht en culturele integratie", in : ENGELS, DIRVEN, *Taalonderricht in het perspectief van een verenigd Europa*, Leuven, I.T.S. (K.U.L.), 1972, pp. 1-17.
- ENGELS, L. — DIRVEN, R., *Taalonderricht in het perspectief van een verenigd Europa*, Leuven, I.T.L. (K.U.L.), 1972, 142 p.
- ENGELS, L. — GOETHALS, M., *Taalonderwijs op algemeen pedagogische achtergrond*, Leuven, I.T.L. (K.U.L.), 1974, 245 p.
- FISHMAN, J., *Taalsociologie*, Brussel, Labor, 1970, 160 p.
- GARDNER, R., — LAMBERT, W., *Attitudes and motivation in second language learning*, Massachusetts, Newbury House Publishers, 1972.
- GRAMMENS, M., "Het Engels als tweede taal in Vlaanderen", *Streven*, 1962, febr. nr. 5, pp. 473-475.
- HERMAN, S., "Explorations in the social psychology of language choice", in : FISHMAN, J. (ed.), *Readings in the sociology of language*, The Hague-Paris, Mouton, 1972, pp. 492-511.

- HUMBLET, J. "Les Wallons et l'étude des langues vivantes", *La Revue Wallonne*, 1963, 15 janv., pp. 59-67.
- HYMES, D., "The ethnography of speaking", in FISHMAN, J. (ed.), *Readings in the sociology of language*, Den Haag, Mouton, 1968, pp. 99-138.
- ICKENROTH, J., *Taaltheorie in vreemde-talenonderwijs*, Groningen, Walters-Noordhoff, 1974, 144 p.
- JAKOBSON, R., "Linguistics and Poetics", in SEBEOK, T. (ed.), *Style in Language*, New-York, Wiley, 1960, pp. 350-377.
- KARTHEUSER, B., "Die Problematik der Zweisprachigkeit an den Schulen im deutschen Sprachgebiet Belgiens", in : AUBURGER, L. (et al.) (eds), *Deutsch als Muttersprache in Belgien*, Wiesbaden, Franz Steiner Verlag, 1979, pp. 101-123.
- LAMBERT, W., *Language, Psychology and Culture*, Stanford, California University Press, 1972, 362 p.
- LAMBERT, W. — GARDNER, R. — OLTON, R. — TUNSTALL, K., "A study of the roles of attitudes and motivation in second-language learning", in : FISHMAN, J. (ed.), *Readings in the sociology of language*, The Hague—Paris, Mouton, 1972, pp. 473-491.
- MACHT, K. — SCHRODER, K., "Moderne Fremdsprachen aus den Sicht von Studienanfängern. Ergebnisse einer Umfrage", *Die Neueren Sprachen*, 1976, pp. 274-292.
- MAHIEU, P. — SMETS, C., *Waarheen met het onderricht DUIITS in Vlaanderen ?*, Antwerpen, U.F.S.I.A., Centrum voor Didactiek, 1978, 157 p.
- MARECHAL, R., *Histoire de l'enseignement des langues en Belgique des origines au début du 20e siècle*, Bruxelles, Didier, 1972, 690 p.
- MARECHAL, R., "L'enseignement de langues vivantes en Belgique : situation actuelle — perspectives d'avenir", *Education*, 1973, pp. 25-31.
- NEYT, E., "Moderne-talenonderwijs : nieuwe doelstellingen gevraagd ?", *Pedagogische bijdragen voor techn. en beroepsonderwijs*, 1979, nr. 53, pp. 23-28.
- RAMLOT, J., "La demande linguistique dans les entreprises : Brabant", *Les besoins langagiers...*, Institut de Phonétique, U.L.B., Instituut v. Taalonderwijs, V.U.B., 1974, pp. 31-48.
- RICHTERICH, R., "Definition of language needs and types of adults", in : *Systems development in adult language learning*, Strasbourg, Conseil of Europe, 1973, pp. 31-84.
- ROECK, F. — VERMEIRE, F., "Een enquête in bedrijven ten dienste van het taalonderwijs aan de E.H.L.", *Kwartaalschrift : Wetenschappelijk Onderwijs Limburg*, 1973, nr. 3, pp. 267-294.
- SCHRODER, K., *Fremdsprachenunterricht in der Sekundarstufe II*, Stuttgart, Deutscher Bildungsrat, Band 41, 1975.
- SMIT, G., *Beleidssuggesties voor het Vreemde-talenonderwijs in Nederland. (Nota van de Interim Begeleidingscommissie I.T.S.-onderzoek)*, Enschede, Stichting voor de Leerplanontwikkeling, 1980, 183 p.
- SPOELDERS, M., *Extra-linguïstische factoren in vreemdetalenleren. Literatuurstudie en proeve van exploratoire benadering van de problematiek*, Doctoraal proefschrift, Gent, R.U.G., Fac. Psych. en Ped. Wet., 1975, niet gepubliceerd.

- STANDAERT, R., "Doelstellingen en didactische praktijk", in : ENGELS & GOETHALS, *Taalonderwijs op algemeen pedagogische achtergrond*, Leuven I.T.L. (K.U.L.), 1974, pp. 106-158.
- TSUNODA, M., *Implications of bilingualism and language teaching in Canada for foreign language teaching in Japan*, Tokyo, University of foreign studies, 1977.
- VANDEPUTTE, O., "Het onderwijs van het Nederlands in Wallonië en van het Frans in Vlaanderen", *Ons Erfdeel*, 1978, nr. 2, pp. 189-198.
- VAN DETH, J.P., *L'enseignement scolaire des langues vivantes dans les pays membres de la communauté européenne*, Bruxelles, Didier, 1979, 167 p.
- VAN EK, J., *The Threshold Level*, Strasbourg, Council of Europe, 1975.
- VAN EK, J., *NOTA aanzet voor de ontwikkeling van een onderwijsleerplan moderne vreemde talen in het bijzonder met betrekking tot de taalvaardigheid*, 's Gravenhage, Staatsuitgeverij, 1977, 35 p.
- VAN PASSEL, F., *Resultaten vreemde talenonderwijs na de humaniora*, Brussel, Koninklijke Militaire School, 1977, 71 p.
- VAN SEVEREN, G., *Soixante années de vulgarisation de la langue française en Flandre*, Gand, Association flamande pour la vulgarisation de la langue française, 1958, 57 p.
- VERDOODT, A., "Les problèmes communautaires belges à la lumière des études d'opinion", *Courier Hebdomadaire CRISP*, 1976, nr. 742, 20 p.
- VERDOODT, A., "Sprachsoziologischer Abriss der Lage der deutschsprachigen Belgier", in : NELDE, P. (et al.) (ed.) : *Deutsch als Muttersprache in Belgien*, Wiesbaden, Franz Steiner Verlag, 1979, pp. 63-67.
- WALSLEY, J., "Motivationsarten und Fremdsprachenunterricht", *Neusprachliche Mitteilungen*, 1977, nr. 2, pp. 65-75.
- WILKINS, D., "Apprendre une langue c'est apprendre à communiquer", *Education et Culture*, 1978, nr. 28, 15 p.
- ZAPP, F., "Die Notwendigkeit einer Europäischen Fremdsprachenpolitik", in : PICHT, R. (ed.), *Kulturpolitik für Europa*, Bonn, 1977.
- *Faire le point sur ... L'Enseignement secondaire renoué. Organisations générale*, Bruxelles, Min. de l'Education Nationale, 1978, 399 p.
 - *Guide de l'enseignement secondaire*, CEDIEP, Bruxelles, 1979, 124 p.
 - *Informatiemap Secundair Onderwijs type I (V.S.O.)*, Leuven, Acco, 1979.
 - *Mouvement (le) éducatif en Belgique 1974-1976*, Bruxelles, Min. de l'Education Nationale, 1977, 71 p.
 - *Statistisch jaarboek van het onderwijs. Schooljaar 1978-1979*, Brussel, Ministerie van Nationale Opvoeding, 1979, 305 p.

Dr. Albert Verdoodt
Centre de Sociologie U.C.L.
1/10, place Montesquieu, 1348 Louvain-la-Neuve

OPERATIONALISERING, BESCHRIJVING EN ANALYSE
VAN HET TAALETNISCH INTEGRATIEPROCES
VAN DE NEDERLANDSTALIGEN IN DE BRUSSELSE
AGGLOMERATIE

door

Fred LOUCKX

V.U.B. — Sociologie

Brussel is sedert jaren niet meer weg te denken uit de Belgische “communautaire” problematiek. De politieke spanningen in en rondom het hoofdstedelijk gebied halen met een vaste regelmaat de grote krantekoppen. Deze informatiestroom wordt evenwel voor een groot deel “gemonopoliseerd” door het politiek personeel. Wat we over Brussel te horen en te lezen krijgen is immers vrijwel steeds de “visie” of het “standpunt” van politici. Op zichzelf zou men daartegen bezwaarlijk iets kunnen inbrengen, ware het niet dat men zich daardoor steeds minder de vraag stelt hoe de betrokken bevolking zelf deze taalproblemen definieert. In het verleden heeft men naar onze mening al te weinig oog gehad voor de wijze waarop begrippen zoals “Vlaming”, “Franstalige” enz. door de bewoners van de hoofdstad worden ingevuld. Onderhavig referaat wil deze lacune ten dele aanvullen. Meer bepaald wordt hier, op grond van een sociologisch onderzoek, gepeild naar het dagelijks taaletnisch gedrag van Nederlandstalige inwijkelingen in een aantal Brusselse gemeenten. Voor een meer gedetailleerde beschrijving van deze onderzoeksresultaten verwijzen we naar het proefschrift “Vlamingen tussen Vlaanderen en Wallonië”, dat we eind vorig jaar aan de V.U.B. hebben verdedigd (1).

(1) LOUCKX, F., *Vlamingen tussen Vlaanderen en Wallonië*, Doctoraal proefschrift, Faculteit van de Economische, Sociale en Politieke Wetenschappen, Vrije Universiteit Brussel, oktober 1980.

1. KEUZE VAN DE OPERATIONELE VERANDERLIJKEN VOOR HET ONDERZOEK

Het zoeken naar de kenmerken van het taaletnisch gedragspatroon begint bij de keuze van de operationele variabelen. Dit is beslist geen makkelijke onderneming. Deze veranderlijken dienen immers zodanig gekozen, dat zij de verschillende aspecten van het dagelijks taaletnisch gedrag weergeven. Onze aandacht ging hierbij vooral uit naar de spreektaal. Dit nam evenwel niet weg, dat ook het lees-, schrijf-, luister- en kijkgedrag, evenals enkele andere taalgebonden keuzemomenten aan bod kwamen. Een overzicht van de theoretische literatuur, gekoppeld aan een zekere vertrouwdheid met de Brusselse problematiek leidde uiteindelijk tot de selectie van 42 veranderlijken. In de mate van het mogelijke werden de voornaamste aspecten van het taaletnisch gedrag door verscheidene operationele variabelen gemeten. Persoons- en situatiegerichte veranderlijken werden bewust naast elkaar geplaatst. Belangrijk is wel dat het hierbij steeds om de meest gesproken taal ging. Toevallig of uitzonderlijk taalgedrag werd niet in ons onderzoek opgenomen. In tabel 1 geven we een overzicht van de hypothetische indeling in domeinen en sub-domeinen samen met de overeenkomstige geselecteerde veranderlijken. Zoals uit deze tabel blijkt, werd in ons onderzoek rekening gehouden met een grote verscheidenheid van sociale, economische en culturele interactiegebieden.

TABEL 1 :

OVERZICHT VAN DE 42 GESELECTEERDE AFHANKELIJKE VERANDERLIJKEN

DOMEIN	SUB-DOMEIN	VERANDERLIJKEN
"Inner"		Denktaal Rekentaal
Face-to-face contacten	familiaal	Ouders Huwelijkspartner Kinderen
	Niet-familiaal	Vrienden
Kinderopvoeding	Thuis	Moedertaal v/d kinderen
	School	Schooltaal v/d kinderen

Taaltechnisch integratiepatroon Nederlandstaligen in Brussel

Mediagebruik	Gesproken woord	Kijkgedrag Luistergedrag
	Geschreven woord	Krant Tijdschrift
Vrijtijdsbesteding	Culturele activiteiten in ongeorganiseerd verband	Boeken Theater Bioscoop
	Bezoek aan drank- en eetgelegenheden Culturele activiteiten in georganiseerd verband	Restaurant Café Lidmaatschap van verenigingen Deelname aan gemeentelijke Ned. socio-culturele activiteiten
Kerkbezoek		Mispraktijk
Algemene secundaire contacten	Informele situaties	Buren Bakker Kruidenier
	Instrumentele contacten	Grootwarenhuis Tram
	Afhankelijkheidsrelaties	Postbeambte Gemeente-ambtenaar Arts Ziekenhuis
Administratieve contacten	Gemeentelijke overheidsdiensten	Gemeentelijk schrijven Identiteitskaart Rijbewijs Huwelijkssluiting
	Openbare nutsbedrijven	Waterrekening Adresvermelding in telefoongids
Werksituatie	Centrale overheidsdiensten Werknemers	Formulier voor belastingaangifte Baas Collega's
	Zelfstandigen en vrije beroepen	Cliënteel Reklame-borden Aanspreektaal nieuwe klant Frans met nederlands-kundige klant

2. FREKWENTIEVERDELING VAN DE GESELECTEERDE VERANDERLIJKEN

Nadat we hadden bepaald welke afhankelijke variabelen in de analyse zouden worden opgenomen, werd er in de eerste plaats uitgekeken naar hun frekwentieverdeling. Uit de rechte tellingen kon immers reeds heel wat opgemaakt worden over de "dominance configuration" van de twee grote taal-clusters. Aangezien we hier te maken hadden met discrete veranderlijken konden we aan de hand van de randtotalen vrij makkelijk het relatief gewicht van elke taal aflezen. De keuze van de cutting-points lag voor de hand. Met uitzondering van twee dichotome veranderlijken werd voor alle variabelen nagegaan, welk percentage van de non-missing antwoorden Nederlands, Frans of beide talen vertegenwoordigden. Tabel 2 geeft een overzicht van deze verdelingen. We vermelden hier ook steeds het absoluut aantal antwoorden per veranderlijke. Hierbij kunnen grote verschillen optreden. Deze zijn enerzijds toe te schrijven aan een aantal "weet het niet"-antwoorden, anderzijds aan het feit dat niet iedereen kinderen heeft, gehuwd is, een werkgever heeft, boeken leest enz... en bijgevolg geen antwoord kon geven op deze vragen.

TABEL 2 :

RELATIEVE FREKWENTIEVERDELING VAN DE 42 AFHANKELIJKE VERANDERLIJKEN

Nummer en naam van de veranderlijke	% Nederlands	% beide talen	% Frans	Absoluut totaal (100% =)
1. Denктаal	80	8	12	741
2. Rekentaal	83	4	13	749
3. Partner	74	3	23	719
4. Kinderen	70	7	23	631
5. Ouders	87	5	8	748
6. Vrienden	71	12	17	745
7. Moedertaal kind.	71	4	25	620
8. Schooltaal kind.	59	8	33	601
9. Kijkgedrag	51	27	22	696
10. Luistergedrag	68	15	17	723
11. Kranten	71	9	20	618
12. Tijdschriften	69	9	22	517
13. Boeken	57	21	22	429

Taaltechnisch integratiepatroon Nederlandstaligen in Brussel

14. Theater	63	10	27	219
15. Restaurant	53	13	34	674
16. Café	62	14	24	662
17. Bioscoop	54	8	38	548
18. Ned. socio-cult. activiteiten (1)	45	—	—	522
19. Verenigingen	73	12	15	218
20. Mispraktijk	71	10	19	407
21. Buren	40	27	33	723
22. Bakker	75	7	18	719
23. Kruidenier	72	7	21	706
24. Grootwarenhuis	56	11	33	667
25. Tram	59	13	28	612
26. Postbeambte	79	5	16	738
27. Gemeente- ambtenaar	78	4	18	721
28. Arts	59	5	36	745
29. Ziekenhuis	60	12	28	708
30. Gemeent. schr.	28	53	19	742
31. Identiteitskaart	70	7	23	746
32. Rijbewijs	75	3	22	586
33. Huwelijks- sluiting	81	3	16	720
34. Waterrekening	41	30	29	663
35. Telefoongids	57	3	40	549
36. Belastingaang.	68	9	23	712
37. Baas	53	9	38	380
38. Collega's	58	7	35	369
39. Cliënteel	13	43	44	174
40. Aanspreekt nw. klant	19	28	53	165
41. Nederlandsk. klant (2)	47	—	53	173
42. Reclame	8	49	43	138

(1) Dichotome veranderlijke : 45% van diegenen die op de hoogte zijn van de plaatselijke Nederlandstalige socio-culturele activiteiten nemen er ook aan deel. We vragen hier niet naar de deelname aan Franstalige socio-culturele activiteiten.

(2) Dichotome veranderlijke : 47% spreekt steeds Nederlands met een Nederlandskundige klant. De overige 53% gebruikt weleens Frans in contacten met Nederlandskundige klanten.

Wat meteen opvalt zijn de erg grote schommelingen in de percentages. Zo vinden we bijvoorbeeld in de eerste kolom een verschil van 79% tussen de veranderlijken 5 en 42. Een eerste vaststelling is dan ook, dat we te maken hebben met een vrij heterogeen taalgedrag. Bij het overlopen van de verschillende veranderlijken rijst bovendien een sterk vermoeden van clustervorming. Zo lijken bijvoorbeeld het "inner"-taalgedrag, de face-to-face contacten en de meer informele secundaire relaties samen te klitten in een sterk Nederlandstalige cluster. Daartegenover staat de vrij sterke verfransing van enkele meer formele situaties, zoals werk- en klantencontacten, betrekkingen met openbare nutsbedrijven en restaurantbezoek. Opvallend is ook dat de veranderlijken 4, 7 en 8 wijzen op een sterkere aanwezigheid van het Frans bij de kinderen dan bij de ouders. De tweetaligheidspercentages zijn het hoogst voor enkele administratieve aangelegenheden en een aantal items met betrekking tot de zelfstandigen.

3. DATA-REDUCTIE AAN DE HAND VAN FACTORANALYSE

Omdat een verdere analyse met alle 42 veranderlijken vrijwel onmogelijk was en we daarenboven een sterk vermoeden hadden dat dit aantal kon teruggebracht worden tot enkele basisdimensies, werd nagegaan in welke mate de hogervernoemde hypothese van clustervorming kon worden bevestigd. De aangewezen techniek hiervoor was factor-analyse.

Niet alle 42 variabelen konden evenwel in de factoranalyse worden opgenomen. De reden hiervoor lag in het eenvoudige feit, dat we voor een dergelijke analyse een volledige correlatie-matrix nodig hadden. Vermits we voor de werksituatie een onderscheid maakten tussen werknemers en zelfstandigen en we beide categorieën verschillende vragen hadden voorgelegd, betekende dit, dat we geen volledige matrix hadden indien beide categorieën tegelijk bij onze analyse zouden worden betrokken. We dienden hier dus een keuze te maken. Twee belangrijke vaststellingen brachten er ons toe de zelfstandigen-categorie voorlopig uit de analyse te lichten.

In de eerste plaats was deze categorie heel wat kleiner dan deze van de werknemers. Tegenover de ruim 400 werknemers stonden er slechts een 150-tal zelfstandigen. Dit zou een ernstige handicap vormen bij de verdere uitsplitsing van ons materiaal, omdat het aantal lege cellen in onze tabellen hierdoor vrij vlug kon toenemen. Een

tweede punt dat tegen de opname van deze veranderlijken in onze analyse pleitte, was grotendeels het gevolg van deze kleinere numerieke aanwezigheid : de chi-kwadraattoets wees uit dat de meeste relaties tussen deze vier variabelen en de overige items niet-significant waren.

Op de resulterende matrix werd nu een factoranalyse uitgevoerd. Om de inhoudelijke interpretatie van de factoren te vergemakkelijken, werd op het hoofdassen-model (principale componenten) een orthogonale, genormaliseerde varimax-rotatie toegepast. Het resultaat hiervan zien we in tabel 3. Vertikaal worden de verschillende items weergegeven. Horizontaal staan de factoren met een eigenwaarde groter dan 1. Achter elke veranderlijke vermelden we de overeenkomstige factorladingen op de zes factoren. Helemaal onderaan kunnen we de eigenwaarde of de som van de gekwadraterde ladingen per factor in het hoofdassen-model aflezen. We zien duidelijk dat de sterkte van de ladingen afneemt met elke volgende factor.

Een belangrijke vaststelling is dat het taalgedrag kan teruggebracht worden tot zes basisdimensies. Onze hypothese van clusterforming werd hier dus bevestigd. Bekijken we de factorladingen nu even van naderbij. Zes ladingen hebben een negatief teken. Dit betekent dat deze negatieve ladingen en de overige positieve ladingen in dezelfde kolom op tegengestelde delen van dezelfde factor liggen. Aan de hand van de grootte van de ladingen trachtten we onze zes factoren inhoudelijk te interpreteren. De sterkste ladingen werden met een asterisk aangeduid. Om het benoemen van de factoren te vergemakkelijken, hebben we in tabel 4 de overeenkomstige veranderlijken per factor samengebracht.

Factor 1 heeft vooral betrekking op vrijetijds- en instrumentele contacten. Door het overwegend secundaire karakter van deze relaties hebben we deze cluster "algemene secundaire contacten" genoemd. De tweede factor vertoont een heterogener samenstelling. Naast typische gezinssituaties, zoals bijvoorbeeld het kijkgedrag, vinden we hier ook de schoolkeuze voor de kinderen en de deelname aan culturele en socio-culturele activiteiten terug. Het gemeenschappelijke in al deze items ligt, naar onze mening, in hun verwijzing naar een zeker cultureel keuzegedrag. Vandaar dan ook de naam van deze factor. Factor 3 en 6 vragen wellicht geen verdere toelichting.

Minder duidelijk is de factor "informele secundaire contacten". Alhoewel we hier ook te maken hebben met secundaire contacten, laten deze veranderlijken toch geen hoge ladingen aflezen op de

TABEL 3 :

FACTORMATRIX NA GENORMALISEERDE VARIMAX-ROTATIE

Variabelen	Factor 1	Factor 2	Factor 3	Factor 4	Factor 5	Factor 6
1. Denктаal	.25569	.06850	.12770	.31352	.68767*	.16287
2. Rekentaal	.29046	-.00199	.10235	.27656	.66270*	.13331
3. Partner	.31988	.29857	.17852	.06987	.63548*	-.02686
4. Kinderen	.37557	.37412	.23061	.03367	.58077*	.00895
5. Ouders	.13387	.18941	.07419	.31922	.55127*	.05385
6. Vrienden	.25812	.36643	.20551	.18920	.44589	.25607
7. Moedert. kind.	.21904	.40901	.25950	.04804	.50526*	.04846
8. Schoolt. kind.	.26649	.50771*	.34827	.01166	.32027	.04650
9. Kijkgedrag	.22434	.51552*	.14462	.22150	.12147	.13267
10. Luistergedrag	.13138	.48685	.12035	.31032	.22837	.11300
11. Kranten	.13422	.51045*	.13537	.27445	.32741	.20895
12. Tijdschriften	.11721	.44393	.16596	.33449	.31232	.17793
13. Boeken	.17612	.48326	.04139	.28738	.33118	.16110
14. Theater	.29972	.60034*	.31722	.19969	.43323	.09910
15. Restaurant	.78988*	.20700	.13428	.16258	.14531	.08966
16. Café	.76167*	.17954	.13926	.21993	.22165	.05679
17. Bloscop	.81531*	.20005	.15855	.14201	.19294	.07652
18. Ned. socio-cult. activiteit	.23763	.65091*	.13677	-.03191	-.09970	-.10572
19. Verenigingen	.17126	.51864*	.27252	.25202	.31892	.06918
20. Mispraktijk	.26473	.50266*	.21298	.02552	.41113	.10633
21. Buren	.49758	.21496	.09266	.03491	.17100	.20794
22. Bakker	.25677	.16718	.15394	.75495*	.18400	.01718
23. Kruidenier	.28237	.23612	.14026	.74915*	.17080	.01991
24. Grootwarenh.	.77350*	.15492	.15373	.18657	.17467	.09670
25. Tram	.77131*	.16968	.16227	.20442	.17068	.11263
26. Postbeampte	.23841	.14687	.34036	.58804*	.32879	.18804
27. Gemeente-ambtenaar	.25257	.18336	.35804	.57824*	.33683	.15413
28. Arts	.60466*	.19282	.15904	.08208	.23860	.09804
29. Ziekenhuis	.77957*	.13168	.17130	.17359	.17939	.08975
30. Gemeentelijk schrijven	.17240	.07602	.69020*	.10841	.01742	.03603
31. Identiteitsk.	.13756	.19455	.60635*	.19215	.23250	.05814
32. Rijbewijs	.13081	.25252	.48274	.30333	.19435	.24568
33. Huwelijks-sluiting	.13327	.26257	.29355	.15589	.41729	-.00727
34. Waterrekening	.17468	.15120	.63505*	.07402	.11032	.10724
35. Telefoongids	.16539	.45721	.41407	.15985	.09342	.18051
36. Belastingaang.	.13669	.24248	.65354*	.10307	.24254	.07234
37. Baas	.14574	.10788	.11600	.05226	.05331	.75483*
38. Collega's	.21072	.09956	.14037	.10439	.11514	.75041*
Eigenwaarde	15.16628	2.22990	1.49416	1.36244	1.11935	1.00392

TABEL 4 :

DE ZES FACTOREN EN DE VERANDERLIJKEN DIE HIEROP DE STERKSTE LADINGEN VERTONEN

Factoren	Algemene secundaire contacten	Cultureel keuzegedrag	Administr. contacten
Veranderlijken	Restaurant Café Bioscoop Grootwarenhuis Tram Arts Ziekenhuis	Schooltaal kinderen Kijkgedrag Kranten Theater Ned. socio-culturele activiteiten Verenigingen Mispraktijk	Gemeentelijk schrijv. Identiteitskaart Waterrekening Belastingsaangifte

Factoren	Informele secundaire contacten	Inner en familiale face-to-face contacten	Werksituatie
Veranderlijken	Bakker Kruidenier Postbeambte Gemeenteambtenaar	Denktaal Rekentaal Partner Kinderen Ouders Moedertaal kinderen	Baas Collega's

eerste factor. Dit is wellicht toe te schrijven aan de informele sfeer waarin deze contacten vaak verlopen. De bakker of kruidenier om de hoek en de gemeente- of postbeambte, die men niet zelden bij naam kent, roepen duidelijk andere taalreflexen op dan bijvoorbeeld de meer instrumentele tram- of grootwarenhuiscontacten.

De voorlaatste factor wijst op de continuïteit in het taalgedrag over de generaties heen. Opvallend is echter wel, dat we de schooltaal van de kinderen hier niet onder terugvinden. Dit zou er kunnen op wijzen dat de verfransing van de kinderen verder is gevorderd dan deze van de ouders of de grootouders.

We onderscheiden dus duidelijk zes hoofddimensies in het taalgedrag te Brussel. Deze komen vrij goed overeen met een ruwe indeling in sociale, economische, culturele en administratieve verfransing. Uit de resultaten van de varimax-rotatie blijkt bovendien dat de hypothetische variabelen-clusters uit tabel 1 grotendeels met de feiten overeenstemmen.

4. DE AANWEZIGHEID VAN EEN GUTTMANSCHAAL-STRUCTUUR

Het taalgedragspatroon te Brussel is dus zeker geen allegaartje van los naast elkaar staande gedragingen. Er vallen duidelijke lijnen in te onderkennen. Nu we deze hadden gevonden, zetten we een stap verder in onze analyse. Vertrekkende van de vaststelling dat er in het taalgedrag te Brussel verschillende dimensies aanwezig waren, stelde zich vervolgens de vraag welke plaats deze domeinen t.o.v. elkaar bekleedden. Meer bepaald rees bij ons het vermoeden op, dat er in onze gegevens een cumulatief patroon aanwezig was. Om hierover enige zekerheid te krijgen werd gebruik gemaakt van de z.g. Guttmanschaal-techniek.

Daartoe dienden we eerst onze "universe of attributes" af te bakenen. De door ons gebruikte SPSS-package voorzag in een maximum aantal items van 12. Bij de keuze van deze veranderlijken werd zowel rekening gehouden met het inhoudelijk als met het statistisch belang van elke variabele in de hogervernoemde factor-analyse. Het aantal missing cases van elke veranderlijke mocht bovendien niet te hoog oplopen, omdat in dat geval de populatie voor de Guttman-schaal te klein werd. Rekening houdend met wat voorafging viel onze keuze op de volgende 12 variabelen : verenigingen, collega's, baas, schooltaal kinderen, grootwarenhuis, restaurant, belastingsaangifte, partner, arts, identiteitskaart, ouders en rekentaal. We veronderstelden dat de geselecteerde items een onderliggende maat van verfransing vormden en konden gerangschikt worden naar moeilijkheidsgraad. De scalogram-analyses werden uitgevoerd voor twee verschillende cutting points. In een eerste reeks werkten we met de dichotomie "Nederlands" versus "tweetalig of Frans". De tweede reeks analyses gebeurde aan de hand van de tweedeling "Nederlands of tweetalig" versus "Frans".

Hoe zijn we nu verder te werk gegaan ? De twee eerste scalogram-analyses (1 per cutting point) werden uitgevoerd op alle 12 items. Voor de twee volgende analyses werd de veranderlijke met het minste aantal gevallen, met name de variabele "verenigingen", weggelaten. Dit had als gevolg dat het aantal items verminderde, terwijl het totaal aantal gevallen waarop de analyse plaatsvond toenam. Deze werkwijze herhaalden we totdat er slechts 4 items overbleven.

De resultaten worden in tabellen 5 en 6 voorgesteld. Onder elke reeks veranderlijken, gerangschikt naar dalende moeilijkheidsgraad, vermelden wij het absoluut aantal gevallen waarop de analyse plaats-

TABEL 5 :

OVERZICHT VAN DE SCALOGRAMANALYSES VOOR DE DICHOTOMIE NEDERLANDS VERSUS
TWEETALIG OF FRANS

Aantal Items	12	11	10	9	8	7	6	5	4
Items gerangschikt naar dalende moeilijkheidsgraad	Ouders Rekentaal Partner Belasting Identit. Verenig. Arts Baas Gr.wrnhuis Restaurant Schoolt.k. Collega's	Ouders Rekentaal Partner Belasting Arts Schoolt.k. Gr.wrnhuis Collega's Baas Restaurant	Ouders Rekentaal Partner Belasting Arts Schoolt.k. Gr.wrnhuis Baas Restaurant	Ouders Rekentaal Partner Belasting Arts Schoolt.k. Gr.wrnhuis Restaurant	Ouders Rekentaal Partner Belasting Arts Gr.wrnhuis Restaurant	Ouders Rekentaal Partner Belasting Arts Restaurant	Ouders Rekentaal Partner Belasting Arts	Ouders Rekentaal Partner Identit. Arts	Ouders Rekentaal Identit. Arts
n	64	198	206	408	504	566	634	667	705
% van N	8.4	26.0	27.0	53.5	66.1	74.2	83.1	87.4	92.4
Reprod.c.	.8281	.8255	.8417	.8742	.8869	.8894	.8991	.9154	.9284
Scalab.c.	.4741	.5013	.5389	.6172	.6378	.6253	.6070	.6631	.7221

TABEL 6 :

OVERZICHT VAN DE SCALOGRAMANALYSES VOOR DE DICHOTOMIE NEDERLANDS OF
TWEETALIG VERSUS FRANS

Aantal Items	12	11	10	9	8	7	6	5	4
Items ge-rangschikt naar dalen-de moeilijkheidsgraad	Ouders Verenig. Rekentaal Identit. Belasting Partner Schoolt.k. Restaur. Gr.wrnhuus Baas Arts Collega's	Ouders Rekentaal Identit. Partner Belasting Gr.wrnhuus Schoolt.k. Restaur. Baas Arts Collega's	Ouders Rekentaal Identit. Partner Belasting Arts Restaurant Schoolt.k. Gr.wrnhuus Restaurant	Ouders Rekentaal Identit. Partner Belasting Arts Schoolt.k. Gr.wrnhuus Restaurant	Ouders Rekentaal Identit. Partner Belasting Gr.wrnhuus Restaurant Arts	Ouders Rekentaal Partner Identit. Belasting Restaurant Arts	Ouders Rekentaal Partner Identit. Belasting Arts	Ouders Rekentaal Partner Identit. Arts	Ouders Rekentaal Identit. Arts
n	64	198	206	408	504	566	634	667	705
% van N	8.4	26.0	27.0	53.5	66.1	74.2	83.1	87.4	92.4
Reprod.c.	.8750	.8485	.8689	.8965	.8963	.9041	.9222	.9292	.9454
Scalab.c.	.5026	.4572	.5196	.5996	.5748	.5796	.6156	.6509	.7358

vond, de relatieve betekenis van dit aantal t.o.v. het totaal aantal respondenten en de reproduceerbaarheids- en scalabilitycoëfficiënt voor de betrokken analyse. We zien dat het aantal respondenten varieert van 8,4 tot 92,4%. De verschillen tussen beide tabellen zijn, vooral voor de kolommen met een groter aantal gevallen, erg gering.

In tabel 5 vertonen alleen de drie laatste kolommen een duidelijke Guttmanstructuur. Voor dezelfde kolommen kunnen we ook in tabel 6 significante coëfficiëntwaarden aflezen. In tegenstelling met de eerste tabel vinden we hier bovendien ook een Guttmanschaal voor 9 items. De aanwezigheid van een cumulatieve en unidimensionale schaal was in deze gevallen dan ook bewezen.

Van groot belang is de rangorde die elke item in deze Guttmanschalen bekleedt. Erg interessant is de vaststelling dat de schooltaal van de kinderen slechts op de zevende plaats komt. Vergelijken we dit met de plaats van de "ouders" en de "partner", dan blijkt de verfransing sterker te zijn doorgedrongen naar beneden toe (de kinderen). De laterale verfransing (de partner) en de verfransing naar boven toe (de ouders) ondervinden duidelijk meer weerstand. Een ander opvallend resultaat is, dat het Frans minder sterk vertegenwoordigd is in de administratieve items dan men zou kunnen verwachten. De aanwezigheid van het Frans is het sterkst in de instrumentele, secundaire sfeer. Hier is de overwegend Franstalige Brusselse omgeving het duidelijkst voelbaar. We wijzen ook op de erg verfranste situatie op het werk. Geen van beide items, die hierop betrekking hebben, passen echter in een significante Guttmanschaal.

Het besluit ligt voor de hand. Nadat we in ons materiaal clusters of domeinen hadden gevonden, was nu ook aangetoond dat een aantal van de belangrijkste items een cumulatieve, unidimensionale schaal vormden. Onze twee hypothesen van clustering en cumulativiteit werden hierdoor bevestigd.

5. TOETSING VAN EEN AANTAL VERKLARENDE VERANDERLIJKEN

Tot nu toe hadden we het in ons overzicht vrijwel uitsluitend over de afbakening en de beschrijving van het taaletnisch gedrag. In het laatste deel van dit referaat gaan we nader in op de toetsing van een aantal verklarende veranderlijken, met name de toegewezen en verworven socio-economische status, de taal van de huwelijkspartner, de taalverhoudingen op het werk en de relatieve omvang van de taal-

etnische groepen. De techniek die hiervoor werd aangewend was de discriminant-analyse. Konden beide statusvariabelen (gemeenten aan de hand van een aangepaste NORC-beroepsstatusschaal) zonder enige hergroepering in een dergelijke analyse worden opgenomen, dan was dit niet het geval voor de overige verklarende variabelen.

Om te beginnen wilden we de taal van de huwelijkspartner op twee verschillende manieren meten. De eerste was vrij eenvoudig, omdat we hier alleen rekening hielden met de eerstgeleerde taal van de partner. Dit betekende dat we een opsplitsing kregen met aan de ene kant al diegenen die een Nederlands dialect of/en algemeen Nederlands als eerste taal hadden aangeleerd en aan de andere kant deze personen die met het Frans als eerstgeleerde taal of als één van de eerstgeleerde talen waren opgevoed.

Vermits uit de theoretische literatuur was gebleken dat ook de schooltaal een belangrijke factor van etnische toewijzing vormde, besloten we de schooltaal van de partner eveneens in onze analyse op te nemen. Net als in hogervernoemd geval werd ook deze veranderlijke onder de vorm van een dichotomie ingevoerd. Hier kregen we enerzijds de categorie "overwegend of volledig Nederlandstalig onderwijs" en anderzijds de samengevoegde categorieën "evenveel Nederlandstalig als Franstalig onderwijs" en "overwegend of volledig Franstalig onderwijs". Deze tweedeling werd vervolgens gecombineerd met deze voor de eerstgeleerde taal. Op die manier ontstonden de volgende drie nieuwe categorieën :

1. de partners die als eerstgeleerde taal en als schooltaal een Nederlands dialect of/en algemeen Nederlands hadden;
2. dezen waarbij slechts in één van beide situaties een Nederlandstalig dialect of/en algemeen Nederlands aanwezig was;
3. diegenen waarvan noch de eerstgeleerde taal, noch de schooltaal een Nederlandstalig dialect of/en algemeen Nederlands was.

De partner kon bijgevolg op tweeërlei wijze in de analyse worden opgenomen, door ofwel alleen rekening te houden met de eerstgeleerde taal (eerste benadering), ofwel door de invloed van de eerstgeleerde taal en de schooltaal gecombineerd te meten (tweede benadering). Zoals we zullen zien, gebruikten wij beide benaderingswijzen naast elkaar.

Tot dusver hebben we reeds drie discriminerende veranderlijken gedefinieerd, met name de twee statusscores en de taal van de huwe-

lijkspartner. Daarnaast wilden we nu ook nog de relatieve kwantitatieve omvang van de taaletnische groepen en de taaletnische verhoudingen in de werksituatie in onze discriminant-analyse integreren.

Al wie enigszins vertrouwd is met de Brusselse taalproblematiek weet hoe moeilijk het is zich een objectief beeld te vormen van de Franstaligheidsgraad van de Brusselse gemeenten. Elk criterium dat men hanteert heeft immers zijn specifieke nadelen. Zo kwam bij ons de idee op om met meerdere criteria tegelijk te werken. Op die manier zouden ze elkaars tekorten ten dele kunnen opvangen. Deze verschillende criteria zouden naderhand natuurlijk moeten samengebracht worden in één enkele gemeentelijke Franstaligheidsmaat. Dit kon vrij makkelijk gebeuren met behulp van hoofdcomponenten-analyse.

De eerste veranderlijke die voor deze gecombineerde Franstaligheidsmaat in aanmerking kwam was een schatting van het aantal Nederlandstaligen in de zes door ons onderzochte gemeenten, met name Sint-Agatha-Berchem, Koekelberg, Jette, Watermaal-Bosvoorde, Elsene en Etterbeek. Vermits er sedert 1947 in België geen officiële talentellingen meer plaatsvonden, moesten we ons met een raming tevreden stellen. Onze keuze ging uit naar een schatting van L. Lindemans (2), omdat deze niet alleen rekening houdt met de geboorteplaats van de personen maar ook met de verschillende afzonderlijke gemeenten van de agglomeratie. Aangezien onze studie slechts betrekking had op de zes hogervernoemde gemeenten, waren wij op een dergelijke raming aangewezen.

Een tweede belangrijke indicator voor de Franstaligheid van de gemeenten waren de taalverhoudingen in de verschillende gemeenteraden. Om dit na te gaan werd voor elk van de zes hogervernoemde gemeenten de verhouding van het aantal Franstalige t.o.v. het aantal Nederlandstalige gemeenteraadsleden berekend. We baseerden ons hiervoor op de verdeling van het aantal gemeenteraadsleden na de opeenvolgende gemeenteraadsverkiezingen van 11 oktober 1964, 11 oktober 1970 en 10 oktober 1976. Het cijfer uit de tweede kolom van tabel 7 is de som van het totaal aantal Franstalige gemeenteraadsleden (over deze drie verkiezingen) gedeeld door het totaal aantal Nederlandstalige gemeenteraadsleden.

(2) LINDEMANS, L., *Huidige Taalverhoudingen in de Brusselse Agglomeratie*, Simon Stevin, Brussel, 1968.

Een laatste naar onze mening belangrijke indicator voor de Franstaligheid van de gemeenten was het aantal F.D.F.-stemmen t.o.v. het totaal aantal geldig uitgebrachte stemmen. Bij het berekenen van deze F.D.F.-score telden we eerst het totaal aantal stemmen op, dat hogervernoemde partij bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1970 en 1976 in elke gemeente had behaald. Vervolgens deelden we dit getal door het totaal aantal in '70 en '76 geldig uitgebrachte stemmen per gemeente. Het resultaat kan men aflezen in de laatste kolom van tabel 7.

TABEL 7 :

SCORES VOOR DE GECOMBINEERDE MAAT VAN FRANSTALIGHEID
VAN DE GEMEENTEN

Gemeente	% Ned. volgens L. Lindemans	Verhouding Fr./Ned. gemeenteraadsleden	Verhouding stemmen FDF/andere partijen
Sint-Agatha-Berchem	59.23	2.00	.27
Jette	57.88	2.10	.26
Koekelberg	56.34	2.82	.25
Etterbeek	39.23	6.88	.46
Watermaal-Bosvoorde	36.89	22.50	.39
Elsene	35.65	45.50	.29

Nadat ook de percentages uit de eerste kolom van tabel 7 in Franstaligheidsscores waren omgezet, werden de drie indicatoren via hoofdcomponentenanalyse tot een gecombineerde maat omgerekend.

Uiteindelijk bleef er nog één verklarende veranderlijke ongedefinieerd, met name de etnische verhoudingen in de werksituatie. Een accurate opbouw van deze variabele diende zowel de collega's als de directe baas te omvatten. Onder directe baas verstonden wij deze persoon onder wiens rechtstreekse leiding men dagelijks werkt. Voor de collega's beperkten we ons tot deze drie waarmee men het meest contact had. Rekening houdend met de eerstgeleerde taal van de collega's en de directe baas kon men de volgende vier werkomstandigheden onderscheiden :

Taal-etnisch integratiepatroon Nederlandstaligen in Brussel

	Baas	Alle (of de meerderheid van de) collega's
1.	Nederlandstalig	Nederlandstalig
2.	Nederlandstalig	Franstalig
3.	Franstalig	Nederlandstalig
4.	Franstalig	Franstalig

Voor de twee middencategorieën rees er evenwel een probleem op. Het was immers de vraag wie van beide, de baas of de collega's, de sterkste invloed had op het taalgedrag van de betrokkenen. Dit was van belang voor de volgorde van de vier bovenstaande categorieën. Om dit probleem op te vangen, besloten we de etnische verhoudingen in de werksituatie op twee verschillende manieren te meten. In een eerste versie zouden we gewoon bovenstaande volgorde aanhouden. Voor de tweede meting zouden we de categorieën 2 en 3 van plaats verwisselen. We zouden dan via discriminantanalyse trachten uit te maken welke volgorde de sterkste predictie-kracht bezat.

Vermits de Franstaligheidsgraad van de gemeenten en de taal-etnische verhoudingen op het werk naast de twee statusscores en de "partner"-variabele als discriminerende veranderlijken in onze analyse zouden worden opgenomen, dienden we ook na te gaan of er tussen deze vijf veranderlijken geen multicollineariteit bestond. Nadat een computeranalyse had uitgewezen dat er tussen deze veranderlijken geen enkel significant verband aanwezig was, was er ook geen enkel statistisch bezwaar meer tegen het uitvoeren van een discriminantanalyse met de hogervernoemde veranderlijken.

Het enige wat nog moest gebeuren was het bepalen van de gedichotomiseerde afhankelijke veranderlijken of "groepen". Als dichotome afhankelijke veranderlijken namen we vanzelfsprekend de twaalf variabelen die we vroeger in onze Guttmanschalen hadden getoetst. Naar analogie van tabellen 5 en 6 voerden we daarbij voor elk van deze veranderlijken twee dichotomieën in. De eerste viel samen met de categorieën "Nederlands of tweetalig" en "Frans". De tweede dichotomie plaatste de groep "Nederlands" tegenover de groep "tweetalig of Frans". Daarnaast werden eveneens twee gedichotomiseerde Guttmanschalen als afhankelijke veranderlijken opgenomen, meer bepaald de 9 item- en de 6 item-schaal uit tabel 6. De tweedeling werd bij deze schalen zo geconstrueerd, dat in de

eerste groep al diegenen zaten die voor de betrokken Guttmanschaal een nulscore hadden behaald. In de tweede groep kregen we dan dezen, die minstens op één van de 9 (of 6) items positief hadden gescoord en bijgevolg een Guttmanscore 1 of meer lieten aflezen.

Om de discriminantanalyses vlot te laten verlopen, gingen we verder op de volgende wijze te werk. Voor elk van de twaalf (afzonderlijke) afhankelijke veranderlijken werden vier analyses per dichotomie uitgevoerd. Dit was noodzakelijk omdat de discriminerende veranderlijken "partner" en "etnische verhoudingen op het werk" allebei op twee verschillende manieren waren gemeten en in éénzelfde discriminantanalyse nooit twee dezelfde veranderlijken mogen aanwezig zijn. Vermits we evenwel wilden weten welke van de twee metingswijzen het beste resultaat opleverde, diende elk van deze gecombineerd te worden met de overige discriminerende veranderlijken. Gemakshalve noemden we de discriminerende veranderlijke "partner", uitsluitend gemeten aan de hand van de eerstgeleerde taal, "Gezin 1", terwijl we met "Gezin 2" aanduiden dat we niet alleen met de eerstgeleerde taal, maar ook met de schooltaal van de partner hadden rekening gehouden. Voor de discriminerende veranderlijke "etnische verhoudingen op het werk" spraken we van "Werk 1" wanneer we het hadden over de eerstgenoemde volgorde, en van "Werk 2" wanneer we de twee middencategorieën hadden omgewisseld. Dit gaf ons vier combinatiemogelijkheden voor elke discriminantanalyse.

Voor de afzonderlijke afhankelijke veranderlijken dienden deze vier combinatiemogelijkheden voor beide dichotomieën berekend te worden, zodat we voor elk van deze variabelen uiteindelijk acht discriminantanalyses hadden uit te voeren. Per afhankelijke veranderlijke werd voor elke dichotomie deze discriminantanalyse uitgekozen die de beste predictie opleverde, of, met andere woorden, het grootste aantal gevallen correct klasseerde aan de hand van de gebruikte discriminerende veranderlijken. Werde de beste predictie door meer dan één discriminantanalyse gegeven, dan werden deze alle vermeld. Voor de 9 item en 6 item-schalen, die we verder kortweg respectievelijk schaal 1 en schaal 2 noemen, verliep dit keuzeprocess enigszins sneller, omdat deze slechts op één manier waren gedichotomiseerd en we de vier combinaties bijgevolg slechts één keer dienden te berekenen. In totaal werden dus $(12 \times 8) + (2 \times 4) = 104$ discriminantanalyses uitgevoerd.

De resultaten hiervan worden weergegeven in tabel 8. In de eerste kolom vermelden we de naam van de "groep"-veranderlijke of af-

hankelijke veranderlijke. Daarachter wordt met een A of een B aangeduid of het gaat om de groepen "Nederlands of tweetalig" en "Frans" (A) of om de groepen "Nederlands" en "tweetalig of Frans" (B). De tweede kolom geeft aan op hoeveel gevallen de discriminantanalyse voor de betrokken afhankelijke groepveranderlijke werd uitgevoerd. Na het aantal gevallen krijgen we dan (in volgorde van dalende belangrijkheid) de verschillende discriminerende veranderlijken, elk gevolgd door het significantieniveau van de Rao's V verandering die ze teweegbrengen. Een volle verticale lijn scheidt de significante (5% drempel) van de niet-significante veranderingen in Rao's V, in die zin dat al de veranderlijken die links van deze lijn liggen, een significante bijdrage leveren tot de scheiding van de twee betrokken groepen. De twee laatste kolommen tenslotte geven ons een beeld van de classificatiekracht van de discriminerende veranderlijken. Voor een beter begrip van tabel 8 moeten we vooraf nog vermelden, dat alle significante relaties tussen de discriminerende en de afhankelijke veranderlijken positief waren, in die zin dat een Franstalige huwelijkspartner, een Franstalig werkmilieu en een toename van de gemeentelijke Franstaligheid of van de toegewezen/verworven status gepaard ging met een sterkere aanwezigheid van het Frans in het individueel taalgedrag.

Welke besluiten kunnen nu uit deze laatste tabel worden getrokken? Om te beginnen weerspiegelen de resultaten duidelijk het multi-dimensionaal karakter van het taalgedrag. Nagenoeg alle afhankelijke veranderlijken worden door meerdere variabelen tegelijk beïnvloed. De voornaamste predictor van het taalgedrag is ontegensprekelijk de huwelijkspartner. Met uitzondering van de contacten met de collega's en de baas op het werk, veroorzaakt deze veranderlijke overal de grootste scheiding tussen de twee groepen.

Opmerkelijk is wel dat naast de partner de Franstaligheid van de gemeenten vrijwel overal als een belangrijke predictor naar vore treedt. We zien dat o.a. voor de schooltaal van de kinderen. Waar we hadden verwacht dat de taaletnische verhoudingen op het werk en de status zich hier als belangrijke predictoren zouden aandienen, bleken deze hier als discriminerende veranderlijken duidelijk te moeten onderdoen voor de "partner" en de Franstaligheidsgraad van de gemeenten.

In tegenstelling met wat vaak wordt beweerd, is de werksituatie dus zeker niet de voornaamste predictor van het taalgedrag. Dit betekent natuurlijk niet dat deze veranderlijke helemaal geen rol speelt

TABEL 8 :

OVERZICHT VAN DE GESELECTEERDE DISCRIMINANTANALYSES MET
5 DISCRIMINERENDE VERANDERLIJKEN (1)

Groep-veran- derlijke	Plantal geval./ groepver- anderl.	Discr. verand. Rao V	Discr. verand. derl.	Sign. verand. Rao V	Discr. verand. derl.	Sign. verand. Rao V	Discr. verand. derl.	Sign. verand. Rao V	Discr. verand. derl.	Sign. verand. Rao V	% goed geklas- geval.	Sign. groep
Partner (A)	266	0	Fr.Gem.	.00	Achiev.	.17	Ascrib.	.30	Werk 1	.52	93.2	0
		0	Fr.Gem.	.00	Achiev.	.17	Ascrib.	.30	Werk 2	.76		
(B)	266	0	Ascrib.	.00	Fr.Gem.	.00	Achiev.	.15	Werk 1	.19	94.4	0
		0	Ascrib.	.00	Fr.Gem.	.00	Werk 2	.18	Achiev.	.21		
Schooltaal kind (A)	204	.00	Fr.Gem.	.00	Werk 1	.53	Achiev.	.52	Ascrib.	.89	84.8	.00
		.00	Fr.Gem.	.00	Werk 2	.54	Achiev.	.54	Ascrib.	.90		
(B)	204	.00	Fr.Gem.	.00	Achiev.	.25	Ascrib.	.73	Werk 1	.79	77.9	.00
Grootharen- huis (A)	246	.00	Fr.Gem.	.00	Ascrib.	.02	Werk 2	.04	Achiev.	.21	68.3	.00
		.00	Fr.Gem.	.00	Werk 2	.00	Ascrib.	.01	Achiev.	.61	72.8	.00
Arts (A)	264	.00	Fr.Gem.	.00	Werk 1	.00	Ascrib.	.37			79.2	.00
		.00	Fr.Gem.	.00	Werk 2	.00	Ascrib.	.31	Achiev.	.86	81.1	0
Identiteits- kaart (A)	269	.00	Werk 1	.05	Ascrib.	.06	Fr.Gem.	.13	Achiev.	.73	83.3	0
		.00	Fr.Gem.	.08	Ascrib.	.38	Achiev.	.40	Werk 1	.58	78.1	.00
Belastings- aangifte (A)	262	.00	Fr.Gem.	.30	Achiev.	.39	Werk 1	.43	Ascrib.	.57	85.9	0
		.00	Fr.Gem.	.30	Achiev.	.39	Werk 2	.35	Ascrib.	.57		
(B)	262	.00	Achiev.	.35	Werk 1	.38	Fr.Gem.	.56	Ascrib.	.70	82.4	0
		.00	Werk 2	.15	Achiev.	.27	Fr.Gem.	.62	Ascrib.	.70		

Taaltechnisch integratiepatroon Nederlandstaligen in Brussel

Collega's(A)	265	Werk 2	0	Fr. Gem.	.01	Ascrib.	.01	Gezin 1	.34	Achiev.	.76	92.1	0
		Werk 2	0	Fr. Gem.	.01	Ascrib.	.01	Gezin 2	.61	Achiev.	.79		
(B)	265	Werk 2	0	Ascrib.	.00	Fr. Gem.	.00	Gezin 1	.04	Achiev.	.07	95.5	0
		Werk 2	0	Ascrib.	.00	Fr. Gem.	.00	Achiev.	.04	Gezin 2	.06		
Baas	265	Werk 1	0	Achiev.	.00	Fr. Gem.	.03	Ascrib.	.78	Gezin 1	.87	83.4	0
		Werk 1	0	Achiev.	.00	Fr. Gem.	.03	Gezin 2	.62	Ascrib.	.73		
(B)	265	Werk 1	0	Gezin 1	.03	Achiev.	.07	Ascrib.	.31	Fr. Gem.	.56	85.3	0
		Werk 1	0	Gezin 2	.03	Achiev.	.08	Ascrib.	.31	Fr. Gem.	.57		
Restaurant	240	Gezin 1	.00	Fr. Gem.	.00	Werk 1	.34	Ascrib.	.57			77.9	.00
(A)		Gezin 1	.00	Achiev.	.01	Werk 1	.08	Fr. Gem.	.11	Ascrib.	.23	74.2	.00
(B)	240	Gezin 1	.00	Achiev.	.01	Werk 1	.08	Fr. Gem.	.11	Ascrib.	.23		
Vereniging	85	Gezin 1	.00	Fr. Gem.	.52	Achiev.	.64	Werk 1	.68			80.0	.00
(B)		Gezin 1	.00	Fr. Gem.	.52	Achiev.	.64	Werk 1	.68				
Schaal 1	153	Gezin 2	.00	Fr. Gem.	.00	Werk 2	.01	Achiev.	.27	Ascrib.	.64	75.8	.00
		Gezin 2	.00	Fr. Gem.	.00	Werk 2	.01	Achiev.	.27	Ascrib.	.64		
Schaal 2	246	Gezin 2	0	Fr. Gem.	.00	Werk 1	.13	Achiev.	.63	Ascrib.	.78	79.7	.00
		Gezin 2	0	Fr. Gem.	.00	Werk 2	.01	Achiev.	.57	Ascrib.	.77		

(1) In drie gevallen was de discriminerende kracht van de vijfde veranderlijke zo gering, dat de computer deze uit de analyse wipte, met het gevolg dat we hier in onze tabel lege cellen krijgen. Een ander opmerkelijk feit is, dat de groep-veranderlijke "vereniging" alleen voor de B-dichotomie een significante discriminerende veranderlijke heeft. De groep-veranderlijken "rekentaal" en "taal met de ouders" werden wegens gebrek aan significantie volledig uit de analyse gelicht.

Fred LOUCKX

in het taalgedrag. Zo zijn de taaletnische verhoudingen op het werk vanzelfsprekend belangrijk voor de contacten met de collega's en de baas, maar dit geldt ook voor de afhankelijke veranderlijken "arts", "identiteitskaart" en "grootwarenhuis". Merkwaardig is wel dat bij deze laatste veranderlijke alleen de verworven status een niet-significante Rao's V verandering veroorzaakt. Dit staat nogal in sterk contrast met de "belastingsaangifte" en de "verenigingen", waar alleen de discriminerende veranderlijke "Gezin 1" een relevante bijdrage levert.

De socio-economische status tenslotte komt uit deze analyse duidelijk naar voor als de zwakste predictor van het taalgedrag. Daarmee beweren we ook weer niet dat deze factor helemaal te verwaarlozen is. We zien bijvoorbeeld dat de toegewezen status zowel in de contacten met de partner als met de collega's een belangrijke plaats bekleedt. De verworven status daarentegen heeft als discriminerende veranderlijke vooral een significante invloed op de variabelen "baas" en "restaurant".

Dr. Fred Louckx
Centrum voor Sociologie — V.U.B.
Pleinlaan 2, 1050 Brussel

**IDEOLOGIENIVEAUS EN COMMUNICATIESITUATIES :
AMPLIFICATIE EN TEGENWERKING BIJ ETNISCHE THEMA'S,
SAMENVATTING VAN EEN ONDERZOEKSPROJEKT**

door

Silvain KEULEERS

We kunnen hier alleen zeer fragmentarisch een onderzoeksproject schetsen dat nog in de pre-operationele fase is.

We zijn bij de voorlopige formulering van vraagstelling en van aanpak van het onderzoek uitgegaan van twee overwegingen :

1) Niet bijster origineel maar intuïtief evident is de idee dat in het recente verleden één van de drie tegenstellingen in de Belgische politiek, met name de communautaire tegenstelling, zou kunnen gefunctioneerd hebben als afleidings- en controlestrategie voor de vraagstukken eigen aan de andere twee cleavages waarmee men klassiek het politieke leven in België karakterizeert : de tegenstelling arbeid-kapitaal en de tegenstelling confessioneel-vrijzinnig. Voor een juist begrip van de dynamiek van dit proces lijkt het fundamenteel uit te maken in welke mate het hier gaat om a) spontane ontwikkelingen zowel buiten als binnen het politiek systeem en zijn respectieve subsystemen; b) in welke mate deze ontwikkeling in gang gebracht en gehouden werd door welke collectieve, corporatieve en individuele actoren; c) welke interdependenties tussen enerzijds a) en b) en anderzijds tussen de actoren zich momentaan of voorlopig definitief hebben uitgekristalliseerd. Zonder op die basis de verdere ontwikkeling te willen voorspellen (wat we om theoretische en methodologische redenen zinloos achten) lijkt het bovendien van primordiaal belang op basis van de historisch nog doorwerkende dynamiek ten minste de voor de toekomst mogelijke alternatieven te omschrijven.

2) De bestaande studies — historische, politiek-sociologische, demografische, taalsociologische e.a. — verwaarlozen in hoge mate, zij

het om uiteenlopende redenen, de empirisch replicerbare studie van het communicatieproces tussen de etnieën. Hiermee bedoelen we niet dat men opzettelijk het belang van de communicatiecomponent negeert. In tegendeel beklemtoont men bijvoorbeeld herhaaldelijk de scheefgetrokken informatiestroom tussen de actoren, maar men krijgt in het onderzoek geen greep op het geheel van het communicatiegebeuren als communicatie. We kunnen hiervoor minstens twee belangrijke redenen aanstippen.

(1) Methodologisch is het buitengewoon moeilijk, zo niet onmogelijk om niet-gerichte variabelen (verkiezingsuitslagen, opiniepeilingen, economische indicatoren e.a.) te transformeren naar gerichte variabelen, die communicatie als handeling eerder dan als inhoud kenmerken. Omgekeerd is het methodologisch helemaal niet ondoenbaar om gerichte variabelen te transformeren naar niet-gerichte of naar systeemvariabelen. Maar dan moet men wel een empirische inhoud aan de uitgangsvariabelen kunnen geven via metingen.

(2) Wat het communicatieverloop betreft kan men deze typische handelingsvariabelen in de eerste plaats via een semiotisch verantwoord inhoudsanalyse empirisch invullen. Het arsenaal van de inhoudsanalytische technieken is rijk genoeg, zij het dat er dikwijls heel wat valt aan te merken op de semiotische fundering of zelfs maar plausibiliteit. Wetenschapshistorisch gezien zijn echter in België weinig onderzoekers met voldoende inhoudsanalytische paradigma's vertrouwd om ze met de nodige subtiliteit in een onderzoekopzet in te bouwen of soepel genoeg te hanteren. Wetenschapspolitiek gezien stelt inhoudsanalyse bovendien aardig wat eisen van investering qua tijd, qua aantal disciplines en qua aantal onderzoekers, vóór ze uit het pre-operationele stadium geraakt.

We zullen ons daarom verder beperken tot de belangrijkste theoretische en methodologische overwegingen die ons onderzoek leiden.

1) Politiek beschouwen we als in de eerste plaats controle van innovatieprocessen via discussie. Controle betekent hier zowel controle stricto sensu (negatieve feedback) van innovaties binnen niet-politieke systemen door het politiek systeem als het initiëren van innovaties vanuit de politiek (positieve feedback) of het politiek mani-

puleren van de keuzemogelijkheden tussen repressie en bevordering van innovaties. Voor ons probleem en op het niveau van het politieke systeem geformuleerd luidt de vraag dan b.v. zo : Wanneer, hoe, waarom heeft de staat, d.w.z. het bestaande politieke systeem, de groei van etnische thema's gereprimeerd, bevorderd, gemanipuleerd ? Anders geformuleerd : Wanneer, hoe, waarom is het spontane groeiproces van elkaar tegenwerkende en elkaar ampliërende etnische thema's uitgekristalliseerd tot een tweede politiek systeem, dat de staat destabilizeert ? Dit ogenschijnlijke destabiliseringsproces pogen we te conceptualizeren binnen de theoretische aanzetten van Hirschmann (Exit, Voice and Loyalty), Maruyama (Second Cybernetics), Taschdjian (Third Cybernetics).

2) Binnen het politieke systeem stellen we voor de economische theorie van de politiek (bv. Alson en Kisch) als interpretatiekader te gebruiken voor de inhoudelijke interactie tussen individuele, corporatieve en collectieve actoren. Essentieel is hier het onderscheid tussen politiek ondernemerschap — het hiërarchiseren van thema's — en moreel ondernemerschap — het toevoegen aan of schrappen van de lijst van bespreekbare thema's. In tegenstelling tot het gewilde circulaire karakter van de systeemtheoretische aanpak is de economische theorie van de politiek axiomatisch-deductief. Via negativa laat de economische theorie van de politiek ons dus toe de verschillende constraints te conceptualizeren, die vanuit het oogpunt van de homo economicus de mogelijkheden van rationele actie bepalen.

3) Het communicatieve aspect van de interactie binnen het politiek systeem en tussen het politieke en de andere systemen beschrijven we in termen van de theorie van de algemene symbolische communicatiemedia (Parsons, Luhmann, Habermas). In tegenstelling tot Parsons nemen we met Luhmann aan dat op de verschillende niveaus zowel van handeling als van maatschappelijke gegevenheid de aard en de interdependentie van de subsystemen niet dezelfde blijft. Dit hangt in de eerste plaats samen met de beschikbaarheid van de algemene symbolische communicatiemedia, de corresponderende symbolische codes en de corresponderende symbiotische mechanismen. Deze laatste zijn bij Luhmann de instrumenten en habitus, de sociale technologie dus, die toelaten communicatie om te zetten in zintuiglijke werkelijkheid. Met het medium macht correspondeert b.v. het symbiotisch mechanisme geweld.

In onze opvatting nu verloopt de politieke discussie in moderne staten — politiek *stricto sensu*, discussie *lato sensu* — binnen en uitsluitend binnen drie communicatiemediën : macht, invloed, autoriteit. De mogelijke functies van macht, invloed en autoriteit kunnen exhaustief in volgende tabel worden weergegeven

SYSTEEMFUNCTIES				
		selectie	variatie	stabilisering
Media	macht		x	x
	invloed	x	x	
	autoriteit	x		x
	autoriteit	kennis	verbeelding	actie

COGNITIEVE FUNCTIES

We kunnen hier drie werkhypothesen formuleren :

- a) elke politieke discussie wordt binnen een van de media gearticuleerd, voedt zich uit een spontane ontwikkeling binnen een tweede medium en vizeert een rearticulatie of een desarticulatie van een thema binnen een derde medium.
- b) met het beperkte aantal combinaties tussen de media mogen we verwachten dat binnen de eigenlijke politieke discussie er zonder informatie van buiten het politieke systeem weinig kans bestaat op voldoende variatie om op politieke basis een doeltreffende en voorlopig stabiele consensus te laten ontstaan. Grof geformuleerd : binnen een geïsoleerd politiek systeem geeft de relatieve armoede aan politieke thema's onvermijdelijk aanleiding tot wederzijdse amplificatie van steeds meer afwijkende standpunten. Enkel voortdurende themaverschuivingen (tegenwerking) kunnen dan de politieke discussie aan de gang houden. Bovendien zal de eventuele stabiliteit van niet-politieke systemen in die omstandigheden door andere mechanismen moeten worden verzekerd. Anders gezegd, doordat het politieke systeem zijn functie niet vervult, ontstaan andere, functioneel equivalente oplossingen. Deze oplossingen kristalliseren zich tegenover het bestaande politieke systeem uit tot concurrerende politieke systemen.
- c) De asymmetrie tussen informeren (informatiemededeling) en zich informeren (informatiezoeken) is constitutief voor de politieke meningsvorming langs het politiek debat tot en met de politieke be-

sluitvorming. Deze asymmetrie geldt zowel in de verhouding tussen het politieke en de andere systemen als in de verhouding tussen de politieke subsystemen en in de verhoudingen tussen de actoren. Wie kan en wie wil welke informatie opvragen, wie kan en wie wil welke informatie mededelen, en welke interdependenties bestaan er tussen dat opvragen en dat mededelen ? Het is evident dat dit alles geconditioneerd wordt door de beschikbaarheid van politieke codes en politieke symbiotische mechanismen.

4) De beschikbaarheid van de politieke codes en hun evolutie kan worden geconceptualiseerd binnen de theorieën over de verdeling van de meningen binnen sociabiliteitsvelden (kleine-groepen-theorie) en sociale velden (markt- en publiciteitsonderzoek). We kunnen hier ondermeer het model van Bernt Spiegel met zijn latente en manifeste nissen gebruiken.

Voor het methodologisch statuut en voor de zeggingskracht van de te gebruiken bronnen zullen we ons hier beperken tot twee punten :

a) We volgen in grote lijnen de aanpak van Eckstein en Gurr (*Patterns of Authority*) in het bijzonder met het oog op het onderscheid tussen de diverse niveaus van regels (normatieve tot en met louter effectief functionerende).

b) Alle teksten kunnen in principe aan alle inhoudsanalytische technieken onderworpen worden. De keuze of de beklemtoning van bepaalde technieken zal in de eerste plaats bepaald worden door de overweging of de tekst eerder als publieke informatie (medegedeelde) dan als cognitieve informatie (gerepresenteerde, interne informatie die handelingen bepaalt) moet worden gezien. Hiervoor zal ondermeer een vrij uitgewerkt en sociologisch gevoelig genoeg systeem van tekstsoorten nodig zijn.

Enkele van de inhoudsanalytische technieken waarvan de bruikbaarheid reeds in een aantal licentieverhandelingen (1), ook op ande-

(1) We denken b.v. voor 1979 en 1980 aan volgende V.U.B.-licentieverhandelingen : F. VAN OSS, *De wereldbeker voetbal in de dagbladpers*, 1979 (gedeeltelijk gepubliceerd in *Tijdschrift van de V.U.B.*, 1980. 4); W. DAENINCK, *De zaak Graindorge*, 1980; M. MEIRE, *De problematiek van vrouwenarbeid in*

re onderzoeksgebieden, werd uitgetest, zullen we hier tot besluit vermelden.

a) een combinatie van thematische categorieën met een codeerwijze in hoofd- en nevencodes. Het rooster van thematische categorieën kan samengesteld zijn uit diverse elkaar overlappende subroosters, die op hun beurt zowel a posteriori (op basis van de bestudeerde tekst) als a priori (op basis van literatuuronderzoek) worden geformuleerd. Zulk vrij kompleks rooster verhoogt de aansluitbaarheid van de deelresultaten op andere deelresultaten of op de reeds bestaande literatuur. De codeerwijze in hoofd- (HC) en nevencode (NC) laat toe in elk aggregaat van teksten vier ideologieniveaus te onderscheiden : 1) HC of de expliciet medegedeelde informatie; 2) HC — NCs of het argumentatieveld van een bepaalde informatie; 3) NC — HC's of de diffuse ideologie; 4) NC — NCs of de basisideologie. Voegt men hier een diachronische dimensie aan toe dan kunnen gemakkelijk de verschuivingen van 1) naar 4) en van 4) naar 1) worden ontdekt.

b) met dezelfde codeerwijze kan de ontwikkeling van een aantal condensatiesymbolen (b.v. "democratie") gedifferentieerd worden vastgelegd. Deze vooral in de V.S. (2) en recent ook in de B.R.D. (3) ontwikkelde onderzoeksrichting biedt het voordeel van automatiseerbaarheid, wat echter een uitgebreid linguïstisch, vooral lexicaal uitgewerkt arsenaal veronderstelt, dat in die vorm voor het Nederlands nog niet beschikbaar is. Complementair en vooral met het oog op de binaire symbolische codes (b.v. progressief-conservatief; pro-

de Vlaamse weekbladers, 1980; J. TERLOO, *Samenlevingsvormen in de Vlaamse dagbladen*, 1980; K. VANDER LINDEN, *De Sociaal-Culturele Raden in de Brusselse Agglomeratie*, 1980. Voor een samengevatte en herwerkte versie, zie *Taal en sociale integratie* 6 (1981), (te verschijnen); P. VANDERMEULEN, *Pluralisme is geen nieuw begrip...*, 1980; G. TIJTGAT, *Aspecten van de verstaanbaarheid van politieke berichtgeving in het B.R.T. T.V.-journaal*, 1980.

(2) Klassiek zijn hier ondertussen : Ph.J. STONE et al., *The General Inquirer : A Computer Approach to Content Analysis*, Cambridge, Mass., 1966; G. GERBNER et al. (eds), *The Analysis of Communication Content : Developments in Scientific Theories and Computer Techniques*, New York, 1969, passim, vooral deel IV : *Computer Techniques in Content Analysis and Computational Linguistics*.

(3) Zie b.v. A. DEICHSEL, *Elektronische Inhaltsanalyse. Zur quantitativen Beobachtung sprachlichen Handelns*, Berlin 1975.

- gressief-reactionair) (4) gebruiken we polariteitsprofielen.
- c) Evaluative Assertion Analysis (5) laat toe waardeoriënteringen (welke objecten en hoe gewaardeerd) vast te leggen. Minder voordelig bij deze techniek is dat de betrokken tekstfragmenten eerst in een kanonieke vorm dienen herschreven te worden.
- d) Violette Morins analysetechniek (6) laat o.m. toe de politizerings- en engagementscoëfficiënten van teksten te bepalen.
- e) weer vooral uit de V.S. (7) komt, ontwikkeld op het gebied van de internationale betrekkingen, het coderen van politieke interactie als zodanig : dreiging, belofte, toegeving...
- f) aansluitbaar op de resultaten van de hogervermelde technieken maar ook afzonderlijk hanteerbaar zijn verschillende vormen van argumentatieanalyse (8), met het oog op de cognitieve kaarten van een actor, op de overeenstemming tussen verschillende cognitieve kaarten, op de evolutie van argumentatiestrategieën en -technieken.
- g) de argumentatieanalyses kunnen op hun beurt worden aangevuld met analyses van b.v. definities en presupposities (9).

(4) Zie b.v. O.W. HASELOFF, "Stern", *Strategie und Krise einer Publikumszeitschrift*, Mainz, 1977.

(5) De klassieke tekst is Ch.E. OSGOOD et al., *Evaluative Assertion Analysis* in *Litera* 3 (1956), pp. 47-102. Voor een verruimde en verfijnde versie van EAA zie G. DEETJEN, *Industriellenprofile in den Massenmedien*.

(6) V. MORIN, *L'écriture de presse*, Parijs en Den Haag, 1969.

(7) Cf. de inhoudsanalytische studies in J.D. SINGER (ed.), *Quantitative International Politics : Insights and Evidence*, N.Y. 1968.

(8) In het kader van oefeningen over inhoudsanalyse werken we bijna jaarlijks aan een progressieve operationalisering van de argumentatietheorieën van o.m. Arne NAESS, Stephen TOULMIN en O.W. HASELOFF.

(9) Analyses van het inhoudelijke (semantische) aspect van definities en presupposities bieden een interessante toegang tot wat de "cognitive science" als "cognitive maps" en de politologische inhoudsanalyse (b.v. Holsti) als "operational codes" construeren. Analyses van hun functioneren in de communicatie (pragmatische dimensie) reveleren de communicatiehorizonten, waarbinnen eerst evaluatie, engagement, interactiekeuze en argumentatiestrategie intelligibel worden. Met andere woorden de resultaten van c) tot en met f), hoe consistent ook, blijven toevallig, zonder correlaat in een Lebenswelt, zolang ze niet gesystematiseerd geraken t.o.v. een laatste contingentie, niet zinvol worden verbonden t.o.v. een ultieme horizont. "Systematische fouten" bij het coderen vormen hier, in tegenstelling tot a) en b), niet in de eerste plaats een hinderpaal voor het onderzoek, maar vooral een verrijking van de interpretatiemogelijkheden.

Onze opsomming tot nu toe volgt in grote lijnen een onderzoeksverloop waarbij we het aantal relevante teksten steeds verder kunnen beperken.

h) de inhoudsanalytische technieken waarbij vooral op basis van secundaire informatie (b.v. negaties, zinsbouw) (10) of van informatietheoretische overwegingen (b.v. het motiefonderzoek, macht, succes e.a.) (11) psychologische of sociologische kenmerken van communicatoren en/of kontekst worden afgeleid, zullen integendeel op dezelfde of een kwalitatief equivalent aantal teksten als in a) moeten worden uitgevoerd.

i) aansluiting van de technieken a) tot g) met de technieken h) kan worden gerealiseerd door de close-procedure-technieken (12) te gebruiken, zowel in de richting van kenmerken van de boodschap als van kenmerken van de communicator. Tegelijkertijd laat deze techniek de actoren toe, zo ze bereid zijn, tussen te komen in het onderzoek. Op die manier kunnen de zuiver inhoudsanalytisch bekomen resultaten worden getoetst.

Drs. Silvain KEULEERS
Sectie Communicatiewetenschappen — V.U.B.
Pleinlaan 2, 1050 Brussel

(10) Kwantitatief zeer productief is b.v. de Gottschalk-Gleser methode : L.A. GOTTSCHALK & G.C. GLESER, *Measurement of psychological states through the content analysis of verbal behavior*, 1969. Zie ook : G. SCHOFER (Hrsg), *Gottschalk-Gleser Sprachinhaltsanalyse. Theorie und Technik. Studien zur Messung ängstlicher und aggressiver Affekte*, Weinheim und Basel, 1980. Uit een heel andere richting J.H. CLIPPINGER, *Meaning and Discourse. A Computer Model of Psychoanalytic Speech and Cognition*, Baltimore & London, 1979.

(11) Exemplarisch, hoewel nog niet strikt informatietheoretisch geconceptualiseerd : J.M. FIRESTONE en G. OLIVA, *National Motives and National Attributes. A Cross-Time Analysis in General Systems*, 16 (1971).

(12) Voor enkele mogelijkheden van de close-procedure, zie François RICHAUDEAU, *Linguistique pragmatique*, Parijs, 1981.

OVER HET IDENTITEITSGEVOEL VAN DE
VLAMINGEN IN BRUSSEL. DEEL 1 (1) (2)

door

Kas DEPREZ,

Yves PERSOONS

en

Mireille VERSELE

U. Antwerpen, U.I.A. — Germaanse Filologie

0. Hoe voelen de Vlamingen in Brussel zich ? In deze bijdrage onderzoeken we het identiteitsgevoel van 17 à 18-jarige Vlaams-Brusselse scholieren uit het *Nederlandstalige* onderwijs, waarbij we ons beperken tot hun gevoelens (en reacties) t.a.v. de *eigen* groep; er is m.a.w. niet gepeild — althans niet expliciet — naar hun attitudes t.a.v. de Franstaligen.

We beschrijven eerst de “etnolinguïstische vitaliteit” van de Vlaamse gemeenschap in Brussel, d.w.z. dat wat een deel van de kognitieve komponent van de attitudes van de ppn zou kunnen zijn, een hele reeks feiten waar hun attitudes geheel of gedeeltelijk op zouden kunnen teruggaan. Konkreet is deze beschrijving natuurlijk onze visie op de huidige situatie van de Vlamingen in Brussel (deel 1). Daarna zetten we uiteen wat we onder identiteit en attitudes verstaan, en hoe attitudes o.i. onderzocht moeten worden (deel 2). Vervolgens beschrijven we de opzet van ons onderzoek (deel 3). In deel 4 presenteren we de resultaten van onze vijf experimenten, en in deel 5

(1) Dit onderzoek is uitgevoerd met de financiële steun van het N.F.W.O. (N.F.W.O.-projekt nr. S 2/5 ADG E 62).

(2) We danken ook Guido Geerts (K.U. Leuven) en Georges de Schutter (U. Antwerpen, U.I.A.) voor hun kommentaar op een eerdere versie van dit artikel.

proberen we daar een aantal konklusies uit af te leiden. Maar — en daar willen we nu al de nadruk op leggen — er is veel meer onderzoek nodig om over de identiteit van de Vlamingen in Brussel tot echt harde uitspraken te komen.

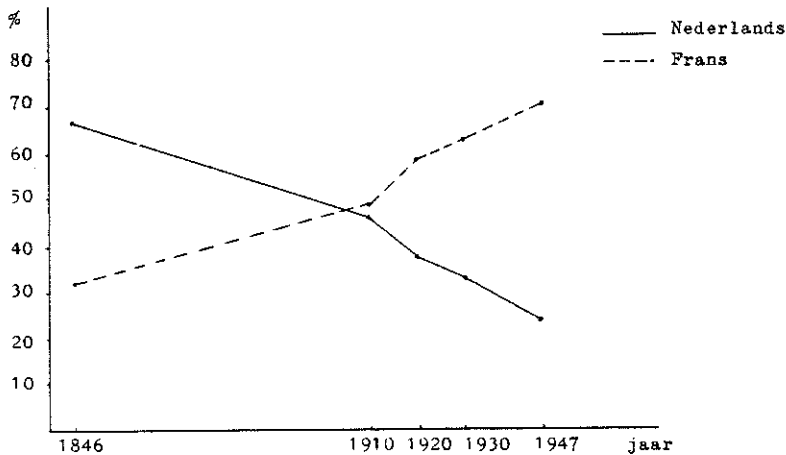
1. DE ETNOLINGUISTISCHE VITALITEIT VAN DE VLAAMSE GEMEENSCHAP IN BRUSSEL

De etnolinguïstische vitaliteit van een groep is “that which makes a group likely to behave as a distinctive and active collective entity in intergroup situations” (Giles, Bourhis en Taylor 1977, 308). Dat is dus het geheel van maatschappelijke factoren waar de sociaal-psychologische relaties tussen twee groepen op teruggaan. Met Giles c.s. maken we een onderscheid tussen demografische gegevens, factoren van institutionele aard (de institutionele steun die de groep ontvangt resp. afdwingt), en statusfactoren.

1.1. DEMOGRAFISCHE GEGEVENS : de Vlaamse gemeenschap in Brussel is een minderheid

Brussel is oorspronkelijk een Vlaamse stad, maar dan met de klemtoon op oorspronkelijk. De laatste honderd jaar is Brussel massaal verfranst. Bij het ontstaan van het Belgische Koninkrijk telde — afgaande op de resultaten van de talentelling van 1846 — nog geen enkele gemeente van de huidige Brusselse agglomeratie — met uitzondering van Sint-Joost-ten-Node en Elsene — 50% Franstaligen. Maar dan ging het systematisch bergaf, zoals blijkt uit onderstaande grafiek; in deze grafiek zijn de cijfers opgenomen van de officiële talentellingen van 1846, 1910, 1920, 1930 en 1947. Uit een nadere analyse blijkt dat het aantal Franstaligen in Brussel tweemaal zo snel toenam als de totale bevolking toenam : tussen 1846 en 1947 is de Brusselse bevolking vervierenhelfvoudigd, terwijl het aantal Franstaligen vertienvoudigd is. Deze toename is niet te verklaren door een overweldigende immigratie van Franstaligen uit Wallonië of door een plotse stijging van het geboortecijfer van de Franstaligen in Brussel zelf, maar ze is het gevolg van de verfransing van een flink deel van de oorspronkelijk Vlaamse bevolking en van de Vlaamse immigranten. In de laatste talentelling van 1947 konstateren we al een

Identiteitsgevoel Vlamingen in Brussel

Franstalige meerderheid in elk van de 19 gemeenten (zie verder Aelvoet 1957).

En, laten we dit duidelijk stellen : aan de verfransing van de Vlaamse bevolking van Brussel is ook vandaag nog geen einde gekomen. Recente cijfers van de Nederlandse Cultuur Commissie laten zien dat nog jaarlijks ca. 7000 kinderen van Vlaamse ouders in het Franstalig onderwijs zitten ! Wel lijkt ze na het bewustwordingsproces dat de Vlamingen de laatste twintig jaar doorgemaakt hebben, meer ingedijkt. Precieze cijfers omtrent het huidige *aantal* Vlamingen in de hoofdstad zijn er niet, Vlamingen tellen mag niet meer, gewoon omdat het niet kan. Wel zijn er schattingen natuurlijk, maar die lopen nogal uiteen (in %) :

Kint (1966) : 26,7 - 31,7

Kluft en Van der Vorst (1968) : 17,7

Crisp-studie (1970) : 15,37

Vilrocx (1978) : niet meer dan 20.

Volgens Jans (1978) moeten we twee categorieën van Vlamingen onderscheiden : de eerste categorie spreekt in informele situaties een Vlaams dialect of een mengeling van dialect en Frans, en in formele situaties Frans, de tweede spreekt in informele situaties een Vlaams dialect of AN en AN zodra de omstandigheden formeler worden. De eerste categorie bestaat hoofdzakelijk uit mensen met een lager

beroep (cf. Boserup 1969). Het zijn arbeiders en kleine handelaars die hun kinderen een betere sociale positie willen bezorgen (klerk, bediende, enz.), en ze daarom — profiterend van de “liberté du père de famille” — naar een Franstalige school sturen (en ze vaak ook thuis al in het Frans proberen op te voeden). Omdat de taal van het onderwijs de hoofddeterminant van de latere schoolkeuze is (Louckx 1978b, 55), zijn deze kinderen voor de Vlaamse gemeenschap verloren. Op basis van het percentage kleuters in de Nederlandstalige klassen in 1967-68 schatte Monteyne (1971, 25-27) dat zo één derde van de Vlaamse bevolking in de volksbuurten verder verfranst.

Terwijl in de volksbuurten de verfransing dus steeds verder gaat, lijkt ze in de rijkere buurten grotendeels gestopt te zijn. De Vlamingen die in deze buurten wonen, zijn vaak immigranten. Vroeger waren het hoofdzakelijk Waalse immigranten, die tot de hogere beroepen doordrongen, terwijl de Vlaamse immigranten vooral arbeiders waren. Nu liggen de verhoudingen andersom. Het zijn vnl. deze gestudeerde immigranten die tot de tweede categorie van Jans behoren. Hoe groot is deze categorie van “konsekwente” Vlamingen? Monteyne (1971) schat ze op 15% van de totale bevolking, zijnde 140.000 Vlamingen, die in Brussel, in vrijwel alle situaties als Nederlandstalige zullen optreden. Velen onder hen zouden ook een inspanning doen om hun kinderen in de standaardtaal op te voeden.

“Widespread diffusion of minority group members as individuals may discourage group solidarity”, aldus Giles c.s. (1977, 313). Als dat zo is, dan is ook dit een faktor die in het nadeel van de Vlamingen speelt. Belangrijke *koncentraties* van Vlamingen zijn er in de Brusselse agglomeratie niet aan te wijzen. Wel kan worden gesteld dat de noordwestelijke gemeenten doorgaans Vlaams zijn dan de zuidoostelijke, maar ook daar verschilt het percentage Nederlandstalige gezinnen van buurt tot buurt. Tot voor kort heeft de Vlaamse *immigratie* in Brussel altijd in hoge mate de Waalse overtroffen (Monteyne, 1971); vooral vanuit Vlaams-Brabant zijn altijd grote aantallen Vlamingen naar de hoofdstad getrokken (Deserrano 1979, 224). In de periode 1950-60 is het aantal Waalse immigranten echter toegenomen; in 1970-76 lag het in Watermaal-Bosvoorde zelfs hoger dan het aantal Vlaamse immigranten (Logie 1979, 171). In 1970 vormden de Vlaamse immigranten echter nog steeds 6% van de Vlaamse bevolking in Brussel (Monteyne 1971, 33). Een niet te onderschatten aantal dus, maar tot voor kort betekenden ze voor de eigen groep nauwelijks enige versterking. Cultureel onmondig als ze waren, vielen de

Vlaamse immigranten immers decennia lang massaal aan de verfransing ten prooi. Pas de laatste jaren is daar enige verandering in gekomen. De kwaliteit van de Vlaamse immigratie is veranderd (onder invloed van factoren die verderop ter sprake komen), en dat heeft duidelijke gevolgen, bv. wat de taalkeuze in het onderwijs betreft. Louckx (1978a) onderzocht de taalkeuze van Vlaamse immigranten voor hun schoolgaande kinderen in de periode 1950-1975. Tussen 1950 en 1960 kwam nog 30% van de kinderen van homogeen Nederlandstalige immigrantengezinnen in het Franse net terecht, in de periode 1961-1975 viel dat percentage terug tot 14,5%. Er wordt nu dus duidelijk meer weerstand geboden dan vroeger.

Het gros van de immigranten in Brussel zijn echter al lang geen Vlamingen of Walen meer, maar vreemdelingen. Onder hen bevinden zich natuurlijk ook een respectabel aantal diplomaten, ambtenaren en bedrijfsleiders, maar de overgrote meerderheid zijn gastarbeiders, die nu al meer dan 1/5 van de totale Brusselse bevolking vormen. Vanneste (1976, 304) spreekt zelfs van 30%, wat zou betekenen dat in Brussel meer gastarbeiders dan Vlamingen wonen. De invloed die van deze groep op de demografische ontwikkelingen in Brussel uitgaat, is enorm. In 1969 waren 3852 van de 13.904 geboorten kinderen van gastarbeiders, zijnde 27,7% (Monteyne 1971, 12); in 1979 was dat cijfer al opgelopen tot 40% (De Standaard, 31.1.1980). Voor de Vlaamse gemeenschap in Brussel vormen de gastarbeiders een bijkomend probleem. Veel gastarbeiders hebben immers een Romaanse linguïstische basis. Bovendien, "Migrants who move in an area where linguistic groups are in overt or covert competition appear to be willing (for obvious economic reasons) to adopt the language and culture of the dominant rather than of the subordinate linguistic group" (Giles e.a. 1977, 314). Op die manier wordt de Franstalige gemeenschap in Brussel zowat 30% groter. Voor tal van Vlamingen vormen de vreemdelingen bijgevolg een bedreiging voor de Vlaamse gemeenschap in Brussel (Vanneste 1976, 305; De Kerpel 1975, 108-109). Maar niet alle Brusselse Vlamingen denken er zo over. De Kongressen van de Brusselse Vlamingen (26 april 1975; 25 oktober 1980) spraken zich uit voor een vreemdelingenpolitiek waarbij de gastarbeiders actief met de Vlaamse gemeenschap en het Nederlands in contact worden gebracht. Met de oprichting van het "Onthaalkomitee voor gastarbeiders" is een eerste stap in die richting gezet.

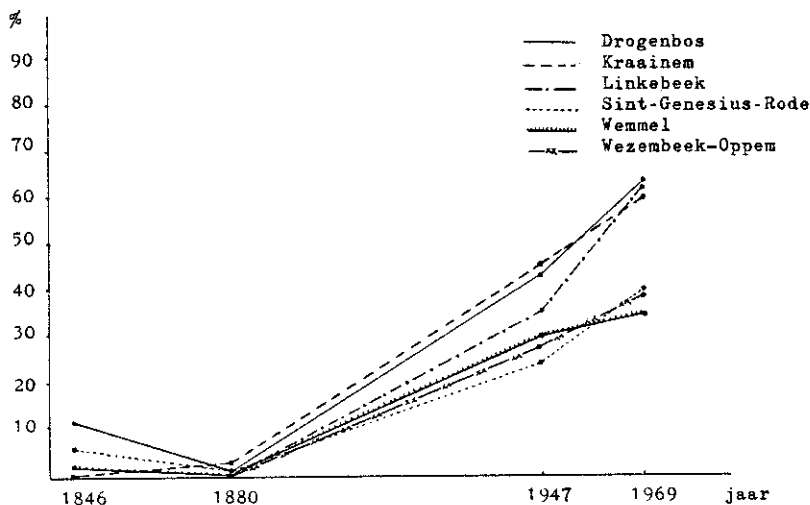
Of ook de *emigratie* meer in het nadeel van de Vlamingen dan in dat van de Franstaligen uitvalt, is niet duidelijk. Immers, ook heel

wat Franstaligen ontvluchten de "onleefbare megalopolis" (Van de Perre 1979, 661), waar speculanten en bouwpromotoren vaak belangrijker geacht worden dan de bevolking. Volgens Monteyne (1971, 34) bedraagt de Vlaamse emigratie ongeveer 10.500 eenheden per jaar, d.i. 4,6% van het totaal. Aangezien hiertoe ook heel wat konsekwente Vlamingen behoren, is dit een vrij groot verlies dat een deel van de winst die de immigratie aan bewuste Vlamingen oplevert, weer te niet doet. Als we echter enkel de aantallen in rekening brengen, is de konklusie dat de migratie voor de Vlamingen winst oplevert. Monteyne (1971) schatte ze tien jaar geleden op 3500 personen per jaar, en dat terwijl de totale Brusselse bevolking (ondanks de grote vreemdelingentoevoer !) jaarlijks met 5000 eenheden afneemt (Van de Perre 1979, 661).

Brussel wordt al langer als een onleefbare stad ervaren. Wie in Brussel werkt(e) en het zich kon (kan) permitteren vestigde (vestigt) zich in het Vlaams-Brabantse randgebied. Grondspekulanten en bouwpromotoren hadden het snel bekeken : ze kochten hektaren goedkope landbouwgrond op, maakten die in een ijtempo bouwrijp, en verkochten ze duur. Tot hun cliënteel behoorden hoofdzakelijk welgestelde Franstaligen. Op die manier vormden zich in de randgemeenten ware kolonies van rijke Franssprekenden die zich nauwelijks in het sociale en kulturele leven van hun nieuwe woonplaats integreerden. En die dit ook niet hoefden te doen aangezien ze op de welwillendheid van de plaatselijke administratie en middenstand konden rekenen; vooral deze laatste deed hard zijn best. Een studie van Mens en Ruimte (1964) kon wel sociale verschillen aanwijzen : de industriële gemeenten, waar voornamelijk arbeiders kwamen wonen (zowel Vlaamse als Waalse), verfransten opmerkelijk minder dan de meer landelijke, zg. residentiële gemeenten. De arbeiders integreerden zich in hun nieuwe milieu, de villabewoners niet.

Het duurde niet lang of de Franstaligen eisten voor hun nieuwe woonplaats hetzelfde taalstatuut als in de Brusselse gemeenten. Hun argument was hun (bijzonder) talrijke aanwezigheid in een aantal van de randgemeenten. Onderstaande grafiek geeft de verfransing weer in wat nu de "zes faciliteitengemeenten" heet; in deze grafiek zijn de cijfers opgenomen van de talentellingen van 1846, 1880 en 1947, plus de resultaten van de enquête van Kluft-Jaspers (1969): Deze laatste enquête omvatte overigens een veel uitgestrekter gebied rond Brussel, en gaf het volgende beeld van de Brusselse olievlek (in %) : Drogenbos 64 Franstaligen, Linkebeek 63, Kraainem 61, Beersel 48,

Identiteitsgevoel Vlamingen in Brussel

Sint-Genesius-Rode 41, Wezenbeek-Oppem 40,5, Dilbeek 36, Wemmel 35, Sint-Stevens-Woluwe 34, Strombeek 30, Vilvoorde 24, Alsemberg 23; tussen de 20 en 30 zaten ook nog Groot-Bijgaarden, Zellik, Sint-Pieters-Leeuw en Tervuren, en tussen de 10 en 20 Overijse, Hoeilaart, Sterrebeek, Machelen, Diegem, Grimbergen en Meise. In de jaren 60 werd de kwestie van het Brusselse randgebied een van de hete hangijzers van de Belgische politiek; we komen erop terug in 1.2.

De algemene regel dat in taalgemengde gezinnen de taal met hogere status meer kans heeft om de huistaal te worden dan de taal met lagere status (Giles e.a. 1977, 314), is ook van toepassing in Brussel. Hoe groot het aantal taalgemengde gezinnen in Brussel is, weten we niet (het enige onderzoek waar we in dit verband over beschikken is Deserrano 1979, die de gemeente Anderlecht onderzocht tussen 1850 en 1910 : in die periode bleek het aantal taalgemengde gezinnen niet erg hoog te liggen). Wel weten we dat taalgemengde gezinnen in Brussel zich vaak als homogeen Franstalige gezinnen gedragen. Dat bleek onlangs nog uit de resultaten van het Marktsegmentatie-onderzoek dat in 1979 in opdracht van de NCC uitgevoerd werd. Het bleek ook uit de resultaten van het onderzoek van Louckx (1978a) naar de onderwijskeuze van de Brusselse Vlamingen : in de periode 1961-1975 kwamen slechts 14,5% van de kinderen uit homogeen Nederlandstalige gezinnen in het Franstalige onderwijsnet terecht, bij de kinderen uit taalgemengde gezinnen liep dat percentage op tot bijna 75%.

Deze demografische gegevens vallen dus zeker niet in het voordeel van de Vlamingen uit. De “group number” noch de “group distribution factors” zijn in staat een sterke etnolinguïstische vitaliteit te kreëren. Brussel behoort weliswaar tot het “national territory” van de Vlamingen — een argument dat vaker gebruikt wordt in de strijd om Brussel — maar de Vlamingen zijn er intussen zwaar in de minderheid; Brussel heeft in veel opzichten een haast uitsluitend franstalig karakter gekregen (Tulp 1978). Ook het migratie-verschil dat volgens Monteyne (1971) dan wel winst oplevert, hoeft niet veel voor te stellen; een deel van die immigranten is immers niet tegen de verfransingsdruk opgewassen.

1.2. INSTITUTIONELE STEUN : Vlaanderen kan Brussel onmogelijk loslaten

Ook al is de Vlaamse gemeenschap sterk in de minderheid in Brussel, voor Vlaanderen is ze de meest tastbare komponent van de Vlaamse aanwezigheid in de hoofdstad, en dus betekenen deze twee à driehonderdduizend Vlamingen veel meer dan hun kwantiteit kan aangeven. De strijd om Brussel is de strijd om een billijke vertegenwoordiging in de hoofdstad, een hoofdstad met Europese ambities. Als Vlaanderen Brussel loslaat, kan het — om het met Monteyne (1979, 31) te zeggen — als natie niet meer ernstig genomen worden; het zou dan nl. het enige volk in de wereld zijn dat zijn hoofdstad afstaat omdat de meerderheid van de bevolking er een andere taal spreekt. Daarom mag Brussel bij de definitieve staatshervorming nooit een volwaardig derde geweest worden; daar zijn alle Vlaamse partijen het over eens. Daarom is ook de “Wallo-Brux”-gedachte van Martou (1979, 11) en andere F.D.F.-ers voor Vlaanderen onaanvaardbaar. Deze ruggesteun vanuit Vlaanderen is voor de Vlamingen in Brussel vanzelfsprekend van bijzonder groot belang. Zij identificeren zich dan ook steeds meer met Vlaanderen, en steeds minder met de stad (zie verder). De voornaamste impulsen in dit proces van toenevende bewustwording gaan uit van een zich langzaam ontwikkelende Vlaamse elite, niet zozeer van kapitaalkrachtigen, maar van intellektuelen, politici, ambtenaren, journalisten, enz. (Monteyne 1975, 501).

De institutionele steun kreeg het duidelijkst vorm in een hele reeks taalwetten, voornamelijk op het gebied van bestuur en onderwijs (voor de andere sectoren van de taalwetgeving, én voor meer de-

tails : zie (o.m.) Encyclopedie van de Vlaamse Beweging, deel 2, 1604-1647; Senelle 1978 en 1979). Nadat inzake *bestuur* op 28 juni 1932 het territorialiteitsbeginsel ingevoerd was — Vlaanderen was dan officieel eentalig Vlaams, en Wallonië eentalig Frans —, kon de strijd naar de taalgrensgemeenten en naar Brussel verlegd worden. In 1932 was beslist dat in de taalgrensgemeenten de bestuurstaal op basis van talentellingen zou worden bepaald. Voor Brussel gold dat het bestuur “naar buiten toe” tweetalig moest zijn, de taal van de “binnendienst” was vrij zodat voor de meeste Brusselse gemeentebesturen de keuze snel gemaakt was; aan het overwicht van de Franstaligen inzake bestuur was m.a.w. in de jaren 30 nauwelijks of niet geraakt. Aan deze probleemgebieden zouden in het begin van de jaren 60 de laatste taalwetten besteed worden.

De wet van 8 november 1962 legde de taalgrens vast, en de wet van 2 augustus 1963 zetten in Brussel het Nederlands en het Frans op “gelijke” voet. De Brusselse gemeentebesturen werden verplicht bij de aanwerving van personeel 50% van de te begeven betrekkingen in gelijke mate over de beide taalgroepen te verdelen, en voor ambten gelijk aan of hoger dan afdelingschef werd de pariteit ingevoerd. De nieuw opgerichte “Vaste Kommissie voor Taaltoezicht”, een speciale regeringskommissaris, en de vice-gouverneur van Brabant zouden over de toepassing van de wet waken. De pariteitsregeling betekende voor de Vlaamse aanwezigheid in Brussel heel wat. Voor 1963 bestonden de gemeentelijke administraties in Brussel — behalve in Evere, Ganshoven, Sint-Agatha-Berchem en Sint-Lambrechts-Woluwe — voor bijna 90% uit Franstaligen. Nu bestaan ze, globaal gezien, voor 40% uit Vlamingen.

De taalwetten van 1963 konden natuurlijk ook niet om het akuit geworden probleem van de randgemeenten heen. Voor zes van deze gemeenten — Wezembeek-Oppem, Wemmel, Kraainem, Linkebeek, Drogenbos en Sint-Genesius-Rode — kwam een voor de Vlamingen ongunstige regeling uit de bus. Deze gemeenten behielden weliswaar hun eentalig Nederlandstalig bestuursregime, maar aan de Franstaligen werden uitgebreide faciliteiten toegekend : ze konden er nu officieel in alle openbare diensten in het Frans terecht en ze konden er ook Franstalige lagere scholen oprichten. Meer dan vroeger waren deze gemeenten nu de facto tweetalig waardoor ze voor Franstalige immigranten een nog grotere aantrekkingskracht kregen. Vooral psychologisch hadden de Franstaligen een belangrijke slag thuisgehaald : een van de zes gemeenten was Sint-Genesius-Rode, de ge-

meente die de verbinding ("corridor") tussen Brussel en Wallonië vormt. Heel wat Franstaligen waren er dan ook van overtuigd dat de faciliteiten een eerste stap waren op weg naar de totale verfransing van de randgemeenten, en zo naar een uitbreiding van Brussel.

De pas vastgelegde taalgrens werd al gauw meer dan een taalgrens. De nieuwe taalwetten waren niet in staat de kommunautaire spanningen af te zwakken, laat staan ze weg te nemen. Steeds meer politici gingen inzien dat er ingrijpendere maatregelen nodig waren wilde men in dit land ooit tot een vreedzame koëxistentie van Vlamingen en Franstaligen komen; een herziening van de Belgische staatsstructuren drong zich op.

De grondwetsherziening van 1970-71 vormde het unitaire België om tot een staat met drie kultuurgemeenschappen, drie economische gewesten en vier taalgebieden. Op wetgevend en uitvoerend terrein kwam men evenwel niet verder dan de kultuurautonomie; de vorming van de kultuurraden bracht inderdaad de minste moeilijkheden mee : de "nationale" parlementsleden zouden ook in de kultuurraden zeten. In Vlaanderen leverde de kultuurautonomie al onmiddellijk een belangrijk resultaat op : in 1973 werd het dekreet op de vernederlandsing van het bedrijfsleven goedgekeurd. (In dit verband : zie Blanpain 1978). In Brussel werden in het kader van de kultuurautonomie een Nederlandse en een Franse Commissie voor Cultuur opgericht met bevoegdheid inzake voor- en naschoolse en kulturele aangelegenheden: samen vormen ze de "Verenigde Commissie", bevoegd voor zaken van gemeenschappelijk belang. Op 26 juli 1971 werd de Brusselse Agglomeratieraad opgericht; deze raad werd ingedeeld in een Nederlandse en een Franse taalgroep (overeenkomstig de taal van de identiteitskaart van de verkozen leden, ... wat infiltratie van FDF-Vlamingen mogelijk maakte). Het uitvoerend kollege van de agglomeratieraad is paritair samengesteld (op de voorzitter na). Nationaal leidde de toenemende federalisering tot de splitsing van een aantal ministeries, van het Rode Kruis, van de Belgische Radio en Televisie, enz. Omdat al deze diensten en instellingen in de hoofdstad gecentraliseerd zijn, kwamen in Brussel het laatste decennium voor de Vlamingen heel wat belangrijke banen vrij. Een voorbeeld : in 1950 waren bijna 60% van de hogere ambtenaren in de rijksadministratie Franstaligen; eind 1979 lagen de verhoudingen andersom (De Standaard, 9 jan. 1981). Met als gevolg dat zich nu veel meer dan vroeger gestudeerde Vlamingen in Brussel vestigen.

Een van de punten waarop men in 1970-71 niet tot een akkoord

kon komen was de begrenzing van Brussel. De Vlamingen wilden het bij de 19 gemeenten houden, de Franstaligen daarentegen achtten het ogenblik gekomen om de agglomeratie resoluut uit te breiden. Beiden hadden hun redenen. De Vlamingen wilden op die manier de verdere verfransing van het randgebied tegengaan. De Franstalige Brusselse politici daarentegen zagen ieder jaar hun kiezerskorps, en dus hun macht, slinken, als gevolg van de massale stadsvlucht. De bevolking werd weliswaar aanvankelijk op peil gehouden door de al even massale immigratie van vreemdelingen, maar politiek was, en is deze categorie niet interessant : gastarbeiders hebben geen stemrecht, en de gemeentefinancies uit het rood helpen kunnen ze al evenmin. Vandaar de noodkreet dat Brussel dreigde te verstikken als het niet spoedig meer "Lebensraum" kreeg. Men had natuurlijk ook kunnen kiezen voor een weer leefbaar maken van de stad, maar daarvoor vielen de belangen van tal van Brusselse politici al te goed samen met die van een aantal bouwpromotoren die hele wijken neerhaalden om ze daarna vol te bouwen met kantoor- en flatgebouwen, en met commerciële centra. De Franstaligen haalden het niet, evenmin als de Vlamingen overigens : Brussel werd grondwettelijk noch uitgebreid noch precies afgebakend. Vooral bij de Franstalige Brusselaars kwam dit zeer hard aan — wat leidde tot het overweldigende elektorale succes van het FDF bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1970, en bij de parlementsverkiezingen van 1971.

De jaren 70 stonden in het teken van de gewestvorming. In 1974 gingen bij de regeringsonderhandelingen ook de taalpartijen mee aan de tafel zitten; het was het voorspel tot de grote onderhandelingen van 1977 — gevoerd tussen kristen-demokraten, socialisten, VU en FDF — die tot een nieuw gemeenschapsakkoord, het zg. "Egmontpakt", zouden leiden. Alweer kwam het niet tot een uitbreiding van Brussel; Brussel zou wel zijn gewestraad krijgen, en in iedere gemeente zouden Nederlandstalige en Franstalige gemeenschapscommissies bevoegd zijn voor de zg. "persoonsgebonden materies". De Vlamingen moesten daar echter wel een zware tol voor betalen : in Brussel zelf werd de pariteit afgeschaft, en in zeven Vlaamse gemeenten (Strombeek, St.-Stevens-Woluwe, Sterrebeek, Alseberg, Beersel, Dilbeek en Groot-Bijgaarden), en in drie wijken (Zuun, Jezus-Eik en Het Voor) kregen de Franstaligen het zg. "inschrijvingsrecht", d.w.z. voortaan konden ze hun administratief, gerechtelijk en fiscaal dossier in een van de 19 Brusselse gemeenten in het Frans laten afhandelen. Deze toegevingen vielen in Vlaanderen niet in goede aarde : de

Volksunie kreeg het intern erg moeilijk, en een "Egmontkomitee", dat 30 vooraanstaande Vlaamse verenigingen vertegenwoordigde, ging de "historische misdaad" te lijf. Ook in de randgemeenten werd hard gereageerd : aan de grenslijn van Brussel 19 werden overal zwart-gele borden geplaatst met de vermelding "Vlaams-Brabant"; in Dilbeek werd de sensibiliseringskampagne "Dilbeek, waar Vlamingen thuis zijn" gelanceerd, een actie die in alle randgemeenten navolging vond. En effect had : uit een enquête in Dilbeek in 1979 was op te maken dat de Franstaligen Dilbeek niet langer interessant vinden; een aantal zijn verhuisd, en het percentage immigranten neemt af (De Standaard, 28 jan. 1980). Het is trouwens niet bij slogans gebleven. In Dilbeek bv. kunnen Brusselse notarissen niet op de welwillendheid van het gemeentebestuur rekenen als ze gronden te koop aanbieden via Franstalige aankondigingen; in Meise kreeg een Brussel immobiliënkantoor verbod Franstalige reclame te voeren voor een verkaveling.

Eén ding is duidelijk : de Vlaamse randgemeenten zijn sterk gesensibiliseerd, en dat heeft zijn gevolgen. In de eerste plaats : gevolgen van demografische aard. De Brusselaars vestigen zich hoe langer hoe meer in Waals-Brabant (van 29% in 1964-1970, tot 40% in 1977-78), en hoe langer hoe minder in Vlaams-Brabant (van 71% in 1964-1970 tot 60% in 1977-78) (dit zijn cijfers van het N.I.S.); en het zijn vnl. de Franstalige Brusselaars die niet langer voor Vlaams-Brabant kiezen (H. van der Haegen van het Instituut voor Sociale en Economische Geografie van de K.U. Leuven, in De Standaard, 28 febr. 1980). Meer zelfs : de Franstaligen verlaten Vlaams-Brabant. In de periode 1964-68 immigrerden er per jaar ca. 400 Walen meer in Vlaams-Brabant dan er emigreerden; in de periode 1975-78 daarentegen trokken er per jaar 1600 mensen meer uit Vlaams-Brabant naar Wallonië dan omgekeerd. Gevolgen ook van politieke aard. Nu al stellen de Vlaamse partijen dat bij de definitieve staats Hervorming over het randgebied niet onderhandeld wordt. Kennelijk is het FDF de grootste verliezer : onlangs nog wees een van zijn voormannen, P. Havelange, er in een interne nota op dat het FDF in 15 jaar tijd maar één van zijn grote programmapunten heeft kunnen realiseren, de 'liberté du père de famille' — waarbij het dan nog zeer de vraag is of dit punt op lange termijn inderdaad in het nadeel van de Vlamingen zal spelen.

Begin 1981 slaagde het FDF er nog eens in een "programmapunt" uit te voeren : het "fameuze" referendum; het was een dubbe-

le mislukking. Ten eerste bleef de opkomst in Brussel 19 sterk onder de verwachtingen, en distantieerde de Brusselse gewestregering zich van de onderneming. Ten tweede wilden vijf van de zes faciliteitsgemeenten niet meespelen. Nu had het FDF gehoopt dat precies in deze randgemeenten een groot deel van de bevolking zich voor inlijving bij Brussel zou uitspreken. Het ziet er dus wel sterk naar uit dat het FDF in de "carcan" zal blijven zitten waar het nu al 15 jaar lang verwoed poogt uit te breken...

Ook wat het *onderwijs* betreft voorzag de taalwetgeving van 1932 in een aparte regeling voor Brussel. Voor Vlaanderen en Wallonië ging men, in overeenstemming met het territorialiteitsbeginsel, uit van het principe dat het onderwijs in de streektaal moest gebeuren (men maakte wel een aantal uitzonderingen). In Brussel daarentegen moest het onderwijs in de moedertaal gebeuren; het gezinshoofd diende dan bij de inschrijving in een Brusselse school een verklaring af te leggen over de moedertaal van zijn kind. De taalwet van 30 juli 1963 bracht daar geen verandering in; wel bevatte hij een aantal technische verbeteringen, o.m. de splitsing van Nederlandstalige en Franstalige schooldirecties. Maar het dwangstelsel van de verplichte taalverklaring deed het niet, de verfransing van Vlaamse kinderen via het onderwijs ging onverminderd voort, de taalwetgeving bleef een dode letter. Toen bij de grondwetsherziening van 1971 in Brussel de 'liberté du père de famille' ingevoerd werd, was dat in feite niet veel meer dan een legalisering van de bestaande toestand. De Vlamingen hadden intussen begrepen dat ze zelf het initiatief moesten nemen: een aantrekkelijker Nederlandstalig onderwijs zou de Vlaamse ouders minder vatbaar maken voor de verlokking van het Franstalige onderwijs. Met de toegevingen die in ruil voor de vrijheid van het gezinshoofd afgedwongen waren, moest dat kunnen: er zouden een aantal nieuwe Nederlandstalige lagere scholen, en voorschoolse inrichtingen opgericht worden, en bovendien kon het Nederlandstalige onderwijs in de hoofdstad van nu af aan van lagere splitsingsnormen genieten.

Het Nederlandstalige scholennet is van fundamenteel belang voor de vitaliteit van de Vlaamse gemeenschap in Brussel. Door het Vlaams Onderwijs Centrum (V.O.C.), en de Nederlandse Commissie voor de Cultuur van de Brusselse Agglomeratie (N.C.C.), twee instellingen die het Nederlandstalige onderwijs in Brussel van heel nabij volgen, wordt er dan ook naar gestreefd de kinderen zo vroeg mogelijk in het eigen taalregime op te vangen. Momenteel beschikken de

Vlamingen in Brussel over 84 voorschoolse instellingen (tegenover slechts 5 in 1971), 173 kleuterscholen en 149 lagere scholen (Bron : Gids van de Nederlandstalige scholen van Brussel-Hoofdstad, uitgegeven door het V.O.C.). En verder zijn er tal van Vlaamse instellingen voor middelbaar, technisch, muziek- en kunstonderwijs, en voor hoger universitair en niet-universitair onderwijs. De voorschoolse inrichtingen hebben een capaciteit van 2301 plaatsen waarvan er 2017 bezet zijn; de kleuterscholen zijn met 4347 kleuters bevolkt; in het lager onderwijs zitten 8946 leerlingen (NCC-cijfers, spoedtelling sept. 1980); en het secundair onderwijs telt 16885 leerlingen (Statistisch jaarboek van het onderwijs, schooljaar 78-79). De meest recente cijfers van het NCC laten bovendien zien dat het kleuteronderwijs voor het eerst sinds jaren een lichte vooruitgang boekt (1,5%), en dat de dalende trend — gevolg van denataliteit en verfransing — in het lager onderwijs afneemt. Het Nederlandstalige onderwijs houdt stand, ondanks de 'liberté du père de famille', dat is nu wel duidelijk. Maar rooskleurig is de toestand nog niet, laten we ook dat duidelijk stellen. Vooral in de gemeenten met anti-Vlaamse gemeentebesturen hebben de gemeentescholen het vaak heel moeilijk (zie o.m. Vaneste 1973; Monteyne 1977). En we herinneren er nog eens aan dat volgens recente NCC-cijfers jaarlijks nog 7000 kinderen van Vlaamse ouders in het Franstalige onderwijs zitten. Anderzijds lijkt de degeelijkheid van het Vlaamse onderwijsnet nu ook al de Franstaligen en de vreemdelingen aan te spreken zodat de NCC in 1980 een tweetaalige wervingscampagne opgezet heeft. Die campagne heeft zin : uit de spoedtellingen, uitgevoerd bij het begin van dit schooljaar, blijkt dat het Nederlandstalige kleuter- en lager onderwijs nu voor 4,33% uit kinderen uit homogeen Franstalige gezinnen, en voor 2,81% uit kinderen van vreemdelingen bestaat. Deze percentages zijn weliswaar nog erg bescheiden, maar ze kunnen als een indicatie beschouwd worden van het groeiende belang van de Vlaamse gemeenschap in Brussel.

Eenzelfde beeld biedt de *dienstensektor* : de Vlaamse gemeenschap wint aan belang, maar dat belang blijft vooralsnog erg relatief. Sinds 1975 hebben de Vlamingen in Brussel op het gebied van de gezondheids- en welzijnszorg aanzienlijke vooruitgang geboekt. In deze korte periode zijn tal van nieuwe Vlaamse instellingen van de grond gekomen : het V.U.B.-ziekenhuis in Jette, de Vlaamse Wachtdienst, vijf diensten voor geestelijke gezondheidszorg, vier centra voor maat-

schappelijk werk, een ontwenningencentrum voor drugverslaafden, enz. Tevens beschikt de Vlaamse gemeenschap over een 'Welzijnsraad', die het maandblad 'Brussels Welzijnsnieuws' uitgeeft, en onlangs de lijvige 'Brusselse Welzijns-gids' heeft samengesteld. Maar, hoewel de toestand aanzienlijk verbeterd is, toch komen de Vlamingen nog lang niet voldoende aan hun trekken; hiervan getuigt de 'Knel-puntennota 80' die de Brusselse Welzijnsraad verleden jaar heeft uitgegeven. Zo is in de ziekenhuizen maar 1 arts op 17 Vlaming, terwijl de verhouding bij de patiënten 1 op 3 is. Het aantal Vlaamse huisartsen en specialisten is onvoldoende : slechts 6,8% van de Brusselse huisartsen kan als Nederlandstalig beschouwd worden. De gezins- en bejaardenhulp, de thuisverpleging en de gehandikaptenzorg zijn ontoereikend. Bovendien is in vele officiële voorzieningen zoals het OCMW en andere sociale diensten de pariteit nog niet volledig gerealiseerd. Om deze en andere redenen wordt in Vlaamse kringen steeds meer gepleit (zie het verslag van de Werkgroep Gezondheids- en Welzijnszorg van het Kongres van de Brusselse Vlamingen) voor een eigen, Vlaamse overheid die over de persoonsgebonden materies van gezondheids- en welzijnszorg beslist, mede beschikt over de Vlaamse belastings- en subsidiegelden, en zorgt voor de oprichting van monokommunautaire instellingen. Waar de openbare sektor te kort schiet, willen de Vlamingen zelf het initiatief in handen nemen.

Tot het einde van de jaren 60 beschikten de Vlamingen in Brussel nauwelijks over enige *socio-kulturele* infrastructuur. De gemeentebesturen deden (en doen nog vaak) weinig of niets voor de Vlamingen op dit punt. Ook hier moest de Vlaamse gemeenschap zelf het initiatief nemen. In elk van de 19 gemeenten werd een plaatselijke socio-kulturele raad opgericht, gevestigd in de plaatselijke trefcentra, beschikkend over een eigen maandblad en samengebundeld in de 'Agglomeratieraad voor het Plaatselijk Sociaal-Cultureel Werk' (APSKW). Tevens werd de 'Agglomeratieraad voor de Nederlandstalige Brusselse Jeugd' (ANBJ) opgericht, een overkoepelend orgaan van de jeugdverenigingen en jeugdtehuizen. Vermeldenswaard is ook de in 1973 opgerichte 'Centrale van het Brussels Amateurtoneel' (CBA), die de 33 nog bestaande Vlaamse verenigingen voor amateurstoneel in Brussel verenigt. Belangrijk is verder het 'Contact- en Cultuurcentrum' (CCC) dat als voorlichtingscentrum voor de hele Brusselse agglomeratie 'Deze maand in Brussel' uitgeeft. Een zeer belangrijke stap betekende de al in verband met het onderwijs vermelde 'Nederlandse Commissie voor de Cultuur van de Brusselse Agglomeratie'

(NCC) in 1972, een openbare instelling met eigen rechtspersoonlijkheid, eigen begroting en eigen inrichtende macht inzake onderwijs- en cultuuraangelegenheden, inclusief vrijetijdsbesteding en sport (de zg. 'Sportanimatiedienst' - SPAD).

In de eerste fase heeft de Vlaamse gemeenschap een grote inspanning gedaan om een infrastructuur uit te bouwen, o.m. door de aankoop van gebouwen, gaande van jeugdtehuizen en wijkcentra tot de behuizing van koepelorganisaties van socio-kulturele aard. In een tweede fase wordt geprobeerd deze infrastructuur onder een noemer te brengen, met de bedoeling de Vlaamse inbreng in Brussel door coördinatie hecht en solide te maken. Intussen zien we het dynamisme van de Nederlandse Cultuur in Brussel duidelijk tot uiting komen in de nieuwe animatiecentra Beursschouwburg, Ancienne Belgique en de Nieuwe Workshop, en in een aantal succesvolle artistieke programmaties zoals Mallemunt, het Kaaitheater-festival en het Festival van Vlaanderen.

Dat de *kerk* in België altijd een van de voornaamste verfransingsfactoren is geweest, is ook in Brussel zeer lang en zeer duidelijk voelbaar geweest. Bij Aelvoet (1957; 43) lezen we hoe het 'Vlaams Komitee voor Brussel' in september 1955 nog de hemeltergende toestanden — m.b.t. het Nederlands dan — in de Brusselse kerken aankloeg. Met de oprichting van een Nederlands- en een Franstalig vicariaat in 1962 is daar geleidelijk verandering in gekomen, tot ten slotte in 1969 het Nederlandstalige pastoraal autonomie kreeg. Deze autonomie hield o.m. in : de benoeming van 17 pastoors voor de eigen Nederlandstalige gemeenschappen, ruime onafhankelijkheid van de Nederlandstalige pastoraal in zgn. 'unitaire' parochies, de oprichting van een Nederlandstalige priesteraad en pastorale raad, en ten slotte, de stichting van een pastoraal centrum, dat het blad 'Kerk in de stad' uitgeeft (Jageneau 1973). Globaal gezien werden in het begin van de jaren 70 32,5% van de missen in de Brusselse agglomeratie in het Nederlands, en 64% in het Frans gecelebreerd; in 2,5% van de gevallen kwam de ene week het Nederlands, de andere week het Frans aan bod, en 1,5% van de missen waren tweetalig (berekend op basis van Jageneau 1973, 781). Het Nederlands is dus al opmerkelijk beter vertegenwoordigd in de kerken dan vroeger; vooralsnog is dat echter niet in alle gemeenten op een even bevredigende manier gebeurd.

Met de meer dan 150.000 pendelaars die dagelijks vanuit Vlaan-

deren naar de hoofdstad trekken, werken in totaal zowat 300.000 Vlamingen in Brussel, wat betekent dat ze er vrijwel de helft van de banen bezetten. Toch vormen de *werkomstandigheden* er nog altijd een van de belangrijkste verfransingsfactoren. Rayside (1977, 114) is formeel : "Le Français prédomine indéniablement dans la plupart des lieux de travail bruxellois". Louckx (1978a, 213) publiceerde een aantal cijfers in verband met het taalgedrag van de Vlamingen op het werk. Volgens hem spreken 44% van de Nederlandstalige zelfstandigen meestal Frans met hun klanten, tegenover 42% die evenveel Frans als Nederlands en slechts 14% die overwegend Nederlands spreken. In de bedrijven spreken 33% van de Vlamingen met hun baas Frans, niettegenstaande deze laatste soms ook Nederlands kent. Korreleren we het taalgebruik van de werknemer met zijn onderwijsniveau, dan moeten we daarenboven konstateren dat het gebruik van het Frans op het werk toeneemt naarmate het onderwijsniveau stijgt. Voor Louckx (1978a, 215) is dat een duidelijke indicatie dat 'de toegang tot de top van het bedrijfsorganigram nog altijd via een zekere verfransing van de Nederlandstalige verloopt'. Steeds volgens Louckx manifesteert deze verfransing zich evenwel duidelijker in de privé-sektor dan in de openbare diensten.

Omdat het Frans vaak veel belangrijker geacht wordt dan het Nederlands worden aan de Vlamingen ongetwijfeld meer eisen gesteld wat tweede-taalkennis betreft dan aan de Franstaligen. Bijgevolg zijn de aanwervingscriteria voor de Vlamingen zwaarder, en hun beginkansen geringer. Deze toestand blijkt echter wel enigszins te evolueren. Als gevolg van de economische ontplooiing van Vlaanderen, en als gevolg van de vernederlandsing van het bedrijfsleven in Vlaanderen is het Nederlands in het economisch leven belangrijker geworden, ook voor heel wat bedrijven in Brussel. Schrijft Rayside (1977, 122) : "Dans l'entreprise privée, le bilinguisme devient une des exigences déterminantes de promotion et l'on accorde plus d'attention au recrutement des Flamands pour les emplois de rang supérieur". Tweetaligheid wordt belangrijker, en omdat de Vlamingen beter Frans kennen dan de Franstaligen Nederlands, is dat in hun voordeel (zie ook Obler 1975, 8). Ook op die manier gaan voor de Vlamingen in Brussel deuren open die vroeger voor hen hermetisch gesloten bleven.

In het vlak van de institutionele steun komt de Vlaamse gemeenschap in Brussel al veel duidelijker uit de verf. Vooral de laatste jaren is er veel in haar voordeel veranderd. Dank zij een degelijk uitge-

bouwd onderwijsnet is ze nu beter dan vroeger in staat haar kinderen in de eigen taal op te vangen en op te leiden. Als gevolg van de pariteitsregeling en van de toenemende federalisering kan ze nu in een aantal administraties en officiële diensten als volwaardige gemeenschap naar buiten treden. Door zelf het initiatief te nemen in de dienstensektor slaagt ze er beter in dan vroeger ook op dit punt in de noden van haar leden te voorzien. Op cultureel gebied weet ze steeds meer de aandacht te trekken. En als gevolg van de groeiende tweetaligheid in de bedrijven komen meer en meer sleutelposities binnen haar bereik. Toch blijft het hard knokken, in elk van de behandelde sectoren. De Vlaamse gemeenschap vormt nl. niet alleen een minderheid in Brussel, ze heeft ook niet de status die de Franstalige gemeenschap heeft.

1.3. STATUSFAKTOREN : konsekwent voor je Vlaming zijn uitkomen

Statusvariabelen zijn prestige-variabelen : “The Status variables are those which pertain to a configuration of prestige variables of the linguistic group in the intergroup context” (Giles, Bourhis en Taylor 1977, 309).

Laten we zoals Giles c.s. beginnen met de *ekonomische* status van de groep, de vraag in welke mate de Vlaamse gemeenschap in Brussel controle heeft over haar ekonomische situatie. Hierboven hadden we het er al over hoe als gevolg van het ekonomisch overwicht van Vlaanderen in België, de vernederlandsing van het bedrijfsleven in Vlaanderen, de pariteitsregel voor de officiële diensten in Brussel, en de groeiende tweetaligheid in de partikuliere ondernemingen in de hoofdstad de Vlamingen de laatste jaren ekonomisch duidelijk sterker geworden zijn in Brussel. Met Monteyne (1975, 507) konstateren we dan ook dat “heel wat heilige huisjes waar vóór een generatie geen woord Nederlands viel, ... nu beheerd worden door Nederlandstaligen”. Dat de Vlaamse invloed in de ekonomische bedrijvigheid van de stad toeneemt, bewijzen de angstreakties van de Franstalige middenklasse — de kleine burgerij, de lagere bedienden, de gemeenteambtenaren, het dienstenpersoneel —, en van de verfranste Vlamingen, die zich door de ‘infiltratie’ van de Vlamingen in wat intussen traditioneel Franstalige sectoren geworden waren, bedreigd voelen. Het is niet toevallig dat het FDF, “de partij uit vrees geboren” zoals Monteyne (1978, 383) ze noemt, massaal onder deze groep

rekruteert. Het is de vrees van de kleine man die met veel moeite zijn sociale situatie veilig heeft weten te stellen — konkreet betekent dit in veel gevallen dat hij zich compleet heeft laten verfransen —, en dus niet meer op zijn stappen wil of kan terugkeren. Maar het is ook de ergernis van de hogere klassen — zakenlui en speculanten — die Brussel niet tot de 19 gemeenten beperkt willen zien. Toch is het economische belang van de Vlaamse gemeenschap in Brussel vooralsnog vrij beperkt. Tot de besturen van de banken en de grote holdings, tot het establishment en de grote machten — waar “steeds dezelfde namen opduiken” (Van de Perre 1979, 659) — zijn de Vlamingen nog nauwelijks doorgedrongen; “Le français reste la langue employée dans les cercles les plus élevées des affaires et des finances” (Obler 1975, geciteerd in Rayside 1977, 121).

Even belangrijk wellicht m.b.t. het doen en laten van een groep in zijn *sociale* status. Tajfel en Turner (1979, 37) omschrijven sociale status als “a hierarchy of perceived prestige”. Dat prestige is tweeledig : er is het prestige dat de groep aan zichzelf toekent, en er is het prestige dat de outgroup aan de groep toekent. Of, om het in de termen van Hyman (1942,7) te stellen : er bestaat een “subjective prestige” en een “accorded prestige”, en die zijn in voortdurende wisselwerking. Als beide met elkaar overeenstemmen, spreekt men over de ‘consensual status’ van een groep.

Over het sociale prestige van de Vlamingen in Brussel weten we niets. Wel zijn er de studies van Lenière (1966) en Nuttin (1976) die de auto- en hetero-stereotiepen van Vlamingen en Walen onderzocht hebben (Nuttin 1976 onderzocht ook de stereotiepen van de Brusselaars, maar maakte daarbij geen onderscheid tussen Vlaamse en Franstalige Brusselaars). Wat zeggen deze studies over het prestige van de Vlamingen ? De Vlamingen zeggen van zichzelf dat ze ‘werklustig’ zijn, en ‘gehecht aan de eigen bodem’ (Nuttin 1976, 37); bij Lenière lezen we dat de Vlamingen zichzelf ‘sterk’ en ‘aktief’ vinden. Maar daarnaast vinden ze van zichzelf ook dat ze zich ‘minderwaardig’ voelen (t.a.v. de Franstaligen).

De Walen denken (dachten) er blijkbaar net zo over. 56% van de Waalse ppn oordeelden dat de Vlamingen met een ‘complexe d’infériorité’ zitten. Maar zelf vonden ze het kennelijk ook geen superieur volk : de Vlamingen zijn wel ‘travailleur’ (60%) en ‘attaché au sol natal’ (50%), maar verder zijn ze ook ‘grégaire’, ‘obstiné’ en ‘lourd’. Ook in de oudere Franstalige literatuur over ‘l’ethnie flamande’ kwam dat voortdurend terug. Haesaert (1947, 376, 398-399) b.v. vond de Vla-

ming wel 'tenace', maar niet 'élégant' en niet 'cultivé'; en Toillée (s.d., 382) vatte het aldus samen : de Vlaming is "plus sérieux, plus tenace, parfois plus lourd". Hierbij nog de volgende bedenkingen : recente gegevens zijn dit niet (ook het onderzoeksmateriaal van Nuttin dateert grotendeels van in de jaren 60), maar anderzijds, stereotiepen zijn vaak heel taai — hoeveel er intussen objektief gezien ook veranderd moge zijn.

Ten derde is er de 'sociohistorical status' van de groep. "It could be suggested", aldus Giles c.s. (1977, 311), "that the number and type of historical symbols salient to ethnolinguistic group members can be conducive to feelings of group solidarity, and as such, can contribute to the vitality of the group". Dat de Vlamingen heel bedreven zijn in de kunst van het vlaggezwaaien, en heel schoon kunnen zingen, vooral op nationale zangfeesten, is bekend. Toch is het, in het kader van de hier geschetste evolutie, niet onbelangrijk dat verleden jaar voor het eerst sinds jaren op de Brusselse Grote Markt weer het feest van de Vlaamse gemeenschap gevierd kon worden. Politiek helemaal niet onbelangrijk is het argument dat Brussel oorspronkelijk een Vlaamse stad is. Feit is dat de Franstaligen dat niet graag horen : de tentoonstelling over de geschiedenis van de stad die — op initiatief van de toenmalige staatssecretaris van het Brussels Gewest, F. Persoons — werd georganiseerd bij het millenium van Brussel, had "Mille ans de rayonnement de culture française" als onderwerp. Ook de 'historische' reconstructie van de Brusselse Ommegang was een haast systematische vermindering van het Vlaams verleden van de stad.

Ten slotte is er de status van de taal "within and without the boundaries of the linguistic community network" (Giles e.a. 1977, 311). Over het verschil in internationale status tussen het Frans en het Nederlands hoeven we niet uit te weiden : het blijft voor de Franstaligen in dit land een belangrijk argument om geen Nederlands te leren (Statistische gegevens van het ministerie van Nationale Opvoeding laten zien dat slechts 60% van de Franstalige scholieren Nederlands als tweede taal studeren; ongeveer 35% kiest Engels en 4% Duits. Bij de Nederlandstaligen daarentegen kiest 92% Frans als tweede taal, en nauwelijks 8% Engels). We moeten wel stilstaan bij het toenemend belang van het Nederlands in België, om te beginnen in Vlaanderen zelf. De verbreiding van een bovenregionale taal steunt op twee pijlers. Wie van de streektaal afstapt, doet dat omdat een bovenregionale taal een zoveel bredere kommunikatieradius heeft ('kommunikatie'), of omdat de bovenregionale taal een zoveel hoger

maatschappelijk prestige heeft, m.a.w. om zich van het volk te onderscheiden ('distantie') — de tweede pijler steunt natuurlijk op de eerste (Deprez 1981a). In Vlaanderen is het bijgevolg heel lang zo geweest dat wie van zijn dialect af wou, niet op een of andere vorm van het Nederlands overschakelde, want met die taal was in het door het Frans overheerste België niets te verdienen, noch geld noch prestige. Men schakelde over op het Frans. Met uitzondering van een aantal idealisten. De rest sprak dialect. Pas in de jaren 30 zijn, met de taalwetten en met de vernederlandsing van de universiteit van Gent, de voorwaarden geschapen om daar echt verandering in te brengen.

Het feit dat Vlaanderen anno 1981 maar een relatief gering aantal standaardtaalsprekers telt, is dus een rechtstreeks gevolg van de verfransing.

Volgens Goossens (1974, 54) telt Vlaanderen op dit punt een achterstand van ongeveer een halve eeuw op de rest van West-Europa. Wat dit in termen van aantallen betekent is min of meer af te leiden uit de resultaten van de opiniepeiling die Geerts c.s. in 1975 uitvoerden over heel Vlaanderen: slechts 24 à 30% van de 1116 ondervraagden vonden de standaardtaal geschikter dan het dialect voor de omgang tussen echtgenoten, en voor de omgang met vrienden (Geerts, Nootens en Van den Broeck 1977, 105); het aantal werkelijke standaardtaalgebruikers in die situaties is dus nog kleiner. Uit datzelfde onderzoek — en uit de onderzoeken van Meeus (1971, 1972, 1980) en van Aspeslagh, Bruyndonx, Haest en Muller (1974) — is echter ook duidelijk gebleken dat 1. de Vlamingen intussen heel sterk overtuigd geraakt zijn van de hogere sociale status van de standaardtaal, 2. dat er onomkeerbaar een proces van taalvervanging op gang gebracht is, in de eerste plaats bij de hogere beroepen, een proces waarin de standaardtaal het monopolie van de dialecten aantast, zelfs in de informele situaties: het aantal ouders die hun kinderen in de standaardtaal (zou willen) opvoeden ligt in de hogere lagen al vrij hoog. Bovendien blijkt de standaardtaal zich vooral bij de Vlamingen in en rond Brussel te verbreiden. Van de Vlaamse studenten die Willemijs (1979) in dit verband ondervroeg, zeiden niet minder dan 30% van diegenen die uit het arrondissement Brussel-Halle-Vilvoorde kwamen, dat ze geen dialect meer kenden — tegenover 22% van de studenten uit de rest van Vlaams-Brabant, 16% van de Limburgers, 14% van de Oostvlamingen, 9% van de Antwerpenaars en slechts 2% van de Westvlamingen. Aan diegenen die nog wel een dialect kenden, werd gevraagd in welke situaties ze het gebruikten, en opnieuw scoorde Brus-

sel-Halle-Vilvoorde het hoogst wat het relatieve aantal niet-dialektgebruikers betreft, in elk van de opgevraagde situaties.

In Brussel verdwijnt het dialect onder druk van het Frans (Baetens Beardsmore 1978, 30). Het dialect wordt als kansloos ervaren, zowel door die Vlamingen die zich laten verfransen als door die Vlamingen die zich niet willen laten verfransen (Monteyne 1978, 384). In Brussel hechten de bewuste Vlamingen meer belang aan de standaardtaal dan elders in Vlaanderen omdat ze weten dat ze er met hun dialect nooit in zullen slagen de arrogantie van de Franstaligen aan banden te leggen. Het is bovendien hun ervaring dat dialectsprekers vroeg of laat verfransen. Uit recent attitude-onderzoek blijkt duidelijk hoezeer de Vlamingen in Brussel belang hechten aan de standaardtaal. Vilrocx (1978) ondervroeg de 'Vlaamse elite' in Brussel. Op de vraag hoe zij zelf het best tot de verbetering van de situatie van de Vlamingen in Brussel meenden te kunnen bijdragen, was het antwoord : 1. door ronduit voor je Vlaming zijn uit te komen, 2. door in alle omstandigheden Standaardnederlands te spreken. Men vond dat belangrijker dan partijpolitiek engagement of dan economische sancties (1978, 67). Van de Craen en Langenakens (1979) ondervroegen 60 Nederlandstaligen — verdeeld over drie leeftijdscategorieën — in de faciliteitengemeente Sint-Genesius-Rode. Het eerste deel van het onderzoek bestond uit 55 uitspraken die de ppn dienden te evalueren op een vijfpuntenschaal, gaande van 'helémaal akkoord' tot 'helemaal niet akkoord'. Het tweede deel was een 'matched guise' proef waarbij werd gevraagd 19 persoonlijkheidskenmerken te koppelen aan vijf vooraf op band opgenomen taalvariëteiten : o.m. het dialect van Sint-Genesius-Rode, Belgisch Nederlands en Belgisch Frans. In het eerste deel waren o.m. de volgende vaststellingen significant m.b.t. alle leeftijdsgroepen :

— het Standaardnederlands draagt hun voorkeur weg vóór alle andere variëteiten.

— het dialect wordt verworpen, vooral voor formele taalkontakten.

Ook in de 'matched-guise' proef haalde het Standaardnederlands meestal de hoogste skores, maar de verhoudingen met de andere onderzochte variëteiten lagen wel enigszins verschillend bij de drie leeftijdsgroepen. Bij de oudste groep lagen de skores voor het Nederlands weliswaar hoger dan die voor het Frans, maar niet zoveel hoger; bij de jongste groep daarentegen was het verschil zeer groot : zij keken veel minder naar het Frans op dan de ouderen. Bij de jongeren was er echter wel meer plaats voor het dialect dan bij de ouderen (op

een aantal items scoorde het dialect zelfs aanzienlijk hoger dan het Nederlands). Omdat ze zich zoveel sterker voelden t.o.v. het Frans, óf ... omdat ze zelf geen dialect meer spraken ? Want dialectsprekers waren de meeste van deze jongeren niet.

Over het toenemend belang van het Nederlands in het economisch leven van de hoofdstad hadden we het hierboven al. De behoefte Nederlands te kennen doet zich in Brussel hoe langer hoe meer gevoelen (Monteyne 1975). De Franstaligen realiseren zich steeds meer dat ze Nederlands moeten leren willen ze nog voor bepaalde banen in aanmerking komen. (Duidelijk cijfermateriaal in dit verband hebben we evenwel niet. Wel is uit de enquête van Baeten en Verdoodt (1981) gebleken dat 70,1% van de Franstalige leerlingen in Brussel akkoord gaan met de verplichting Nederlands als tweede taal te leren, en dat ze daar in dezelfde mate mee akkoord gaan als de Nederlandstalige leerlingen met de verplichting Frans als tweede taal te leren (71,6%). Maar hoe de verhoudingen tien, twintig jaar geleden lagen weten we niet.)

1.4. BESLUIT

Brussel is geen vlaamsvriendelijke stad. Je hoeft er maar 'Diskriminatie Nooit Van Gehoord' van de Agglomeratieraad voor het Plaatselijk Socio-Kultureel Werk op na te lezen om je te realiseren hoezeer dat waar is. Het is een aaneenschakeling van klachten, grote en kleine, in verband met alles en nog wat : de vertegenwoordiging van de Vlamingen in de administratie, de beleidsinstanties, de gemeentelijke instellingen en adviesorganen, de subsidiëring van de socio-kulturele raden, de behandeling van de Vlamingen in officiële en partikuliere diensten, in winkels, enz., enz. Zo zijn bv. maar 10 van de 22 Nederlandstalige socio-kulturele raden van de Brusselse agglomeratie door de gemeenten erkend (sommige gemeentebesturen verklaarden zich... onbevoegd om die raden te erkennen !). Erkenning door het gemeentebestuur betekent bovendien nog niet dat de raad ook toelagen ontvangt; elke reglementering terzake ontbreekt. In de gemeentelijke adviesorganen en vzw's is van een Vlaamse vertegenwoordiging vaak geen sprake : de adviesraden van middenstand, jeugd, sport en gezin in Elsene, de vzw Le Foyer Forestois (huisvesting) in Vorst, de interkommunale AZUR in Oudergem, de gezinsraad in Brussel-stad en de Foyer Etterbeekois zijn integraal in Franstalige handen. In de raad

van beheer van het Etterbeekse sportcentrum zitten 15 Franstaligen en ... 1 Vlaming; nochtans had het Ministerie van Nederlandse Cultuur de bouw van dat centrum met een subsidie van 15 miljoen mee helpen financieren, en als tegenprestatie eisen i.v.m. de Nederlandstalige vertegenwoordiging gesteld. Een ander voorbeeld, dat niet in dat rapport behandeld werd : in de zomer van 1980 organiseerden enkele Vlaamse verenigingen een enquête over de taaltoestanden in 58 warenhuizen in Brussel en in het randgebied. Het bleek dat in het randgebied slechts weinig warenhuizen aan de bepalingen van het taaldekreet van 1973 beantwoorden. In Brussel zelf wordt het de Vlamingen systematisch moeilijk gemaakt : pas na aandringen wordt Nederlands gesproken, vaak met zichtbare tegenzin; meestal gaat men trouwens gewoon in het Frans door (De Standaard, 28.11.1980).

Toch houdt de Vlaamse gemeenschap in Brussel stand. Meer zelfs, de laatste jaren slaagt ze er steeds meer in zich te laten gelden, zozeer zelfs dat sommige Franstaligen zich bedreigd gaan voelen. Deze toenemende vitaliteit dankt ze niet aan haar aantal, maar aan de steun die ze vanuit Vlaanderen — het 'dominante' Vlaanderen — ontvangt, en aan haar eigen inzet.

Volgens Vilrocx (1978, 79) wil de Vlaamse elite in Brussel haar plaats onder de hoofdstedelijke zon in de eerste plaats met "individual cultural methods" afdwingen; politiek zou pas op de tweede plaats komen. Wie politiek verengt tot partijpolitiek, of zelfs tot extreme groeperingen als V.M.O. en T.A.K. — en in die richting gingen de politieke alternatieven waartussen Vilrocx liet kiezen, toch wel — krijgt inderdaad zo'n antwoord. Op het jongste Kongres van de Brusselsese Vlamingen kregen we een ander beeld; daar ging de meeste aandacht wel degelijk naar de besluiten van de Politieke Werkgroep. Pariteit in de hoofdstad is en blijft de voornaamste eis van de Vlamingen in Brussel. Maar — en dat heeft Vilrocx dan wel goed bekeken — de tijd is voorbij dat de Vlamingen van taalwetten alle heil verwachten. Of men er ooit in zal slagen de verfransing van Brussel helemaal in te dijken, zal inderdaad niet alleen van wetten en voorschriften afhangen, maar van het dagelijkse engagement van de Vlamingen in de hoofdstad, dat realiseren de Vlamingen zich intussen maar al te goed.

2. WAT IS ETNISCHE IDENTITEIT ? EN WAT ZIJN ATTITUDES ?

2.0. Het is niet zo dat er nog geen onderzoek naar de etnische identiteit van de Vlamingen in Brussel gedaan is; voorlopig is men echter niet verder gekomen dan enkele elementaire vragenlijstjes. Bovendien ontbreekt elk theoretisch kader. Laten we eerst de voornaamste resultaten van dat onderzoek samenvatten. Volgens een opiniepeiling van het 'Institut de Conseil en Sondage d'Opinion Publique', uitgevoerd in opdracht van het Franstalige weekblad 'Spécial — l'Eventail' (4.1.1980) voelt 60% van de Nederlandstaligen in Brussel zich 'Vlaming', tegenover 39,9% die zich 'Brusselaar' voelen. Louckx (1978a) vroeg zijn ppn zichzelf te plaatsen op een etnisch continuüm gaande van Franstalige over Brusselse Franstalige over Brusselaar over Brusselse Vlaming naar Vlaming. 76% van de Vlamingen uit taalhomogene gezinnen noemde zichzelf 'Vlaming', en 16% 'Brusselse Vlaming'. In hun CRISP-bijdrage over de publieke opinie en de kommunautaire problemen (9 mei 1980, 22), citeren Delruelle-Vosswinkel en Frogner een studie van Frogner en Stenbock (1978) die in 1975 150 Belgische parlementairen ondervroegen over hun identificatie met hun taalgroep. 75% van de Nederlandstalige parlementsleden uit de Brusselse regio verklaarden zich 'beaucoup plus proche' en 'plus proche' met de Vlaamse gemeenschap te voelen, terwijl slechts 39% van de Brusselse Franstaligen zich in dezelfde mate met de Franstalige gemeenschap identificeerden. In Vlaanderen en Wallonië bedroegen de percentages resp. 68% en 41%.

Deze positieve identifikatie met de eigen groep is ook uit het (gerapporteerde) gedrag af te leiden. 90% van Vilrocx' ppn (1978, 67) beweerden altijd Nederlands te spreken in situaties waarin ze kunnen veronderstellen dat de gesprekspartner enige kennis van het Nederlands heeft, of waarin hij Nederlands moet kennen, in openbare gelegenheden dus. Worden ze in zulke situaties niet in het Nederlands bediend, dan reageren ze. Meer dan de helft beweerde de winkel of het restaurant dan te verlaten en elders te gaan. Anderen zeiden dan openlijk hun ongenoegen te uiten, en er in veel gevallen zelfs een zaak van te maken.

Deze gegevens zijn interessant, maar ontoereikend om er valabele konklusies m.b.t. het identiteitsgevoel van de Vlamingen in Brussel uit af te leiden. Om te beginnen wordt het begrip '(Brusselse) Vlaming' nergens gedefinieerd, en dus ook niet gedifferentieerd. Toch zal het duidelijk zijn dat 'de' Vlaming in Brussel niet bestaat; wat

wel bestaat, zijn verschillende types van Vlamingen die zich in verschillende situaties op een verschillende manier linguïstisch gedragen, en zich op verschillende manieren met hun groep identificeren. De identiteit van de Vlamingen in Brussel is bijgevolg niet alleen een intergroepen-, maar ook (en misschien zelfs in de eerste plaats) een intragroep-probleem. Precies dit aspect wordt voortdurend over het hoofd gezien.

Zelfs het begrip 'identiteit' wordt in bovenvermelde studies nauwelijks of niet ter sprake gebracht. Delruelle-Vosswinkel en Frogner (1980, 3) hebben het wel over de "identité culturelle" van de Vlamingen, maar zeggen nergens wat ze daaronder verstaan. Hetzelfde dient gezegd m.b.t. het begrip 'attitude': alle vermelde studies hebben hoofdzakelijk attitudes onderzocht, maar het concept zelf is volledig in het duister gebleven. En over de relatie attitudes-identiteit is natuurlijk helemaal niets gezegd. Hieronder gaan we daarom in op de begrippen 'identiteit' en 'attitudes'; over 'onze' verschillende types van Vlamingen hebben we het in 3.1.

2.1. Over het begrip 'identiteit' is men het in de sociale psychologie lang niet eens, en Moscovici en Paicheler schreven onlangs dan ook: "The concept of identity is as indispensable as it is unclear" (1978, 253). Wij gaan uit van de theorie van Tajfel (1978a) over 'sociale identiteit' — die Giles intussen in diverse publikaties (zie Giles e.a. 1977, en Giles 1978) toegepast heeft op etnolinguïstische groepen, vandaar het begrip 'etnische identiteit' —, en vullen het geheel aan met een belangrijke opmerking van Isaacs (1978).

Tajfel ziet 'sociale identiteit' als "that part of an individual's self-concept which derives from his knowledge of his membership of a social group (or groups) together with the value and emotional significance attached to that membership" (1978b, 63). De kennis die een individu heeft omtrent zijn lidmaatschap van een sociale groep is het resultaat van 'sociale kategorizatie'. Sociale kategorizatie bestaat uit het ordenen van de sociale omgeving en het toekennen aan zichzelf van een plaats in die omgeving. Kategorizatie kan gebeuren op basis van verschillende criteria: sociale status, godsdienst, ras, ... en taal. Als aan deze kennis een positieve waarde gehecht wordt, spreekt men van een positief 'identiteitsgevoel'. Het identiteitsgevoel kan echter pas dan positief zijn als de eigen groep de vergelijking met andere groepen kan doorstaan; het is trouwens pas door

de eigen groep met andere groepen te vergelijken dat het individu inzicht krijgt in de plaats en de waarde van de eigen groep. Deze fase in de ontwikkeling van het identiteitsgevoel noemt Tajfel 'social comparison'. Door middel van vergelijking slaagt het individu er al dan niet in de eigen groep 'psychologically distinct' te maken van andere groepen, op dimensies als bezit, macht, persoonlijke kwaliteiten, enz. Een positieve 'psychological distinctiveness' is een noodzakelijke voorwaarde voor een positief identiteitsgevoel. Valt de vergelijking positief uit voor de groep, dan is alles in orde; valt ze negatief uit dan zal de groep proberen een positieve identiteit te verwerven. Op voorwaarde dat hij alternatieven ziet voor de heersende intergroepsituatie, d.w.z. op voorwaarde dat hij de bestaande groepsverhoudingen als onrechtvaardig én als onstabiel beschouwt (Tajfel 1978c, Turner en Brown 1978). Tajfels 'intergroup relations theory' is een uiteenzetting van de verschillende strategieën die groepen en groepsleden aanwenden om tot een positieve sociale identiteit te komen.

Enmaal vastgesteld dat er van een positief identiteitsgevoel binnen een bepaalde groep gesproken kan worden, moet echter ook nog nagegaan worden wat de waarde van dat positieve identiteitsgevoel is. Inderdaad, van belang is ook de 'quality of the self-esteem' (Isaacs 1978, 34), d.w.z. dat onderzocht moet worden wat de identiteit voorstelt, wat ze waard is, hoe sterk ze is.

2.2. Sociale resp. etnische identiteit is dus een kwestie van zelf-evaluatie, "self-evaluation which derives from being a member of a specific group" (Giles e.a. 1977, 325). Hoe een groep zichzelf evalueert is af te leiden uit de attitudes van die groep: attitudes t.a.v. de eigen groep en t.a.v. andere groepen. En uit hun gedrag, want identiteit omvat ook "actions to be carried out, struggles to be fought and adversaries to be overcome" (Lemaine, Kastarsztein en Personnaz 1978, 293). Wij beperken ons in dit onderzoek evenwel tot attitudes (t.a.v. de eigen groep), maar hebben het onderzoek verder wel zo opgezet dat we ook zicht zouden krijgen op de konatieve component van de attitude, m.a.w. op de reactie-neigingen van de ppn.

Ook *attitude* is een bijzonder controversieel begrip in de sociale psychologie (zie o.m. Fishbein en Azjen 1975). Wij gaan er — met Harvey en Smith (1977, 200) — van uit dat attitudes opgevat moeten worden als "a readiness to respond consistently in a positive or negative fashion to some object or situation". Deze predispositie is niet aangeboren (cf. McGuire 1969); ze is evenmin het gevolg van

klassieke konditionering (cf. Staats 1967), maar ze ontwikkelt zich op basis van leerprocessen in en over de fysieke en sociale omgeving waarin het individu leeft. De basis ervan wordt gelegd tijdens de socialisatiejaren (Harvey en Smith 1977, 206).

Deze omschrijving van het begrip attitude impliceert dat attitudes uit drie componenten bestaan. In de eerste plaats kent het individu het attitude-objekt, hij weet er iets over, hij kan het situeren (de cognitieve component van de attitude). Op basis van die kennis evalueert hij het attitude-objekt (de evaluatieve component van de attitude), en ten derde gaan er met die kennis en gevoelens ook gedragsintenties gepaard (de konatieve component van de attitude) (zie Lambert en Lambert 1977). De cognitieve component van de attitude bevat dus de kennis, de 'beliefs' in verband met het attitude-objekt, dit zijn alle eigenschappen, waarden en andere objecten die met het attitude-objekt worden geassocieerd. Deze steunen ofwel op eigen ervaring (deskriptieve beliefs), of op inferentieprocessen (inferentiële beliefs), of gaan terug op wat autoriteiten ervan denken (informatieele beliefs). Aan deze 'belief'-structuur (resp. structuren) nu worden gevoelswaarden gerelateerd; het geheel van deze gevoelswaarden vormt de evaluatieve component van de attitude. Deze beide componenten bepalen dan de konatieve component van de attitude : niet het gedrag zelf, maar de gedragsintenties. Want hoe het individu zich zal gedragen, hangt niet enkel van zijn attitude af, maar ook van de concrete situatie : van de vraag of hij meent dat hij in situatie x volgens zijn attitude kan handelen. Het attitude-objekt bevindt zich nl. altijd in een situatie, ten opzichte waarvan het individu ook een attitude heeft (Rokeach 1972). Beide attitudes kunnen met elkaar in konflikt komen. Welke konatieve component de overhand haalt, wordt beslist door een soort meta-attitude waarvan de cognitieve component de voor- en nadelen van de beide gedragsintenties afweegt, de evaluatieve component ze evalueert, en de konatieve component de meest adequate gedragsintentie in gedrag omzet.

Deze ingewikkelde structuur heeft vanzelfsprekend methodologische implicaties voor het attitude-onderzoek. Williams (1974, 26) wijst erop hoe "a single point cannot adequately describe a person's attitude since an individual has a latitude of positions which he can accept". Hij kwam tot deze bevinding op een heel eenvoudige manier. Zoals zovelen voor hem dat hebben gedaan liet hij 'videotape speech samples' van blanke, zwarte en Mexikaans-Amerikaanse kinderen uit de lagere en uit de middenklasse beoordelen aan de

hand van een semantisch differentiaal, en met behulp van een zevenpuntschaal. Maar Williams stelde zich niet met één enkel kruisje op de zevenpuntschaal tevreden. De ppn werden nl. verzocht, met plus-tekens, **alle** waarden aan te kruisen die ze op de betreffende schaal aan het betreffende kind wel zouden kunnen toekennen, en, met min-tekens, **alle** waarden die ze niet zouden kunnen toekennen — de 'onbesliste' cellen bleven open. Tot slot moesten ze dan die waarde omcirkelen die het best hun houding weergaf. Op deze laatste waarden werd dan weer een faktoranalyse uitgevoerd, die, net als in de vorige onderzoeken van Williams (zie b.v. Williams 1973), twee hoofdassen opleverde : een 'confidence-eagerness' as, en een 'non-ethnic-standardness' as; binnen dat assenstel kreeg iedere 'beste' waarde dan weer zijn plaats. Maar dank zij de nieuwe opvraagprocedure was nu technisch ook het volgende mogelijk : op basis van de gemiddelden van de mogelijke positieve, onbesliste en negatieve waarden kon op het assenstel ook telkens een vlak getekend worden. Wat zoveel betekent als : we moeten ons attitudes niet als een punt voorstellen, maar als een deel van een as of als een deel van een vlak (en in meer complexe gevallen ongetwijfeld als een meerdimensionale structuur) !

Als verschillende waarden aanvaardbaar (resp. onaanvaardbaar) zijn, welke waarde wordt dan uiteindelijk aangekruist ? Dat hangt, schrijft Williams (1974, 31), o.m. van de aard en de kwaliteit van de stimuli af. Meer in het algemeen betekent dat : dat hangt van het onderzoeksdesign af, waarvan de stimuli inderdaad een van de substantiële bestanddelen vormen (Deprez 1981b). De resultaten variëren, binnen bepaalde grenzen, naargelang van de situatie die men kreëert — net zoals het 'in de realiteit' van de konkrete situatie afhangt of (en in welke mate) het individu zijn attitude t.a.v. het objekt doorzet. De onderzoekssituatie moet bijgevolg opgevat worden als een complex netwerk van mogelijke beïnvloedingsfactoren waarmee systematisch geëxperimenteerd kan (moet) worden.

Eén van die heel belangrijke mogelijke beïnvloedingsfactoren is de **onderzoeker**. Het klinkt banaal, maar het is erg fundamenteel : als ondervraagde richt je je altijd tot iemand. In de onderzoekssituatie richt de ppn zich tot de onderzoeker, wat betekent dat hij rekening houdt met diens persoon (Heider 1958) : met zijn status, met zijn sekse, met zijn leeftijd, met wat hij vertegenwoordigt. Hij probeert de bedoelingen van de onderzoeker te raden, en diens positie t.a.v. de onderzochte problematiek te achterhalen. Afhankelijk van zijn in-

drukken in dat verband, of van wat hij daadwerkelijk over de onderzoeker weet, of van wat men hem er — in de onderzoekssituatie — over wijs maakt, zal hij verschillend reageren, m.b.t. een en hetzelfde attitudeobject. Kenmerken van de onderzoeker die in een intergroepenkonflikt ongetwijfeld van invloed zijn op de attitudes van de ppn, zijn : insider-outsider, ingroup-outgroup, plus de toon die de onderzoeker aanslaat. Wilson en Benner (1971) b.v. constateerden veel grotere 'self-esteem needs' (letterlijk : nood aan gevoelens van eigenwaarde, m.a.w. geneigd zijn de eigen kwaliteiten te beklemtonen) in situaties met onbekenden, buitenstaanders, leden van de outgroup dan in situaties met bekenden, insiders, ... Trouwens, niet alleen het vertrouwen in, ook de solidariteit met insiders, leden van de ingroup, enz. is veel groter dan met outsiders, leden van de outgroup, enz. (vooral dan met leden van andere sociale, religieuze, etnische, etnolinguïstische groepen) (Byrne 1969).

Als 'dissimilar persons' ook nog de eigenheid (en de 'rechtmatige' eisen) van de groep negeren, kan dat een zeer sterk effect op de attitudes van de leden van de groep hebben. Dat effect is dubbel : het betreft nl. zowel de attitudes t.a.v. de outgroup als die t.a.v. de ingroup (Konecni 1979, 95-98).

a. t.a.v. de outgroup ontstaan **vooroordelen**, resp. de bestaande vooroordelen worden versterkt. Simpson en Yinger (1964, 10) omschrijven een vooroordeel als "an emotional, rigid attitude ... toward a group of people". Harvey en Smith (1977, 147) noemen het "rigid negative impressions of others". Vooroordelen bestaan uit stereotiepen en gaan bijgevolg terug op zeer beperkte beliefs, op sterk vereenvoudigde, overgegeneraliseerde cliché-voorstellingen.

Wordt de groep bedreigd, dan worden de vooroordelen nog aangewakkerd. Op de spits gedreven vooroordelen noemen Ostermann en Nicklas (1976) 'Feindbilder'; aan de outgroep worden dan nog enkel extreem negatieve eigenschappen toegekend.

b. 'Feindbilder' t.a.v. de outgroup zijn geen onafhankelijke grootheden (Bergler 1966, 87), maar hebben hun tegenpool in de vorm van een al even ongenueanceerde ophemeling van de eigen groep, wat we 'Idealbilder' noemen. 'Feindbilder' en 'Idealbilder' gaan samen : toen Nuttin (1960) b.v. in zijn onderzoek van de attitudes van Vlamingen en Walen t.a.v. elkaar zijn Vlaamse ppn. rangschikte enerzijds volgens de gunstigheid van hun gezindheid t.a.v. de Walen, anderzijds

volgens de gunstigheid van hun gezindheid t.a.v. de Vlamingen, konstateerde hij tussen beide rangordes een negatieve korrelatie van -0.87 !

Bedreiging van de groep(sbelangen) heeft ook gevolgen voor de relaties binnen de ingroup. Sociaal-psychologisch onderzoek heeft laten zien dat de groeps-cohesie dan sterk toeneemt. Het klassieke onderzoek in dit verband is het 'Robbers Cave'-veldexperiment van Sherif e.a. (1961). In dat experiment bestudeerden de onderzoekers de natuurlijke interakties van een groep jongens in een zomerkamp. Deze werden in twee groepen verdeeld, de 'Red Devils' en de 'Bulldogs', die dan allebei — maar wel los van elkaar — bij tal van activiteiten betrokken werden. Zo konden binnen elke groep de groepsvorming, de intragroepsrelaties en de opbouw van statusstructuren onderzocht worden. Na een tijdje werden de twee groepen in een aantal kompetitieve activiteiten met elkaar gekonfronteerd waarbij dan de intergroepsrelaties, en eventuele intergroepenkonflikten bestudeerd konden worden. Een van de resultaten van het onderzoek was dat zodra de ene groep de doelstellingen van de andere in gevaar bracht de groepsolidariteit binnen de bedreigde groep opmerkelijk groter werd; dat bleek zowel uit hun attitudes als uit hun gedrag.

In 4. en 5. zal blijken dat al deze begrippen bij de studie van het identiteitsgevoel van de Vlamingen in Brussel biezonder goed bruikbaar zijn. In dit eerste deel van onze studie proberen we meer over dat identiteitsgevoel te weten te komen aan de hand van een onderzoek van de attitudes van 17 à 18-jarige Vlaams-Brusselse scholieren t.a.v. hun eigen groep. Van deze attitudes krijgen we echter pas dan een degelijk idee als we ze als latitudes opvatten, d.w.z. hun attitudes kunnen verschillende waarden aannemen, afhankelijk — o.m. ! — van de positie die de onderzoeker t.a.v. de onderzochte problematiek inneemt. Waarbij we ons vooral het volgende goed moeten realiseren : welke waarden aangekruist worden in de aanwezigheid van welke onderzoeker, zegt heel wat over de identiteit van de ondervraagden.

2.3. Naar de invloed van de onderzoeker op attitudes en (verbaal) gedrag is in de sociolinguïstiek nog nauwelijks onderzoek gedaan. Uitzonderingen zijn de studies van Bourhis en Giles (1977) en van Bourhis, Giles, Leyens en Tajfel (1979); dit laatste onderzoek betrof bovendien de kommunautaire verhoudingen in België. Het werd uitgevoerd bij een tachtigtal Vlaamse studenten in Leuven; hen werd in

het talenpracticum gevraagd mondeling te reageren op uitspraken van een vooraf op band opgenomen Franstalige die Engels sprak (wat als een neutrale taalvariëteit werd beschouwd). Eerst hadden die uitspraken een neutraal (onderwijskundig) karakter, en de ondervraagden antwoordden dan ook in het Engels. Toen de spreker in het tweede deel evenwel ging pleiten voor een exclusief gebruik van het Frans in Brussel, schakelden een aantal ppn op het Nederlands over. Achteraf gaven die studenten ook toe dat ze zich op dat moment veel Vlaamser waren gaan voelen dan tijdens het eerste deel van het experiment.

Ons onderzoek ziet er wel enigszins anders uit dan dat van Bourhis c.s. Ten eerste hebben we geprobeerd een meer natuurlijke onderzoekssituatie te creëren : geen laboratorium, maar een klassituatie; een onderzoeker wiens stem niet op band opgenomen werd, maar die lijfelijk aanwezig was. Ten tweede hebben we met verschillende onderzoekers gewerkt die ieder een verschillende positie t.a.v. de onderzochte problematiek innamen; ook dat leek ons natuurlijker dan een en dezelfde persoon die plots van toon verandert. Ten derde hebben we in de onderzoekssituatie een en ander ingebouwd — tweetalige vragenlijsten b.v. — waar de ppn konden op reageren zonder dat ze er zich van bewust waren dat we ook dat in rekening zouden brengen. Maar meer hierover in 3.

3. OPZET VAN HET ONDERZOEK

3.1. DE VRAGENLIJST

Acht types van Vlamingen

Onlangs, tijdens een perslunch, verklaarde de heer Snoy d'Oppuers, schepen van de stad Brussel, met een zekere trots Vlaming te zijn (De Nieuwe, 1.2.1980); toch spreekt deze man uitsluitend Frans. Wij van onze kant waren er enkele maanden geleden nog getuige van hoe enkele jongeren, met een sticker 'Ik ben Vlaming. En daar ben ik fier op' op hun tas, in een Brussels warenhuis weigerden te betalen omdat ze niet in het Nederlands bediend werden. Beide zijn er trots op Vlaming te zijn, maar ze hanteren duidelijk een verschillende definitie : volgens de heer Snoy d'Oppuers kun je dan blijkbaar rustig altijd Frans spreken, terwijl je volgens die jongeren

dan waarschijnlijk onder geen enkele voorwaarde Frans spreekt in Brussel. Met dergelijke tegengestelde visies op de eigen groep lijkt het weinig waarschijnlijk dat deze beide partijen elkaar appreciëren.

Er zijn dus verschillende types van Vlamingen, om te beginnen de beide genoemde extremen : Nederlands in alle situaties, Frans in alle situaties. Heel wat Brusselse Vlamingen stellen zich echter minder extreem op : zij gebruiken Nederlands in de ene situatie, Frans in de andere, waarbij het ongetwijfeld van belang is in welke situaties de ene of de andere taalvariëteit gebruikt wordt. Wij hebben gemeend met drie situaties te moeten werken, situaties die een aantal types waarschijnlijk heel duidelijk van elkaar onderscheiden, in termen van : hoe verfranst ben je als Vlaming als je (ook) in die situatie Frans spreekt ? We hebben voor elke type de taalkeuze aangegeven in de omgang 1. met de echtgenote, 2. met de kinderen, 3. met Franstaligen op het werk. Op het werk, dat wil zeggen in een onderneming, parastatale of officiële dienst in Brussel waar de Franstaligen in de meerderheid zijn; wie enkel in deze situatie Frans spreekt, geeft weliswaar toe aan de sociale druk van zijn dagelijkse omgeving — en hij kan dat om verschillende redenen doen : om het leefbaar te maken, om zijn promotiekansen veilig te stellen, ... —, maar verder gaan zijn toegevingen niet. Wie zijn kinderen in het Frans opvoedt, zet een veel grotere stap; die kinderen zijn immers in de meeste gevallen voor de Vlaamse gemeenschap verloren. Wie tenslotte ook met zijn echtgenote, die — daar gaan we van uit — ook van huis uit Nederlandstalig is, Frans spreekt, zal wel helemaal verfranst zijn.

Maar het is niet enkel een kwestie van Nederlands en Frans. Bij de beschrijving van de verschillende types moeten we er ook rekening mee houden ddat de overgrote meerderheid van de Vlamingen van huis uit dialektsprekers zijn, en dat velen onder hen — zij het dan dat hun aantal in het Brusselse lager ligt dan elders in het land — hun kinderen ook in het dialect opvoeden. Matematisch bestaan er tussen dialect, AN en Frans enerzijds, en onze drie situaties anderzijds 27 mogelijke combinaties. De meeste van deze combinaties komen in de werkelijkheid echter nauwelijks voor (b.v. iemand die met zijn vrouw en op zijn werk AN spreekt, maar met zijn kinderen dialect), terwijl andere wel voorkomen maar in het intergroepenconflict geen rol van betekenis spelen (b.v. Vlamingen die in alle situaties dialect spreken). We hebben bijgevolg slechts de volgende acht types overgehouden :

TYPE	met echtgenote	met de kinderen	op het werk
1	dialekt	dialekt	AN
2	dialekt	AN	AN
3	AN	AN	AN
4	dialekt	dialekt	Frans
5	AN	AN	Frans
6	dialekt	Frans	Frans
7	AN	Frans	Frans
8	Frans	Frans	Frans

De acht types kunnen we, althans vanuit 'Vlaams standpunt', verder in drie categorieën groeperen. Types 1, 2 en 3 zijn dan de 'konsekwente' Vlamingen, types 4 en 5 de 'zich aanpassende' Vlamingen, en types 6, 7 en 8 de 'verfranste' Vlamingen. We hebben ons bewust tot bovenstaande korte beschrijvingen beperkt, zonder verdere konkretisering of nuancering van het taalgebruik in de drie situaties. Dat lijkt een grove simplificatie, en dat is het ook, maar je kunt er als onderzoeker hele specifieke bedoelingen mee hebben. In bepaalde omstandigheden hebben individuen resp. groepen aan dit soort schrale informatie genoeg om heel gedecideerd te reageren. Wij allen trouwens oordelen dagelijks — daar is de 'implicit personality theory' van Bruner en Tagiuri (1954) op gebouwd — over personen en toestanden op basis van heel partiële gegevens. Eén van de vele vragen van dit onderzoek is dan ook of de proefpersonen met deze korte beschrijvingen over voldoende informatie meenden te beschikken om over de Vlamingen in Brussel te kunnen oordelen.

Het semantisch differentiaal

De beoordeling van de verschillende types gebeurde aan de hand van de bekende 'polariteitsprofielmethode' van Osgood et al (1957), waarin het attitude-objekt geëvalueerd wordt op een zevenpunten-schaal aan de hand van een aantal semantische paren, meestal adjectieven. Dit semantisch differentiaal is — het dient nog maar eens herhaald — geen pasklare test. Osgood c.s. stellen uitdrukkelijk dat het om een meetinstrument gaat "which must be adapted to the requirement of each research problem to which it is applied" (1957, 76). De selectie van de adjectieven gebeurt in ieder onderzoek op-

nieuw, met verwijzing naar de concrete onderzoeksproblematiek. In Williams (1973, 1974) en Bourhis, Giles en Tajfel (1973) gebeurde de keuze van de adjektieven aan de hand van vooronderzoek waarin men een aantal personen die verder buiten het eigenlijke onderzoek bleven, maar die wel tot dezelfde (sub)groepen behoorden als de eigenlijke proefpersonen, vrij over het onderzoeksobject liet praten; daarna koos men uit hun reacties en commentaren de meest gebruikte, of de meest in het oog vallende adjektieven. Wij baseerden ons voor de keuze van onze twintig paren op :

1. kranten, weekbladen en pamfletten
2. gesprekken met insiders in Brussel
3. sociaal-psychologisch en sociolinguïstisch onderzoek over Brussel, en over de Belgische kommunautaire problematiek : Lenière (1966), Nuttin (1960), Nuttin (1976), en Van de Craen en Langenakens (1979).

Om "formation of position preferences" (Osgood e.a. 1957, 82) tegen te gaan werd de positieve pool van de paren nu eens links, dan weer rechts geplaatst. De twintig paren waren de volgende :

1. geschoold - ongeschoold	11. zelfbewust - niet zelfbewust
2. ongekultiveerd - gekultiveerd	12. onverdraagzaam - verdraagzaam
3. niet intelligent - intelligent	13. loyaal - afvallig
4. ambitieus - niet ambitieus	14. meerwaardig - minderwaardig
5. asociaal - sociaal	15. redelijk - fanatiek
6. sympatiek - onsympatiek	16. konsekwent - inkonsekwent
7. bezadigd - agressief	17. niet realistisch - realistisch
8. minzaam - arrogant	18. bekrompen - open
9. pretentief - bescheiden	19. niet arrivistisch - arrivistisch
10. niet gastvrij - gastvrij	20. opdringerig - vreedzaam

Tweetalige vragenlijsten

De vragenlijst was geheel tweetalig (3). Dat was zo, zei de onderzoeker, omdat het onderzoek in Nederlandstalige én in Franstalige

(3) Onze dank aan Raymonde Pion, die de Franse versie verzorgde.

scholen uitgevoerd werd, wat inderdaad het geval was. Behalve in vijf Nederlandstalige hebben we ook in vijf Franstalige scholen ge-enquêteerd (de resultaten van de Franstalige worden echter in een afzonderlijk artikel behandeld), maar dat was niet de echte reden aangezien we evengoed in de Nederlandstalige scholen met eentalig Nederlandstalige, en in de Franstalige scholen met eentalig Franstalige vragenlijsten hadden kunnen werken. In feite hadden we er dus heel specifieke bedoelingen mee : we wilden nl. nagaan of, en in welke mate, de ppn een tweetalige vragenlijst zouden aanvaarden.

In totaal bestond de vragenlijst uit 11 bladen. Op het eerste blad werd naar een aantal personalia gevraagd : leeftijd, herkomst, beroep van vader en moeder, moedertaal van vader en moeder, en eigen moedertaal. Bovenaan op het eerste blad stond ook de naam van het onderzoekscentrum waar het onderzoek zogenaamd van uitging, in vier talen : Onderzoekscentrum voor Meertaligheid (OVM) — Centre de Recherche sur le Plurilinguisme (CRP) — Forschungstelle für Mehrsprachigkeit (FFM) — Research Centre of Multilingualism (RCM). Er werd evenwel niet aangegeven waar dat centrum zich bevond; het was immers de bedoeling (zie 3.2) dat het zich nu eens in Brussel, dan weer buiten Brussel, nu eens aan een Nederlandstalige, dan weer aan een Franstalige universiteit zou bevinden (4).

Het tweede blad bood een overzicht van de acht types van Vlamingen. Dan volgden acht bladen — een per type — met telkens het semantisch differentiaal. Het laatste blad was een wit blad, waarop de ppn, nadat ze de acht types beoordeeld hadden, commentaar konden geven op het onderzoek en de onderzoeker.

3.2. VIJF EXPERIMENTEN

Natuurlijk worden de resultaten van een attitude-onderzoek niet enkel door de kenmerken van de onderzoeker beïnvloed. Uiteindelijk kan en moet met drie klassen van variabelen geëxperimenteerd worden (Tagiuri 1958) : 1. kenmerken van de onderzoeker, 2. de setting waarin het onderzoek plaatsvindt, 3. de kenmerken van de ppn. Wij hebben ons evenwel op het effect van de rol van de onder-

(4) Onze dank aan P.H. Nelde, directeur van het O.V.M., die ons toestond de naam van zijn onderzoekscentrum te gebruiken, en er een ambulante centrum van te maken.

zoeker willen concentreren. Het basisidee was de verschillende categorieën van Vlamingen in Brussel zoals ze in de vragenlijst omschreven worden, lieflijk aanwezig te brengen. Maar daar drongen zich dan wel meteen twee beperkingen op : a. dialect was uitgesloten (een onderzoeker die voor een klas dialect spreekt, dat komt in Brussel niet voor); b. de zich aanpassende types konden onmogelijk ten tonele gevoerd worden : een Vlaming die voor een Nederlandstalige klas Frans spreekt, komt immers niet als een zich aanpassende, maar als een verfranste Vlaming over. Blevens dus nog over : de konsekwente Vlaming, en de verfranste Vlaming, waarbij wat deze laatste categorie betreft dan wel het volgende onderscheid aangebracht kon worden : iemand die toch nog zijn best doet om zich aan zijn Nederlandstalig publiek aan te passen, die m.a.w. zijn best doet om het verhaal in het Nederlands te brengen, en iemand die die inspanning niet meer levert en dus uitsluitend Frans spreekt.

Daarnaast drongen er zich ook twee uitbreidingen op, in die zin dat we vonden dat we ook rekening moesten houden met criteria als ingroup-outgroup, en insider-outsider, gewoon omdat het erg belangrijk is te weten wat de ondervraagden i.v.m. de Vlamingen aan deze partijen te vertellen hebben. Daarom hebben we in de Nederlandstalige scholen ook een Franstalige Brusselaar, en een Vlaming uit Antwerpen laten optreden (5).

Konkreet vertelden deze onderzoekers het volgende (ze stelden dus zichzelf voor, na een korte introductie door de leraar) :

deelonderzoek 1 : de onderzoeker vertelt dat hij zelf een Brusselse Vlaming is; daarom is hij ook zo sterk in de problemen van de Vlamingen geïnteresseerd. Hij woont en werkt in Brussel, waar hij verbonden is aan de Universitaire Faculteiten Sint-Aloysius (Ufsal), meer bepaald aan het Onderzoekscentrum voor Meertaligheid. Vanzelfsprekend spreekt hij met de scholieren Nederlands.

Onderzoeker was Johan van der Auwera (Departement Germaanse Filologie, Universiteit Antwerpen, U.I.A.).

deelonderzoek 2 : de onderzoeker stelt zich voor als Vlaming, maar

(5) In de Franstalige scholen traden de volgende onderzoekers op : een Franstalige Brusselaar, een Waal uit Namur, een verfranste Vlaming (die natuurlijk uitsluitend Frans sprak), een zich aanpassende Vlaming (die dus ook uitsluitend Frans sprak), en een konsekwente Vlaming, die enkel Nederlands sprak.

hij is geen insider in Brussel. Hij is erg geïnteresseerd in de problemen van de Vlamingen in Brussel, en daarom wil hij er informatie over uit de eerste hand. Zelf komt hij uit Antwerpen, waar hij verbonden is aan het Onderzoekscentrum voor Meertaligheid van de Universiteit Antwerpen, U.I.A.. Vanzelfsprekend stelt ook hij het hele onderzoek in het Nederlands voor.

Onderzoeker was Willy Smedts (Departement Linguïstiek, K.U. Leuven).

deelonderzoek 3 : de onderzoeker stelt zich voor als Vlaming : hij is geboren in Antwerpen, waar hij trouwens ook een deel van zijn kinderjaren doorgebracht heeft. Maar daarna zijn zijn ouders naar Brussel verhuisd, waar ze hem naar een Franstalige school gestuurd hebben. Ook zijn universitaire studies heeft hij in het Frans gedaan. Nu is hij verbonden aan het Centre de Recherche sur le Plurilinguisme van de Facultés Universitaires St. Louis. Maar hij is en blijft van Vlaamse afkomst, vandaar zijn belangstelling voor de Vlamingen in Brussel. Deze onderzoeker doet bovendien zijn uiterste best om het hele onderzoek in het Nederlands voor te stellen; dat Nederlands is een vrij gebrekkig Nederlands : arm qua woordenschat, dialektisch getint, en vooral sterke invloed van het Frans.

Onderzoeker was André George (handelsvertegenwoordiger, woonachtig in Molenbeek).

deelonderzoek 4 : de onderzoeker doet hetzelfde verhaal als de onderzoeker in deelonderzoek 3, maar hij doet het in het Frans.

Onderzoeker was Walter Geerts (Departement Romaanse Filologie, Universiteit Antwerpen, U.I.A.).

deelonderzoek 5 : de onderzoeker stelt zich voor als Franstalige Brusselaar, hij is weliswaar een geboren en getogen Franstalige (ook zijn ouders en grootouders zijn Franstaligen), maar als Brusselaar is hij geïnteresseerd in de Vlaamse gemeenschap in Brussel. Hij is verbonden aan het Centre de Recherche sur le Plurilinguisme van de Facultés Universitaires St. Louis. Ook hij spreekt uitsluitend Frans. Onderzoeker was weer Walter Geerts (6).

(6) Met heel veel dank aan al deze 'onderzoekers'. Zonder hun entoesiaste en ... belangloze medewerking hadden we dit onderzoek niet kunnen uitvoeren.

Vanzelfsprekend realiseren we ons dat we door vier verschillende personen als onderzoeker in te schakelen ook niet-gewilde “*experimenter effects*” (Rosenthal 1966; Innes en Fraser 1971, 298; Tajfel 1972, 84-85) in het onderzoek binnengehaald hebben, waar we verder geen vat meer op hebben. Natuurlijk hadden we die liever vermeden. Wij vonden het echter van het grootste belang dat de onderzoekers levensecht overkwamen, en als je een keer die eis gesteld hebt, wordt het ontzettend moeilijk om nog iemand te vinden die in staat is de vijf rollen te spelen. Een perfect tweetalige kan wel — en zelfs vrij gemakkelijk — vier rollen aan, maar geen vijf. De rol van de verfranste Vlaming die toch zijn uiterste best doet om het onderzoek in het Nederlands voor te stellen, is nl. aartsmoelijk voor wie niet zelf een verfranste Vlaming is. Terwijl in ons geval André George alleen maar zichzelf hoefde te zijn.

Maar verder hebben we wel geprobeerd die niet-gewilde effecten te vermijden die te vermijden waren. Daarom

1. waren alle onderzoekers mannen — aangezien ook de ppn. mannen waren. We weten dat mannen (en vrouwen) andere attributen toekennen aan het gedrag van een vrouwelijke stimuluspersoon dan aan dat van een mannelijke stimuluspersoon (Monahan, Kuhn en Shaver 1974; Horner 1969; Deaux en Emswiller 1974). We weten bovendien dat mannelijke ppn weinig weerstand bieden als een aantrekkelijke vrouw hen van iets wil overtuigen (Mills en Aronson 1965). En we weten ten slotte ook dat een mannelijke stimuluspersoon positiever beoordeeld wordt als hij vergezeld is van een aantrekkelijke vrouw (Sigall en Landy 1973); daarom was de assistent van de verschillende onderzoekers (zie 3.4.) een man.

3. gingen alle onderzoekers keurig en netjes gekleed, ‘zoals iemand van een Belgisch onderzoekscentrum verwacht wordt gekleed te gaan’.

3. stelden alle onderzoekers zich op dezelfde manier tegenover hun publiek op : beleefd-vriendelijk. Geen overdreven vriendelijkheid evenwel, maar ook geen provocerende houding, ook niet bij die onderzoekers die zich qua taal niet aan hun publiek aanpasten.

3.3. STEEKPROEF

Vijf scholen

Voor ieder deelonderzoek hebben we een beroep gedaan op een andere school (7). Bij de Nederlandstaligen vonden de experimenten plaats in :

- deelonderzoek 1 : het Sint-Jorisinstituut (Brussel-stad), op 9 en 19 oktober '79
- deelonderzoek 2 : het Sint-Thomasinstituut (Brussel-stad), op 8 november '79
- deelonderzoek 3 : het Sint-Pieterskollege (Jette), op 30 november '79
- deelonderzoek 4 : het Erasmuskollege (Schaarbeek), op 7 januari '80
- deelonderzoek 5 : het O.L. Vrouwkollege (Laken), op 11 januari '80.

Buiten de onderzoeker hebben we geprobeerd de onderzoekssituatie zoveel mogelijk konstant te houden, in die zin dat ook de leerlingen die wel tot de klas behoorden, maar niet aan alle voorwaarden voldeden, aan het onderzoek meededen, m.a.w. hun antwoordformulieren werden er pas achteraf uitgehaald. Ook de leraar bleef in de klas aanwezig, maar zijn rol beperkte zich dan wel tot het introduceren van de onderzoeker en zijn assistent.

Bij de interpretatie van de onderzoeksresultaten moet men er rekening mee houden dat ze in een klassituatie verkregen zijn. In een andere situatie hadden we ongetwijfeld (nog) andere dingen te zien gekregen.

(7) Zodat uiteindelijk heel wat mensen dit onderzoek tot een goed einde hebben helpen brengen. In verband met de organisatie van het veldwerk danken we graag : de heren Meurisse en Seghers (Sint-Joris), de heren M. Huyghe en M. Jacobs (Sint-Thomas), de heren J. Raes, A. Platteeuw en J. Janssen (Erasmus) en de heer H. Leyers (O.L.Vrouw). Alle Franstalige scholen die we i.v.m. dit onderzoek aangesproken hebben, hebben meegewerkt. Van Nederlandstalige kant kwam wel een weigering, nl. van de kant van het elite-kollege van de Jezuiten, Sint-Jan-Berchmans. Bovendien vond de directeur van dat kollege, de heer F. Mestiaen, het niet eens nodig te zeggen waarom hij niet wou dat we zijn school bij ons onderzoek betrokken. Achteraf hoorden we — via via — dat we met ons onderzoek de sereniteit verstoord zouden hebben, enzovoort. We hadden het kunnen weten, natuurlijk.

139 proefpersonen

Per deelonderzoek hebben we 25 à 30 scholieren ondervraagd (in sommige scholen hebben we hiervoor wel twee klassen nodig gehad). In totaal hebben we er in de Nederlandstalige scholen 139 overgehouden. Allen voldeden ze aan de volgende voorwaarden :

1. het waren mannen. We gaan ervan uit dat we in een mannenwereld leven, en dat dus ook Brussel in de eerste plaats een mannenzaak is. Vanzelfsprekend zou het interessant zijn dit onderzoek bij vrouwen over te doen, want waarschijnlijk reageren die niet op dezelfde manier. Volgens Trudgill (1972, 1974) zijn vrouwen wat taal betreft gevoeliger voor prestige-varianten (variëteiten) dan mannen. Lambert e.a. (1966) van hun kant constateerden dat in Montreal Frans-Canadese meisjes vroeger, en sterker negatief op hun eigen (lagere) taal en cultuur reageerden dan Frans-Canadese jongens.

2. het waren allemaal scholieren geboren en getogen in het Brusselsse. Met het 'Brusselsse' bedoelen we Brussel-19, de 6 faciliteiten- en de 7 Egmontgemeenten, de Brusselsse olievlek dus.

3. ze zaten in het laatste of het voorlaatste jaar van het middelbaar onderwijs (humaniora of determinatiegraad van het V.S.O.). Ze waren dus 17 à 18 jaar oud. Beroeps- en technische afdelingen kwamen niet in aanmerking. We rekruteerden enkel uit afdelingen die rechtstreeks afgestemd zijn op hoger (al dan niet universitair) onderwijs, en dus toegang geven tot sociaal prestigieuze beroepen.

3.4. WERKWIJZE

Eerst was er een korte introductie door de leraar. Dan stelde de onderzoeker zich voor. Vervolgens gaf hij uitleg over het onderzoek. Eerst overliep hij de acht types van Vlamingen; attitudele uitspraken zijn immers altijd komparatieve uitspraken, en dus moeten de ppn al vooraf weten wie (wat) ze allemaal te beoordelen zullen krijgen (cf. Deprez en De Schutter 1980; Deprez, De Schutter en De Remiens 1981). Daarna gaf hij uitleg bij het semantisch differentiaal : wat de adjektieven, en de verschillende waarden van de zevenpunten-schaal betekenden. Vervolgens konden de ppn de verschillende types beoordelen. Ten slotte kregen ze nog enkele minuten om hun commentaar op het onderzoek en de onderzoeker neer te schrijven.

De onderzoeker was vergezeld van een assistent, die in elk deelonderzoek Yves Persoons was. Schijnbaar deed de assistent niet veel

meer dan de vragenlijsten uitdelen, en ze op het einde van het onderzoek weer ophalen. In feite had hij een belangrijke functie. Ten eerste hielp hij de onderzoekers hun rol helemaal waar te maken. André George b.v., de verfranste Vlaming die zijn uiterste best deed om het onderzoek in het Nederlands voor te stellen, sprak Frans met hem; ze kwamen immers allebei van Saint-Louis. Ook Walter Geerts, die de rollen van de verfranste Vlaming die zich niet aanpaste, en van de Franstalige Brusselaar voor zijn rekening nam, sprak Frans met hem. Ten tweede kon hij, terwijl de onderzoeker zich op zijn eigen verhaal concentreerde, op de mondelinge reacties van de scholieren letten. Want ook die reacties wilden we kennen, en 'in rekening brengen'.

4. RESULTATEN

In ieder deelonderzoek letten we op a. de mondelinge reacties in de klas, b. de reacties op de tweetalige vragenlijst, c. de skores voor de acht types : de gemiddelden, en waar dat nodig is, de spreiding, d. het schriftelijke commentaar op de onderzoeker en het onderzoek. Deze vier punten worden echter niet noodzakelijk in afzonderlijke paragrafen behandeld.

Op de skores is ook een korrespondentie-analyse uitgevoerd (8). Een korrespondentie-analyse is een vorm van principale komponentenanalyse, met dit verschil dat er niet op de ruwe skores, maar op de frekwenties gewerkt wordt. In een eerste fase worden de principiale komponenten gezocht; assen worden in de ruimte getrokken met de bedoeling zoveel mogelijk variantie te vatten. In een tweede fase worden de koëfficiënten van de verschillende waarden van de semantische paren op de assen berekend (hiervoor hebben we dan wel het aantal waarden moeten reduceren van 7 tot 3 : L (skores 1 en 2),

(8) Met onze dank aan Ludo Bamps (Rekencentrum UIA), Bert Maes (Ufsal) en mevrouw Vuylsteke (Rekencentrum K.U. Leuven) die het 'hoofdstuk' computer hebben verzorgd. Een postume hulde ook aan Francis Hébrant (Tropeninstituut, Antwerpen) : dit moet zowat het laatste projekt geweest zijn waar hij aan meegewerkt heeft. Tijdens die enkele maanden dat wij met hem samen- gewerkt hebben hebben wij de heer Hébrant leren kennen als een bijzonder be- kwaam statisticus.

M (skores 3, 4 en 5) en H (skores 6 en 7)). Vervolgens worden de koëfficiënten van de acht types van Vlamingen op de assen berekend. Op die manier wordt in beeld gebracht welke waarden van welke adjectieven met welk type korresponderen.

4.1. DEELONDERZOEK 1 : de onderzoeker is een Vlaming uit Brussel, die Nederlands spreekt.

Aan het eerste experiment werkten 28 leerlingen mee. De helft ervan zei dialektspreker te zijn, de andere helft had of een 'gekuist dialekt' of AN als moedertaal. Vergelijken we de moedertaal van de leerlingen met die van hun ouders, dan zien we dat 21% van de ouders met een dialekt als moedertaal hun kinderen niet meer in het dialekt opgevoed hebben; deze 21% vinden we hoofdzakelijk bij de hogere beroepen.

De onderzoeker werd door de leerlingen erg goed onthaald. Men identificeerde hem duidelijk met de categorie van de konsekwente Vlamingen (mondelijke reacties als 'da's ne goeie'). Dat 'similarity' tot 'solidarity' leidt (Byrne 1969), bleek ook toen de onderzoeker afscheid nam en de ppn bedankte voor hun medewerking : er viel hem een hard applaus te beurt.

Veel kritiek op het onderzoeksdesign was er niet. Wel zeiden vijf leerlingen dat ze het moeilijk vonden om de verschillende types te beoordelen op basis van zo weinig informatie.

Er kwam ook weinig kritiek op de tweetalige vragenlijst; slechts twee ppn. doorstreepten de Franse versie. Sommigen reageerden zelfs ironisch, door als antwoord op de Franse vertaling van de personalia 'pour les Français la même chose' te schrijven.

Naarmate ze meer Frans spraken werden de types duidelijk negatiever beoordeeld (grafiek 1), en wel volgens de categorieën die we voorop hadden gesteld. De konsekwente Vlamingen scoorden gemiddeld positief tot neutraal, de zich aanpassende Vlamingen neutraal tot negatief, en de verfranste Vlamingen ronduit negatief. Opvallend is wel dat de konsekwente Vlamingen minder naar rechts zitten dan de verfranste Vlamingen naar links. De reacties t.a.v. het F.F.F. type waren vaak erg hard; men zei dat dat geen Vlaming meer was. Een ppn onderstreepte het adjektief 'minderwaardig', en schreef ernaast 'da's zeker da'. Een ander plaatste zijn kruisjes links (of rechts,

naargelang van de plaats van het negatieve adjektief) van de laagste waarde. Sommigen reageerden ronduit agressief ('afmaken, tegen de muur zetten !), maar dat was slechts een kleine minderheid.

We vinden dezelfde posities terug op de eerste as van de correspondentie-analyse (grafiek 2). Deze eerste as neemt niet minder dan 81,55% van de totale variantie voor zijn rekening. We noemen hem de 'Vlaming - niet-Vlaming' as : voor onze ppn was dat overduidelijk het voornaamste criterium bij de beoordeling van de verschillende types. Op deze as wordt tussen de drie types konsekwente Vlamingen geen onderscheid gemaakt, op de tweede as — die 10,02% van de variantie verklaart — daarentegen wel : daar zit het AN-AN-AN type het hoogst, en het dial-dial-AN type het laagst. Om de tweede as te benoemen moeten we nagaan welke kwaliteiten aan welke konsekwente types toegekend werden. De AN-AN-AN Vlaming kreeg de hoge waarden voor 'geschoold', 'gekultiveerd', 'intelligent', 'zelfbewust', en 'konsekwent', en verder ook nog voor 'ambitueus', en 'meerwaardig'; deze Vlaming heeft maatschappelijk prestige, hij is het boegbeeld van de Vlamingen in Brussel. Het dialekt-dialekt-AN type kreeg ook een aantal kwaliteiten toebedeeld, maar die zijn van een andere aard : hij is 'bescheiden', 'redelijk' en 'verdraagzaam'. Deze waarden zijn van affektief-emotionele aard. Labov noemde het 'covert prestige', dat hij omschreef als "other values at a deeper level of consciousness" (1972, 177). De tweede as vat m.a.w. die "fundamental distinction" (Ryan 1979) die zo vaak in attitude-onderzoek opduikt als standaardtaal en dialekt bij de zaak betrokken worden, nl. 'status vs. solidariteit'. Type 2 (dial-AN-AN) is dan een overgangstype, tussen types 1 (dial-dial-AN) en 3 (AN-AN-AN) in : hij is 'open', 'sociaal' en 'gastvrij', en hij is ook 'vreedzaam', 'sympatiek', 'minzaam', tot zelfs 'loyaal'. Tot slot is hij ook het meest 'realist' : zelf spreekt hij nog dialekt, maar zijn kinderen voedt hij in de standaardtaal op.

Een Vlaming die Frans spreekt in Brussel, kent men geen maatschappelijk prestige meer toe, ook al blijft dat gebruik van het Frans tot de werksituatie beperkt (figuur 2). Ook de gemiddelden voor de zich aanpassende types zijn neutraal tot negatief (figuur 1). De gemiddelden verbergen evenwel heel wat onenigheid, het meest nog m.b.t. de zich aanpassende AN-spreker. Op de x-as zit hij nog positief, maar op de prestige-schalen krijgt hij het erg te verduren, meer dan de zich aanpassende dialektspreker. Wel komt wat deze laatste

betreft de 'loyaliteit' sterk in het gedrang : de dialekt spreker die zich niet aanpast wordt 'redelijk' en 'verdraagzaam' genoemd, de dialekt spreker die zich wel aanpast noemt men 'onsympatiek' en 'preten tieus', en al even 'bekrompen' als het dial-F-F type.

Wie Frans gebruikt in het gezin, is geen Vlaming meer. Waarbij er nauwelijks een onderscheid wordt gemaakt tussen een dialekt spreker en een AN-spreker die zijn kinderen in het Frans opvoedt. Wat dan wel betekent dat de skoreverschillen groter zijn tussen de AN-spreker die zijn kinderen niet in het Frans opvoedt, en de AN-spreker die dat wel doet dan tussen de twee vergelijkbare dialekt sprekers. De totaal verfranste krijgt zoals gezegd nog negatievere gemiddelden toegekend, waarbij we echter wel moeten opmerken dat hij niet door alle ondervraagden verguisd wordt : niet minder dan 1/4 vindt hem 'meerderwaardig'...

4.2. DEELONDERZOEK 2 : de onderzoeker is een Vlaming uit Antwerpen, die Nederlands spreekt.

Aan het tweede experiment namen 27 leerlingen deel. Naar hun eigen zeggen hadden 22% een dialekt, 26% een tussentaal dialekt-AN, en 52% AN als moedertaal. Voor de ouders waren deze percentages : 42, 18 en 42.

Ook deze onderzoeker werd erg goed onthaald. Er kwam weliswaar geen applaus op het einde, maar de interesse voor het onderzoek was even groot. Verschillende ppn hadden er in hun schriftelijk commentaar woorden van lof voor : 'goed onderzoek', 'zeer goed initiatief' heette het. Eén leerling hoopte zelfs dat de resultaten zouden worden gebruikt voor een sensibilisatie-kampagne bij de Vlaamse jeugd. In het eerste experiment zeiden vijf leerlingen dat ze in feite over te weinig informatie beschikten om de verschillende types echt te kunnen beoordelen, in dit experiment waren dat er nog maar drie.

De posities van de verschillende types t.o.v. elkaar is dezelfde als in het eerste experiment, met dit verschil dat de konsekwente types nu meer naar rechts, en de verfranste types meer naar links zitten (grafiek 3). Tegenover de buitenstaander uit Antwerpen spreekt men zich dus duidelijker uit dan tegenover de konsekwente Brusselse Vlaming. Er werd ook meer schriftelijk commentaar geleverd, en die handelde hoofdzakelijk over de situatie van de Vlamingen in Brussel.

'Vlaming vs. niet-Vlaming' was ook dit keer veruit het voornaam-

ste criterium bij de evaluatie van de verschillende types; deze component verklaart nu 75,67% van de totale variantie (grafiek 4). De reacties tegen het F-F-F type waren scherper dan in het vorige experiment. Men protesteerde toen dat type voorgesteld werd : men zei dat dat geen Vlaming was. Sommige leerlingen zetten uitroeptekens, of kruisjes bij 'ongeschoold', 'pretentieus', en 'minderwaardig'. Eén leerling voegde aan het semantisch differentiaal het paar 'wij maken hem af' vs. 'wij maken hem niet af' toe. Alles samen waren 72% van de skores die aan dit type toegekend werden, negatief.

De AN-AN-AN spreker daarentegen haalde het hoogste aantal positieve skores. Hij werd in dit experiment bovendien niet enkel met status en prestige geassocieerd, maar ook met de hoge waarden voor 'sociaal', 'sympatiek', 'redelijk', 'gastvrij', 'bezadigd', 'open', 'mizaam' en 'vreedzaam'. Solidariteit is hier m.a.w. geen zaak van het dialect meer. "Een Vlaming moet in alle omstandigheden zijn ABN gebruiken", schreef een van de leerlingen. Een andere ging nog verder : "Ik vind dat het dialect hier niets mee te maken heeft". Of, in Brussel is het een kwestie van Frans vs. Nederlands. Als Vlaming verklaar je je dus beter solidair met de standaardtaal. Daarom noemen ze de AN-AN-AN spreker ook het meest realistische type. Misschien moeten we de tweede as, die 11,40% van de variantie verklaart, dan ook de 'geprofileerdheidsas', of de 'duidelijke opties' as noemen : de AN-AN-AN en de F-F-F sprekers zijn de sterkst geprofileerde types, de types die het duidelijkst partij gekozen hebben. De andere types wedden op twee paarden.

4.3. DEELONDERZOEK 3 : de onderzoeker is een verfranste Vlaming, die zijn uiterste best doet om het onderzoek in het Nederlands voor te stellen.

Aan dit experiment namen 27 leerlingen deel. Aangezien 19 onder hen uit een lager milieu afkomstig waren konden we verwachten dat zeker 25 à 30% een dialect als moedertaal zouden opgeven. Dat gebeurde niet : iedereen schreef ABN, niet alleen voor zichzelf, maar ook voor zijn beide ouders !

De onderzoeker werd dit keer slecht onthaald. Hij had nog maar enkele woorden gezegd of er ontstond al tumult. De leerlingen keken elkaar verontwaardigd aan. Toen hij dan ook nog zei dat hij zelf een verfranste Vlaming was, en met zijn assistent enkele woorden in het Frans wisselde, werd het echt erg. Iemand riep 'Walen buiten'. Het

feit dat de onderzoeker zijn uiterste best deed om het hele verhaal toch in het Nederlands te houden (het was dan wel een stuntelig Nederlands), maakte helemaal geen indruk. Wel waren er ook nu nog twee leerlingen die vonden dat ze over te weinig informatie beschikten om de verschillende types te kunnen evalueren. Maar de meesten hadden daar helemaal geen last van; integendeel, met minder informatie hadden zij het blijkbaar ook nog gekund. Zij schreven dat de Vlaming in Brussel niet in verschillende types opgedeeld kan worden : er is nl. maar één type Vlaming, en dat is de konsekwente; alle anderen verdienen die naam niet.

Zeven leerlingen doorstreepten de Franse versie van de vragenlijst; in de vorige deelonderzoeken waren er dat maar twee. Een leerling ging nu ook zover de Franse titel 'Centre de Recherche sur le Plurilinguisme' in het opschrift door te strepen (niet de Engelse of de Duitse !).

In het vorige onderzoek schreven 14 personen commentaar bij het onderzoek, meestal met de bedoeling de buitenstaander uit Antwerpen beter te informeren over de situatie van de Vlamingen in Brussel. Nu leverden niet minder dan 25 ppn schriftelijk commentaar, en ze hadden er duidelijk andere bedoelingen mee : in de eerste plaats wilden ze de gelegenheid niet laten voorbijgaan om de verfranste Vlaming die voor hen stond, eens duidelijk te zeggen wat ze van zijn groep dachten. 'Verfransten zou men moeten opsluiten !', schreef iemand. En verder : 'Franstalige Verhuis ! Brussel Vlaams !' — 'De Vlamingen moeten harder optreden !' — 'De Fransstaligen hebben in Brussel niets te zoeken'. 83% van de skores voor het F-F-F type waren negatief.

Het AN-AN-AN type daarentegen kreeg in 85% van de gevallen een positieve skore. Ook in het schriftelijk commentaar werd de superioriteit van dit type onderstreept. Men hamerde erop dat de Vlaming in Brussel in alle omstandigheden zijn taal moet spreken. Verschillende ppn betreurden het minderwaardigheidskomplex van veel Vlamingen, en beklemtoonden de meerderwaardigheid van de konsekwente Vlamingen, hun referentiegroep.

In vergelijking met de vorige experimenten zitten de konsekwente types hier dan ook nog meer naar rechts, en de verfranste types nog meer naar links (grafiek 5). Vooral het AN-AN-AN type is er sterk op vooruitgegaan. Zijn profiel is nu bijna een 'Idealbild'; zijn status is overweldigend (vrijwel maximale skores), maar ook op de andere adjektieven is de vooruitgang spektakulair.

Op grafiek 6 zien we dat de konsekwente types nog meer 'Vlaming' geworden zijn, en de verfranste types (vooral de F-F-F en AN-F-F types) nog meer 'niet-Vlaming'; de eerste as verklaart dit keer 80,16% van de totale variantie. De zich aanpassende types verschuiven weinig, behalve dat het AN-AN-F type nu ook tot de niet-Vlamingen gerekend wordt. Op de tweede as, die hier 16,05% van de totale variante verklaart, worden deze types, en tot op zekere hoogte ook de d-d-AN spreker, net als in het vorige experiment verweten niet voldoende 'geprofileerd' te zijn; zij nemen 'geen duidelijke opties'.

4.4. DEELONDERZOEK 4 : de onderzoeker is een verfranste Vlaming die Frans spreekt.

Aan dit experiment namen weer 27 leerlingen deel, waarvan dit keer twee derden uit een lager sociaal milieu kwamen. Maar, net als in het vorige onderzoek, gaven weer alle ppn 'ABN' of 'Nederlands' of 'Vlaams' als moedertaal op, én voor henzelf én voor hun beide ouders — soms in hoofdletters en met uitroepetekens erachter. Er ontstond nu werkelijk herrie. De onderzoeker werd onmiddellijk met een hele reeks vragen bestookt. Men wees hem erop dat in een Nederlandstalige school Nederlands gesproken moet worden. En men wou weten of het onderzoek niet tegen de Vlamingen gebruikt zou worden. De onderzoeker antwoordde dat hij te weinig Nederlands kende, en probeerde hen gerust te stellen wat zijn bedoelingen met het onderzoek betrof. Hij overtuigde blijkbaar niemand, want de reakties bleven erg vijandig. Iemand riep : "Hij wil geen Nederlands spreken, de kloot". In het schriftelijk kommentaar — 26 van de 27 ondervraagden vonden dat ze op het laatste blad nog een en ander kwijt moesten — kwam men daar herhaaldelijk op terug. Men had het over 'twee mensen die de geleerde uithangen, maar geen woord Nederlands spreken', en men weet dat niet aan 'geringe competentie', maar aan 'domheid', 'luiheid', 'geringe inspanning' (net zoals in Taylor en Jaggi 1974, dus). Eén leerling schreef dat de onderzoeker nog van geluk mocht spreken : "ik wijs er U op dat wij U ontzettend goed hebben behandeld, want indien een Vlaming dit zou doen in een Franstalige (makakken) school dan zou hij zo niet behandeld worden". Dit is een mooi voorbeeld van een 'geprojekteerd stereotiep' : omdat hij afkerig staat t.a.v de verfransten, projekteert deze pp zijn afkeer in de tegenpartij, een middel om zijn afkeer te ra-

tionalizeren, en te verantwoorden als wettige zelfverdediging (9). Sommige leerlingen waren er dan ook van overtuigd dat de onderzoeker de resultaten zou verdraaien om ze tegen de Vlamingen uit te spelen. Men vond de enquête volkomen onbelangrijk, schreef men, ten eerste omdat het één grote provokatie was, ten tweede omdat niet naar de attitudes t.a.v. de Franstaligen gevraagd werd; men wilde het over de arrogantie van de Franstaligen hebben, die zoveel mate-lozer is dan die van de Vlaming die in Brussel overal AN spreekt. Maar één leerling schreef : "Goed initiatief. Hopelijk gaan de Franstaligen nu eindelijk inzien dat ze hier ONGEWENST zijn".

Tien ppn. doorstreepten — vaak heel nadrukkelijk — de Franse tekst. Verbeten vulden ze de vragenlijsten in, nog nooit was het zo snel gegaan. Niemand zei nog over te weinig informatie te beschikken om de verschillende types te evalueren.

De profielen van de konsekwente en de verfranste types liggen nu nog verder uit elkaar (grafiek 7). Weer zei men heel uitdrukkelijk een Vlaming die altijd Frans spreekt, geen Vlaming meer te vinden. En men stelde al even uitdrukkelijk dat de echte Vlamingen in Brussel zelfbewuster moeten optreden. Sommigen noemden de AN-AN-AN spreker dan ook 'agressief' en 'arrogant', of : het zal er in de toekomst hard aan toegaan. De 'Vlaming - niet-Vlaming' as neemt nogmaals 80,40% van de totale variantie voor zijn rekening (grafiek 8). Opvallend is wel dat er steeds minder sprake is van interne differentiatie tussen de verschillende types van dezelfde categorie, althans wat de categorie van de verfranste en die van de konsekwente Vlamingen betreft. Ook op de 'geprofileerdheids'as (een andere mogelijke naam voor deze as is 'makkelijk vs. moeilijk te evalueren') die hier 15,33% verklaart, groeien de types van dezelfde categorie steeds meer naar elkaar toe. Het evalueren gebeurt alsmaar ongenueanceerder.

4.5. DEELONDERZOEK 5 : de onderzoeker is een Franstalige Brusselaar die Frans spreekt.

Aan dit laatste experiment namen 30 leerlingen deel waarvan weer meer dan 60% uit een lager sociaal milieu. Maar voor de derde

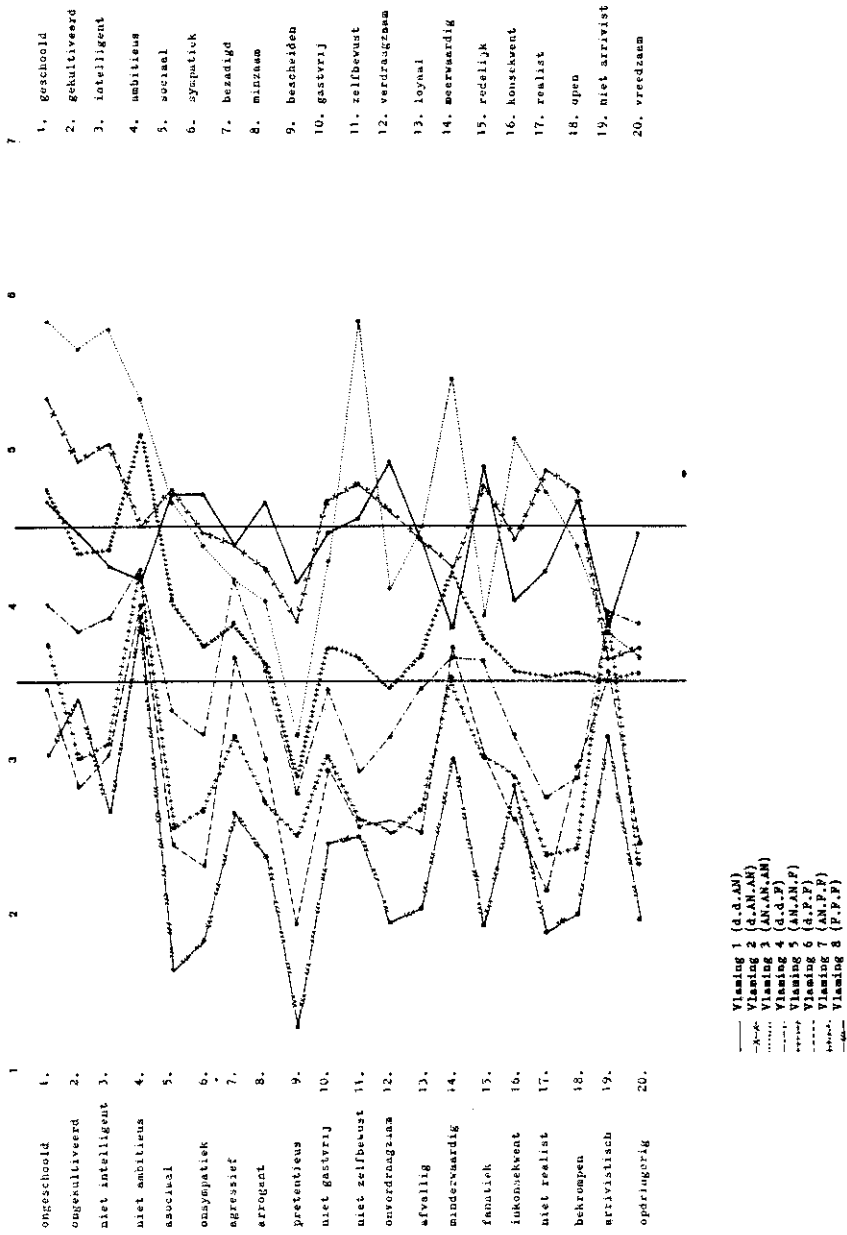
(9) Bovendien hebben we moeten konstateren dat de konsekwente Vlaming vanwege zijn Franstalig publiek geen tegenkating ondervond !

keer gaf iedereen 'Nederlands' als moedertaal op én voor zichzelf én voor zijn ouders — vaak in hoofdletters en verschillende keren onderstreept.

Opnieuw protest en tumult. Men had het over 'de onnozelaar die geen Vlaams kent', en 'wat peinst die wel !'. Negenentwintig ppn. gaven schriftelijk commentaar op de onderzoeker en het onderzoek, commentaar dat bijna uitsluitend betrekking had op het feit dat men het ongehoord vond dat een Brusselaar in een Vlaamse school in Brussel een enquête — over de Vlamingen dan nog wel — in het Frans kwam afnemen. Brussel is een tweetalige stad, en dat geldt niet alleen voor de Vlamingen. Franstaligen die dat niet 'weten', zijn 'parasieten', 'pretentieuze zotten', 'onderontwikkelden', 'te egoïstisch van nature' om ook maar 1 lettergreep van onze zo prachtige taal uit hun fanatieke smoel te laten komen'. Sommigen schreven weer slogans neer : 'Brussel waar Vlamingen thuis MOETEN zijn !', 'Vlaams boven !', 'Fransen de bak in'. Anderen haalden ook stickers boven : 'Groot-Asse, waar Vlamingen thuis zijn', 'Franstaligen, pas u aan of verhuis'. En men besloot met een hele reeks bedreigingen : 'Vlaanderen zal hard terugslaan', 'er komen veel grotere en hardere akties tegen de verfransing', 'wij hebben geen schrik van Nols en consoorten'. Vijftien ppn. doorstreepten de Franse tekst.

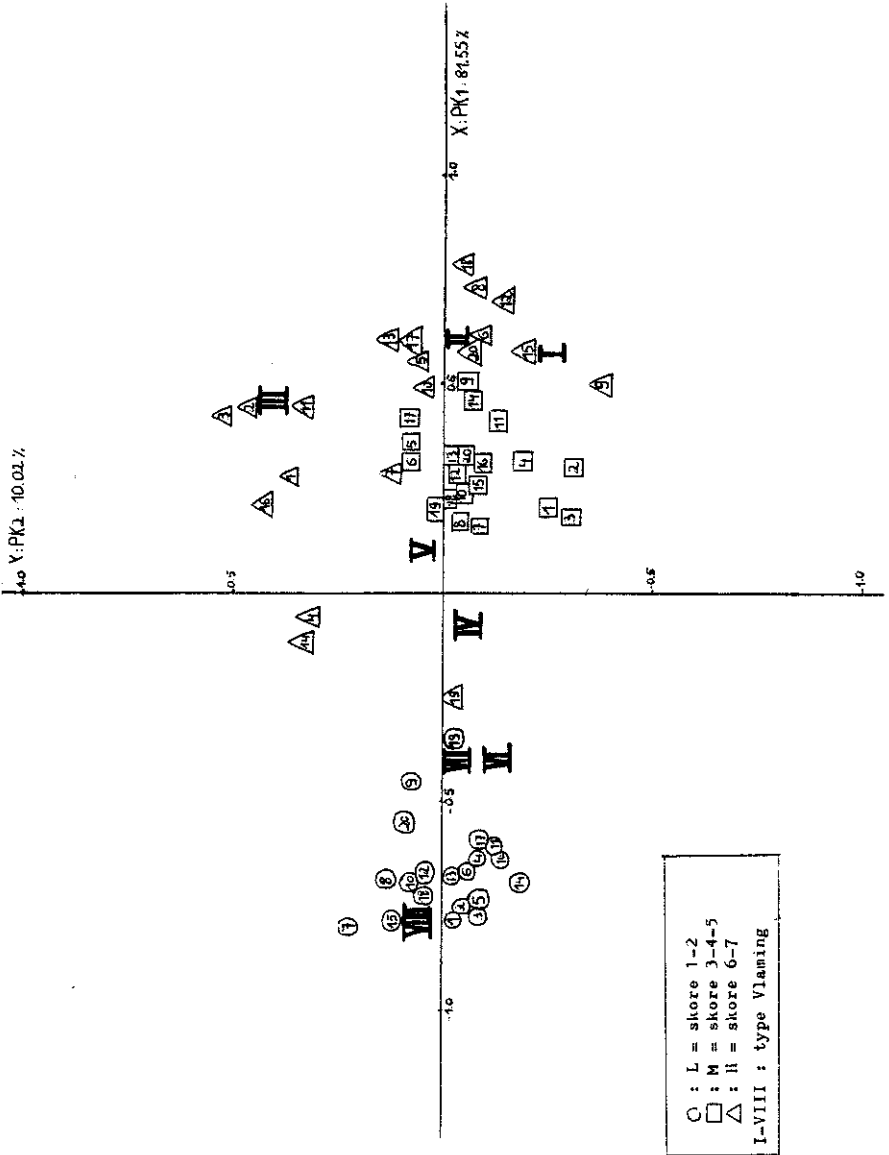
In vergelijking met het vorige experiment zijn de profielen nog extremer geworden : de konsekwente Vlamingen zitten nog meer naar rechts, en de verfranste Vlamingen nog meer naar links; interne differentiatie binnen deze categorieën is er nog nauwelijks. De AN-AN-F spreker blijft zijn neutrale positie behouden, terwijl de d-d-F spreker hoe langer hoe negatiever scoort (grafiek 9). De 'Vlaming — niet-Vlaming' as verklaart dit keer 'slechts' 72,16% van de variantie; de geprofileerdheidsas heeft aan belang gewonnen en verklaart 25,67% van de variantie. De konsekwente types worden verbonden met alle hoge waarden, de verfranste types met alle lage waarden (grafiek 10).

FIGUUR 1 : GLOBAAL OVERZICHT VAN HET PROFIEL VAN DE 8 TYPES VLAMINGEN (Exsp. 1)

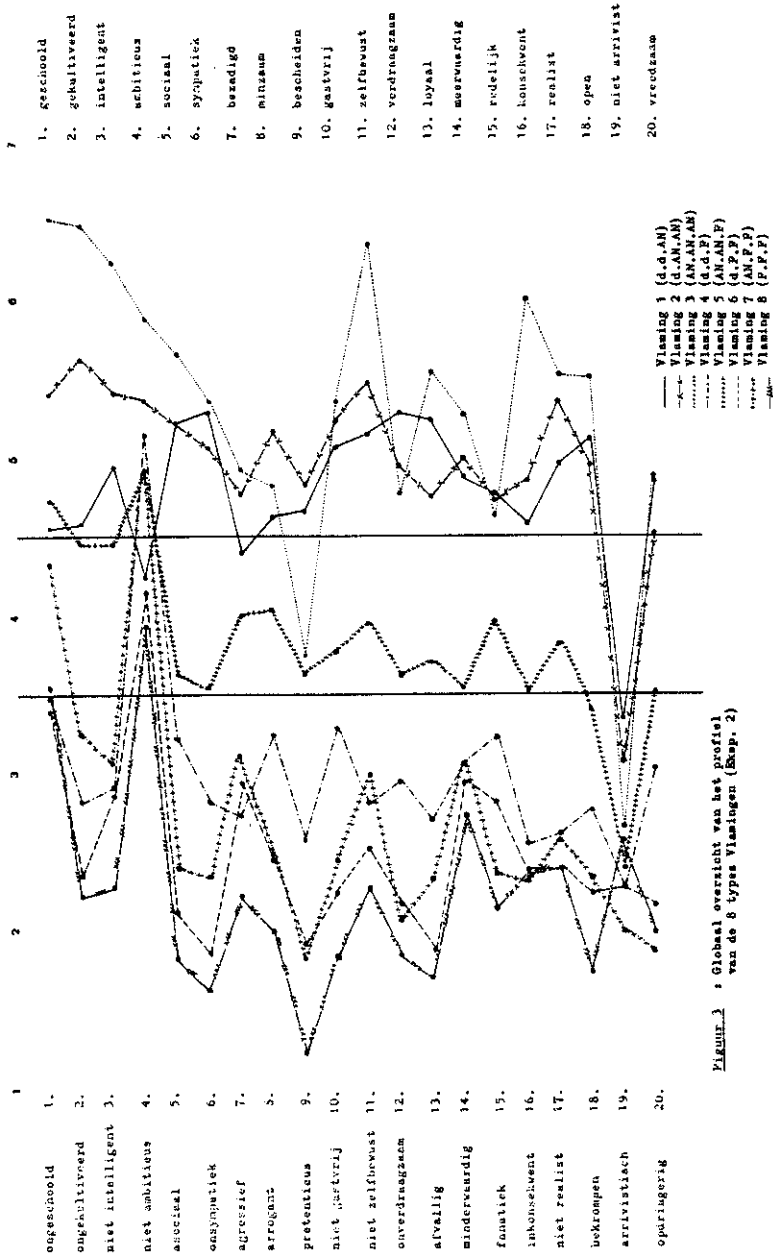

FIGUUR 2 :

KORRESPONDENTIEANALYSE EKSP. 1

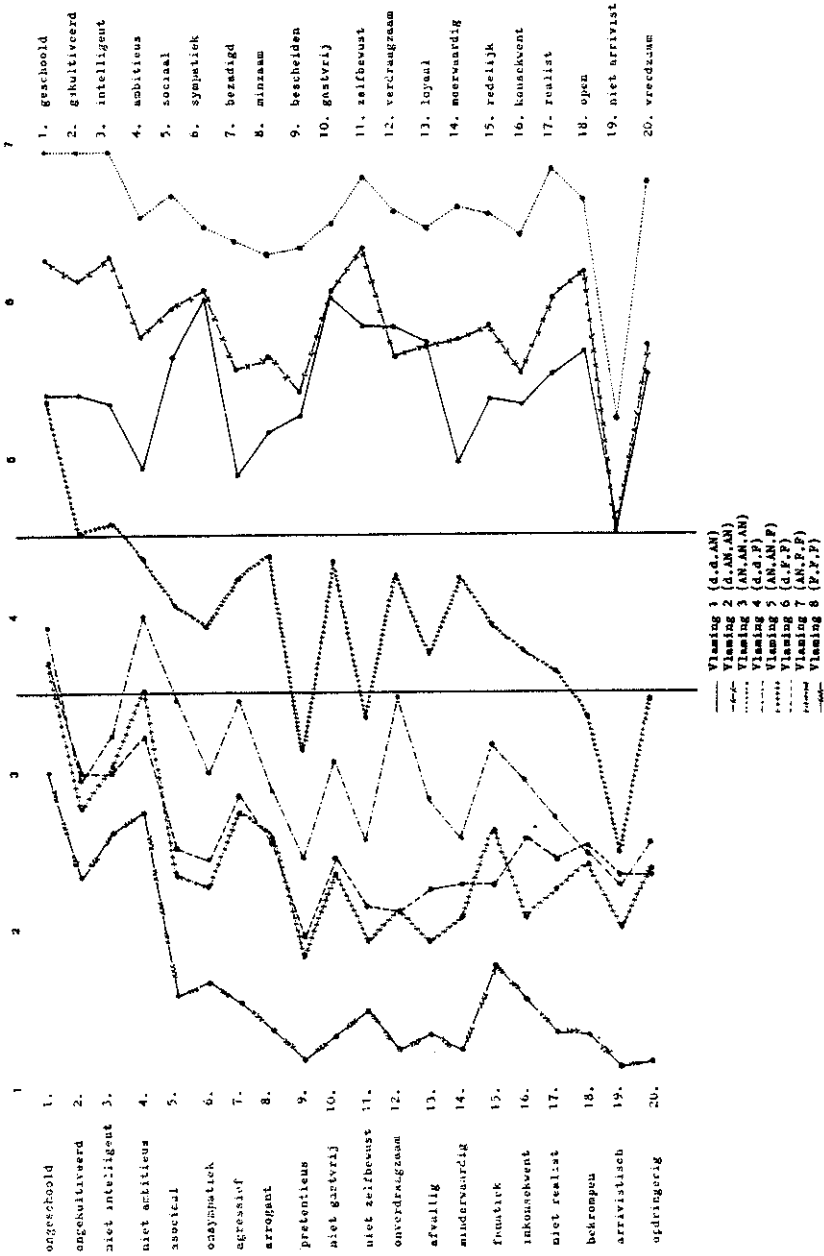
FIGUUR 3 : GLOBAAL OVERZICHT VAN HET PROFIEL VAN DE 8 TYPES VLAMINGEN (Exsp. 2)

Figuur 3 : Globaal overzicht van het profiel van de 8 types Vlamingen (Exsp. 2)

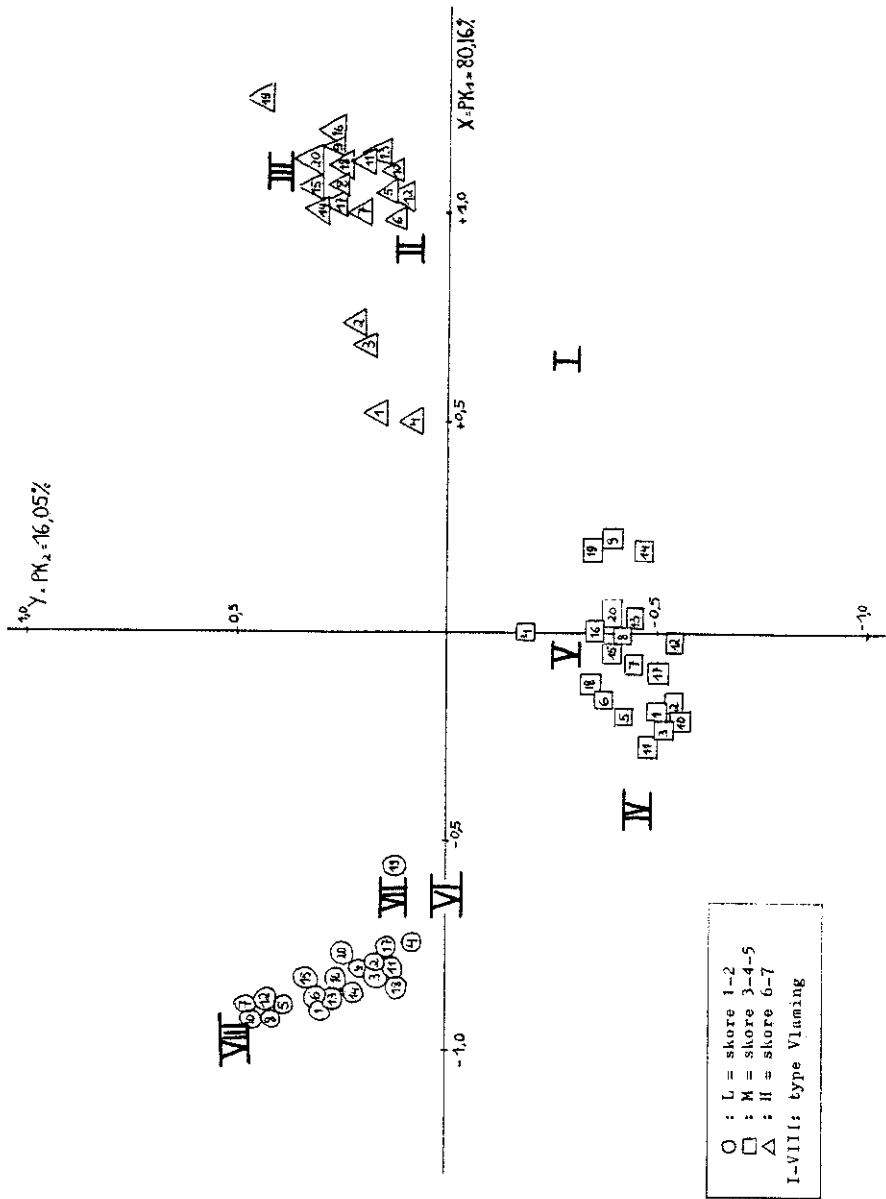
Identiteitsgevoel Vlamingen in Brussel

FIGUUR 5 : GLOBAAL OVERZICHT VAN HET PROFIEL VAN DE 8 TYPES VLAMINGEN (Eksp. 3)

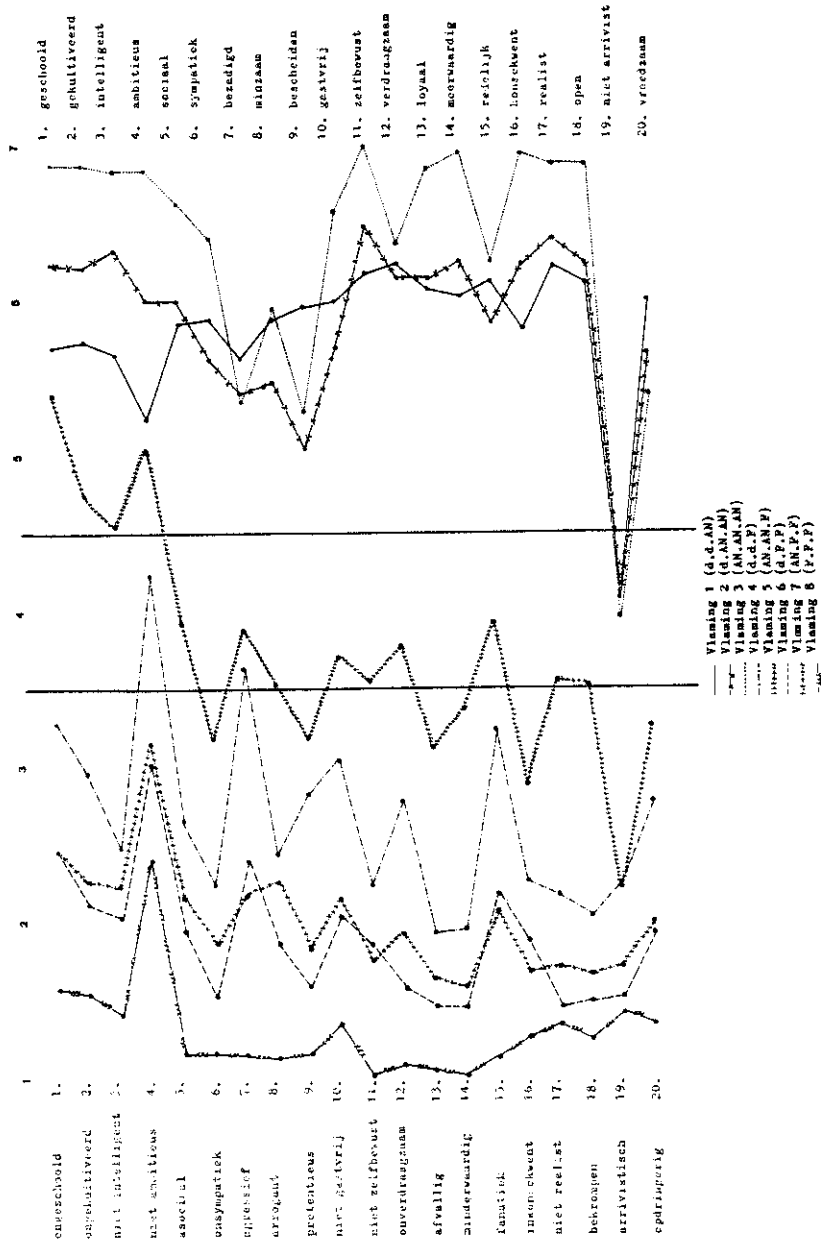
FIGUUR 6 :

KORRESPONDENTIEANALYSE EKSP. 3

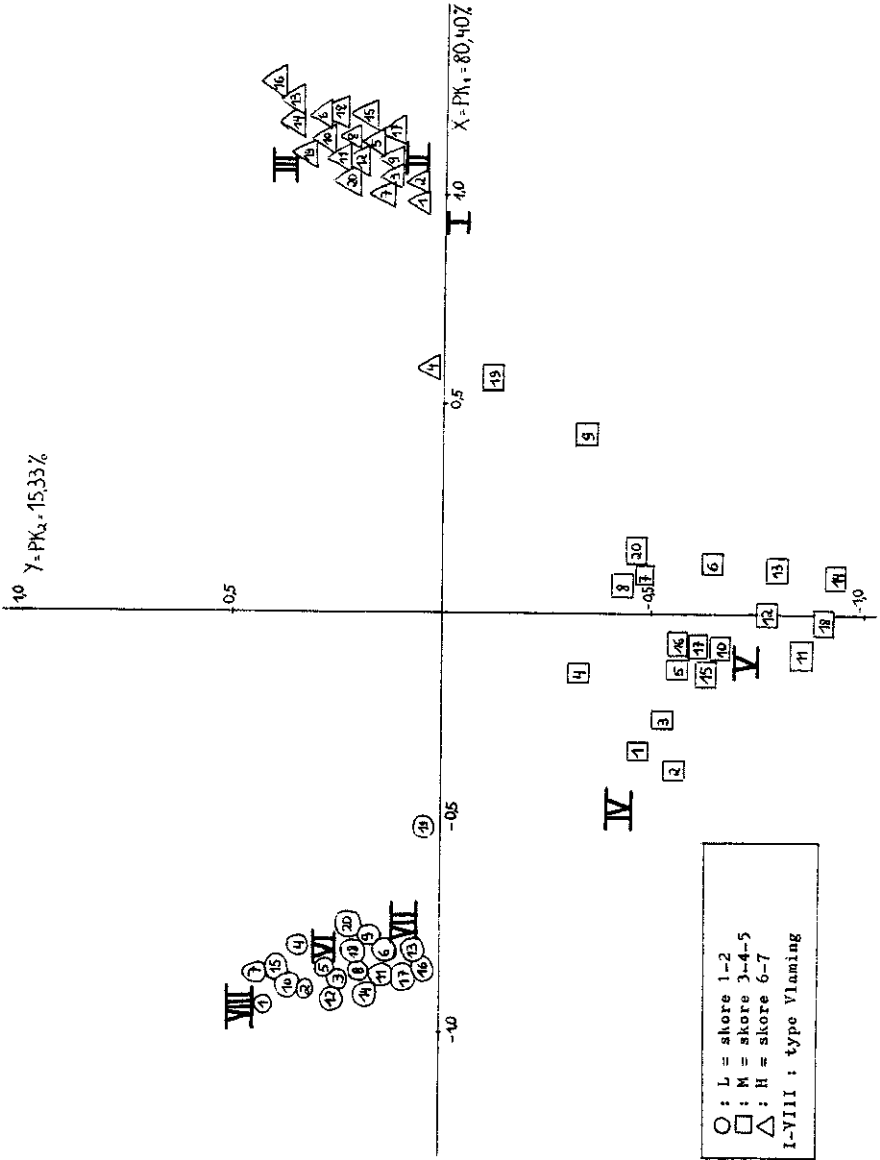
Identiteitsgevoel Vlamingen in Brussel

FIGUUR 7 : GLOBAAL OVERZICHT VAN HET PROFIEL VAN DE 8 TYPES VLAMINGEN (Eksp. 4)

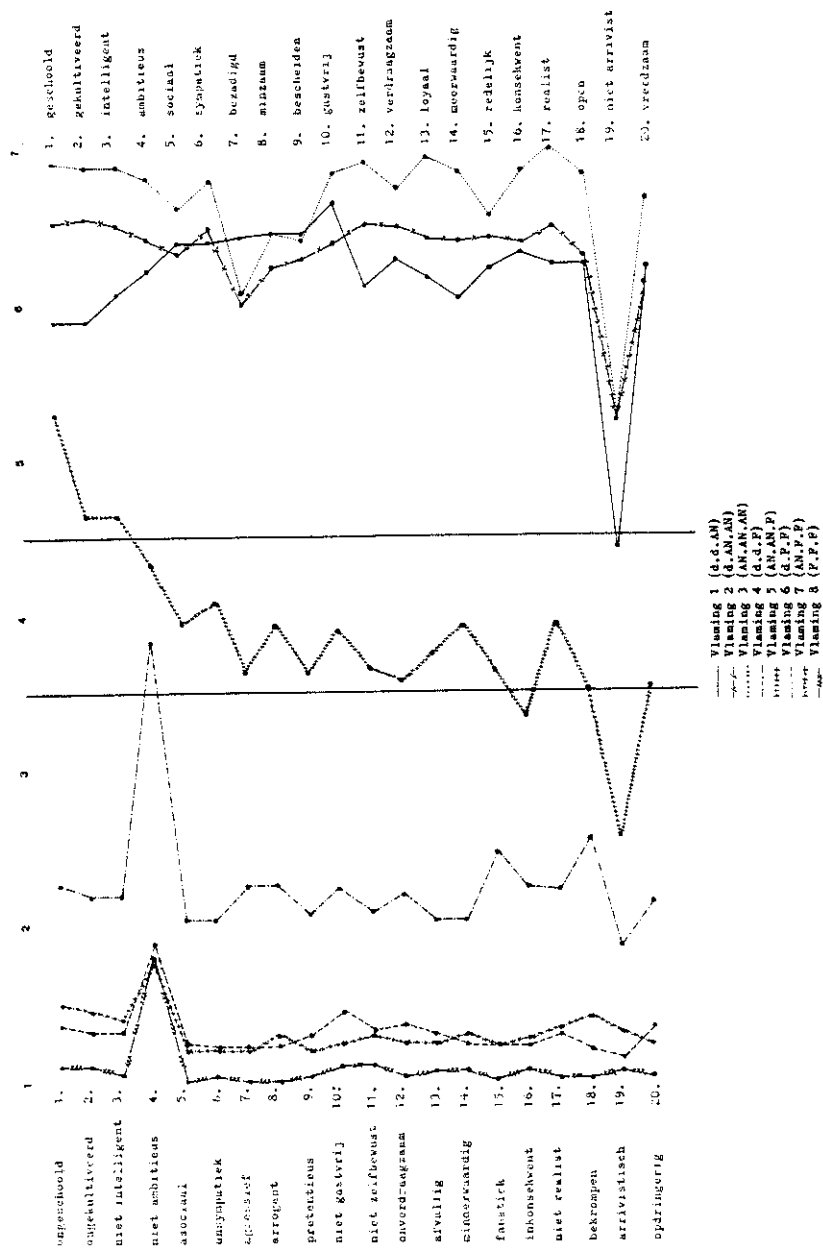

FIGUUR 8 :

KORRESPONDENTIEANALYSE EKSP. 4

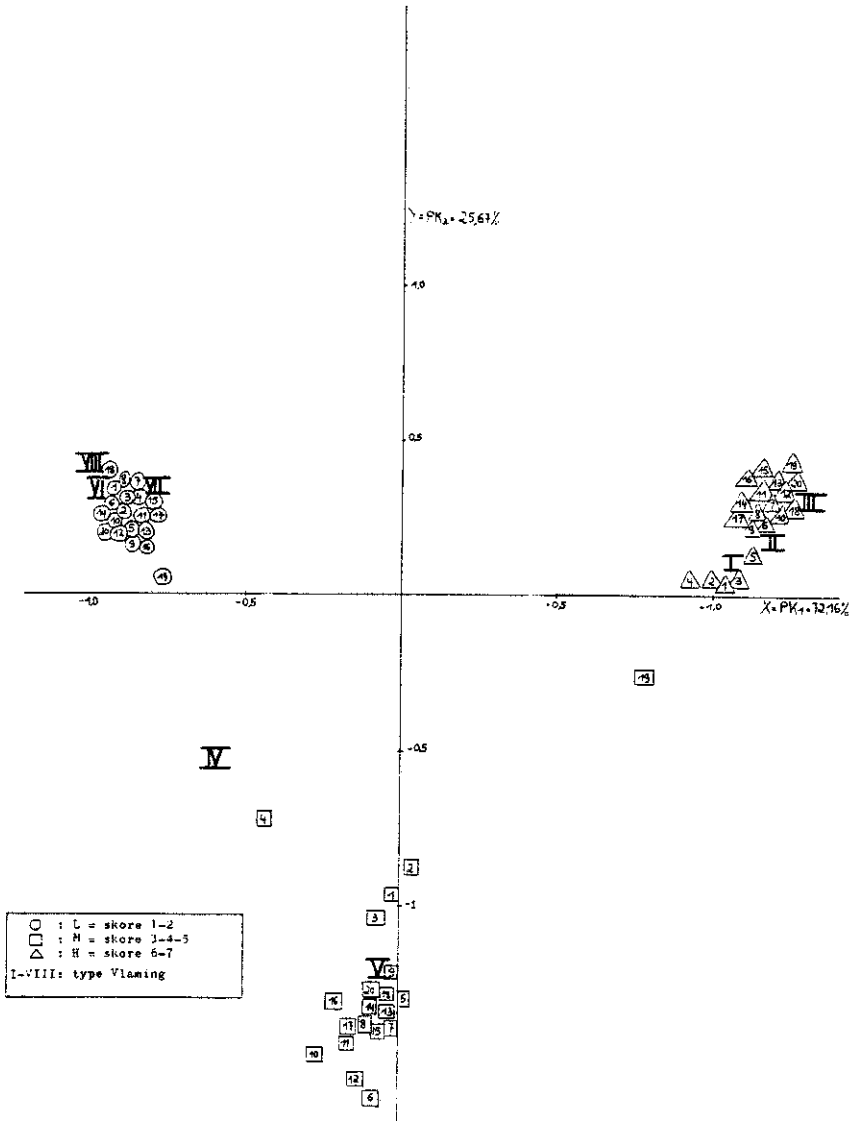

FIGUUR 9 : GLOBAAL OVERZICHT VAN HET PROFIEL VAN DE 8 TYPES VLAMINGEN (Eksp. 5)

FIGUUR 10 :

KORRESPONDENTIEANALYSE EKSP. 5

5. BESPREKING

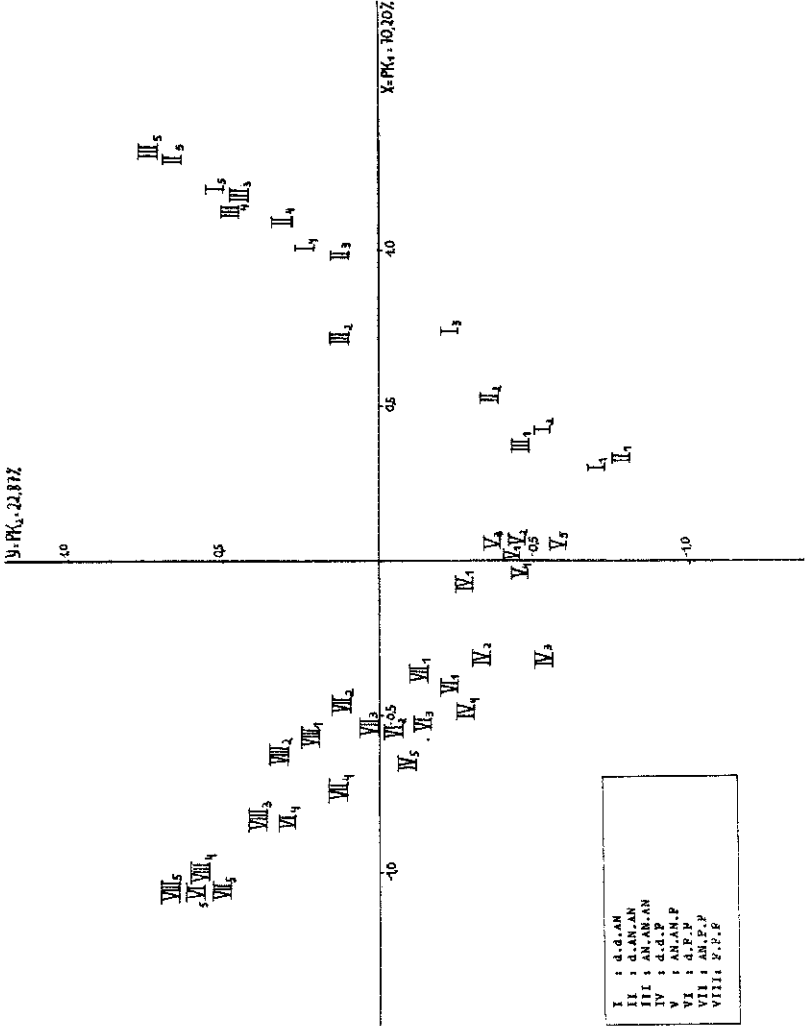
5.1. Bijgaande tabel, en grafiek 11 geven een overzicht van de voornaamste resultaten. In de tabel zijn opgenomen, per deelonderzoek : a. de kwantificeerbare spontane reacties, zijnde het absolute aantal ppn 1. die vonden dat ze over te weinig gegevens beschikten om de verschillende types te evalueren, 2. die de Franse tekst doorstreepten, 3. die schriftelijk commentaar leverden; b. het globale gemiddelde, over de twintig semantische paren, per type, en het relatieve aantal positieve en negatieve scores per type. Deze laatste gegevens dienden ook nog eens als input voor een laatste, globale korrespondentie-analyse (grafiek 11) waar ook het experiment (1 tot en met 5) als afzonderlijke variabele ingevoerd werd. Om technische redenen konden dit keer evenwel nog enkel de koëfficiënten van de verschillende types op de assen berekend worden; het was m.a.w. niet meer mogelijk die van de waarden van de adjektieven te berekenen. Het nummer dat we aan elk type op de grafiek hebben gegeven, refereert bijgevolg aan het experiment. Opnieuw kunnen we ons tot de twee hoofdkomponenten beperken : zij vatten immers samen 93,07% van de totale variantie (komponent 1 : 70,20%, komponent 2 : 22,87%).

Het moet nu wel biezonder duidelijk zijn 1. dat attitudes als latitudes op te vatten zijn : inderdaad, verschillende waarden zijn aanvaardbaar (resp. onaanvaardbaar); 2. dat het van het onderzoeksdesign afhangt welke waarden in een onderzoek prijsgegeven worden; in ons geval : de resultaten variëren, tot op zekere hoogte, afhankelijk van de plaats die de onderzoeker t.a.v. de onderzochte problematiek inneemt, resp. de plaats die hem toegeschreven wordt. Zo haalde het AN-AN-AN type ook al wel in het eerste experiment het hoogste gemiddelde, maar dat gemiddelde lag niet bijzonder hoog. Men bevondt zich toen in het gezelschap van gelijkgezinden, en men voelde zich daar blijkbaar voldoende veilig om ook uit te komen voor zijn twijfels omtrent de uiteindelijke waarde van de standaardtaal. Met een Antwerpenaar als onderzoeker — deelonderzoek 2 — was daar al minder plaats voor : hij, de outsider, moest in de eerste plaats geïnformeerd worden over het intergroepenconflict; Vlamingen van buiten Brussel realiseren zich vaak onvoldoende hoe moeilijk de Vlamingen in Brussel het hebben, weten ook vaak niet hoe ze leven en denken, en wat ze verwachten. Tegenover zo iemand heb je het dan niet over de waarde van het dialect want dat is uiteindelijk slechts bijzaak — vergeleken met de problematiek Frans-Nederlands —, en

Exp.	1 n= 28	2 n= 27	3 n= 27	4 n= 27	5 n=30
1. te weinig informatie (aantal ppn)	5	3	2	0	0
2. doorstrepen Franse tekst (aantal ppn)	2	0	7	10	15
3. schriftelijk kommentaar (aantal ppn)	6	14	25	26	29
4. gemid. skore (20 adj.) :					
type 3 (AN-AN-AN)	4.63	5.30	6.53	6.36	6.67
type 2 (d-AN-AN)	4.51	4.98	5.80	5.87	6.33
type 1 (d-d-AN)	4.42	4.78	5.40	5.81	6.16
type 5 (AN-AN-F)	3.84	3.87	3.94	3.71	3.87
type 4 (d-d-F)	3.49	3.01	2.99	2.66	2.26
type 7 (AN-F-F)	2.94	2.70	2.44	2.00	1.30
type 6 (d-F-F)	2.89	2.50	2.54	1.88	1.31
type 8 (F-F-F)	2.42	2.22	1.64	1.28	1.08
5. percentage pos/neg skores					
type					
3 pos	34	60	85	83	94
neg	11	12	1	3	0
4 pos	25	41	71	77	93
neg	6	8	1	1	0
1 pos	24	34	51	72	85
neg	7.5	8	2	1	0
5 pos	20	20	23	18	19
neg	27	26	26	28.5	22
4 pos	19	9	5	4	1.05
neg	34	44	38	52	63
7 pos	11	14	8	1	0
neg	49	60	61	73	96
6 pos	8	7	5	2	0
neg	49	59	57	81	96
8 pos	11	11	4	1	0
neg	67	72	83	94	98.5

FIGUUR 11 :

KORRESPONDENTIEANALYSE : ESKPERIMENTEN BIJ DE INGROUP

dus zet je het hoofdkonflikt in de verf. M.a.w. als de verschillen tussen de types in het tweede deelonderzoek groter waren dan in het eerste, dan is dat het gevolg van het feit dat men vond dat men zich t.g.o. de outsider uit Antwerpen duidelijker moest uitspreken. In de overige deelonderzoeken werd men gekonfronteerd met figuren die men niet moest : mensen die men geen Vlaming meer vond of die effectief tot de tegenpartij behoorden. Gevolg : de profielen gingen nog verder uit elkaar; nu die figuren zelf lijfelijk aanwezig waren, wilde men zeker de gelegenheid niet voorbij laten gaan om eens heel duidelijk te zeggen wat men van hun soort dacht.

Gebrek aan consistentie kunnen we onze ppn in ieder geval niet verwijten. (Zodat we ons verder geen zorgen hoeven te maken over het feit dat we vier verschillende personen als onderzoeker hebben laten optreden). Vanaf het derde deelonderzoek werden ze alsmaar luidruchtiger, en waren hun reakties alsmaar vijandiger (In het laatste deelonderzoek kreeg Walter Geerts het zo benauwd dat hij, toen alles achter de rug was, het nodig achtte nog eens terug te gaan om de leerlingen te vertellen dat het in feite maar een spel geweest was). Ook gingen steeds meer ppn schriftelijk kommentaar neerschrijven, en ook dat kommentaar werd alsmaar agressiever. Bovendien gingen steeds meer ppn de Franse versie van de vragenlijst doorstrepen. Ten slotte vonden steeds minder ppn dat ze over te weinig informatie beschikten om de verschillende types te kunnen beoordelen.

En, inderdaad, men ging ook steeds minder genuanceerd oordelen : in het eerste deelonderzoek bedroeg het verschil tussen het AN-AN-AN en het F-F-F type gemiddeld slechts 2.41, in het laatste experiment bedroeg het niet minder dan 5.59- en dit op een zevenpuntschaal ! In het eerste deelonderzoek waren slechts 34% van de waarden die aan het AN-AN-AN type toegekend werden, positief, in het laatste waren er dat 94% (en er werd geen enkele negatieve waarde meer aan toegekend !). T.a.v. de verfranste types gebeurde het tegenovergestelde : in het eerste experiment waren 67% van de toegekende waarden negatief, in het laatste waren niet minder dan 98,5% negatief. Enz.

Op de 'Vlaming - niet-Vlaming' as zien we dan ook hoe de consequente types steeds verder naar rechts schuiven, d.w.z. steeds meer Vlaming worden, terwijl de verfranste types steeds meer naar links schuiven, d.w.z. steeds minder Vlaming worden. Of : aan de consequente Vlamingen worden in steeds toenemende mate positieve kwaliteiten toegeschreven — zij worden steeds duidelijker het 'ide-

aal' — terwijl aan de verfranste Vlamingen in steeds toenemende mate negatieve kwaliteiten toegeschreven worden — zij worden steeds duidelijker de 'vijand'. Het effect is dus inderdaad dubbel : het 'Idealbild' en het 'Feindbild' ontstaan terzelfdertijd.

Wat eveneens bevestigd wordt, is dat, als de groep bedreigd wordt, de groepscohesie versterkt wordt. Men maakt inderdaad steeds minder een onderscheid tussen de verschillende types van konsekwente Vlamingen : in het laatste experiment wordt al wie geen Frans spreekt als 'ideale' Vlaming voorgesteld. En hetzelfde dient gezegd, maar dan in negatieve zin, m.b.t. de verfranste types.

Met de zich aanpassende types heeft men het kennelijk heel wat moeilijker. Type 4 (d-d-F) kon men nog enigszins plaatsen. In het eerste experiment al kwam de zich aanpassende dialectspreker er als een verfranste in potentie uit : men noemde hem 'afvallig'. Met een verfranste resp. Franstalige onderzoeker in de buurt wordt dit type effectief ook steeds minder Vlaming genoemd. Met type 5 (AN-AN-F) wist men echter duidelijk geen raad, noch in het eerste noch in het laatste experiment. Het is het type dat het grootste aantal neutrale skores meegekregen heeft. Op figuur 11 zien we dat het het enige type is dat in de vijf experimenten nauwelijks van plaats is veranderd. Op de 'Vlaming - niet-Vlaming' as zit het net in het midden : zeggen van iemand die zelf thuis AN spreekt en bovendien ook nog zijn kinderen in het AN opvoedt, dat hij geen Vlaming is, gaat natuurlijk niet, maar anderzijds spreekt de man Frans op zijn werk... Voor zo iemand is geen plaats in het wit-zwart, 'vriend' - 'vijand' evaluatie-schema van onze scholieren. Dit type zit dan ook het laagst op de tweede as, terwijl het AN-AN-AN type én het F-F-F type in de openvolgende deelonderzoeken steeds hoger klimmen op de tweede as. We noemen deze as dus ook hier de 'geprofileerdheids'as, de 'makkelijk vs. moeilijk te evalueren, te plaatsen' as. Want op deze as skoren zowel 'vriend' als 'vijand' het hoogst; dus betreft deze as een kwaliteit die, binnen de onderzochte problematiek, voor de ondervraagden uiteindelijk geen kwaliteit is. De tweede as zegt m.a.w. niets over de evaluatiecriteria die de ppn hanteren, maar hij zegt heel wat over hun evaluatievermogen : meer dan één criterium hebben ze niet... (of nauwelijks, want de 3e, 4e, enz. componenten stellen nauwelijks iets voor).

5.2. Wat kunnen we uit deze resultaten afleiden m.b.t. het identiteitsgevoel van jonge Vlamingen in Brussel ?

5.2.1. Eerst en vooral : dat ze zich heel sterk identificeren met de categorie van de konsekwente Vlamingen, die ze duidelijk als hun referentiegroep beschouwen, d.w.z. als "a set of persons with whom they identify in terms of attitudes, beliefs, values and standards of conduct" (Hyman en Singer 1968, 239). Ze voelen zichzelf konsekwente Vlamingen, en zijn daar trots op, dat is duidelijk.

Deze positieve identifikatie is biezonder radikaal, veel radikaler dan uit de resultaten van het eerste en het tweede deelonderzoek af te leiden is. Het feit dat ze zich t.g.o. de verfranste en Franstalige onderzoeker zoveel ongenuanceerder vóór de konsekwente en tégen de verfranste types uitspraken, bewijst — onder meer — hoe zeer ze het menen. Je zegt nl. enkel van iemand — in zijn bijzijn — dat je hem niet moet als je niets meer van hem verwacht; verwacht je nog wel iets van die man (dat type), dan druk je je voorzichtig uit (en je spaart je kritiek voor bijeenkomsten waar je met gelijkgezinden samen bent — hier zien we dus net het tegenovergestelde).

5.2.2. Waarom stellen deze scholieren zich zo radikaal op ? Omdat ze zich kiplekker voelen als jonge Vlamingen in Brussel ? Neen, dat is duidelijk niet het geval.

a. Het feit dat ze een wit-zwart, vriend-vijand schema hanteren bewijst dat ze erg onzeker zijn. Wie geen vriend is, is vijand, of ... helemaal niets. Uiteindelijk beschikken ze nl. slechts over één criterium om de Vlamingen in Brussel te beoordelen. De groep wordt ingedeeld in goeden en slechten. De goeden worden in bescherming genomen, en in de laatste deelonderzoeken heilig verklaard; de slechten daarentegen worden uitgestoten, en de jacht op hen wordt openverklaard. Dat is een erg defensieve houding. Waarschijnlijk weten ze maar al te goed dat een konsekwente Vlaming in Brussel geregeld in openbare gelegenheden Frans moet spreken wil hij het voor zichzelf leefbaar maken, zodat het feit dat ze het AN-AN-F type een moeilijk te evalueren type vinden, wel eens als de diepste uiting van hun onzekerheid te beschouwen zou kunnen zijn.

b. Hun etnische identiteit is dan ook niet bestand tegen een kon-

frontatie met niet-Vlamingen. Ze wordt afgeschermd door een muur van agressie en woede, die zich uit in extreme 'Feindbilder', en — als deze de agressie niet meer kunnen slikken — in openlijke scheldpartijen, reeksen slogans en stickers. Dit kan enkel betekenen dat de aanwezigheid van de niet-Vlamingen als een bedreiging ervaren wordt, als een rechtstreekse aanval op de eigen groep; men voelt zich met de rug tegen de muur gezet.

Agressie is er in de eerste plaats op gericht het eigen 'territorium' te beschermen (Ardrey 1960). Agressie is het gevolg van frustratie. Frustratie betekent dat men zich bedreigd voelt, dat men zichzelf of de groep aangevallen voelt op zijn identiteit, macht, bezit, status of privileges. Frustratie, aldus Berkowitz (1962), leidt niet automatisch tot agressie, maar creëert een 'readiness' tot agressie, die aangroeit tot een 'aggressive cue' opduikt die de agressie doet losbarsten. De verfranste Vlaming — ook al deed hij zijn uiterste best om zich aan te passen — is hier duidelijk zo'n 'cue' geweest.

c. Men kan zich tegenover de 'anderen' ook niet tonen zoals men is. Vanaf het derde deelonderzoek zegt niemand nog dat hijzelf of zijn ouders een dialect als moedertaal heeft (hebben). Ook dat wijst op een dwingende behoefte indruk te moeten maken op de tegenpartij: tegenover het Frans kan blijkbaar enkel het 'sociaal-volwaardige' — zoals Heeroma (1968, 30) het noemt — Nederlands geplaatst worden. De ambivalentie in de houding t.a.v. AN en dialect komt het etnische identiteitsgevoel niet ten goede. Persoonlijk blijken de meesten aan hun dialect gehecht te zijn, maar in Brussel, waar het groepsbelang primeert, is geen plaats voor dat dialect. Vandaar wellicht hun sympathie voor het overgangstype d-AN-AN: in het eerste onderzoek wordt dit type, en niet het AN-AN-AN-AN type als het meest 'realist' beschouwd; ongetwijfeld hebben velen in dit type hun eigen ouders herkend.

Er rijzen overigens wel meer problemen met dat Nederlands. Onze ppn kunnen dan wel uitpakken met het prestige van hét Nederlands, maar niet met dat van hún Nederlands. Daar is hun eigen standaardtaalgebruik — zoals wij dat in hun schriftelijke commentaren te zien kregen — al te stuntelig, al te housterig voor.

Van een "superioriteitsgevoel, gegrond op een vanzelfsprekend taalbestaan" (Heeroma 1968, 24) kunnen we bij deze jonge Vlamingen in Brussel dus niet spreken. Verwonderlijk is dat niet, want Vlaming zijn in Brussel is niet vanzelfsprekend. Daarvoor zijn de Vla-

mingen er te sterk in de minderheid, daarvoor is de stad te vlaams-onvriendelijk, daarvoor worden er in Brussel nog altijd te veel Vlamingen verfranst. Daarom is en blijft Brussel voor de Vlamingen een bron van frustratie, ondanks de vooruitgang die ze er de laatste jaren onmiskenbaar gemaakt hebben.

En misschien betreft die frustratie wel in de eerste plaats dat deel van de eigen groep dat-nog-steds-overloopt, dat nog-altijd-niet-inziet-dat-veel-aan-het-veranderen is, wat onze konklusies ongetwijfeld zou nuanceren. Een en ander zal duidelijker zijn als we ook de attitudes van deze scholieren t.a.v. de Franstaligen hebben onderzocht, plus de houding van Franstalige scholieren t.a.v. de Franstaligen en t.a.v. de Vlamingen (dit laatste is intussen gebeurd, maar de resultaten van dat onderzoek worden zoals gezegd in een afzonderlijke bijdrage verwerkt). Een ander deelonderzoek dat zich opdringt is ongetwijfeld ook een vergelijking tussen wat de Franstaligen van de Vlamingen denken, en wat de Vlamingen denken dat de Franstaligen van hen denken.

BIBLIOGRAFIE

- H. AELVOET, 1957, *Honderdvijfentwintig jaar verfransing in de agglomeratie en het arrondissement Brussel (1830-1955)*. Brussel : Simon Stevin.
- J. ASPESLAGH, J.E. BRUYNDONX, R. HAEST en A. MULLER, 1974. "ABN in de gemeente Hoeselt. Een taalsociologisch opinieonderzoek", *Kwartalschrift Wetenschappelijk Onderwijs Limburg*, 203-246.
- R. ARDDREY, 1966, *The territorial imperative*, New York, Atheneum Publishers.
- W.G. AUSTIN en S. WORCHEL (Eds.), 1979, *The Social Psychology of Inter-group Relations*, Monterey (California) : Brooks/Cole Publishing Company.
- R. BAETEN en A. VERDOODT, 1981, *Belangstelling voor moderne talen in het Brussels secundair onderwijs en werkelijke behoefte aan taalkennis in de bedrijven van de hoofdstad*, Lezing gehouden op het AIMAV-kolloquium, 5-6 januari 1981.
- H. BAETENS BEARDSMORE, 1978, "De onbekende elementen in linguïstisch onderzoek over Brussel", *Taal en Sociale Integratie*, 1, 21-32.
- R. BERGLER, 1966, *Psychologie stereotyper Systeme. Ein Beitrag zur Sozial- und Entwicklungspsychologie*, Bern.
- L. BERKOWITZ, 1962, *Aggression : a social psychological analysis*, New York : McGraw-Hill Book co.

- R. BLANPAIN (ed.), 1978, *Taaldecreet in de praktijk*, Antwerpen : Kluwer.
- A. BOSERUP, 1969, *Brussels study : Differences in socio-economic status*, Copenhagen : Institute for peace and conflict research.
- R.Y. BOURHIS en H. GILES, 1977, *The Language of Intergroup Distinctiveness* In : Giles (Ed.) (1977), 119-135.
- R.Y. BOURHIS, H. GILES en H. TAJFEL, 1973, "Language as a determinant of Welsh identity", *European Journal of Social Psychology*, 3, 447-460.
- R.Y. BOURHIS, H. GILES, J.P. LEYENS en H. TAJFEL, 1979, *Psycholinguistic Distinctiveness : Language Divergence in Belgium*. In : Giles en St.Clair (Eds.) (1979), 158-185.
- J.S. BRUNER en R. TAGIURI, 1954, *Person Perception*. In : Lindzey (Ed.), (1954).
- De Brusselse randgemeenten, een onderzoek naar de residentiële en taalkundige ontwikkeling*. Mens en Ruimte, in opdracht van de Kultuurraad voor Vlaanderen, 1964.
- D. BYRNE, 1969, "Attitudes and Attraction", *Advances in Experimental Social Psychology*, 4, 35-89.
- P. van de CRAEN en A. LANGENAKENS, 1979, "Verbale strategieën bij Nederlandstaligen in Sint-Genesius-Rode", *Taal en Sociale Integratie* 2, 97-136.
- P. van de CRAEN en R. WILLEMIJNS, 1981) (eds), *Sociolinguïstiek en ideologie*. Verschijnt als speciaal nummer van het Tijdschrift van de V.U.B.
- K. DEAUX en T. EMSWILLER, 1974, "Explanations of successful performance on sex-linked tasks : what is skill for the female", *Journal of Personality and Social Psychology*, 29, 80-85.
- N. DELRUELLE-VOSSWINKEL en A.P. FROGNIER, 1980, "L'opinion publique et les problèmes communautaires", *Courrier Hebdomadaire du CRISP* 880.
- K. DEPRez, 1981a, "Belgisch Nederlands en Canadees Frans : een sociolinguïstische vergelijking", verschijnt in *De Nieuwe Taalgids* 74.
- K. DEPRez, 1981b, "Open en verborgen attitudes : hoe komen we eraan ?", verschijnt in VAN DE CRAEN en WILLEMIJNS (eds) (1981).
- K. DEPRez en G. DE SCHUTTER, 1980, "Honderd Antwerpenaars en honderd Rotterdammers over dertien Nederlandse taalvariëteiten. Een attitude-onderzoek", *Leuvense Bijdragen* 69, 167-256.
- K. DEPRez, G. DE SCHUTTER en R. DE REMIENS, 1981, "Stadsantwerps vs. plattelandsantwerps vs. AN. Een tweede attitude-onderzoek in Antwerpen", verschijnt in *Taal en Tongval* 33.
- D. DESERRANO, 1979, "Taalaspecten van een kwantitatief huwelijksonderzoek in de geïndustrialiseerde gemeente Anderlecht, 1850-1914", *Taal en Sociale Integratie* 2, 185-233.
- Encyclopedie van de Vlaamse Beweging* (2 delen), 1973-1975, Tiel-Utrecht : Lannoo.
- M. FISHBEIN (Ed.), 1967, *Readings in attitude theory and measurement*, New York : John Wiley.
- M. FISHBEIN en J. AZJEN, 1975, *Beliefs, Attitudes, Intentions and Behavior. An Introduction to Theory and Research*, Reading (Mass.) : Addison-Wesley.

- A.P. FROGNIER en M. STENBOCK, 1979, *Configuration générale des Parlements belges, italiens et suisses. Parlementaires et clivages socio-politiques*, Communication au Séminaire "The Role of European Parliament in Managing Social Conflict". New York.
- G. GEERTS (Ed.), 1972, *Taal of taaltje ? Een bloemlezing taalpolitieke beschouwingen over het Nederlands*, Leuven : Acco.
- G. GEERTS, J. NOOTENS en J. VAN DEN BROECK, 1977, "Opinies van Vlamingen over dialect en standaardtaal", *Taal en Tongval* 29, 98-141.
- Gids der Nederlandstalige scholen in Brussel-Hoofdstad, 1880-1981*. Uitgave van het Vlaams Onderwijscentrum Brussel.
- H. GILES (Ed.), 1977, *Language, Ethnicity and Intergroup Relations*, London, etc. : Academic Press (= European Monographs in Social Psychology 13).
- H. GILES, 1978, *Linguistic Differentiation in Ethnic Groups*. In : Tajfel (Ed.) (1978), 361-393.
- H. GILES en R. St. CLAIR (Eds.), 1979, *Language and Social Psychology*, Oxford : Basil Blackwell (= Language in Society 1).
- H. GILES, R.Y. BOURHIS en D.M. TAYLOR, 1977, *Towards a Theory of Language in Ethnic Group Relations*. In : Giles (Ed.) (1977), 307-348.
- N. GLAZER en D.P. MOYNIHAN (Eds.), 1978, *Ethnicity, Theory and Experience*, Cambridge (Mass.)-London : Harvard University Press.
- J. GOOSSENS, 1974, *Taal*. In : Winkler Prins Encyclopedie van Vlaanderen. Brussel : Elsevier-Sequoia. Deel 5, 51-56.
- J. HAESAERT, 1947, "Psychologie de l'ethnie flamande en Belgique", *Revue de psychologie des peuples* 4, 371-402.
- J.H. HARVEY en W.P. SMITH, 1977, *Social psychology : An attributional approach*, Saint Louis : C.V. Mosby.
- K. HEEROMA, 1968, *De volwaardigheid van het Nederlands* In : Geerts (Ed.) (1972), 20-31.
- F. HEIDER, 1958, *The Psychology of Interpersonal Relations*, New York, etc. : John Wiley.
- K. HEMMERECHTS en E. VAN CAUWELAERT, 1973, *Brussel*. In : Encyclopedie van de Vlaamse Beweging I, 241-259.
- M.S. HORNER, 1969, "Woman's will to fail", *Psychology Today*, 45-48.
- H.H. HYMAN, 1942, "The Psychology of status", *Archives of Psychology*, 269.
- H.H. HYMAN en E. SINGER (Eds.), 1968, *Readings in reference group theory and research*, New York : The Free Press.
- J.M. INNES en C. FRASER, 1971, "Experimenter bias and other possible biases in psychological research", *European Journal of Social Psychology*, I, 3, 257-310.
- H.R. ISAACS, 1978, *Basic Group Identity : The Idols of the Tribe*. In : Glazer en Moynihan (Eds.) (1978), 29-52.
- J. ISRAEL en H. TAJFEL (Eds.), 1972, *The Context of Social Psychology. A Critical Assessment*. Londen-New York : Academic Press (= European Monographs in Social Psychology 2).
- J. JAGENEAU, 1973, *Kerk en Vlaamse Beweging*. In : Encyclopedie van de Vlaamse Beweging 1, 767-782.
- J.P. JANS, 1978, *The sociolinguistic situation in Belgium*. In : Kühlwein en Radden (Eds.) (1978), p. 55-88.
- P. DE KERPEL, 1974, *Brusselaar in Brussel*. Hasselt : Heideiland-Orbis.

- G. KINT, 1966, *Het Nederlandstalig onderwijs in de Brusselse Agglomeratie*, Brussel : VUB.
- P. KLUFT en F. VAN DER VORST, 1969, *Enquête à Bruxelles. Le problème linguistique et politique*, Bruxelles.
Knelpuntennota 80. Brussels Welzijnswerk en Gezondheidszorg in de jaren 80. Brusselse Welzijnsraad.
- V.J. KONECNI, 1979, *Sprache und Kultur : Studien zur Diglossie, Gastarbeiterproblematik und kulturellen Integration*, Tübingen : Gunter Narr (= Tübinger Beiträge zur Linguistik 107).
- W. LABOV, 1972, *Sociolinguistic Patterns*, Philadelphia : University of Pennsylvania Press.
- W.W. LAMBERT en W.E. LAMBERT, 1977, *Sociale psychologie*, Utrecht-Antwerpen : Het Spectrum (= Aula-boeken 595).
- W.E. LAMBERT, H. FRANKEL en G.R. TUCKER, 1966, "Judging personality through speech : a French-Canadian example", *Journal of Communication*, 4, 305-321.
- G. LEMAINÉ, J. KASTERSZTEIN en B. PERSONNAZ, 1978, *Social differentiation*. In : Tajfel (Ed.) (1978), 269-300.
- J. LENIERE, 1966, "Sociaal-psychologisch onderzoek naar auto- en heterostereotypen bij Vlamingen en Walen", *Tijdschrift voor Sociale Wetenschappen* 2, 159-168.
- G. LINDZEY (Ed.), 1954, *Handbook of social psychology* (Vol. 2) Reading (Mass.) : Addison-Wesley.
- G. LINDZEY en S.R. ARONSON (Eds.), 1969, *Handbook of social psychology* (Vol. 3) Reading (Mass.) : Addison-Wesley.
- F. LOGIE, 1979, "Ruimtelijke spreiding van de Nederlandstalige bevolking in Watermaal-Bosvoorde", *Taal en Sociale Integratie* 2, 161-184.
- F. LOUCKX, 1978a, "Het taalkundig integratieproces van de nederlandstaligen te Brussel", *Taal en Sociale Integratie* 1, 199-228.
- F. LOUCKX, 1978b, *Linguistic Ambivalence of the Brussels Indigenous Population*. In : Verdoodt (Ed.) (1978), 53-60.
- F. MARTOU, 1979, "La perte d'une capitale. L'horizon wallon", *La Revue Nouvelle*, 11, november 1979.
- Marktsegmentatieonderzoek. Attitudes en keuzegedragingen t.a.v. het onderwijs in de Brusselse regio.* Studie uitgevoerd door Marketing Development in opdracht van de NCC, 1979.
- W.J. McGUIRE, 1969, *The nature of attitude and attitude change*. In : Lindzey en Aronson (Eds.) (1969).
- B. MEEUS, 1971, "Sociologische analyse van het taalgebruik. Het gebruik van het ABN en het dialect in België", *Politica* 21, nieuwe reeks, 228-245.
- B. MEEUS, 1972, *Het gebruik van het ABN en het dialect in het Vlaamse land*, Brussel : Mens en Ruimte.
- B. MEEUS, 1975, *De taaltoestanden in België*, Brussel : Mens en Ruimte, NCC.
- B. MEEUS, 1980, "De discrepantie tussen taalgebruik en taalhouding. Of de oplossing van een verkeerd gesteld methodologisch probleem", *Taal en Tongval* 32, 26-52.
- J. MILLS en E. ARONSON, 1965, "Opinion change as a function of the communicator's attractiveness and desire to influence", *Journal of Personality and Social Psychology*, 29, 60-64.

- L. MONAHAN, L. KUHN en P. SHAVER, 1974, "Intrapsychic versus cultural explanations of the "fear of success" motive", *Journal of Personality and Social Psychology*, 29, 60-64.
- A. MONTEYNE, 1971, *Brussel, cijfers, prognoses*. Brussel : Dofelinstituut.
- A. MONTEYNE, 1975, "De Brusselse flamingant, sociologisch bekeken", *Ons Erfdeel*, 4, 499-510.
- A. MONTEYNE, 1977, "Nederlands onderwijs in Brussel bedreigd", *Ons Erfdeel*, 3, 395-398.
- A. MONTEYNE, 1978, "Het verschijnsel FDF en de Nederlandse cultuur", *Ons Erfdeel*, 3, 377-386.
- A. MONTEYNE, 1979, *België : een misverstand ?*, Brussel.
- S. MOSCOVICI en G. PAICHELER, 1978, *Social comparison and social recognition. Two complementary processes of identification*. In : Tajfel (Ed.) (1978), 251-266.
- J. NUTTIN, 1960, "De ontwikkeling van de gezindheid tegenover de Walen en het persoonlijk contact. Enkele resultaten van een sociaal-psychologisch follow-up onderzoek bij Nederlandstalige studenten", *Tijdschrift voor opvoedkunde*, 6, 315-333.
- J. NUTTIN, 1976, *Het stereotiep beeld van Walen, Vlamingen en Brusselaars. Hun kijk op zichzelf en op elkaar. Een empirisch onderzoek bij universitaire*, Brussel : Paleis der Academiën. (= Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren — XXXVIII, 2).
- J. OBLER, 1975, *Assimilation and the Moderation of Linguistic Conflict in Brussels*, Chapel Hill : Roneo.
- C.E. OSGOOD, C.J. SUCI en P.H. TANNERBAUM, 1957, *The Measurement of Meaning*, Urbana : University of Illinois Press.
- A. OSTERMANN en H. NICKLAS, 1976, *Vorurteile und Feindbilder*, Frankfurt : Urban & Schwarzenberg.
- G. VAN DE PERRE, 1979, "Brussel, financieel-ekonomisch machtscentrum van de N.V. België", *Ons Erfdeel*, 655-668.
- D.M. RAYSIDE, 1977, "Les relations des groupes linguistiques au Canada et en Belgique", *Recherches Sociologiques*, 1, 95-131.
- M. ROKEACH, 1972, *Attitudes and Values*, San Francisco, etc. : Jossey-Bass.
- R. ROSENTHAL, 1966, *Experimenter Effects in Behavioral Research*, New York : Appleton-Century-Crofts.
- E.B. RYAN, 1979, *Why do low-prestige language varieties persists ?* In : Giles en St.Clair (Eds.) (1979), 145-157.
- R. SENELLE, 1978-1979, *De staatshervorming in België*. 2 delen, Brussel : Ministerie van Buitenlandse Zaken, Buitenlandse Handel en Ontwikkelings-samenwerking.
- M. SHERIF, O.J. HARVEY, B.J. WHITE, W.R. HOOD en C.W. SHERIF, 1961, *Intergroup cooperation and competition : The Robbers Cave Experiment*. Norman (Oklahoma) : University Book Exchange.
- R.W. SHUY en R.W. FASOLD (Eds.), 1973, *Language attitudes : current trends and prospects*, Washington : Georgetown University Press.
- F.I. SIGALL en D. LANDY, 1973, "Radiating beauty : the effects of having a physically attractive partner on person perception", *Journal of Personality and Social Psychology*, 28, 218-224.

- G.E. SIMPSON en J.M. YINGER (Eds.), 1965, *Racial and cultural minorities*, New York : Harper & Row.
- A.W. STAATS, 1967, *An outline of an integrated learning theory of attitude formation and function*. In : Fishbein (Ed.) (1967).
- R. TAGIURI, 1958, *Introduction*. In : Tagiuri en Petrucco (Eds.) (1958).
- R. TAGIURI en L. PETRULLO (Eds.), 1958, *Person perception and interpersonal behavior*, Stanford (Calif.) : Stanford University Press.
- H. TAJFEL, 1972, *Experiments in a Vacuum*. In : Israel en Tajfel (Eds.) (1972), 69-119.
- H. TAJFEL (Ed.), 1978a, *Differentiation between Social Groups : Studies in Intergroup Behavior*, London, etc. : Academic Press (= European Monographs in Social Psychology 14).
- H. TAJFEL, 1978b, *Interindividual Behaviour and Intergroup Behaviour*. In : Tajfel (1978a), 27-60.
- H. TAJFEL, 1978b, *Social Categorization, Social Identity and Social Comparison*. In : Tajfel (Ed.) (1978a), 61-76.
- H. TAJFEL en J. TURNER, 1979, *An Integrative Theory of Intergroup Conflict*. In : Austin en Worchel (Eds.) (1979), 33-47.
- D.M. TAYLOR en V. JAGGI, 1974, "Ethnocentrism and Causal Attribution in a South Indian Context", *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 5, 162-171.
- A. TAILLEE, s.d., *Esquisse psychologique des peuples européens*, Paris.
- P. TRUDGILL, 1972, "Sex, covert prestige and linguistic change in the urban British English of Norwich", *Language and Society* 1, 179-196.
- P. TRUDGILL, 1974, *The Social Differentiation of English in Norwich*, London : Cambridge University Press.
- S. TULP, 1978, "Reklame en tweetaligheid. Een onderzoek naar de geografische verspreiding van franstalige en nederlandstalige affiches in Brussel", *Taal en Sociale Integratie*, 1, 261-288.
- J. TURNER en B. BROWN, 1978, *Social status, cognitive alternatives and intergroup relations*. In : Tajfel (Ed.) (1978), 201-234.
- A. VANNESTE, 1973, "Brusselaria. Gaat het Nederlandstalig onderwijs in Brussel achteruit", *Ons Erfdeel*, 2, 145-147.
- A. VANNESTE, 1976, "Brusselaria 9. Franstalig kultuurimperialisme in Brussel door vreemdelingenpolitiek", *Ons Erfdeel*, 2, 304-306.
- A. VERDOODT (Ed.), 1978, "Belgium", *International Journal of the Sociology of Language*, 15.
- J. VILROKX, 1978, *The Flemish Elite in an Embattled Situation*. In : Verdoodt (Ed.) (1978), 61-70.
- R. WILLEMIJNS, 1979, "Bedenkingen bij het taalgedrag van Vlaamse universiteitsstudenten uit Brussel-Halle-Vilvoorde", *Taal en Sociale Integratie*, 2, 141-159.
- F. WILLIAMS, 1973, *Some research notes on dialect attitudes and stereotypes*. In : Shuy en Fasold (Eds.) (1973), 113-128.
- F. WILLIAMS, 1974, "The identification of linguistic attitudes", *International Journal of the Sociology of Language*, 4, 21-32.

Kas DEPREZ, Yves PERSOONS en Mireille VERSELE

S.R. WILSON en L.A. BENNER, 1971, "The effects of self-esteem and situation upon comparison choices during ability evaluation", *Sociometry*, 34, 381-397.

Drs. Kas DEPREZ
Departement Germaanse Filologie
Universiteit Antwerpen, U.I.A.
Universiteitsplein 1, 2610 Wilrijk

**SOCIAAL- EN
POLITIEK-HISTORISCHE
ASPECTEN**

Voorzitter : Prof. Dr. E. Lamberts

Rapporteurs : Prof. Dr. J. Craeybeckx
Dr. J. De Belder

**STAD EN PLATTELAND :
INLEIDING TOT DE PROBLEMATIEK**

door

Jos DE BELDER

R.U.G. — Geschiedenis

Het aan de V.U.B. opgerichte “Centrum voor interdisciplinair onderzoek van de Brusselse taaltoestanden” is een zeer zeldzaam en bijzonder gelukkig gekozen initiatief. Zeldzaam om in plaats van multidisciplinair onderzoek uit de hechte samenwerking van diverse menswetenschappen een totale verklaring te laten groeien met betrekking tot het fenomeen “Brussel”. Gelukkig gekozen omdat geen problematiek als deze tot het onderzoeksveld van zoveel menswetenschappen behoort.

Het Brussels fenomeen is slechts één van de creaties van het nieuwe economische en sociale systeem. In de procesmatige groei ervan heeft de migratie een uitzonderlijk belangrijke rol gespeeld. We herhalen nog even de gekende cijfers. Van 1846 tot 1910 steeg de bevolking van de stad Brussel van 123.874 tot 177.078 inwoners. Reeds in 1846 waren 47% daarvan elders geboren, in 1910 57%. De feitelijke toevloed noteerde echter vooral de onmiddellijke omgeving van de stad. Van 1846 tot 1910 nam de bevolking van de Brusselse agglomeratie (14 gemeenten) toe van 77.395 tot 551.832. Wat neerkomt op een verzevenvoudiging van het aantal inwoners. Reeds in 1846 waren 62% daarvan elders geboren, in 1910 73%. Geen enkele agglomeratie in België, ook de Antwerpse niet, kende in de XIXde eeuw een gelijkaardige expansie. Daar hebben zich andere migratiepatronen ontwikkeld. Het onderscheid berust ondermeer op een grotere vertegenwoordiging van interstedelijke migranten. Maar in alle

gevallen werden de grootste contingenten geleverd door het platteland. Het is aan deze rurale migranten dat in deze korte inleiding aandacht zal besteed worden. Niet zozeer de klassieke problemen dan wel het in een juister perspectief plaatsen van deze plattelandsvlucht hebben wij op het oog. Achteraf bekeken hadden de dorpsbewoners objectieve redenen om hun geboortestreek te verlaten, evengoed als zij die hadden om uit de stedelijke en industriële centra weg te blijven. De balans sloeg over in het voordeel van een massale uittocht naar de centra. Ondanks de spectaculaire expansie van industriële en stedelijke gebieden mag dit fenomeen toch niet overschat worden.

De feitelijke ontworteling van grote delen van de plattelandsbefolking in de XIXde eeuw begon, wanneer de bewerking van de grond, die van ouds in hoofdzaak op de bevrediging van eigen behoeften gericht was, afgestemd werd op de winstzoekende belangen van de private onderneming. Maar om dit te bereiken moesten ten aanzien van het Ancien-Regime-platteland drie fundamentele veranderingen plaatsgrijpen. De grond moest een verkoopbaar produkt worden. Om het land te veranderen in een handelsartikel moesten alle belemmeringen voor verkoop en verkaveling, die rustten op de adellijke en kerkelijke bezittingen, vernietigd worden en moest het gemeenschappelijk bezit, de bossen en de weiden waarop de dorpsgemeenschappen gebruiksrechten hadden, toegankelijk gemaakt worden voor individuele ondernemingen. Het land moest in handen komen van mensen, die de bewerking ervan wilden afstemmen op de winst, van boeren die bevrijd waren van alle niet zinvolle banden en verplichtingen. Bij een economisch-zinvolle en derhalve produktieve exploitatie zouden de economisch overtolligen migreren naar de stad of het industriële centrum.

Op uitzondering van de "Nieuwe Wereld" werden deze drie voorwaarden nergens gelijktijdig noch gelijkmatig doorgedrukt. In Engeland werd na eeuwen voorbereiding de convergentie bereikt in de tweede helft van de XVIIIde eeuw. De afsluiting van de politiek van de omheiningen en de armenwet van 1834 brachten de doodsteek aan de laatste overblijfselen van het traditioneel systeem. Algemeen kan men zeggen dat elders in Europa het feodale stelsel werd afgeschaft in de eerste helft van de XIXde eeuw. Toch zijn belangrijke verschillen in tijd en in toepassing gedurende die periode en in de daaropvolgende decennia aanwijsbaar.

En het is deze ongelijktijdige en ongelijkmatige aantasting van het platteland, zelfs binnen de grenzen van de afzonderlijke nationale

staten, door de burgerlijke samenleving, die de studie van de plattelandsvlucht zó moeilijk en zó complex maakt. Want deze vereist niet alleen de kennis van iedere variant op de economische, sociale, politieke, culturele en mentale ontwikkeling van zowel de stedelijke als rurale bevolkingen, maar ook en bovenal een preciese evaluatie van de gestaag toenemende betekenis van de industrialisatie in de XIXde eeuw en van de daarmee samenhangende stedelijke ontwikkeling. Men kan zich inderdaad niet van de indruk ontdoen dat de draagwijdte van dit fenomeen tengevolge van zijn spectaculaire verschijningsvorm in de opeenvolgende groeifasen overschat werd. Dientengevolge werden de remmende krachten van het traditionele en het zich aanpassende agrarisch complex schromelijk onderschat.

Een van de opvallende verschijningsvormen van de industrialisatie was de spectaculaire groei van de steden. In het begin van de XIXde eeuw telde Europa slechts 21 steden van meer dan 100.000 inwoners met een totale bevolking van 4.700.000 of 1/35 van de bevolking van het continent. In 1913 was dat cijfer tot 183 steden van die omvang gerezen en daarin woonden toen al 60.000.000 mensen of omtrent 13,5% van allen die het continent bewoonden. In België verdubbelde het aantal steden van meer dan 100.000 inwoners van 2 tot 4 in de periode 1846-1910. Opmerkelijker in diezelfde tijdspanne was de vermeerdering van de gemeenten van 50.000 tot 100.000 inwoners, nl. van 2 tot 7. Vijf van deze zeven waren gemeenten van de Brusselse agglomeratie, nl. Anderlecht, Elsene, Molenbeek, Sint-Gillis en Schaarbeek, waarvan de laatste twee in het derde kwart van de XIXde eeuw een toename noteerden van respectievelijk ca. 500 en 450%. Het verschijnsel der stedenvorming is derhalve een zeer opmerkelijk fenomeen. Niet alleen de afnemende sterfte en het blijvend hoog geboortecijfer is bepalend geweest, maar van een veel groter belang is de tweede factor. Want theoretisch was het mogelijk geweest dat de bevolkingstoename zich gelijkelijk had verspreid over stad en platteland. De bevolking van het platteland nam wel toe, behalve dan in Engeland, dat in ieder van de laatste twee decennia van de XIXde eeuw ca. 100.000 inwoners verloor, maar lang zo snel niet als het aantal stadsbewoners. Daarvan was de voornaamste oorzaak de twee zware crisissen die het platteland in de loop van de XIXde eeuw hebben ontredderd. De landbouw werd meer en meer onderworpen aan de industriële wereldeconomie. Deze vernietigde de koppeling van agrarische en industriële arbeid. Daarenboven bracht zij met behulp van trein en stoomboot tot dan toe niet te ex-

ploiteren gebieden binnen het bereik van de wereldmarkt. Zij schakelde de agrarische wereld in een groots opgezet vercommercialiseerd systeem in en tastte fundamenteel de gebondenheid en de gehechtheid aan van de plattelandsbewoners aan de bodem. Als het dorp de plattelandsbewoner niet meer kon voeden, vooral als deze tot de ontdekking kwam dat hij er niets van in eigendom had of toch niet genoeg om zijn gezin te onderhouden, dan restte hem alleen nog de naastbijliggende stad, dichterbij toch nog altijd dan een ver land. Tegelijkertijd werd hij weggelokt door de onverzadigbare vraag van de nieuwe industrieën en stedelijke gebieden naar werkkrachten en door de steeds groter wordende scheiding tussen het onvrije, gebundene en onbeweeglijke platteland en de vrije, ongebondene en emotieville wereld van de stad.

Toch bleef de bevolking van Europa gans de XIXde eeuw nog voor het merendeel uit dorpelingen bestaan. Rond het midden van de eeuw was het aandeel van de plattelandsbevolking in de meeste Europese landen slechts licht gedaald ten opzichte van de toestand in 1800 : in Denemarken verminderde de bevolking in deze tijdspanne proportioneel van 79,1 tot 76,4%, in Frankrijk van 85,6 tot 82,2, in Pruisen van 71,8 tot 71,5, in Zweden van 90,2 tot 89,9. En in Nederland groeide de plattelandsbevolking in diezelfde periode zelfs aan van 70,5 tot 71,1%. Alhoewel de plattelandsvlucht voorgoed op gang kwam in de tweede helft van de XIXde eeuw, haalden al de vernoemde landen nog hoge cijfers in 1900, nl. tussen 57 en 79%. In België evolueerde de bevolking van gemeenten van minder dan 10.000 inwoners van 69% in 1856 tot 59% in 1910. Naar aanleiding van een onderzoek van het verband woonplaats-geboorteplaats stipt de industriële telling van 1896 de uiterst zwakke mobiliteit aan van de Belgische industrie-arbeiders, waarvan toch aangenomen wordt dat hun rangen met belangrijke contingenten plattelandsinwijkelingen werden aangevuld. Op uitzondering van de arbeiders van de Brusselse agglomeratie en het arrondissement Luik woonden acht op tien van deze proletariërs in hun geboortestreek (geboorteplaats of naburige gemeente). Voor de thuiswerkers lagen de percentages nog hoger.

Dit andere en relativerende beeld kan versterkt worden met een hele reeks argumenten. In weerwil van de liberale economen kwam de herverdeling van de grond er niet onmiddellijk en waar ze wel kwam bracht ze niet direct een klasse van farmers voort. Drie typevoorbeelden volstaan om dit te illustreren.

In Zuid-Italië bleef de oude rurale structuur nog vele decennia

krachtig genoeg om er te leven, te werken en desnoods van honger te sterven zoals men dat van ouds gewoon was. De massale uittocht van Zuid-Italië zou slechts op het einde van de XIXde eeuw plaatsgrijpen.

De Franse boerenbevolking kreeg het land of werd in het bezit ervan bevestigd. Zij werd niet automatisch bezitter van goede geleide efficiënte zakenondernemingen. Zij verlangde grond, maar geen burgerlijk economisch stelsel.

En de burgerlijke koper bleek ook zijn geld niet te willen investeren in een produktieve onderneming op het platteland. Was het niet veel beter stelselmatig de pachtprijzen op te voeren ? Reeds lang voor de Franse Revolutie was de grond in Vlaanderen een handelsartikel geworden. Grote aaneengesloten heerlijke domeinen waren in beide Vlaanderen nog zeer uitzonderlijk in het begin van de XIXde eeuw. Samen met de adel had de burgerij haar grondbezit stelselmatig opgesplitst. Deze regio werd gekenmerkt door vele duizenden dwergbedrijfjes. Deze toestand werd overigens in andere gebiedsdelen van België aangetroffen. In 1846 waren 2/3 van het totaal aantal bedrijven nog geen 2 ha groot : 40% ervan waren zelfs dwergeenheden van minder dan een halve ha. Deze fragmentatie van de grond was mogelijk door de expansie van de huisnijverheid in de XVIIIde eeuw en bracht op het einde van die eeuw in baar geld het vijfvoudige aan pachtprijzen op, wat die bezitters wat graag geruild hebben voor tradities en verplichtingen. Dit verder opdrijven van de pachtopbrengsten door de versnippering van het grondbezit vernietigde één van de grondslagen van het feodale systeem, nl. de eenheid en de continuïteit van het grote heerlijke domein. De uitoefening van de heerlijke rechten werd hierdoor aangetast. De afschaffing ervan met de Franse Revolutie was dan ook een logisch eindpunt van deze ontwikkeling. Maar indien de eerste voorwaarde van de commercialisering hier in Vlaanderen allang vervuld was vóór de afschaffing ervan, kregen de andere vooralsnog geen kans. Dit was juist het gevolg van de koppeling van agrarische en industriële arbeid.

Algemeen gesproken kan gesteld worden dat de nieuwe economie tot en met het vierde decennium het traditionele systeem in geen enkel van de drie gegeven voorbeelden ernstig heeft aangetast. Dit kan trouwens afgeleid worden uit de vrij bescheiden migratiecijfers, die feitelijk nog in het verlengde liggen van deze beweging in het Ancien Regime. In ieder geval was de migratiebeweging in die periode slechts een moleculair fenomeen. In 1846 werden in de "nieuwe industrie"

van België, nl. in de katoenindustrie van Gent, in de wolindustrie van Verviers, in de metaal- en steenkoolindustrie van het Luikse, in de steenkoolindustrie van de Borinage en het Centrum en in de steenkool-, ijzer- en glasindustrie van de streek van Charleroi 90.000 arbeiders tewerkgesteld en zeker niet meer dan 100.000; dat is 2% van de toenmalige Belgische bevolking; 4,3% van de actieve bevolking en 1/10 van de industriële populatie. Daarenboven werden deze arbeiders gerecruteerd voor een deel uit de geschoolde ambachtelijke wereld, uit de reservelegers ongschoolden, die in de toenmalige steden overvloedig aanwezig waren en voor een deel uit rurale werkers. Deze laatste groep is zelfs bij benadering niet te berekenen. De Gentse katoenindustrie recruteerde vooral uit die vlottende massa van ongeschoolden die van dag tot dag leefden. Korte perioden van hoge lonen in de aanvangsperiode wijzen op een spanning op de arbeidsmarkt. Zeker weet men dat met de invoering van de mechanische weverij een relatief groot aantal rurale thuiswerkers uit Oost-Vlaanderen aangetrokken werden. De Voortmandossiers bevestigen onomstotelijk de autochtoniteit van de Gentse katoenarbeiders en tonen overigens aan dat dit fenomeen nog toenam in de loop van de XIXde eeuw. In Verviers lagen de zaken duidelijk anders. In de periode 1806-1845 vermeerderde het aantal immigranten van 3.667 tot 11.749 en nam hun aandeel in de totale bevolking toe van 34,22 tot 51,67%. Zij kwamen van het platteland. Voor wat betreft de metaalindustrie in de meeste Waalse centra zijn alle auteurs het erover eens, dat deze heeft kunnen putten uit een overvloed van beschikbare gekwalificeerde ambachtlieden. De steenkoolnijverheid was over vele tientallen gemeenten van het Waalse platteland verspreid. Zij veroorzaakte in die eerste helft van de XIXde eeuw een zeer omvangrijke beroepsmobiliteit. Over de geografische mobiliteit is zo goed als niets geweten. Men veronderstelt dat er immigranten kwamen vanuit het Noordfranse platteland en een zeker aantal vanuit het Vlaamse platteland. Daarenboven wijst men op interne mobiliteit tussen de reeds geïndustrialiseerde gebieden van het Waalse gewest. De steenkoolmijnen lagen echter in het platteland en de band ermee was zeer sterk. Hierdoor was het voor de mijnwerkers nog steeds mogelijk om te blijven boeren op hun eigen stukje land. Tot 1900 namen de Belgische mijnwerkers ieder jaar enige tijd vrij, en als dat nodig was door middel van een jaarlijkse aardappelstaking om op hun akkers te kunnen werken.

Als besluit voor de eerste vier decennia van de XIXde eeuw kan

gesteld worden dat het traditionele agrarische systeem grotendeels verstoken bleef van de langzaam toenemende opdringerigheid van de markt. De ontwikkeling van spoorwegen en stoomschepen was nog maar juist begonnen. Daarenboven had de industriële concurrentie nog maar nauwelijks vat gekregen op de talrijke dorpsambachten en de huisnijverheid. Het zou echter snel en dramatisch veranderen in die sectoren die nu door de nijverheidskapitalistische organisatie zouden aangetast worden.

In Ierland had de Engelse mercantilistische politiek dat vleugje industrie vernietigd dat een integrerend bestanddeel was geweest van het agrarisch systeem. Hierdoor werd de bevolking van kleine pachters verplicht zich te beperken tot het voeren van een keuterbedrijf waarvoor een maximale pacht moest betaald worden aan stedse en buitenlandse grondbezitters. In plaats van soelaas bracht de aardappel een verdere opsplitsing van de grond, een grote bevolkingstoename en een volledige afhankelijkheid van de louter schommelende fortuin van de oogst. De ramp gebeurde met de slechte oogsten en de gewasziekten vanaf 1845. In vijf jaar tijd, nl. van 1846 tot 1851 stierf 1/8 van de bevolking en een ander achtste emigreerde.

Ook het eindpunt van de proto-industriële ontwikkeling van Vlaanderen was met wiskundige zekerheid te voorspellen. De uitbuiting van de rurale arbeider door de belangengemeenschap van commercieel kapitaal en grondbezit had tot zo'n technologische achterstand geleid dat een politiek van de laagst mogelijke lonen zelfs niet meer in staat was om te concurreren met de produkten van de gemechaniseerde spinmolens. Door de vernietiging van de spinactiviteit, de belangrijkste tewerkstellingsfactor in de huisnijverheid — immers de linnennijverheid slorpte 85% op van de totale vrouwenarbeid, die in deze gewesten fenomenaal hoog was — werd het complementair inkomen van tienduizenden op een steeds kleiner lapje grond teruggedreven keuters en dagloners afgenomen.

In de onlangs verschenen synthese van de Belgische Industriële Revolutie wordt samengevat wat in heel wat werken aangetoond was geworden : gekoppeld aan de linnen- en landbouwcrisis van Vlaanderen veroorzaakte de Industriële Revolutie een enorme en bruuske definitieve, week- en dagverplaatsing van de rurale arbeiders, naar de steden Brussel en Antwerpen. Alhoewel de gevolgen en meer in het bijzonder de definitieve migratie niet moeten onderschat worden lijkt het me toch broodnodig de draagwijdte van de gebeurtenissen zo precies mogelijk te evalueren.

Het aandeel van de beide Vlaanderen in de totale Belgische bevolking daalt en blijft dalen in de periode van 1840 tot 1910 van ca. 33 tot ca. 27%. Dat verlies moet hoofdzakelijk toegeschreven worden aan definitieve uitwijking. Vanaf 1840 verliezen Oost- en West-Vlaanderen per jaar ieder gemiddeld 2500 eenheden. Het is een relatief eenparige beweging. In de periode 1846-1856 verloren Oost- en West-Vlaanderen respectievelijk 30.978 en 20.376 uitwijkingen, in de daaropvolgende tien jaar 30.117 en 26.626. Wat betekenen deze cijfers nu? In de eerste vijf jaar, nl. van 1846 tot 1851 verliest Vlaanderen 1,80% van haar bevolking in 1846. In vergelijking met het verlies van de provincies Limburg, Luxemburg en Namen lag het een vleugje hoger; nl. 3/10 van 1%, maar het lag vele malen beneden de 12% die Ierland in diezelfde periode registreerde. En zo wij de verliezen voor de periode 1846-1866 ten overstaan van het bevolkingscijfer van 1846 berekenen dan is het resultaat nog opmerkelijker, want in die periode verloor de groep Limburg-Luxemburg-Namen proportioneel meer uitwijkingen dan de beide Vlaanderen; nl. 8,42 tegenover 7,53%. Er was ook interne mobiliteit, trek naar de steden van de eigen provincie, maar ook mobiliteit tussen de rurale gemeenten onderling. De Vlaamse steden hebben blijkbaar weinig aantrekkingskracht uitgeoefend op de eigen plattelandsbevolking. De kleinere steden waren niet opgebouwd rond een autonome economische activiteit en vormden eerder het verlengde van de rurale bezigheden. En Gent, de meest industriële stad van gans België haalde van alle Belgische grootsteden, op uitzondering van Antwerpen in de periode van 1846 tot 1866, de laagste percentages elders geboren inwoners in gans de tweede helft van de XIXde eeuw.

Daarenboven was de evolutie van de textielstad op dat vlak eerder dalend dan stijgend: in 1866 was 34% van de stedelijke inwoners niet in de stad geboren, in 1900 32%; Luik bleef grosso modo 41% aanhouden; voor Antwerpen zijn de percentages respectievelijk 31 en 43%, voor Brussel 44 en 51%. Nog opmerkelijker en wat nooit onder de aandacht werd gebracht, is de samenstelling naar herkomst van de bevolking van de landelijke gemeenten. De daling van het algemeen percentage van het Rijk met betrekking tot de autochtoniteit van 70,21% in 1846 tot 61,29% in 1910 moet niet alleen toegeschreven worden aan de plattelandsvlucht. Maar ook en vooral aan de interne mobiliteit tussen de landelijke gemeenten. Een vrij groot aantal ervan boekten een gelijklopend of zelfs veel hoger percentage niet-autochtonen dan bijvoorbeeld de stad Gent: een steekproef in het

arrondissement Aalst wees uit dat ca. 6 op 16 gemeenten in die situatie verkeerden.

Hoe heeft Vlaanderen dan in de eerste decennia n1 1845 de gevoelige reductie van de inkomens beantwoord ? Toename van de sterfte, daling van het geboortecijfer en honger zijn de drastische oplossingen van de eerste rampjaren. Alhoewel definitieve uitwijking vooral een oplossing was voor de stedelijke arbeiders en niet voor de rurale, die in de eerste plaats zochten naar een onontbeerlijk complement van hun inkomen uit het lapje grond, week toch een gedeelte van de hongerende plattelandsbevolking uit, vooral naar de textielcentra van Noord-Frankrijk, waar het Vlaamse element een substantieel deel ging uitmaken van stedelijke bevolkingen zoals deze van Roubaix en Lille, waar daarenboven nog een omvangrijk deel van de industriële arbeid in de verdere loop van de XIXde eeuw in huisnijverheid georganiseerd bleef. Maar de definitieve emigratie was maar een gedeeltelijke en beperkte oplossing voor het verlies van de meer dan 100.000 werkplaatsen in de periode 1846-1866. Er is vooral een terugkeer naar de landbouw. Niet alleen nam de versnippering van de grond in deze periode nog toe, maar ook de effectieven werkzaam in de agrarische sector vermeerderden, nl. met 34.388 eenheden.

Deze terugkeer was volledig in tegenspraak met de economische veronderstellingen, die eerder een vermindering van de landbouw-effectieven hadden verwacht ten voordele van de industriële en dienstensector. Deze terugkeer naar de landbouw heeft zich op twee manieren voorgedaan. Vermits vaststaat dat in Vlaanderen per ha. meer en meer arbeid werd gepresteerd, betekende dit een vermeerdering van de aangewende werkkrachten in de eigen landbouw, vooral dan in de provincie West-Vlaanderen. Het belangrijkste aandeel in die stijging van de agrarische beroepsbevolking moet echter toegeschreven worden aan de seizoenemigratie naar Henegouwen en Frankrijk. Deze exclusieve mannenarbeid vervulde tot op zekere hoogte dezelfde functie als de huisnijverheid van voorheen. Deze soort mobiliteit was reeds lang gekend onder meer in Frankrijk, Noordwest-Duitsland en andere kleinere regio's. Deze arbeid was het enige middel om het lapje grond te behouden en om volledige proletarisatie tegen te gaan. Het weinige voedsel dat de kleine uitbating opracht liet vrouw en kinderen toe rond te komen. Een andere armoedeoplossing was de toename van het kantwerk. Volgens de officiële tellingen steeg het aantal kantwerksters van 49.000 tot ca. 62.400. Weliswaar hief deze toename de sterke daling van de vrouwenarbeid

niet op, toch moet de toename veel groter geweest zijn dan uit de voorgaande cijfers blijkt; want het "Exposé de la situation du Royaume" signaleert 130.000 kantwerksters in 1860. Dit cijfer bevat zeer waarschijnlijk de bevolking van de talrijke kantscholen. In welke mate de toename van de handel met ca. 8.600 personen ondanks de demografische stagnatie en de stilstand van de stedelijke concentratie het gevolg was van de beroepsmobiliteit van de agrarische bevolking, kon niet uitgemaakt worden.

Uit het voorgaande blijkt duidelijk dat de plattelandsbevolking zich maximaal geweerd heeft tegen de inschakeling in een economisch systeem van toenemende vercommercialisering. Noch de aantrekkingskracht van de steden, noch de verbeterde transportmogelijkheden waren voldoende redenen om de plattelandsbewoner los te rukken van zijn grond, familie en woonplaats, om een andere stiel uit te oefenen, zich aan te passen aan nieuw werk, aan een nieuwe woonplaats en aan een totaal andere levenswijze in een ongekend milieu. Hij emigreerde alleen als het onmogelijk was ter plaatse zijn inkomen te verzekeren. Geen plattelandsbewoner gaf zijn hut, ploeg en schop op voor de charmes van het stedelijk leven en de verleiding van de industriële arbeid om af te dalen in de mijn, om zich op te sluiten in spinnerijen en weverijen en om te logeren in onhygiënische zakstegen en beluiken. Niets was karakteristieker dan de hardnekkige verbondenheid van de plattelandsbewoner met het stukje grond dat hij steeds bewerkt en bewoond had.

De landbouwcrisis van de tachtiger jaren zal opnieuw die weerstand uitlokken. Wel werd een hele reeks van complementaire inkomens verder volledig afgetakeld; maar één bepaald aanvullend inkomen bleef bestaan en werd zelfs gestimuleerd. Want alhoewel steeds meer economische sectoren in de greep kwamen van het industriële kapitalisme en grote contingenten arbeiders uitweken naar de steden en industriële centra, werd de betekenis van het platteland in deze periode veel groter. Het voortbestaan ervan werd nu verdedigd door hen die een uitgebuite arbeidersklasse hadden gecreëerd, die met anarchie en revolutie de bestaande maatschappelijke orde dreigde te ontwrichten.

Bij de aanvang van het vierde kwart van de XIXde eeuw bestonden er in België nog allerlei vormen van een aanvullend inkomen. Er waren nog streken in België waar het middeleeuwse stelsel van gemeenschappelijke gebruiksrechten op de gemene gronden werkzaam was. Het grootste deel van de gemeenten van het arrondissement

Neufchâteau werd gekenmerkt door een perfect evenwicht tussen de benodigde produkten en de plaatselijke opbrengsten. De rechten van de dorpsgemeenschappen op de uitgestrekte bossen, die volgens een oeroud rotatiestelsel ieder jaar gedeeltelijk gerooid en herbeboost werden vormden een belangrijk inkomen van de bevolking. Het verzekerde de stabiliteit van deze dorpsgemeenschappen, waar extreme armoede even onbekend was als extreme rijkdom. Nog steeds bestond aan de vooravond van de grote landbouwcrisis een bonte verzameling van huisnijverheden op het platteland. In de omstreken van Luik en aan de boorden van de Samber was er nog de spijkermakerij, die nog aan enkele duizenden een inkomen verschafte in het stille seizoen. Nog in 1878 verkeerde de strovlechterij in de vallei van de Geer in volle bloei. Deze huisnijverheid leverde werk aan praktisch gans de bevolking van 20 gemeenten. In 1884 waren er nog 4.000 strohoedenmakers en 40.000 vlechters en vlechtsters. Het was een volledige jaartaak voor de kinderen, meisjes en vrouwen en een wintertaak voor de mannen. In 1896 waren er nog altijd 12.174 thuiswerkende vlaswevers tegenover 7.819 fabriekswevers. Er was nog de wapensmederij, het kantwerk, het vellenploten, de klompenmakerij en vele andere bedrijvigheden, waarover wij geen weet hebben, want de rurale bevolking sprak en spreekt er niet over omdat deze taken een integrerend deel uitmaakten van de landarbeid. In de loop van het laatste kwart van de XIXde eeuw werden de meeste finaal aangetast en op het einde van die eeuw was er alleen nog maar een schaduw van over.

Toch durven wij veronderstellen dat de verdere zoal niet economische dan toch politieke aftakeling van het platteland voorlopig werd tot staan gebracht. Het is wellicht niet zo verwonderlijk dat juist in deze periode van de doorbraak van het socialisme, van de strijd voor het algemeen stemrecht en van de snel dalende betekenis van het agrarisch produkt in de totale produktie, dat platteland zich zo duidelijk als maatschappelijke kracht ging manifesteren. Deze hervonden kracht steunde enerzijds op oude, anderzijds op vernieuwde structuren.

In België dat tot de meest geïndustrialiseerde en ontwikkelde landen behoorde, bleef de kleine uitbating haast onaantastbaar. Wel was er in de periode 1880-1895 een daling van de uitbatingen van 0,50 ha tot 2 ha, maar deze overtroffen in absolute cijfers nog altijd de exploitaties van 2 ha en meer, terwijl de dwerguitbatingen van 1/2 ha en minder ongeveer status quo bleven en ca. 55% uitmaakten

van het totaal aantal exploitaties. Hierbij moet in rekening gebracht worden dat de landbouwtelling van 1880 het aantal bedrijven overschat heeft, zodat de dalende trend van de kleine bedrijven minimaal moet geweest zijn.

De landbouw werd steeds duidelijker in twee groepen verdeeld. De eerste groep werd beheerst door de nationale en de internationale markt, de andere bleef daar voor een deel onafhankelijk van. De tweede groep kocht en verkocht ook en was niet autarkisch, maar een groot deel van de opbrengst werd op de uitbating zelf en binnen de enge grenzen van een plaatselijk ruilstelsel verbruikt. In zoveel gebieden konden zij immers de naastbijliggende kleine steden van het benodigde voedsel voorzien. Opnieuw werden de verwachtingen van de liberale economen niet ingelost. Onaangetast bleef ook het lapje grond van de seizoenarbeider en vooral dat van de week- en dagimmigrant, het nieuwe steunpunt van het platteland. België was het eerste land dat zó vroeg en zó volledig in vergelijking met Engeland en Frankrijk het stelsel van de goedkope arbeidersabonnementen op de spoorwegen heeft ingevoerd. Het voorstel in het parlement was uitgegaan van Kervijn de Lettenhove, een rijk grootgrondbezitter uit Vlaanderen. De betekenis hiervan kan nauwelijks overschat worden. Op het einde van de XIXde eeuw had dit stelsel zo'n proporties aangenomen dat het van dan af kan gebruikt worden als graadmeter van de spanningen op de arbeidsmarkt. De arbeidersabonnementen waren niet zozeer een vorm van plattelandsvlucht dan wel een middel voor de plattelandsbevolking om te blijven, omdat men overtuigende redenen had. Uit de verdere ontwikkeling van de steden en de industriële centra kan afgeleid worden dat de nieuwe belangengroepen voorlopig hun pogingen (tot na W.O. II) gestaakt hebben om van de landbouw een industrie te maken. Zij hadden begrepen dat de plattelandsbewoners, tot welke sociale laag ze ook behoorden als verdedigers van bezit en grond de natuurlijke vijanden waren van revolutionaire denkbepelden die in de steden ontstonden. Met de snelle groei van de steden steeg derhalve de betekenis van het platteland als zodanig. Zij, die dan toch uitweken, moeten ingevolge de uiterste gereserveerdheid van de rurale bevolkingen tegenover de definitieve migratie zeer sterk gewogen hebben op de mentaliteit van de centra die zij vervoegden. Het hoeft dan ook geen verwondering te wekken dat heden nog grote regio's van Europa voor een belangrijk stuk gekenmerkt worden door een stuk plattelandsmentaliteit. Industriële en stedelijke centra als Gent, Brussel en Antwerpen hebben deze tegendruk niet kunnen neutraliseren.

BIBLIOGRAFIE

- AGULHON (H.), DESERT (G.), SPECKLIN (R.), *Histoire de la France rurale*, dl. 3, *Apogée et Crise de la Civilisation Paysanne, 1789-1914*, Parijs, Seuil, 1976.
- BALTHAZAR (H.), "Betrekkingen tussen het socialisme in Vlaanderen en Noord-Frankrijk (1870-1914)", *De Franse Nederlanden / Les Pays-Bas français*, Jaarboek — Annales, Stichting Ons Erfdeel, 1979, pp. 11-29.
- BUBLOT (G.), *La production agricole belge. Etude économique séculaire*, Leuven en Parijs, Nauwelaerts, 1957.
- COPPEJANS-DESMEDT (H.), "Het land van Waas in de XIXde eeuw. Van "autarkische" regio naar geïntegreerd Belgisch gewest", *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, VIII, 1977, 1-2, pp. 53-77.
- CRAEYBECKX (J.), "Agrarisch bedrijf", in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. 12, 1977, pp. 20-33; dl. 13, 1978, pp. 12-17; pp. 226-227.
- ID., "Boeren 1844-1894", in *ibid.*, dl. 12, 1977, pp. 99-105.
- ID., "Boeren 1894-1914", in *ibid.*, dl. 13, pp. 286-293.
- ID., "De agrarische depressie van het einde der XIXde eeuw en de politieke strijd om de boeren", *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, IV, 1973, 1-2, pp. 191-230; V, 1974, 1-2, pp. 181-225.
- DE METSENAERE (M.), "Migraties in de gemeente Sint-Joost-ten-Node in het midden van de negentiende eeuw : methodologische inleiding tot de studie van de groei en de verfransing van de Brusselse agglomeratie", *Taal en Sociale Integratie*, I, 1978, pp. 81-152.
- DHONDT (J.), "Notes sur les ouvriers industriels gantois à l'époque française", in *Revue du Nord*, XXXVI, 1954, 142, pp. 309-324.
- GADISSEUR (J.), "Contribution à l'étude de la production agricole en Belgique de 1846 à 1913", *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, IV, 1973, 1-2, pp. 1-48.
- GEORGE (P.), *Précis de géographie urbaine*, Parijs, Presses Universitaires de France, 1964.
- HOBBSAWM (E.J.), *De tijd van de revolutie 1789-1848*, Amsterdam, Meulenhoff, 1980.
- HOBBSAWM (E.J.), *De tijd van het kapitaal 1848-1878*, Amsterdam, Meulenhoff, 1979.
- JACQUEMYNS (G.), *Histoire de la crise économique des Flandres, 1845-1850* (Mémoires couronnés de l'Académie royale de Belgique), Brussel, 1929.
- LEBRUN (P.), BRUWIER (M.), DHONDT (J.), HANSOTTE (G.), *Essai sur la révolution industrielle en Belgique 1770-1847*, Brussel, Paleis der Academiën, 1979.
- LIS (C.), SOLY (H.), *Armoede en kapitalisme in pre-industrieel Europa*, Antwerpen-Amsterdam, Standaard Wetenschappelijke Uitgeverij, 1980.
- ROMEIN (J.), "Urbi et orbi Stad en platteland", in ID., *Op het breukvlak van twee eeuwen. De Westerse wereld rond 1900*, Amsterdam, Em. Querido's Uitgeverij B.V., 1976, pp. 244-264.

Jos DE BELDER

- SCHOLLIERS (P.), AVONDTS (G.), "Herkomst, huisvesting, arbeids- en levensomstandigheden van de werkkrachten van het bedrijf A. Voortman — N.V. Texas", Dossier 6 in *De Gentse textielarbeiders in de 19de en 20ste eeuw*, Centrum voor Hedendaagse Sociale Geschiedenis, Vrije Universiteit Brussel, 1977.
- SLICHER VAN BATH (B.H.), *De agrarische geschiedenis van West-Europa*, Utrecht-Antwerpen, Het Spectrum, 1962.
- VANDENBROEKE (Chr.), "Prospektus van het historisch-demografisch onderzoek in Vlaanderen", in *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis "Société d'Emulation" te Brugge*, CXIII, 1976, pp. 1-85.
- VANDERVELDE (E.), *La propriété foncière en Belgique*, Parijs, Schleicher Frères, 1900.
- VANDERVELDE (E.), *L'exode rural et le retour aux champs*, Parijs, Allan, 1910.
- VERHAEGEN (B.), *Contribution à l'histoire économique des Flandres*, 2 dln., Leuven en Parijs, Nauwelaerts, 1961.
- WHITE (P.), WOODS (R.), *The geographical impact of migration*, Londen en New York, Longman, 1980.

Dr. Jos DE BELDER
Seminarie Nieuwste Geschiedenis
R.U.G.
Blandijnberg 2, 9000 Gent

DE REKRUTERING VAN DE BRUSSELSE BEVOLKING OP BASIS VAN DE TELLING VAN HET JAAR XI

door

Robert BRUYNINCKX

en

Machteld DE METSENAERE (*)

V.U.B. — Geschiedenis

1. INLEIDING

Dit artikel resulteert uit de eerste, nog partiële resultaten van een onderzoek naar het taalgebruik te Brussel op basis van de telling van het jaar XI (1803). Ofschoon de analyse van deze telling nog in een beginstadium verkeert, achten wij de eerste resultaten toch voldoende belangwekkend om publicatie ervan te verantwoorden.

Tot nu toe bleef onderzoek naar het taalgebruik op basis van demografische en socio-economische gegevens meestal beperkt tot de tweede helft van de 19de eeuw, periode van de grote trek naar de stad en tevens periode van het eerste degelijk statistisch materiaal.

Toch was een onderzoek naar de geografische — en dus linguïstische — rekrutering (1) noodzakelijk voor het begin van de 19de

(*) R. Bruyninckx nam het verzamelen en verwerken van de cijfergegevens voor zijn rekening. Het artikel is van de hand van M. De Metsenaere.

Wij stellen er prijs op hierbij onze meest oprechte dank te betuigen aan Marc Bergmans voor zijn gedetailleerde commentaar op de eerste versie van dit artikel.

(1) Voor een verder uitdiepen van deze benaderingswijze (historisch-linguïstisch onderzoek via analyse van demografische en sociale gegevens) en van de hiermee verbonden problematiek, verwijzen we naar het artikel van M. De Metsenaere, "Migraties in de gemeente Sint-Joost-ten-Node in het midden van de negentiende eeuw : methodologische inleiding tot de studie van de groei en de verfransing van de Brusselse agglomeratie", *Taal en Sociale Integratie*, 1, VUB, 1978, pp. 81-152.

eeuw, niet in het minst omdat de interpretatie van resultaten uit vroegere studies een grondiger kennis vereiste van het Brussel omstreeks 1800. Het feit dat tellingsregisters beschikbaar waren in het stadsarchief van Brussel en dat deze al het onderwerp vormden van de licentiethesis van R. Bruyninckx (2), vergemakkelijkten de verwezenlijking van ons opzet.

De telling van het jaar XI werd uitgevoerd in opdracht van prefect Doulcet-Pontécoulant ten einde de financiële en materiële mogelijkheden van de Brusselaars te meten m.b.t. dienstname in de Garde Nationale (3). Via deze telling hoopte men immers niet alleen alle voor militaire dienst geschikte inwoners te registreren, maar tevens hun bezittingen te schatten ten einde een persoonlijke belasting in te stellen om de uitgaven voor deze Garde Nationale te dekken (4). Dit verklaart waarom er, naast de traditionele demografische en sociale gegevens (zoals geboorteplaats en -datum en beroep), ook informatie werd opgetekend omtrent de beschikbare plaatsen om militairen te logeren en paarden te stallen, het aantal karren en paarden, het aantal deuren en vensters. De mannelijke getelden tussen 16 en 60 jaar, die in aanmerking kwamen voor militaire dienst, werden daarenboven ondergebracht in de categorieën "indigent - peu aisé - aisé - riche" (5).

De telling bevat dus een uitvoerige reeks gegevens, waarvan wij ons in deze eerste bewerking beperkten tot de notities betreffende geboorteplaats en beroep (*). Wij zijn ons terdege bewust van de grote gebreken die deze telling kan vertonen, alleen al omwille van haar mogelijke financiële en militaire implicaties voor de bevolking. Ook

(*) Alle notities en tabellen hebben betrekking op de bevolking vanaf 12 jaar. Kinderen, jonger dan 12 jaar, werden niet in de tellingsregisters genoteerd. Slechts hun aantal per gezin werd vermeld.

(2) R. BRUYNINCKX, *Bijdrage tot de beroepsstructuur van en de inwijking naar de stad Brussel in de eerste helft van de XIXde eeuw*, Licentiaatsverhandeling RUG, 1959-1960.

(3) Stadsarchief Brussel (S.A.B.), *Régistre 1 aux procès-verbaux et délibérations des séances extra ordinaires du conseil municipal de Bruxelles, séance 16 nivôse an 11* (6.1.1803), folio 28.

(4) ID., *ib.*, *séance 3 frimaire an 11* (24.11.1802), folio's 53-54-55. S.A.B., *Recensements de 1795 à 1842. Instructions. Recensement an XI*, Rondschriften aan de politiecommissarissen van 23 germinal.

(5) S.A.B., *Régistre 1 aux procès-verbaux...*, *op.cit.*, *séance 3 frimaire an XI*, folio 54 : ofschoon gesteld werd dat "ce recensement comprendra pas les indigens", werden de armen toch aangeduid in de tellingsregisters.

de vaagheid van bepaalde vragen, de willekeur bij het beantwoorden en invullen hiervan nopen tot voorzichtigheid bij interpretatie (6). De rond de telling gevoerde briefwisseling laat trouwens vermoeden dat in sommige stadswijken onvolledig of foutief ingevulde formulieren vrij fekwent voorkwamen en dat de politiecommissarissen en hun tellingsagenten zich hier weinig aan gelegen lieten (7).

Het staat dus buiten kijf dat de resultaten van de telling niet schitteren door precisie en acribie; dat neemt niet weg dat ze voor ons doel — het schetsen van een benaderd situatiebeeld — best bruikbaar zijn.

In deze fase van het onderzoek was het niet mogelijk de totale stad in het onderzoek te betrekken, zodat wij opteeden voor de keuze van twee stadswijken, de 1ste en de 3de sectie.

De eerste sectie, gelegen tussen de Hallepoort en het Park en begrensd door de Hoogstraat, wordt door de telling van 1842 zowat als een uitzondering getypeerd. Terwijl de arbeiderswijken van de stad (zoals de 3de, 2de, 6de en delen van de overige secties) de meeste nederlandstaligen herbergden (8), viel de eerste sectie uit de toon door haar afwijkend linguïstisch beeld : een hoog percentage gesteunde armen, gekoppeld aan het hoogste percentage franstaligen van de gehele stad (9).

Getuigenissen van tijdgenoten bevestigen grosso modo dit taalbeeld voor de Franse periode : het gebruik van het Frans werd geassocieerd met de hoogstad (verblijf van adel en hof) en met de Hoogstraat. In de rest van de stad sprak en begreep men alleen Vlaams (10)

(6) Ook Doulcet-Pontécoulant merkte op dat hij bij het overlopen van de telling veel fouten had ontdekt. Zie : DOULCET-PONTECOULANT, "Essai sur la statistique générale du Département de la Dyle", *Folklore Brabançon*, nr. 186, juni 1970.

(7) S.A.B., *Recensements de 1795 à 1842. Instructions. Recensement an XI* : brief van politiecommissaris van 5de sectie aan adjunct-burgemeester (27 floréal an XI), brief van burgemeester aan commissaris van 2de sectie, brief van burgemeester aan commissaris van 3de sectie (18 prairial an XI).

(8) A. QUETELET, "Sur le recensement de la population de Bruxelles en 1842", *Bulletin de la Commission Centrale de Statistique*, I, 1843, pp. 27-163 : pp. 90-131.

(9) *Ib.*, id., pp. 84-89.

(10) Zo noteerde Doulcet-Pontécoulant dat "Très souvent aussi les deux langues se partagent les quartiers d'une même ville; à Bruxelles... le degré d'élévation où l'on se trouve dans cette ville... indique le langage dont on doit se servir : tous les habitants de la plaine jusqu'à mi-coteau ne parlent et n'entendent que le flamand, tous ceux de la partie supérieure ne s'expriment qu'en français".

Eén van onze motieven om de 3de sectie uit te kiezen steunde precies op het feit dat deze zowat de linguïstische tegenhanger vormde van de 1ste sectie : het was de armste en de meest nederlandstalige wijk in 1842 (11).

Men bedient zich graag van de eerste sectie om te beweren dat franstaligheid niet gebonden was aan bepaalde sociale groepen maar in alle lagen van de Brusselse bevolking voorkwam, dit tengevolge van een zgn. "spontane tweetaligheid", ontsproten uit het samenleven van twee taalgroepen in eenzelfde geografisch en sociaal territorium (12). Gaat deze argumentatie wel op ? Hoe was de verhouding tussen de taalgroepen in 1803 ? Wie waren de franstaligen ? Via volgende analyse pogen wij een tipje van deze — linguïstische — sluier op te lichten.

2. ANALYSE VAN DE GEOGRAFISCHE HERKOMST

De eerste reeks gegevens laat ons toe de geografische herkomst na te gaan op basis van de geboorteplaats.

Voor de eerste sectie geldt dat meer dan de helft van de bewoners in Brussel was geboren. De immigranten werden vooral gerekruteerd in de provincie Brabant (dit betrof 33,6% van alle immigranten). Het arrondissement Brussel (exclusief Brussel-stad) leverde meer dan de helft van de Brabanders. Binnen het arrondissement Brussel concentreerde het rekruteringsgebied zich in een straal van 15 à 20 km. rond de hoofdstad, waarbij vooral gemeenten als Ukkel, Sint-Gillis en El-

In : "Extrait du mémoire statistique du département de la Dyle. Adressé par le préfet au Ministre de l'Intérieur en l'an 10", *Almanach du département de la Dyle pour l'an XIII*, Bruxelles, 1805, p. 95.

Zie ook : Ch. OUDIETTE, *Description géographique et topographique du département de la Dyle en forme de dictionnaire*, Bruxelles, an VII, p. 28.

H. HASQUIN, "De demografische en sociale evolutie. Het begin van de verfransing. Langzame verfransing", in : J. STENGERS (ed.), *Brussel. Groei van een hoofdstad*, Antwerpen, 1979, pp. 130-145 : p. 144.

(11) A. QUETELET, *Sur le recensement...*, *op.cit.*, pp. 96-103.

(12) Cfr. E. GUBIN, "La situation des langues à Bruxelles au XIXe siècle à la lumière d'un examen critique des statistiques", *Taal en Sociale Integratie*, 1, VUB, 1978, pp. 33-79 : p. 53 en 60-61.

Telling jaar XI en rekrutering Brusselse bevolking

TABEL :

GEBOORTEPLAATS VAN DE BEWONERS VAN DE
1ste EN 3de SECTIE (%)

geboorteplaats	1ste wijk		3de wijk		
	aantal	%	aantal	%	
stad Brussel	4011	62.6	6038	69.2	
rest prov. Brabant	1214	15.9	1484	17.0	
- arr. Brussel	610	8.0	1095	12.5	
- arr. Leuven	206	2.7	298	3.4	
- arr. Nijvel	398	5.2	91	1.0	
prov. Antwerpen	199	2.6	266	3.0	
prov. Limburg	63	0.8	63	0.7	
prov. Oost-Vlaanderen	156	2.0	148	1.7	
prov. West-Vlaanderen	59	0.8	55	0.6	
prov. Henegouwen	678	8.9	184	2.1	
prov. Namen	223	2.9	51	0.6	
prov. Luik	155	2.0	71	0.8	
prov. Luxemburg	186	2.4	53	0.6	
Duitsland	126	1.6	32	0.4	
Frankrijk	353	4.6	106	1.2	
Nederland	84	1.1	66	0.7	
rest	66	0.9	28	0.3	
onbekend	49	0.6	85	1.0	
TOTAAL	Totaal	7622	100.0	8730	100.0

sene de grootste leveranciers vormden voor de 1ste wijk (13). Dat de richting waarin de rekrutering gebeurde, werd aangegeven door de ligging van de sectie, wordt nog duidelijker door het feit dat, naast het arrondissement Brussel, de arrondissementen Leuven, Nijvel, Charleroi en Mons de leveringsgebieden domineerden (14).

Zoals te verwachten neemt het aantal immigranten af met

(13) 324 bewoners van de 1ste sectie werden in één der gemeenten van de latere agglomeratie geboren. De sterkste inbreng kwam van : Ukkel : 81; Elsene : 49; Sint-Gillis : 37; Etterbeek : 27; Anderlecht : 21; Vorst : 18; Bosvoorde : 15; Molenbeek : 12; Woluwe : 11.

(14) De provincie Henegouwen leverde 678 migranten voor de eerste sectie. Daarvan kwamen er 181 (26.7%) uit het arrondissement Charleroi, 199 (29.3%) uit het arrondissement Bergen en 103 (15.2%) uit het arrondissement Thuin.

een stijgende afstand tussen geboorteplaats en metropool. Duidelijk is evenwel dat Frankrijk (vooral het Noorden) meer migranten leverde dan elk van de Belgische provincies, Brabant en Henegouwen uitgezonderd (15). De inbreng van de Oostvlaamse plattelandsbevolking dateert pas van na de crisis van 1846 (16).

Wat betreft de 3de sectie vallen eerst een paar parallellen op met de 1ste wijk. Het aandeel van de autochtone Brusselaars was hoog, zelfs hoger dan in de 1ste sectie (69%). Ook voor deze wijk werd het gros der migranten vooral op korte afstand gerekruteerd, namelijk in het omliggende platteland van het arrondissement Brussel, dat de geboorteplaats was van 41% der migranten. Hier echter bleken vooral de gemeenten rond Dilbeek en Sint-Pieters-Leeuw de sterkste leveranciers (17).

Ofschoon ook in de derde sectie de provincie Henegouwen nog een respectabel deel van migranten aanbracht, bleek hier de aanbreng vanuit Antwerpen (de arrondissementen Antwerpen en Mechelen) te overwegen (18).

(15) Voor de sociaal-economische situatie in het Franse département du Nord, zie : C. LIS-H. SOLY, *Armoede en kapitalisme in pre-industrieel Europa*, Antwerpen, 1980, p. 176.

(16) Cfr. P. VAN DEN EECKHOUT, *Determinanten van het 19de-eeuws sociaal-economisch leven te Brussel. Hun betekenis voor de laagste bevolgingsklassen*, Brussel, VUB, onuitgegeven doktoraatsverhandeling, 1980, deel 2, pp. 70-75.

(17) Binnen de 19 gemeenten waren vooral de aan de derde sectie grenzende gemeenten de geboorteplaats van migranten : Anderlecht (80), Molenbeek (37) en, in mindere mate, Ukkel (46), Laken (31), Elsene (27), Woluwe (24), Sint Gillis (22), Watermaal-Bosvoorde (21), Jette (18), Neder Over Heembeek (17), Koekelberg (17), Haren (13), Schaarbeek (12), Vorst (12), Oudergem (11), Sint Joost (11). 421 bewoners van de derde wijk werden binnen de latere 19 geboren. 674 migranten werden in de rest van Vlaams-Brabant geboren. Hiervan was 30% afkomstig uit één der volgende gemeenten (eerste gordel aan de westkant van de agglomeratie) : Sint Maartens Bodegem, Dilbeek, Schepdaal, Itterbeek, Wezembeek, Sint-Pieters-Leeuw, Ruisbroek, Drogenbos, Bekkerzeel, Kobbegem, Hamme, Relegem, Zellik, Groot Bijgaarden.

(18) Van alle Antwerpse migranten werd 45% in het arrondissement Antwerpen en 39% in het arrondissement Mechelen geboren.

TABEL :

VERHOUDING RURALE-STEDELIJKE HERKOMST, PER PROVINCIE

Provincie	1ste wijk		3de wijk	
	stad	plattel.	stad	plattel.
Brabant	245	959	244	1240
Antwerpen	140	59	170	96
Oost-Vlaanderen	122	34	121	27
Henegouwen	411	262	113	70
Namen	110	113	31	20
Luik	82	73	53	18
Limburg	25	32	37	25
West-Vlaanderen	42	17	37	18
Luxemburg	19	75	6	5
Totaal	1196	1624	812	1519
in %	42.4	57.6	34.8	65.2

(Opgesteld op basis van : M. DE METSENAERE, "Taalkaart van België (1846-1866-1880), in : *Taal en Sociale Integratie*, 2, VUB, Brussel, 1979, pp. 41-75).

De reeds geciteerde verschillen in rekrutering verklaren ook ten dele waarom we verschillen noteren tussen beide wijken m.b.t. rurale en stedelijke afkomst : de 3de sectie betrok zo'n 65% van haar Belgische immigranten van het platteland, tegenover 58% in de eerste sectie. In de derde sectie is hiervoor het overwicht van het rurale arrondissement Brussel verantwoordelijk (19). In de overige arrondissementen primeerde een stedelijke afkomst. (Dit gold voor de arrondissementen Leuven, Mons, Namen, Luik...). Slechts de arrondissementen Nijvel en — in mindere mate — Charleroi zonden een overwegend rurale bevolking naar Brussel (20).

(19) Aandeel van de plattelandsbevolking onder de geïmmigreerde Brabanders :

Geboorteplaats	1ste sectie		3de sectie	
	plattel.	totaal	plattel.	totaal
arr. Nijvel	274	399	68	91
arr. Leuven	97	199	140	298
arr. Brussel	581	600	1032	1095

(20) Ter illustratie : inbreng van de plattelandsbevolking in het totaal aantal migranten voor de eerste sectie, per arrondissement : LUIK : Hoei 14 (21); Luik : 25 (67); Verviers : 8 (40); Waremme : 21 (22). NAMEN : Dinant : 15

TABEL :

GEBOORTEPLAATS DER IMMIGRANTEN VOLGENS
LINGUISTISCHE INDELING

	1ste wijk		3de wijk	
	aantal	%	aantal	%
Vlaanderen en Nederland	1399	38.7	1991	73.9
Wallonië en Frankrijk	2014	55.8	556	20.6
Duitsland	126	3.5	32	1.2
onbekend-rest	72	2.0	113	4.2
Totaal	3611	100.0	2692	100.0

In de vergelijking tussen de beide sekties is echter de meest opvallende vaststelling dat het aandeel van de Waalse provincies en Frankrijk veel sterker woog in de eerste sectie : 56% van alle migranten werd in franstalig gebied geboren; 39% was van Vlaamse afkomst. In de derde sectie daarentegen was 74% afkomstig uit Vlaanderen of Nederland. Walen en Fransen scoorden hier slechts 21%.

Het franstalig karakter van de 1ste sectie was dus het resultaat van een duidelijk Waalse inwijking. De verhouding Walen-Vlamingen weerspiegelt zich trouwens in de latere taalverhoudingen binnen de sectie (21). In deze kontekst kan er dus moeilijk sprake zijn van een verfransingsproces in de loop van de eerste helft van de 19de eeuw, veeleer van een vrij stabiel taalbeeld, waarvan de verhoudingen bepaald werden door Waalse immigratie.

(23); Namen : 54 (154); Philippeville : 36 (38). LUXEMBURG : Aarlen : 6 (7); Bastogne : 9 (15); Marche : 2 (6); Neufchateau : 21 (27); Virton : 1 (13). WEST-VLAANDEREN : Diksmuide : 0 (0); Veurne : 0 (2); Oostende : 3 (9); Roeselare : 0 (0); Tielt : 1 (2); Brugge : 3 (27); Kortrijk : 4 (8); Ieper : 2 (9). OOST-VLAANDEREN : Aalst : 8 (42); Eeklo : 5 (5); Gent : 9 (74); Sint-Niklaas : 4 (15); Dendermonde : 2 (10); Oudenaarde : 2 (6). ANTWERPEN : Antwerpen : 21 (98); Mechelen : 13 (67); Turnhout : 19 (28). LIMBURG : Hasselt : 18 (33); Maaseik : 5 (8); Tongeren : 6 (13). HENEGOUWEN : Ath : 19 (62); Charleroi : 92 (164); Bergen : 45 (198); Thuin : 67 (94); Soignies : 9 (60); Doornik : 10 (67).

(21) Cfr. A. QUETELET, op.cit., pp. 84-89.

Taalverhoudingen in de eerste sectie in 1842 : franstaligen : 62.5%, nederlandstaligen : 35.5%.

Telling jaar XI en rekrutering Brusselse bevolking

De derde sectie daarentegen telde in het midden van de 19de eeuw minder franstaligen dan de Waalse immigratie ein 1803 liet vermoeden (22). De verklaring dient gezocht in een gewijzigde geografische rekrutering en/of een overwicht van Vlaamstaligen binnen de sterke groep autochtonen.

3. ANALYSE VAN DE BEROEPSSTRUCTUUR

Een tweede reeks gegevens betreft de socio-professionele samenstelling van de bevolking. Daar we in deze fase van ons onderzoek nog niet toe kwamen aan een gedetailleerde socio-economische analyse, beperkten we ons tot een ruwe opdeling. In de hierna volgende tabellen hielden we ook rekening met de geboorteplaats.

TABEL :

ANALYSE VAN DE BEROEPSSTRUCTUUR NGL.
GEBORTEPLAATS (%)

1ste wijk	land- bouw	nijver- heid	handel	bedien- den	vrije ber.	rente- niers	dienst- boden	daglo- ners	zon- der b.	Varia
stad Brussel	39.4	54.9	35.3	52.1	46.3	45.9	14.1	56.9	68.2	29.1
rest arr. Brussel	30.3	5.9	19.4	2.4	2.7	5.3	16.6	8.2	6.0	12.6
arr. Leuven		2.1	3.3	2.2	3.3	4.1	4.0	2.7	2.7	3.5
arr. Nijvel		5.7	6.5	3.2	2.0	5.3	9.6	5.1	3.0	4.0
prov. Brabant	30.3	13.7	29.2	7.8	8.0	14.7	30.2	16.0	11.7	20.1
Antwerpen	6.1	2.6	2.7	2.6	4.0	3.4	2.9	2.5	1.6	9.0
Limburg	3.0	0.9	1.0	0.6	1.3	0.2	1.9	0.7	0.4	0.5
Oost-Vlaanderen	6.1	1.6	1.4	2.0	4.0	2.8	2.3	1.9	2.1	2.5
West-Vlaanderen		0.4	0.6	1.0	0.7	2.4	0.4	0.6	1.0	1.0
Henegouwen	3.0	11.0	9.4	7.0	12.1	8.3	15.4	7.5	3.4	15.1
Namen	3.0	2.6	3.9	2.6	4.0	2.8	6.0	2.7	1.9	2.5
Luik		3.0	2.3	1.6	2.0	1.7	4.2	2.4	0.4	1.0
Luxemb. en GH		1.1	2.9	2.8	2.7	2.4	4.4	2.5	1.6	1.0
Duitsland		1.1	0.6	0.6		2.6	2.3	0.9	0.7	2.0
Nederland		0.8	0.8	0.8		1.3	1.7	0.4	0.9	
Frankrijk		2.8	3.9	9.2	6.0	3.9		2.0	3.3	10.5
ontbekend	9.1	3.2	5.9	9.4	8.7	7.3		3.0	2.4	5.5
totaal	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

(22) ID., ib., pp. 96-103 : taalverhoudingen in de derde sectie in 1842 : franstaligen : 12.3%, nederlandstaligen : 87.0%.

TABEL :
RELATIEF BELANG VAN DE
BEROEPSGROEPEN (%)

landbouw	0.4
nijverheid (*)	34.6
handel	6.7
bedienden (**)	6.6
vrije beroepen	2.0
renteniers	7.0
dienstboden	6.9
dagloners	23.4
zonder beroep	8.8
varia	2.6
totaal	100.0

TABEL :
AANDEEL VAN MIGRANTEN
GEBOREN IN VLAANDEREN
EN NEDERLAND, PER
BEROEPSGROEP (%)

landbouw	75.0
nijverheid (*)	32.0
handel	45.1
bedienden (**)	24.3
vrije beroepen	30.0
renteniers	36.2
dienstboden	34.7
dagloners	39.5
zonder beroep	46.7
varia	41.1

(*) arbeiders, ambachtslui, fabrikanten
(**) bedienden, ambtenaren, onderwijzers...

TABEL :
ANALYSE VAN DE BEROEPSSTRUCTUUR NGL
GEBORTEPLAATS (%)

3de wijk	land- bouw	nijver- heid	handel	bedien- den	vrije ber.	rente- niers	dienst- boden	dag- loners	zon- der b.	Varia
stad Brussel	42.2	67.4	54.7	73.7	66.1	63.4	23.0	78.6	79.5	40.0
rest arr. Brussel	46.5	11.4	19.3	4.7	6.9	13.9	40.9	9.4	7.5	5.9
arr. Leuven	4.3	3.6	5.2	1.7	7.8	4.2	9.0	2.4	1.7	2.7
arr. Nijvel	0.	1.2	1.3	0.6	0	2.3	3.9	0.4	0.7	1.2
prov. Brabant	50.8	16.2	25.8	7.0	14.7	20.4	53.8	12.2	9.9	9.8
Antwerpen	1.6	3.8	4.2	1.7	4.3	3.2	5.5	2.6	0.7	2.7
Limburg	0.5	0.9	0.6	0.4	0	0.9	3.2	0.2	0.2	0
Oost-Vlaanderen	0	1.9	2.2	1.3	1.7	3.7	1.6	1.3	1.7	2.3
West-Vlaanderen	0	0.6	1.3	0.8	0	1.8	1.0	0.6	1.2	0.8
Henegouwen	1.1	2.8	2.3	2.8	5.2	1.4	2.8	1.1	2.2	1.6
Namen	0	0.7	1.1	1.3	0	0	0.6	0.2	0.2	1.6
Lulk	0	1.2	0.5	0.8	2.6	0.5	1.4	0.3	1.0	0.4
Luxemburg en GH	0	0.7	1.7	0.8	0	0	1.2	0.6	0.5	1.2
Duitsland	0.5	0.4	0.6	0.4	0	0.5	0	0.4	0.2	0.8
Nederland	0	0.9	0.9	0.4	1.7	0.5	1.2	0.6	0.2	1.6
Frankrijk	1.1	0.9	1.8	4.7	2.6	1.4	1.4	0.5	1.7	2.0
onbekend	2.2	1.4	2.1	2.1	0.9	2.3	3.0	0.5	0.7	34.9
totaal	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

TABEL :
RELATIEF BELANG VAN DE
BEROEPSGROEPEN (%)

landbouw	2.4
nijverheid	43.9
handel	11.7
bedienden	6.0
vrije beroepen	1.5
renteniers	2.6
dienstboden	6.3
dagloners	16.7
zonder beroep	5.3
varia	3.2
totaal	100.0

TABEL :
AANDEEL VAN MIGRANTEN,
GEBOREN IN VLAANDEREN EN
NEDERLAND, PER
BEROEPSGROEP (%)

landbouw	91.6
nijverheid	71.0
handel	74.5
bedienden	41.9
vrije beroepen	66.7
renteniers	77.2
dienstboden	81.2
dagloners	80.7
zonder beroep	64.7
varia	27.0
totaal	100.0

Vergelijken we eerst de sociale verhoudingen binnen de secties. In beide wijken woog de sector "nijverheid" het zwaarste door. De 3de sectie overschreed trouwens het gemiddelde van de stad (38%) (23). De sector "handel", waarin leurers en kleinhandelaars overwegen, was sterk vertegenwoordigd in de derde sectie. Dit was zeker niet in kontradiktie met het proletarisch beeld van deze wijk : de handelaars bewoonden dat deel van de sectie, dat aan de 8ste wijk grensde, van de Graanmarkt naar het Centrum toe (24).

In de eerste sectie springt het relatief groter gewicht van bedienden, renteniers en vrije beroepen in het oog : deze concentreerden zich in het hoger gelegen deel van de 1ste sectie, rond de Zavel, gedeelte dat aanleunde bij de rijke 7de wijk.

In hoeverre verschilde de geografische rekrutering naargelang de beroepsgroep ? Beschouwen we het aandeel van de autochtonen binnen elke economische groep, dan bemerken we dat de geledingen "dagloners", "personen zonder beroep" en "nijverheid" het minst open stonden voor immigranten. Bij de personen zonder beroep is dit te verklaren door het overwicht van kinderen (geboren te Brussel uit geïmmigreerde ouders) in deze categorie.

(23) R. BRUYNINCKX, *Bijdrage tot...*, op.cit., p. 61. (In %) : nijverheid : 37.6; zonder beroep : 19.1; dagloners : 15.3; handel : 10.0; dienstpersoneel : 9.0; ambtenaren : 3.8; vrije beroepen : 3.7; landbouw : 1.0.

(24) A. QUETELET, *op.cit.*, pp. 96-103.

Het niet-toegankelijk zijn van de industrie voor immigranten moet gedifferentieerd worden naargelang de verschillende sectoren.

TABEL :

AANDEEL VAN DE BRUSSELAARS BINNEN DE VERSCHILLENDE
NIJVERHEIDSTAKKEN

SECTOR	1ste wijk			3de wijk		
		%	totaal		%	totaal
leder	49	25.1	195	248	82.1	302
transport	17	21.0	81	33	51.6	64
metaal	103	55.4	186	173	75.5	229
bouw-mijn	94	37.4	251	187	70.6	265
voeding	34	30.3	112	158	50.0	316
hout	126	44.2	285	240	75.5	318
luxe	28	36.8	76	64	60.9	105
scheik. nijv.	1		7	3		8
papier/boek	44	62.8	70	97	71.8	135
textiel	934	69.7	1340	1044	64.6	1617
rest	7		11	73	85.9	85

Bovenstaande tabel toont dat in beide secties de onderafdelingen metaal, drukkerijen en textiel het sterkst door autochtonen bemand werden. Dit is niet te verwonderen als men weet dat deze sectoren geschoolde arbeidskrachten nodig hadden. Slechts migranten, opgeleid in andere stedelijke centra, konden hier in terecht (25). In de derde wijk is het aandeel van de autochtonen in alle sectoren hoog, wat gedeeltelijk kan verklaard worden door het grote gewicht van de Brusselaars in de totale bevolking van deze sectie.

Algemeen mogen we stellen dat vooral dienstboden, en verder landbouwers, handelaars, vrije beroepen, bedienden en renteniers de hoogste immigratiescores haalden. Op de dienstboden na richtte de inwijking zich dus tot de betere sociale klassen. Dit patroon zal grondig gewijzigd worden na de crisis van 1846, wanneer een arme plattelandsbevolking massaal haar toevlucht zoekt in de stad. Noteren we ook dat het inwijkingcijfer in de eerste sectie voor alle sociale groepen hoger lag dan in de derde sectie, ook bij beroepen die er minder vatbaar voor bleken te zijn. De immigratie richtte zich dus selectief

(25) Cfr. P. VAN DEN EECKHOUT, *op.cit.*, deel 2, pp. 269-273.

naar bepaalde secties. De eerste wijk blijkt daarvan een voorbeeld te zijn.

In de eerste sectie is het opvallend dat de gebieden van herkomst zich vooral concentreren in de arrondissementen Brussel, Bergen en Charleroi, ongeacht de sociale groep. Dit sluit niet uit dat er verschillen waren : landbouwers, handelaars, dienstboden werden vooral op het Brusselse platteland geboren. Ambachtslui en vrije beroepen daarentegen kwamen vooral uit Henegouwen en, in mindere mate, uit Namen. Opvallend is dat 19% van alle geïmmigreerde bedienden en ambtenaren in Frankrijk werd geboren. Dezelfde vaststelling maken we in de derde sectie (18%). Dat deze groep door Fransen en Walen gedomineerd werd, kan zich best verklaren door een volledig verfransde administratie, waarin de kennis van de Franse taal een conditio sine qua non was voor tewerkstelling en sociale promotie (26).

In de derde wijk werd de geboorteplaats iets duidelijker bepaald door de sociale groep waartoe de migranten behoorden : bedienden en vrije beroepen werden meer in Wallonië en Frankrijk geboren dan andere beroepsgroepen; dienstboden, dagloners, handelaars, renteniers werden in meerdere mate in het omringende Vlaamse platteland gerekruteerd.

Het feit dat de rekruteringsgebieden geconcentreerd waren in een drietal arrondissementen, kan al een aanwijzing leveren voor een mogelijke typering van deze migraties. Immers, het platteland van het arrondissement Brussel, het Nijvelse en het Henegouwse bevonden zich in de 2de helft van de 18de eeuw duidelijk in een overgangsfase, waarbij industrieel-ambachtelijke bezigheden de rurale activiteit begonnen te vervangen. Een bevolkingstoename, een versnippering van het grondbezit en hoge pacht prijzen creëerden een kwetsbare bevolkingsgroep van dagloners (27). Enkele mis-

(26) In de groep "bedienden" werd ook het onderwijzend personeel ondergebracht. In de eerste sectie werd 44% van deze leerkrachten in franstalig gebied geboren. Slechts 19% was uit Vlaanderen afkomstig.

Voor meer informatie m.b.t. de impakt van de franstaligen in deze groep en hun verfransende invloed op het Brusselse (lager) onderwijs, verwijzen we naar het artikel van A. BEHLING en M. DE METSENAERE, "De taalsituatie in het Lager Onderwijs te Brussel tijdens de Franse periode, 1795-1814", *Taal en Sociale Integratie*, 2, VUB, 1979, pp. 235-260.

(27) Zie P. VAN DEN EECKHOUT, *op.cit.*, deel 2, pp. 6-66; C. LIS en H. SOLY, *op.cit.*, pp. 159-257; F. VANHEMELRIJCK, "Pauperisme en misdadigheid in Brabant in de 18de eeuw", *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 1975, pp. 598-612.

oogsten en een hausse in de voedselprijzen (frequent in het laatste kwart van de 18de eeuw) waren voldoende om deze surplusbevolking naar de stad te drijven, te meer omdat hoger genoemde arrondissementen onvoldoende meerinkomsten te bieden hadden om het agrarisch inkomen aan te vullen. Dat andere streken, zoals het Leuvense, veel minder en in hoofdzaak stedelijke migranten leverden, kan in dezelfde optiek verklaard worden. De stedelijke centra, die daar de nijverheid concentreerden, werden in hun opvangmogelijkheden voor een surplusbevolking sterk beperkt door een negatieve economische evolutie (27). Emigreren naar Brussel bleek een resterende mogelijkheid.

De stad Brussel kon rond 1800 desalniettemin weinig aantrekkingskracht uitoefenen op migranten. Brussel had hen immers niets te bieden : de economische bloei die Brussel kende gedurende de 2de helft van de 18de eeuw, werd in het laatste decennium onderbroken wegens een permanente oorlogssituatie, wat zijn weerslag had op de bevolkingsevolutie en op de economische activiteit (28). Het aantal inwoners daalde naar het einde van de 18de eeuw toe en bereikte in 1803 nog niet het peil van het laatste kwart van de 18de eeuw (29). Brussel bezat evenmin een topnijverheid die voor eventuele immigranten als arbeidsopslorpend kon fungeren. De produktie was gericht op de lokale markt en op luxe-goederen (30). Dat vroeg gespecialiseerde arbeidskrachten en niet een ongeschoolde boerenbevolking. Dit verklaart trouwens het hoge percentage Brusselaars dat wij observeerden in sectoren als drukkerijen en textiel (31). Bovendien maakte de Franse inlijving een einde aan de hoofdstedelijke functie van Brussel, zodat de stad op het einde van de 18de eeuw een uittocht meemaakte van ambtenaren, hof en adel, ambassadeurs en

(28) Zie R. DE PEUTER, "De economische ontwikkeling", in : J. STEN-
GERS (ed.), *Brussel. Groei van een hoofdstad*, Antwerpen, 1979, pp. 116-129.

(29) 1784 : 74.427 inwoners, 1800 : 66.297 inwoners, 1803 : 72.105 in-
woners. In : A. QUETELET, op.cit., p. 34; H. HASQUIN, "La population de
l'agglomération bruxelloise du XVIIIe siècle", *Etudes sur le XVIIIe siècle*, IV,
Bruxelles au XVIIIe siècle, Bruxelles, 1977.

(30) Extrait du mémoire statistique..., op. cit.

(31) P. VAN DEN EECKHOUT, op.cit., deel 1, pp. 41-81.

Franse émigrés (32). De weerslag hiervan op de economische activiteit, gekoppeld aan een periode van graanschaarste in het laatste decennium van de 18de eeuw, maakten van Brussel nu niet precies een gedroomd toevluchtsoord voor immigranten. Uit al deze elementen blijkt dat het vooral afstotingsmechanismen op het platteland van herkomst waren, die de "migratiestroom" naar Brussel determineerden.

4. BESLUIT

Een eerste analyse van de telling van het jaar XI leidt tot de conclusie dat het taalbeeld van de 1ste en 3de sectie in hoge mate bepaald werd door de geografisch-linguïstische verhoudingen binnen de groep der migranten. Niet alleen werd de 3de wijk voor 75% door Vlaamse immigranten aangedaan, maar tevens waren de sociale tegenstellingen tussen beide immigranten-taalgroepen er iets meer uitgesproken.

De eerste sectie verdiende een uitzonderingsstatuut : franstalige afkomst domineerde er in 1803 in alle sociale groepen. Toch vonden we ook hier de grootste proportie Vlamingen in de groepen "dagloners", "handelaars" en "zonder beroep".

De taalverhoudingen in de eerste wijk, zoals wij die kennen uit de telling van 1842 (60% Walen tegenover 35% Vlamingen) resulteerden dus niet zozeer uit een zogenaamde "spontane tweetaligheid", leidend tot Franse eentaligheid. Veeleer lag de sterke Waalse immigratie aan de basis van dat — vrij stabiel — taalbeeld.

Drs. Machteld De Metsenaere
Centrum voor Interdisciplinair Onderzoek naar
de Brusselse Taaltoestanden
V.U.B.,
Pleinlaan 2, 1050 Brussel

(32) R. DE PEUTER, op.cit., en H. HASQUIN, *De demografische en sociale evolutie...*, op.cit.

**BRUSSEL OMSTREEKS 1830
ENKELE SOCIALE ASPECTEN**

door

Juul HANNES

en

M. DESPONTIN (*)

V.U.B. – Economische Wetenschappen

Voor een onderzoek van de economische en sociale situatie te Brussel omstreeks 1830 is behoorlijk wat bronnenmateriaal bewaard gebleven. Op dit ogenblik zijn lang niet alle beschikbare gegevens verwerkt en wat volgt is dan ook niet meer dan een bespreking van enkele voorlopige resultaten. Voor meer duidelijkheid moeten die dan wel even in een breder kader geplaatst worden.

In een kwantitatieve studie van de sociale structuren wordt in de eerste plaats gepoogd alle leden (individuen of gezinnen) te hiërarchiseren op basis van zo objectief mogelijke, d.i. overwegend materiële criteria. Vervolgens wordt gezocht naar middelen en/of kenmerken om groepen te omlijnen, bestaande uit personen die op een aantal essentieel geachte punten gelijkenissen vertonen en dus tevens volgens een aantal criteria duidelijk verschillen van leden van andere groepen. De verwachting bestaat dat als op deze wijze collectiviteiten of sociale categorieën kunnen omschreven worden, deze ook in hun collectieve gedragsuitingen als van elkaar verschillende groeperingen of sociale klassen zullen te onderscheiden zijn. Dient het gezegd dat

(*) Dr. M. Despontin heeft de gegevens verwerkt over huisvesting en bewoners. Hij is niet verantwoordelijk voor de data noch voor de historische interpretatie.

in deze bijdrage nauwelijks sprake kan zijn van een bespreking van culturele systemen of aspecten ervan ? Hier wordt alleen de aandacht gevestigd op de complexiteit van de materiële, d.i. de economische machtshiërarchie.

Voor de reconstructie daarvan zou het ideaal zijn als we voor een gegeven tijdstip de inkomens en/of de vermogens van alle individuen of gezinnen zouden kennen, alsmede de economische functie van ieder. Die informatie bestaat niet, zodat altijd met partiële gegevens moet gewerkt worden. Daardoor vergroten niet alleen de technische moeilijkheden maar neemt ook het gevaar toe dat het onderzoek naar verkeerde conclusies geleid wordt. Inderdaad, dat onderzoek is, zoals gezegd, in één van de studiefasen gericht op het onderscheiden van sociaal-economisch homogene groepen. Als dan het bronnenmateriaal niet homogeen is, kan men zich voorstellen dat groepen worden onderscheiden niet op basis van objectieve criteria maar steunend op toevallige administratieve criteria. Is, bijvoorbeeld, de minimumkiescijns te beschouwen als de grenslijn tussen vermogenden en niet-vermogenden ? Uiteraard niet, al behoorde de kiesgerechtigde wel tot de groep van de politiek en dus ook sociaal mondigen. Wie de groep van de zeer armen bestudeert, zal vaststellen dat de lijsten van de openbare onderstand geen volledig beeld geven en dat het aantal steuntrekkers varieert niet naargelang de behoeften, maar in verhouding tot de ter beschikking gestelde financiële middelen.

Werkend met deze beperkte en altijd onvolledige informatie, kunnen de bekomen resultaten geen scherp beeld geven van de te onderzoeken toestanden. De enige manier om aan deze gebreken, althans ten dele, te verhelpen bestaat er in het aantal benaderingen te diversifiëren en dus te vermenigvuldigen.

Er is nog een probleem waarmee terdege rekening moet gehouden worden. De gedragsuitingen van een sociale groep verklaren steunende op de zgn. economische machtshiërarchie is slechts mogelijk als de leden van die groep zelf ook op een enigszins correcte wijze geïnformeerd waren over die sociaal-economische onderbouw. We moeten dus inlichtingen kunnen verzamelen over de waardering door de tijdgenoten van de sociale posities, wat alleen kan langs de statussymbolen om. Nogmaals moet ook hier benadrukt worden dat de homogeniteit van de informatie essentieel is.

Deze inleidende beschouwingen zijn bedoeld om het kader te verduidelijken waarin de hierna volgende pogingen moeten gezien worden om de soms weerbarstige bronnen tot spreken te brengen.

De algemene volkstelling van 1.1.1830 biedt de gelegenheid de gehele Brusselse bevolking te benaderen (1). 98.279 inwoners, 21.883 gezinnen, samenwonend in 13.662 huizen vragen onze aandacht. Zonder in details te vervallen, moet hier worden vermeld dat het opgegeven bevolkingscijfer niet de feitelijke of de werkelijke bevolking is. De toenmalige administratie had nog wel wat moeite met het correct uitvoeren van de nochtans duidelijke instructies voor het tellen van de werkelijke bevolking. Zo is het zeer waarschijnlijk dat het garnizoen en andere militairen in actieve dienst en de gevangenen, samen 6.881 personen, in het cijfer begrepen zijn, terwijl de tijdelijk afwezige Brusselaars wellicht ontbreken in de opgegeven statistieken.

De leeftijdspyramide (fig. 1) vertoont twee "onregelmatigheden". Er is vooreerst het overwicht van de vrouwen met 54% van de bevolking. Het Brabantse platteland telde precies 50% vrouwen en op nationaal vlak vertegenwoordigden ze 50,8%. Het grootste deel van het vrouwenoverschot is te situeren in de leeftijdscategorie van de 16- tot 50-jarigen. Beneden de 16 jaar waren er zelfs 135 meisjes minder dan jongens. Opvallender nog is de insnoering van de pyramide in de leeftijdsgroep van 10 tot 20 jaar en de uitstulping van de groep tussen 20 en 30 jaar. Een belangrijke inwijking van jonge mannen en vrouwen kan dus vermoed worden. Het onderzoek van die migratie is essentieel voor de geschiedenis van de hoofdstad maar het is wel een uiterst moeilijke opdracht.

De sociale pyramide interesseert ons hier meer dan de leeftijdsstructuur. Ter gelegenheid van de volkstelling van 1830 werden de beroepen van alle inwoners in de bevolkingsregisters ingeschreven. Theoretisch beschikken we hiermee over uitstekende informatie, die ons moet toelaten van ieder inwoner de economische functie en de sociale positie te bepalen. Echter, de beroepsopgaven zijn onherroepelijk vaag en onvolledig.

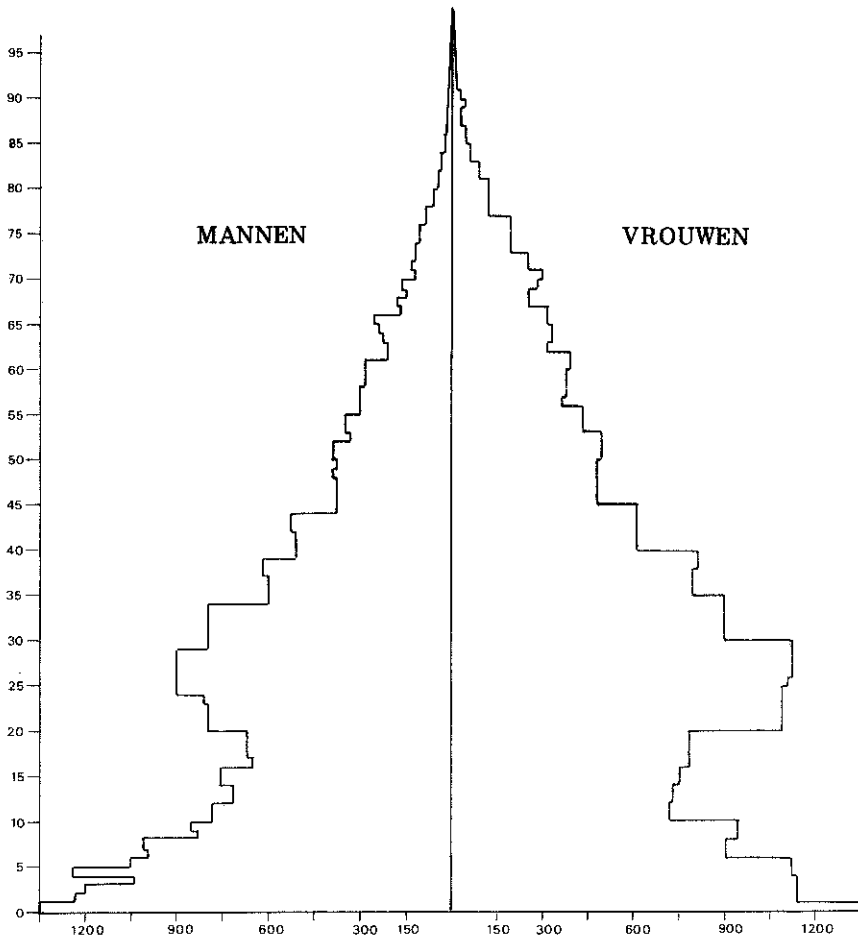
In 1837 werden de bevolkingsregisters van 1830 bewerkt (2). De "beroepentelling" (profession ou qualité) werd bijzonder slordig uitgevoerd maar de enkele resultaten geven toch al een eerste indruk over de sociale samenstelling (en van de moeilijkheden die bij het onderzoek ervan opduiken).

(1) De gedetailleerde cijfers werden onlangs gepubliceerd : J. HANNES, "De resultaten van de volkstelling van 1.1.1830 te Brussel", *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, XII, 1981, 1-2, pp. 77-93.

(2) Stadsarchief Brussel, Politiearchief nr. 350, tableau nr. 5. De telling geeft per wijk de aantallen voor 35 "beroepsgroepen".

FIGUUR 1 :

BRUSSEL

Brussel omstreeks 1830. Enkele sociale aspecten

1. Genoten steun van de openbare onderstand :	22.978 personen
2. "Sources diverses et inconnues..."	27.504 personen
3. Arbeiders, dienstpersoneel	26.803 personen
4. Prostituées	496 personen
5. Zelfstandigen in nijverheid en handel, eigenaars en renteniers	11.007 personen
6. Vrije beroepen, ambtenaren	2.612 personen
7. Het garnizoen, andere militairen, gevangenen, gehospitaliseerden	6.881 personen

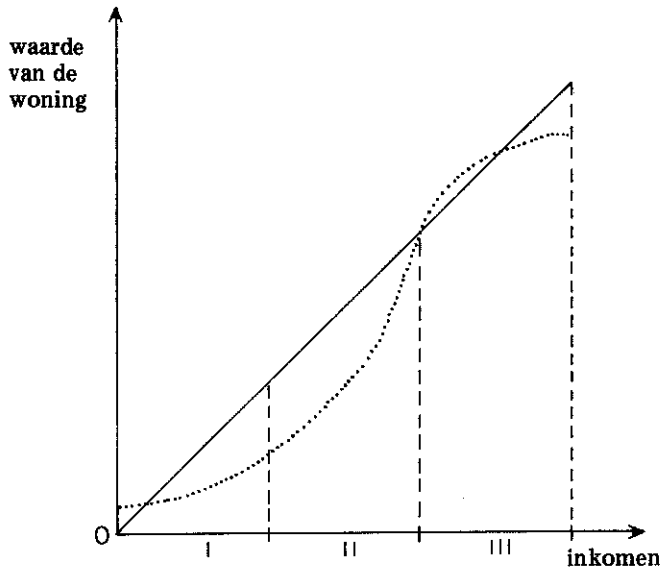
De gesteunden (23,3% van de bevolking) en de arbeiders vormden tenminste 51% van de bevolking. Anderzijds kunnen 14% tot de beter gesitueerden gerekend worden. Dat er een middenklasse van 35% zou bestaan hebben is echter onwaarschijnlijk. De sub 2 genoemde groep, waarbij vrouwen en kinderen gerekend werden die elders niet konden geplaatst worden, maakt het onmogelijk tot beter gefundeerde verdelingen te komen. Een herwerken van de bevolkingsregisters zou zeker aanvullingen opleveren maar het is de vraag of die grote inspanning wel de moeite loont.

Andere middelen moeten gezocht worden om de sociale hiërarchie te achterhalen. Nu zijn er weliswaar bronnen waaruit betrouwbare informatie te halen is over positie en status maar die betreffen telkens beperkte groepen. De economisch zelfstandigen bijv. ontmoeten we in de rollen van de patentbelasting, de eigenaars van onroerende goederen in de registers van het kadaster. Over andere groepen ontbreekt vrijwel iedere informatie. Met die deel informatie kan niet een gehele bevolking op uniforme wijze onderzocht worden.

De studie van de huisvesting zou wel eens uitkomst kunnen bieden. Iedereen moet wonen, maar niet iedereen kan dat op dezelfde wijze. Er is een verband tussen het vermogen en/of het inkomen van individuen en de kwaliteit van hun huisvesting. Dat verband wordt in fig. 2 schematisch voorgesteld.

De bissectrice ($y = x$) kan uiteraard niet het gezochte verband weergeven; dat zou te eenvoudig zijn. De puntlijn duidt de verwachte correlatie aan. Bij lage inkomens (groep I) blijft de waarde van de woning eerder onveranderlijk. Die inkomensgroep moet aan andere vitale behoeften eerst voldoen. De groep met de hoogste inkomens (III) zal in de duurste woningen te vinden zijn, maar het is waarschijnlijk dat die niet in verhouding tot de inkomenstoename blijft investeren in het statussymbool bij uitstek, de woning. Vandaar

FIGUUR 2

dat de stijgende lijn enigszins wordt afgezwakt. We vermoeden dat vooral de middenstand (-klasse) (groep II) haar relatieve welstand tot uitdrukking zal willen brengen in een betere, dus duurdere huisvesting.

Als deze hypothese kan bevestigd worden, mogen we besluiten dat de hiërarchie van de huizenvoorraad in een bepaald jaar de sociale hiërarchie weerspiegelt, m.a.w. we kunnen dan elkeen — zij het bij benadering — sociaal situeren op basis van zijn huisvesting. Het is een eenvormig criterium waarmee iedereen kan beoordeeld worden, omdat iedereen tenminste een dak boven het hoofd moet hebben, als eigenaar of als huurder. Het ligt eigenlijk voor de hand dat in deze richting gezocht wordt omdat ook nog vandaag naast aanduidingen van ruimtelijke segregatie (villawijk, arbeidersbuurt) de begrippen werkmanshuis, herenhuis, etc, een duidelijk waarneembare realiteit dekken. Er mag natuurlijk niet worden verondersteld dat gezinnen met een identiek inkomen in precies hetzelfde huis woonden. Het bronnenmateriaal waarmee moet gewerkt worden is daarenboven evenmin foutloos.

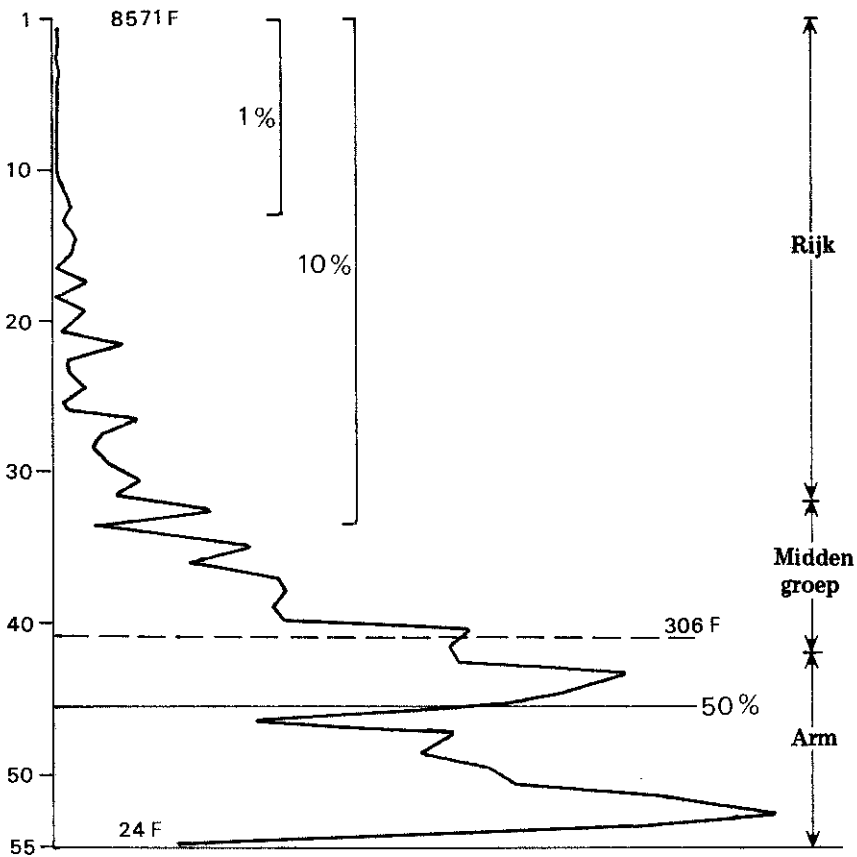
Vanaf 1833-'34 kunnen we beschikken over de definitieve registers van het kadaster. In 1826 en 1829 waren de kadastrale inkomens (K.I., i.e. het gemiddeld jaarlijks netto inkomen) van de huizen

reeds gekend. Er werden in Brussel 55 kwaliteitsklassen onderscheiden met K.I. gaande van 24 F voor de minst waardevolle krotten tot 8571 F (na de omrekening in BF in 1832) voor het mooiste paleis.

In figuur 3 worden de frequenties per klasse grafisch voorgesteld.

FIGUUR 3 :

HIERARCHIE VAN DE HUIZEN IN 1829

Het gemiddelde Brusselse huis had een K.I. van 306 F. Dat K.I. is gelegen tussen de huizentypes van klasse 41 en 42. De helft van de huizen behoorde tot de types van de klassen 46 tot 55, met een K.I. tussen 24 tot 90 F. De pyramide heeft wel duidelijk een brede basis. De huizen van de klassen 1 tot 13 vormden slechts 1% van het totaal, terwijl deze van de klassen 1 tot 33 nog maar 10% totaliseerden.

Het komt er nu op aan vast te stellen welke sociale groepen woonden in huizen van welke klassen. Een nog te beperkte steekproef werd uitgevoerd. Slechts 269 huizen (2,2%) werden in de kadastrale bronnen opgezocht en in de bevolkingsregisters werden de bewoners geïdentificeerd (eigenaar, huurder, beroep, beroepen van gezinsleden, enz.). De rollen van de patentbelasting werden eveneens bij het onderzoek betrokken. Op basis van deze gegevens werden de bewoners in 3 sociale lagen verdeeld.

1. De grondeigenaars, renteniers, edellieden met meer dan 2 inwonende knechten of meiden en zij die hoge patentrechten betaalden.

2. Ambtenaren, eigenaars en renteniers met weinig dienstpersoneel en patentplichtigen met lagere aanslagen.

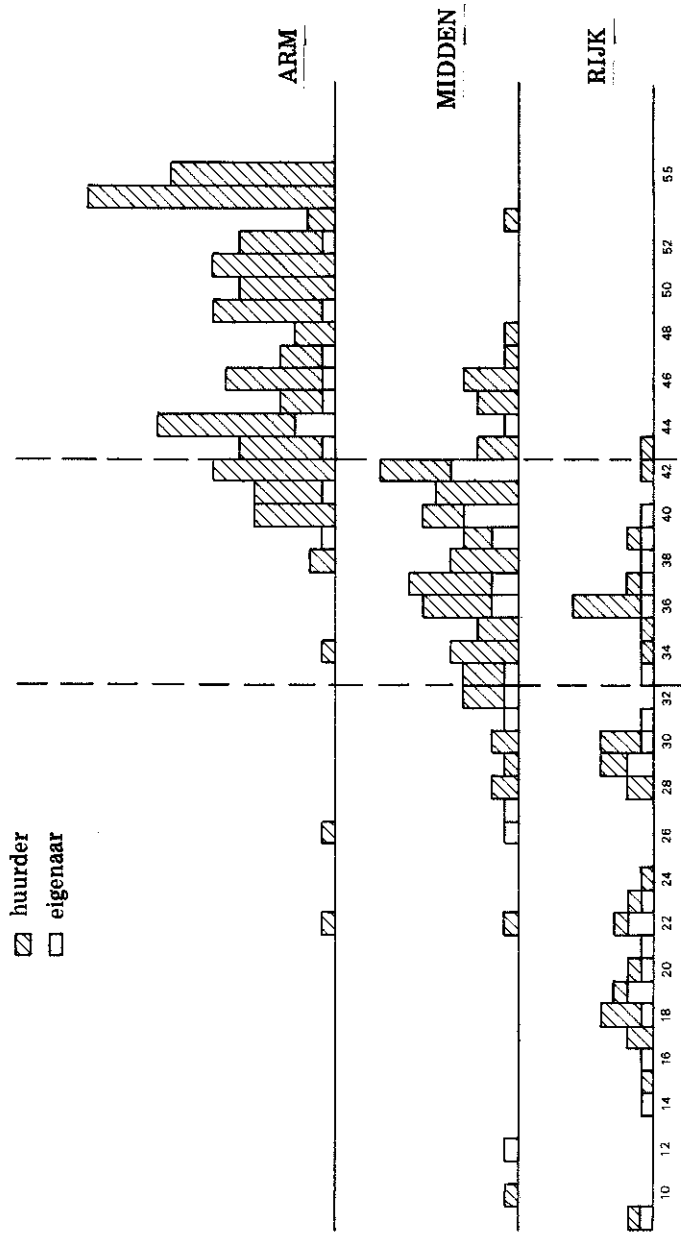
3. De rest.

Deze sociale indeling is uiteraard nog erg ruw en er mag niet verwacht worden dat alle bewoners in de juiste sociale groep zijn terecht gekomen.

Figuur 4 geeft de spreiding van de drie groepen bewoners over de huizentypes. Daarbij werden de eigenaars, bewoners van hun huis (19,7% van het totaal) en de huurders afzonderlijk gehouden.

Opvallend is de spreiding van de drie groepen over bijna de gehele schaal. De aard van de bronnen helpt dat verschijnsel gedeeltelijk verklaren. Zo kan iemand een hoog gewaardeerd huis bewonen dat vroeger verdiend of geërfd werd, terwijl zijn inkomen in 1830 geen dienstpersoneel toelaat. Sommige huizen waren echte huurkazernes waarin tien of meer arme gezinnen verbleven. Het relatief hoge K.I. van die huizen zou moeten gedeeld worden door het aantal gezinnen, maar die werkwijze heeft dan weer andere technische bezwaren.

Waar kan nu de grens getrokken worden tussen de drie sociale groepen? Dr. M. Despontin heeft de gegevens herwerkt en in een

FIGUUR 4 :

afzonderlijke bijdrage licht hij de gevolgde methode en de resultaten toe.

Het blijkt dat de bewoners van de huizenklassen 1 tot 32 rijk waren. De middengroep vinden we in huizen van de klassen 33 tot 42 en de armen in deze van 43 tot 55. Dat betekent dat 8,2% van de huizen door rijken werd bewoond; 25,8% door de middenklasse en 66% door "armen".

Interessanter nog voor het onderzoek is de vaststelling — op basis van deze heel beperkte steekproef — dat we alleen reeds met het K.I. of de huizenklasse met een zekerheid van bijna 80% kunnen voorspellen dat een bewoner van een huis van klasse 43 en hoger, tot de armere bevolkingslaag behoort. Voor de middenklasse en de topgroep dalen de percentages tot 67 en 66,6, wat nog altijd zeer behoorlijk is, gezien de ruwheid van de informatie en de nog wat arbitraire indeling in drie sociale lagen.

Vooral de afbakening van de middenklasse blijft voor problemen zorgen. Het is een heterogene groep, economisch en sociaal gaande van volkse middenstand tot gezeten burgerij. Daarenboven is de sociale mobiliteit in die groep zeer groot, wat o.m. tot uiting komt in statusinconsistentie.

Een uitstekende bron voor de studie van die middengroep is de patentbelasting. De patenboeken van het jaar 1829 werden verwerkt en alle patentplichtigen werden in de bevolkingsregisters opgespoord, o.m. om de gezinssamenstelling te kennen en om de beroepsopgaven in de bevolkingsregisters te controleren. Hier weze terloops vermeld dat 11,7% van de belastingbetalers niet in de bevolkingsregisters waren vermeld met het beroep waarvoor ze patent betaalden.

De 7398 patenbetalers maakten samen met hun gezinsleden 25,05% uit van de Brusselse bevolking. Nu mogen niet alle patentplichtigen tot de middenklasse gerekend worden, maar als we rekening houden met het feit dat 8,2% niet kon geïdentificeerd worden, bereiken we toch, net zoals in de vorige bewerking, ongeveer een vierde van de bevolking.

Voor deze bijdrage werden, bij wijze van steekproef, de patentplichtigen van wijk IV verder onderzocht, vooral wat hun geografische herkomst betreft. Het gaat om 616 belastingbetalers (8,3%) waarvan bijna 8% niet kon worden geïdentificeerd in de bevolkingsregisters.

TABEL I :

HERKOMST VAN DE PATENTPLICHTIGEN

Geboren in :	%	gemiddeld patent
Brussel	50	26,7 F
Brabant	21,7	23,8 F
Wallonië	9,3	30,0 F
Vlaanderen	14,5	21,1 F
Buitenland	4,5	30,3 F
	100	

Precies de helft van de patentplichtigen is in Brussel geboren. De Vlamingen zijn sterker vertegenwoordigd dan de inwijkelingen uit Wallonië, maar gemiddeld betalen ze heel wat minder belastingen. Zowel Vlamingen als Walen zijn er in geslaagd door te dringen tot de hoge belastingsschalen met de meest diverse beroepen. Het gemiddelde patent van de in Vlaanderen geboren enen wordt vooral verlaagd doordat een vierde onder hen zich als herbergier heeft gevestigd en in totaal 44% in de kleinhandel bedrijvig was. De Walen bereiken in die sector slechts 27%.

Wegens de beperkte omvang van de gegevens mogen die resultaten niet tot conclusies leiden. De toegepaste bronnencombinatie lijkt echter wel vruchtbare perspectieven te openen.

Er is tenslotte nog een andere weg om enkele sociale aspecten van een bevolkingsgroep te onderzoeken. Aangenomen mag worden dat jaarlijks alle sociale lagen in eenzelfde mate huwen. Zeer slechte economische omstandigheden of militaire gebeurtenissen kunnen wel storend werken. Daarom werden de huwelijksakten onderzocht van juli 1829 tot 30 juni 1830. Er werden in die periode 868 koppels gevormd, die echter niet allen in Brussel woonden.

Alle informatie van de huwelijksakten werd automatisch verwerkt. De opgegeven beroepen werden echter niet gecontroleerd, zodat de positietoewijzing nog twijfels oproept. In tabel II werden de beroepen tot enkele categorieën gegroepeerd. Bij de groep arbeiders werden uitsluitend de personen opgenomen die als dusdanig konden geïdentificeerd worden.

TABEL II :

HET BEROEP VAN DE HUWENDEN

	Man	Vrouw
Zonder beroep	26	181
adel	3	1
eigenaar	22	23
bedienden, ambtenaren	54	—
vrije beroepen	26	2
groothandel	19	9
kleinhandel	37	55
landbouwers	7	—
industriëlen	4	1
transport (zelfstandigen)	3	—
arbeiders, dagloners	195	174
knechten, meiden	62	173
landbouwknechten	8	—
textielarbeiders	68	146
ambachtelijke arbeiders	318	102
transportarbeiders	16	—
ontbreekt	—	1
	868	868

Met zekerheid kan worden vastgesteld dat 77% van de huwende mannen tot de arbeidersklasse moet gerekend worden. Wel moet worden opgemerkt dat bijna een vierde onder hen behoort tot het milieu van de kleine ambachtelijke werkgevers en dus veel kans had hun vader als zelfstandige op te volgen. Het grote aantal vrouwen zonder beroep (20,8%) doet het percentage arbeidsters dalen tot 68,5% van het totaal. Andere sociale lagen zijn op basis van het beroep niet af te bakenen.

De sociale endogamie, het huwen "in eigen kring", is een interessant verschijnsel. De huwenden hebben immers de gelegenheid gehad elkaars sociaal milieu te taxeren. Om de homogeniteit van een groep te controleren, kan men het best nagaan met wie de leden in het huwelijk treden. Van de 667 arbeiders, die in de steekproef voorkomen, huwen er 525 met een dagloonster, arbeidster of meid (78,7%). Daarenboven huwen 90 arbeiders met een vrouw zonder beroep, wat zonder twijfel betekent dat 92% van de arbeiders huwde met

Brussel omstreeks 1830. Enkele sociale aspecten

iemand uit het arbeidersmidden. 42 anderen (6,3%) huwden met een kleinhandelaarster, waarbij ook de tapsters en leursters horen. Van 98,5% der arbeiders zijn we zeker dat ze inderdaad arbeiders waren en huwden in eigen milieu.

De geografische herkomst van de huwendes duidt weer op immigratie, vooral van de mannen.

Geboren in :	Mannen (%)	Vrouwen (%)
Brussel	45,2	54,4
Brabant	18,6	17,7
Vlaanderen	11,7	12,2
Wallonië	15,4	11,8
Buitenland	8,7	3,6

Van de arbeiders was 52% buiten Brussel geboren : 36% van dezen komen uit Brabant, 23% uit Vlaanderen, 29% uit Wallonië en 11% uit het buitenland, Nederland inbegrepen. Er is mede door het geringe aantal, geen verband te leggen tussen de geografische herkomst en de sector waarin de arbeiders werken. Alleen in de ambachtelijke bedrijven, die wellicht enige scholing vergen zijn er verhoudingsgewijs meer Walen dan Vlamingen. Betekenisvol is die vaststelling echter niet want de groep die in deze sector het hoogste percentage haalt is de deelgroep Vlamingen die geboren is in de provincies Antwerpen en Limburg.

De geografische herkomst komt ook aan bod in tabel III, waarin wordt nagegaan of de geboorteregio al of niet een rol speelt bij de partnerkeuze.

TABEL III :

GEBOORTEPLAATS VAN MAN EN VROUW

	Mannen				Vrouwen					Totaal	
	1	2	3	4	5	6	7	8	9		
Brussel	1	274	25	29	23	9	23	4	6	—	393
omgeving Brussel	2	42	13	8	7	2	6	—	—	1	79
Brabant	3	31	5	28	10	2	6	—	1	—	83
Antwerpen, Limburg	4	33	9	6	18	4	4	—	2	—	76
O. en W. Vlaanderen	5	16	2	2	3	—	3	—	—	—	26
Wallonië	6	42	4	14	11	7	51	1	4	—	134
Nederland	7	6	2	—	2	1	3	4	—	—	18
Buitenland	8	27	4	3	4	3	7	2	8	—	58
missing v.	9	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Totaal		472	64	90	78	28	103	11	21	1	868

Dat 70% van de geboren Brusselaars de voorkeur geeft aan een vrouw uit dezelfde stad zal wel een normaal verschijnsel zijn. Van de Waalse mannen blijkt 38% gedreven te zijn door een streekgebonden (en taalgebonden ?) voorkeur : 51 koppels zijn homogeen Waals. Minder duidelijk is het waarom de in Oost- en West-Vlaanderen geboren mannen en vrouwen elkaar in het geheel niet hebben gevonden. De Vlaamse vrouwen huwden met iedereen behalve met iemand uit de eigen streek. Dat is dan blijkbaar gebeurd na rijp beraad want de gemiddelde leeftijd bij het eerste huwelijk (!) was 30 jaar en 5 maanden bij de mannen en 29 jaar en 8 maanden bij de vrouwen.

Een belangrijk gegeven voor de sociale beoordeling is het al of niet kunnen plaatsen van een handtekening bij het huwelijk. We kunnen inderdaad verwachten dat het analfabetisme het sterkst zal verspreid zijn bij de armste bevolkingslagen. In Brussel bleken 68% van de mannen hun handtekening te kunnen plaatsen, tegenover slechts 51% van de vrouwen.

TABEL IV :

HANDTEKENING VAN DE HUWENDEN

		VROUWEN		
		handtekening	geen handtekening	
MANNEN		1	2	
1		395 (45,6%)	192 (22,2%)	587
2		47 (5,4%)	231 (26,7%)	278
		442	423	

In 26,7% van de gevallen gaat het om volledig analfabete koppels. De gezinnen waarin man en vrouw enige schrijfkunst beheersten totaliseerden slechts 45,6%. Een verdere detaillering leert dat weliswaar 61% van de arbeiders tekende maar de dagloners behaalden slechts 49% en de textielarbeiders waren er met 42% het slechtst aan toe. Van de arbeidsters kon 38% een handtekening plaatsen en in die groep bereikten de dagloonsters slechts 23%. Het is in diezelfde groep van overwegend analfabete vrouwen dat een verrassend groot aantal met voorhuwelijkse kinderen wordt aangetroffen. Bijna 24% van de vrouwen had reeds één of meer kinderen bij het eerste huwelijk (in totaal 281 kinderen). 93,6% van deze vrouwen kon ondubbelzinnig als arbeidster, dagloonster of meid geïdentificeerd worden.

DISCRIMINANT-ANALYSE TOEGEPAST OP DE HUISVESTING

Uitgaande van de ter beschikking gestelde data hebben we gepoogd na te gaan :

1) welke van de factoren, klasse van kadastraal inkomen en huurderschap, van belang zijn als indicator voor de welvaart der gezinnen, bewoners van de onderzochte huizen, en

2) hoe, op basis van deze indicatoren, de welvaartsklasse kan worden voorspeld.

Door aan de hier beschouwde gegevens exogene waarnemingen,

werd de steekproef van 269 gezinnen volgens drie welvaarts categorieën opgesplitst : "arm", "middenklasse" en "rijk". Om de indicator Kadastraal Inkomen (K.I.) te meten werd de voorkeur gegeven aan de klassen eerder dan aan de tarieven daar deze homogeen verdeeld zijn. De Kolmogorov-Smirnov toets verwerpt de hypothese van normaliteit niet ($p < 0,10$).

De kenmerken van de deelsteekproeven worden hierna weergegeven.

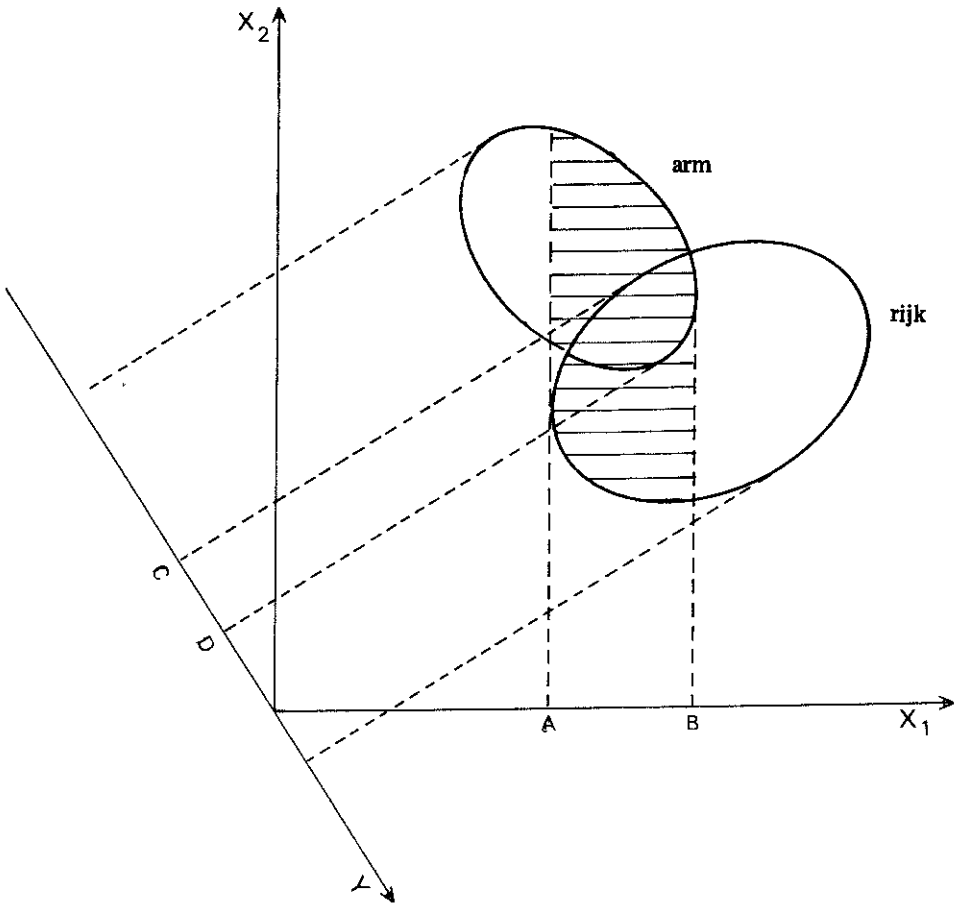
welvaartsklasse	steekproefgrootte			gemid. klasse van K.I.	standaard-afwijking klasse K.I.
	eigenaars	huurders	totaal		
arm	11	119	130	47,43	5,93
middenklasse	22	66	88	37,36	6,71
rijk	21	30	51	27,04	8,87

Het verschil in gemiddelde klasse van kadastraal inkomen tussen de drie welvaarts categorieën is betekenisvol. De student-toets op de paarsgewijze verschillen tussen gemiddelden zijn alle drie hoog significant ($p < 0,001$).

Uit de steekproef blijkt, zoals verwacht, dat het percentage huurders hoger is naargelang de welvaart kleiner is.

Om na te gaan in welke mate beide factoren als indicator voor de welvaart kunnen worden gehanteerd, werd een discriminant-analyse toegepast.

We brengen de principes van deze methode in het kort in herinnering. Eenvoudigheidshalve beschouwen we slechts twee klassen, bijvoorbeeld "arm" en "rijk", en twee willekeurige variabelen, x_1 en x_2 . We zetten alle waarnemingen in functie van hun metingen op beide variabelen uit en groeperen ze volgens de klasse waartoe ze behoren. Volgende grafiek is hiervan een voorbeeld.

Wanneer we ons enkel op één van beide variabelen, bijvoorbeeld x_1 , baseren, is het voor een groot aantal waarnemingen (het hele gearceerde gedeelte tussen A en B) niet mogelijk tussen de beide klassen "arm" en "rijk" te discrimineren. Daarom zoeken we een lineaire combinatie der variabelen x_1 en x_2 :

$$y = \beta_1 x_1 + \beta_2 x_2$$

zodat, in termen van deze lineaire combinatie, de doorsnede tussen beide klassen zo klein mogelijk is. In dit voorbeeld leidt de beschouwde lineaire combinatie tot een doorsnede die tot de waarnemingen in het interval CD beperkt blijft.

Meer precies wordt getracht een nieuwe variabele y (de discriminantscore) te vinden zodat de variantie van de waarnemingen in de verschillende klassen zo klein mogelijk is, terwijl de variantie tussen de gemiddelden van de verschillende klassen zo groot mogelijk is.

De hier toegepaste methode maakt gebruik van kanonieke variabelen en kiest de Euclidische afstand als metriek. Een gedetailleerde beschrijving van deze specifieke methode vindt men in W.W. Cooley en P.R. Lohnes (1971) en N.H. Nie et al. (1975).

Wanneer men rekening houdt met beide variabelen kadastraal inkomen en huurderschap, bekomt men volgende discriminantfunctie :

$$y = -5,560 + 0,140 K - 0,478 H$$

waarin :

K = klasse kadastraal inkomen

H = 1 indien de woning in eigendom is

= 0 indien de woning gehuurd wordt.

Gegeven een bepaalde klasse van kadastraal inkomen en informatie omtrent het huurderschap, wordt aan de hand van deze functie de discriminantscore bepaald. Toekenning van een bepaalde welvaartsklasse gebeurt door vergelijking van de bekomen discriminantscore met de gemiddelde score in elk der (drie) welvaartsklassen.

Een mogelijke beslissingsregel, die hier werd aangewend, bestaat erin een gezin toe te kennen aan de klasse waarvan de Euclidische afstand tussen de discriminantscore van het bewuste gezin en de gemiddelde discriminantscore in de klasse het kleinst is.

Als we voor alle waarnemingen in de steekproef de klasse aan de hand van de discriminantfunctie voorspellen, geeft het percentage juist voorspelde gevallen een idee van de kwaliteit van het discriminerend vermogen van deze functie.

Op basis van het twee-variabelen model bekomen we :

Reële klasse \ Voorspelde klasse	Arm %	Middenklasse %	Rijk %
Arm	82,3	16,2	1,5
Middenklasse	20,5	64,7	14,8
Rijk	3,9	27,5	68,6

Van de klasse der "armen" worden 82,3% goed voorspeld, terwijl slechts 1,5% onder de "rijken" worden ondergebracht. In de middenklasse en bij de "rijken" worden respectievelijk 64,8% en 68,6% juist

gerangschikt. Slechts 3,9% der "rijken" worden als "arm" voorspeld. Indien we nu de analyse herhalen zonder met het huurderschap rekening te houden, vinden we volgende discriminantfunctie (1) :

$$y = -5,866 + 0,146 K$$

Enkel aan de hand van het kadastraal inkomen, worden de gegevens als volgt gerangschikt :

Reële klasse \ Voorspelde klasse	Arm (%)	Middenklasse (%)	Rijk (%)
Arm	79,3	19,2	1,5
Middenklasse	16,0	67,0	17,0
Rijk	2,0	31,4	66,6

Terwijl het percentage goed gerangschikte waarnemingen in de klassen "arm" en "rijk" slechts met 2 à 3% vermindert, stijgt dit percentage zelfs voor de middenklasse.

Vergelijking van beide tabellen leert dat het voldoende is het kadastraal inkomen als indicator voor de welvaart te beschouwen. Het huurderschap brengt geen betekenisvolle bijdrage in de voorspelling.

Daar we slechts één variabele weerhouden, leidt de toekenning van de gezinnen aan de verschillende klassen tot een eenvoudige beslissingsregel.

Inderdaad, wanneer men de gemiddelde discriminantscores in de drie welvaartsklassen bepaalt, bekomt men :

Klasse	Gemiddelde discriminantscore
Arm	1,043
Middenklasse	-0,424
Rijk	-1,927

Ons baserend op de Euclidische afstand, zal een gezin dus tot de klasse der "rijken" worden geteld indien :

$$(-5,866 + 0,146 K + 1,927)^2 < (-5,866 + 0,146 K + 0,424)^2$$

$$\text{en } (-5,866 + 0,146 K + 1,927)^2 < (-5,866 + 0,146 K - 1,043)^2$$

(1) Daar we hier slechts één variabele beschouwen, komt de discriminantfunctie op een triviale herdefinitie der oorspronkelijke gegevens neer.

Een analoge redenering volgend voor beide andere welvaarts-
klassen, kan de toekenning rechtstreeks in functie van het kadastraal
inkomen worden afgeleid :

Deze is :

Sociale klasse	Klasse K.I.
Arm	≥ 43
Middenklasse	$33 \leq . \leq 42$
Rijk	≤ 32

REFERENTIES

- COOLEY, W.W. en LOHNES P.R., *Multivariate Data Analysis*, Wiley, New York, 1971.
NIE, N.H. et al., *Statistical Package for the Social Sciences*, Mc Graw-Hill, New York, 1975.

**DE REKRUTERING VAN DE BRUSSELSE ARMEN-
BEVOLKING IN RELATIE MET DE AFSTOTINGS-
MECHANISMEN IN HET GEBIED VAN HERKOMST**

door

Patricia VAN DEN EECKHOUT

V.U.B. — Geschiedenis

In de eerste helft van de 19de eeuw kende de stad Brussel een bestendige aangroei van haar armlastige bevolking. Tussen 1815 en 1830 mag van een verdubbeling van het aantal ingeschrevenen op de armenlijst gewaagd worden, zodat op de vooravond van de onafhankelijkheid niet minder dan 29% der bevolking er op een vermelding aanspraak kon maken (1). De oorzaken van deze ontwikkeling werden door diverse Brusselse autoriteiten gezocht in de benarde economische situatie waarin de hoofdstad sedert ca. 1817 verkeerde.

In dezelfde periode gaf de stad nochtans een versnelde demografische groei te zien (2). Alhoewel een accurate becijfering van het aantal Brusselaars en ingewekenen voor de onderscheidene vroeg-negentiende-eeuwse tellingen ontbreekt, mag gesteld worden dat

(1) VAN DEN EECKHOUT, P., *Determinanten van het 19de-eeuws sociaal-economisch leven te Brussel. Hun betekenis voor de laagste bevolkingsklassen*, Onuitgegeven doctoraatsverhandeling V.U.B., 1980, deel III, p. 164.

(2) 1784 74427 zie HASQUIN H., "La population de l'agglomération
1800 66297 bruxelloise au XVIIIe siècle", *Etudes sur le XVIIIe
siècle*, Brussel, 1977, pp. 17-20.
1812 75086 zie QUETELET A., "Sur le recensement de la popula-
1816 76969 tion de Bruxelles en 1842", *Bulletin de la commission
1829 98279 centrale de statistique*, 1842, p. 14.

vooral de inwijking voor deze versnelde groei verantwoordelijk was. De capaciteit van een vroeg negentiende-eeuwse stad om op eigen kracht aan te groeien was immers beperkt.

De vaststelling dat een versnelling van de groei en de inwijking samenviel met de weinig gunstige perspectieven die de Brusselse economie bood, gaf meteen aan dat de verklaring voor deze acceleratie bezwaarlijk in Brussels' aantrekkingskracht kon worden gezocht. De inwijking van de laagste bevolkingsklassen wordt m.a.w. slechts ten dele begrepen wanneer men enkel oog heeft voor de attractiepool.

Deze bedenkingen vormden dan ook de aanzet tot een studie waarin niet de attractiepool doch de gebieden van herkomst centraal staan. Deze optie zadelde ons meteen met een probleem op : de streek waar onze belangstelling het sterkst naar uitging, werd tot nog toe slechts schaars met bruikbare voorstudies bedacht. Het lijkt dan ook geen twijfel dat deze bijdrage zal moeten worden aangevuld en verbeterd naarmate er meer streekmonografieën beschikbaar zijn. Wat volgt zal dus eerder het karakter hebben van een ruwe schets dan van een definitief antwoord op alle gestelde vragen.

De resultaten van het onderzoek werden ondergebracht in twee grote luiken. Het eerste deel van de studie werd gebaseerd op een Brusselse armenlijst van 1833 die ons inlichtte over de geboorteplaats van de gesteunden die zich tussen 1759 en 1833 te Brussel vestigden (3). Deze informatie vormde het uitgangspunt van een speurtocht naar de achtergronden van de inwijkelingen om aldus de mogelijke afstotingsmechanismen in de gebieden van herkomst te achterhalen. Het tweede luik werd opgebouwd rond een arme-ziekenlijst uit 1852 (4). Deze verschaftte ons inlichtingen betreffende de lieden die nog geen onderstandsdomicilie in de hoofdstad hadden verworven en er bijgevolg minder dan 8 jaar verbleven (5). We werden aldus in staat gesteld de invloed van de crisis der jaren '40 op de armeninwijking te analyseren en het belang van de afstotingsmechanismen in de gebieden van herkomst te evalueren. Tot slot werd ingegaan op het taalregime waartoe de gemeenten van herkomst van de betrokken gesteunden behoorden.

(3) OCMW archief Brussel, Conseil 807.

(4) OCMW archief Brussel, Conseil 453³.

(5) Volgens de wet op het onderstandsdomicilie van 18/2/1845 diende men gedurende 8 jaar in een bepaalde gemeente te wonen alvorens men er een onderstandsdomicilie verwierf. Het vaststellen van het onderstandsdomicilie was van belang bij het bepalen welke gemeente de financiële last van een arme droeg.

Rekrutering Brusselse armenbevolking i.r.m. afstotingsmechanismen

Alvorens ons over de eerste doorsnede te buigen, dient eerst even ingegaan op de bewering dat de hoofdstad tegenover een potentiële inwijkeling slechts weinig troeven had uit te spelen. We zullen ons hierbij beperken tot de periode 1800-1833 vermits ongeveer 75% der betrokkenen zich in deze jaren te Brussel vestigde. Daarnaast bleek nog eens 13,6% ingeweken tussen 1789 en 1800 (bijlage 1). Gedurende het laatste decennium van de 18de eeuw had de hoofdstad alleszins weinig te bieden. De totale ontreddeering zorgde in die periode zelfs voor een daling van het bevolkingscijfer (6). De verslagen betreffende de economische toestand van de hoofdstad laten een achteruitgang van alle nijverheden noteren. Met name de productie van wol- en katoenstoffen had zeer sterk te lijden. Ook het kantwerk, de katoenbedrukking en de meeste luxeindustrieën kregen met de negatieve weerslag van de evenementen af te rekenen (7). Men stelde een gestadige stijging van het aantal armlastigen vast als gevolg van "le défaut d'ouvrage et la stagnation du commerce" (8).

In het prille begin van de 19de eeuw lijkt het herstel voor het kantwerk en de katoenbedrukking ingeluid alhoewel in deze laatste sector het Gentse peil op verre na niet werd gehaald. De bloei moet echter zeer kortstondig zijn geweest. Het statistisch materiaal dat ter onzer beschikking stond, wijst er op dat de crises van 1808 en 1811 wonden sloegen die de Brusselse katoenbedrukking alle hogere aspiraties ontzegden. De katoenspinnerij die zich sedert ca. 1805 succesvol in Gent had ingeplant, kwam in Brussel niet van de grond. Hetzelfde mag beweerd worden van de katoenweverij. Het wolspinnen en -weven wist zich nooit te herstellen van de slagen die het had moeten incasseren. De kantindustrie die in de 18de eeuw verscheidene duizenden arbeidsters had tewerkgesteld, slaagde er niet in, ondanks de iets gunstiger perspectieven, een groeiende aftakeling tegen te gaan. Laat ons besluiten dat de traditionele Brusselse nijverheden in de Franse periode sterk hadden geleden zonder dat men er in was geslaagd alternatieven te ontwikkelen.

(6) Zie noot 2.

(7) Alle hiernavolgende informatie betreffende de economische evolutie van de hoofdstad werd geput uit VAN DEN EECKHOUT P., op.cit., deel I, p. 44-88.

(8) Stadsarchief Brussel, Bienfaisance publique, 103-1.

De machtswisseling zorgde uiteraard voor de nodige ontredde-
ring, niet in het minst omdat de meeste Brusselse industrieën slecht
tegen de buitenlandse concurrentie opgewassen waren. Tot en met
het midden der jaren '20 zag men het armenaantal de hoogte ingaan
en regende het klachten omtrent "le défaut de commerce, l'anéantis-
sment de presque toutes nos manufactures, le manque de travail
pour les ouvriers de plusieurs classes" (9).

Ons baserend op de schaarse inlichtingen waarover we beschik-
ken, menen we dat de jaren 1825-1829 door iets betere econo-
mische omstandigheden werden gekenmerkt. Reeds vóór de aanvang
der onafhankelijkheidsstroeibelen was dit echter reeds omgeslagen. Ge-
durende de eerste bestaansjaren van het koninkrijk België bleek de
hoofdstedelijke economische bedrijvigheid niet erg voorspoedig. In
het begin der jaren '30 bereikte het Brussels armencijfer nooit ge-
ziena records (10).

In de jaren 1800-1830 was het met de werkgelegenheid in de
hoofdstad dus niet al te best gesteld. De impact van de gangmakers
van de industriële revolutie was er even beperkt als kortstondig. Bel-
angrijke traditionele nijverheden boerden daarentegen achteruit. Ten
opzichte van immigranten uit de laagste bevolgingsklasse had de
hoofdstad dus slechts weinig troeven uit te spelen. Uiteraard verging
het niet alle industrieën even slecht. Het valt echter op dat de posi-
tieve geluiden voornamelijk betrekking hebben op nijverheden die
vooral nood hadden aan hooggeschoolde ambachtlieden die dan bo-
vendien nog beperkt in getal waren. Denken we maar aan de drukke-
rijen en de hoedenvervaardiging. We menen dat enkel de opflakke-
ringen van de bouwactiviteiten in de jaren '20 beloften voor half- of
ongeschoolde arbeid inhielden. Het zeer seizoengebonden karakter
van deze bedrijvigheid zal tal van vreemde werkkrachten er echter
hebben van weerhouden zich uitsluitend hiervoor permanent in Brus-
sel te vestigen.

Buigen we ons nu over een eerste doorsnede wat de plaats van
herkomst van Brussels' laagste bevolgingsklassen betreft. Hiervoor
maakten we, zoals gezegd, gebruik van een armenlijst die in 1833
door het Brussels Bureel van Weldadigheid werd opgesteld. De arm-
meesters die met deze taak belast werden, hadden de opdracht ge-
kregen zoveel mogelijk gegadigden af te voeren. Toch bleek nog

(9) Stadsarchief Brussel, Bienfaisance publique, 103-1.

(10) De nieuwe armentelling van 1833 leverde 29521 ingeschrevenen op.
Op een bevolking die toen op 100214 zielen werd geschat, bleek dus 29% op de
armenlijst ingeschreven.

29,5% der Brusselse bevolking er op vermeld. Dit ontstellend hoog armencijfer heeft aan de tijdgenoot menige bedenking ontlokt. Alhoewel het niet de bedoeling kan zijn hier de geschiedenis van de Brusselse weldadigheid uit de doeken te doen, kan onmogelijk aan deze uitlatingen voorbij worden gegaan. Zij trekken immers de waarde van een inschrijving op de Brusselse armenlijst in twijfel.

A. Quetelet, hierin gevolgd door E. Ducpétiaux, stelde naar aanleiding van de telling van 1842 dat aan een inschrijving op de Brusselse armenlijst niet al te zwaar diende getild. De betrokkenen zouden niet zozeer op daadwerkelijke steun hopen doch eerder het verwerven van bepaalde voordelen beogen. Velen onder hen zouden nooit enige steun ontvangen hebben. De cijfers zouden de armoedegrade in de hoofdstad dus schromelijk overdrijven (11).

Hun uitspraken staan niet alleen. Ook vóór 1842 poogden Brusselse politici de betekenis van het hoog Brussels armencijfer te minimaliseren. Zo merkte men in 1828 op "maer het zoude een mislag zijn te veronderstellen dat dit getal, meer dan het vierde der bevolking deser stadt uitmakende, geheel uit hulpbehoevenden is zamengesteld, velen staen wel op de lijsten der armmeesters aange-teekend zonder toch in het geval te verkeeren om uit den algemeenen onderstand te moeten bedeed worden". Er werd echter aan toegevoegd "tenzij in buitengewone omstandigheden als bijvoorbeeld van barensood, gebrek aan werk in wintertijd enz." (12).

De kritiek op de armenlijst blijkt hier al een stuk genuanceerder. Men stelde weliswaar dat een inschrijving op de armenlijst niet dezelfde betekenis had voor alle betrokkenen doch men beweerde niet dat de meerderheid in het geheel geen deel had aan de steunverlening. Het onderscheid dat men maakte, komt concreet neer op een verdeling van de betrokkenen in permanent en tijdelijk of occasioneel gesteunden. Andere opmerkingen wijzen in dezelfde richting. In 1826 noteerde men: "Bien qu'il y a 25.715 pauvres inscrits sur les tableaux il n'y a cependant qu'un tiers de ce nombre qui peut être considéré comme recevant des secours permanents, le surplus étant composé d'individus en état de travailler qui ne participent au secours que dans des cas extraordinaires tels que maladie, défaut d'ouvrage, accouchements, grands froids" (13). Het hoge Brusselse

(11) QUETELET A., op.cit., p. 26. Bulletin communal de la ville de Bruxelles, 12.11.1847.

(12) Stadsarchief Brussel, Bienfaisance publique, 103-1.

(13) Stadsarchief Brussel, Bienfaisance publique, 105-1 en 2.

armencijfer dient dus slechts als overdreven beschouwd, indien men het zou gelijkstellen aan het aantal permanent gesteunden. Het mag echter als een min of meer aanvaardbare weergave van de graad van behoeftigheid in Brussel worden gezien. Men verkere echter niet in de waan dat slechts 1/3 der betrokkenen nood had aan permanente hulp. Het contingent permanent gesteunden werd immers voornamelijk bepaald door het weinig elastische bedrag dat voor bestendige hulpverlening was weggelegd, zodat slechts steunkaarten werden uitgereikt wanneer er plaatsen "vacant" waren. Zelfs het leger tijdelijk gesteunden vormde het resultaat van een selectie waarbij vooral recent ingewekenen werden geweerd (14).

Deze problematiek zou nog nader kunnen worden toegelicht. Meer bepaald wat Ducpétiaux betreft, zou kunnen gewezen worden op diens tegenstrijdige beweringen omtrent de Brusselse weldadigheid. Hij werd enerzijds met de nood der Brusselse bevolking geconfronteerd doch voelde zich anderzijds geroepen het beeld dat de buitenwereld van de hoofdstad meedroeg op te kalefateren. Het valt bijvoorbeeld op dat hij herhaaldelijk weigerde het belang van de armoede te Brussel publiekelijk te erkennen, terwijl hij de hoofdstad wél als een Europese recordhouder qua mortaliteit betitelde. Op intern Brussels vlak wees de auteur nochtans op de samenhang tussen pauperisme en mortaliteit (15).

Keren we nu terug naar de plaats van herkomst van de Brusselse gesteunden uit 1833. Stellen we vooreerst dat niet de volledige Brusselse armenbevolking bij het onderzoek werd betrokken. Vermits het om meer dan 29.000 mensen ging, leek een selectie ons gewent. We gaven er de voorkeur aan geen bepaalde sectie of parochie uit te pikken omdat dit de resultaten van het onderzoek zou kunnen beïnvloeden. Vermits elk der armenwijken in een uithoek van de stad gelegen was, mag men in elk van hen een hogere vertegenwoordiging van de aangrenzende gemeenten verwachten. Uiteindelijk besloten we de informatie betreffende de gezinshoofden te weerhouden. Het bleek immers dat de inlichtingen betreffende de geboorteplaats van het ge-

(14) Voor een uitgebreider behandeling van deze problematiek zie VAN DEN EECKHOUT P., op.cit., deel II, p. 144-175.

(15) DUCPÉTIAUX E., *De la mortalité à Bruxelles comparée à celles des autres grandes villes*, Brussel, 1844.

zinshoofd en de lengte van zijn of haar verblijf in de hoofdstad, vrijwel steeds door alle armmeesters werden verschaft. Dat bleek minder frequent het geval voor de andere gezinsleden.

Van de 7076 gezinshoofden die we aldus verzamelden, bleek het leeuwenaandeel (67,4%) alvast in de hoofdstad zélf geboren. De tellingsresultaten van 1842 vermeldden beduidend minder geboren Brusselaars (57,5%). De meer gegoede bevolkingsgroepen duwden het percentage vreemdelingen echter de hoogte in. In de secties die door grote armenconcentraties werden gekenmerkt (2e en 3e) liep het aantal geboren Brusselaars in 1842 echter op tot 65% (16). Merken we op dat het percentage ingewekenen in het geheel van de behoeftige bevolking (dus niet enkel de ingeschrevenen op de armenlijsten) wellicht iets hoger lag. De armmeesters kregen, zoals gezegd, duidelijke instructies alle personen te weren die nog geen onderstandsdomicilie in de hoofdstad hadden verworven.

Alvorens nader op de plaats van herkomst van de ingeweken gesteunden in te gaan, dient opgemerkt dat enkel de Belgische armen zullen worden beschouwd. Aldus kan de vergelijking met de bron van 1852, die ons enkel over Belgische armen inlicht, worden doorgevoerd. Stippen we aan dat de buitenlanders 6,7% van de niet-Brusselaars vertegenwoordigden en dat Nederlands- en Franssprekenden ongeveer evenveel gewicht in de schaal wierpen.

58,8% der ingeweken gezinshoofden bleek uit de provincie Brabant afkomstig (bijlage 2). Hierdoor schaaft Brussel zich bij de Europese centra die voornamelijk op korte afstand recruteerden (17). Dit wordt nog geaccentueerd door het feit dat het arrondissement Brussel meer dan de helft van het Brabantse aandeel opeiste (bijlage 3). Binnen dat Brussels arrondissement valt dan weer de hoge vertegenwoordiging op van het gebied dat onmiddellijk aan de hoofdstad grenst en dat in de jaren vóór 1833 nog volledig ruraal van karakter was (bijlage 4). De arrondissementen Leuven en Nijvel leverden anderzijds ook een belangrijke bijdrage, vooral wanneer deze wordt vergeleken met het aandeel van de arrondissementen Mechelen, Aalst en

(16) QUETELET A., op.cit., p. 30.

(17) Enkele voorbeelden worden aangehaald bij LIS C. en SOLY H., *Poverty and capitalism in pre-industrial Europe*, Hassocks, 1979, p. 191-192 en bij DE METSENAERE M., "Migraties in de gemeente Sint-Joost-ten-Node in het midden van de negentiende eeuw : methodologische inleiding tot de studie van de groei en de verfransing van de Brusselse agglomeratie", *Taal en sociale integratie* 1, Brussel, 1978, p. 109.

Soignies die eveneens aan het Brusselse grenzen. Een aanzienlijk deel van de Leuvense en de Nijvelse aanbreng stamde uit de steden van het betrokken gebied. Dat blijkt ten andere ook het geval met de recrutering uit de andere arrondissementen : 77% der niet-Brabantse armen werd in een stad geboren. De bijdrage van de Vlaams- en Waals-Brabantse steden wierp echter heel wat meer gewicht in de schaal dan die van niet-Brabantse centra die op eenzelfde of zelfs kortere afstand gelegen waren en gelijkaardige of grotere bevolkingsconcentraties herbergden.

De recrutering van Brabantse armen laat zich dus in twee verschillende categorieën opdelen : zij concentreerde zich enerzijds op het Brusselse platteland en de aangrenzende gemeenten uit het Nijvelse en het Leuvense; wat deze laatste betreft, sprak zij anderzijds voornamelijk de grotere centra aan. Men stelt zich dan wel de vraag waarom zij, vooral in het Leuvense, het tussenliggende platteland grotendeels links liet liggen. Welke elementen bestemden het Brusselse platteland en de Vlaams- en Waals-Brabantse steden voor om de hoofdstad met armen te injecteren ? Hoe wist het platteland uit dezelfde streek zich daaraan te onttrekken ?

Het onderzoek naar de socio-economische situatie in het Brabantse wil een poging zijn om op enkele van deze vragen een antwoord te formuleren.

Een eerste voornaam kenmerk waarmee het Brussels platteland zich van het Nijvelse en Leuvense arrondissement onderscheidde, schijnt de sterke uitbouw van industrieel-ambachtelijke activiteiten te zijn. Uit Van Uytvens studie betreffende het midden van de 18de eeuw blijkt dat deze streek een veel gediversifieerder verzorgingspatroon bezat dan het Leuvense en Nijvelse platteland (18). Regionale bijdragen aangaande Overijse en het Pajottenland wijzen uit dat het aantal tewerkgestelden in de industrie gedurende de tweede helft van de 18de eeuw er nog beduidend toenam (19). Men zou dit als een

(18) VAN UYTVEN R., "Peiling naar de beroepsstructuur op het Brabantse platteland omstreek 1755", *Bijdragen tot de geschiedenis*, 1972, p. 180.

(19) DAELEMANS F., *Het Pajottenland in de 18de eeuw : historisch-demografisch onderzoek*. Onuitgegeven doctoraatsverhandeling V.U.B. 1979, deel 1, p. 97. Het aandeel van de tewerkgestelden in de industrie evolueerde van 5 à 9% in het begin naar 17,5% op het einde van de 18de eeuw. VAN ASSCHE-VAN CAUWENBERGH D., "Deux villages du Brabant sous l'Ancien Régime : Bierges et Overijse" in *Cinq études de démographie locale*, Brussel, 1963, p. 40. In Overijse klom het percentage ambachtslieden van 11,3% in 1747 naar 23,1% in 1799.

positieve evolutie kunnen beschouwen. Uit voormelde plaatselijke studies blijkt echter dat de opbloei van de industrie precies geschiedde in een periode die gekenmerkt werd door een sterke demografische groei die in onvoldoende mate werd tegemoet getreden door een verhoogde tewerkstelling in de landbouw. Zo bleek de opbloei van de industrie in het Pajottenland parallel te lopen met een proletarisering van de agrarische bevolking. De gezinshoofden/dagloners zagen hun aandeel in de in de landbouw tewerkgestelde gezinshoofden in de loop van de 18de eeuw van 56 naar 75% evolueren. Wie het als pachter of eigegeërfde boer kon blijven rooien, kreeg het blijkbaar ook alsmear moeilijker. Het aantal bedrijven zonder paard steeg van 78% in 1702 naar 87% in 1795. Het relatieve belang van de huishoudens met slechts 1 à 2 paarden daalde terwijl de bezitters van 3 à 5 meerjarige paarden hun gewicht in de groep der paardenbezitters in de loop van de 18de eeuw zagen toenemen. Er trad m.a.w. een polarisatie op, waarbij men het aantal paarden op steeds minder bedrijven geconcentreerd zag (20).

Op basis van deze gegevens zou men de verhoogde tewerkstelling in de industrie als een vlucht uit de overbezette landbouw kunnen beschouwen. Het arrondissement Brussel zou zich dus scharen bij de Vlaamse streken die een diversifiëring van de werkgelegenheid ontwikkelden als alternatief voor inadequate tewerkstellingskansen in de landbouw (21). Welke ook de reden voor de ontwikkeling van de am-

(20) DAELEMANS F., op.cit., deel 2, p. 33-34.

(21) SCHOLLIERS E., en VANDENBROEKE C., "Structuren en conjuncturen in de Zuidelijke Nederlanden 1480-1800", *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, Haarlem, 1980, deel 5, pp. 264-265.

We stellen dus wel degelijk dat de ontwikkeling van de plattelandsindustrie het gevolg was van de bevolkingsaan groei. Volgens Van Uytven ging de ontwikkeling van de industrie de bevolkingsgroei vooraf. De uitbouw van de industrie op het Brabantse platteland zou het specifieke procreatiepatroon van dagloners en arbeiders meer gewicht hebben gegeven zodat er zich een versnelde bevolkingsaan groei manifesteerde. Recenter onderzoek toonde echter aan dat dit "specifieke procreatiepatroon" eigenlijk helemaal *niet* in een versnelde bevolkingsaan groei uitmondde. In Vlaanderen en Brabant evolueerde men gedurende de tweede helft van de 18de en de eerste helft van de 19de eeuw immers naar een steeds restrictiever huwelijks- en vruchtbaarheidspatroon, gekenmerkt door een verhoging van de huwelijksleeftijd en een stijging van de proportie ongehuwden, zie VANDENBROEKE C., "Karakteristieken van het huwelijks- en voortplantingspatroon. Vlaanderen en Brabant 17de-19de eeuw", *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 1976, p. 107-145.

bachtelijke industrie in het arrondissement Brussel weze, de streek werd alleszins opgezadeld met een hogere vertegenwoordiging van een kwetsbare bevolkingsgroep, bestaande uit dagloners, arbeiders en ambachtslieden.

Op het einde van de 18de doch vooral in het begin van de 19de eeuw werden deze lieden vervoegd door arbeiders die actief waren in grootschaliger bedrijven. In de gemeenten die aan de hoofdstad grenzen, bleken zich textielfabriekjes te hebben ingeplant die een nogal wisselend succes kenden. De gemeenten ten Zuiden van Brussel (Ukkel, Vorst, Sint-Pieters-Leeuw, Lembeek) hadden eveneens textielfabriekjes weten aan te trekken. Langs de loop van de Zenne en haar zijriviertjes had men zich op de papiervervaardiging toegelegd. Vilvoorde, Diegem, Kraainem, Zaventem, Ukkel, Drogenbos, Dworp, Sint-Genesius-Rode, Linkebeek en Huizingen lieten alle enige activiteit op dat vlak noteren. De meeste van deze bedrijfjes hadden weinig om het lijf. Zowel de grotere als de zeer kleinschalige ondernemingen werden bovendien door een sterk wisselend arbeidersaantal gekenmerkt. Deze bedrijven hebben er wellicht voor gezorgd dat een klein deel van de overbevolkte arbeidsmarkt werd afgeroomd. Zij konden deze functie echter zeker niet op een permanente wijze vervullen. Daarvoor was hun activiteit te onregelmatig. Hun bedrijvigheid kon de lokale arbeidsmarkt echter ook in negatieve zin beïnvloeden : tijdens de succesvolle periodes werden er wellicht bezitlozen aangetrokken waarmee men opgescheept zat wanneer het getij keerde.

Stippen we aan dat het Nijvelse platteland, grenzend aan het arrondissement Brussel, eveneens actief was in de papiervervaardiging en in mindere mate in de textielnijverheid. In het arrondissement Leuven waren dergelijke bedrijvigheden echter nagenoeg afwezig (22).

Nemen we nu de landbouwstructuren zélf onder de loupe, dan menen we te mogen stellen dat de landbouw in het arrondissement Brussel door een hogere graad van overbevolking werd gekenmerkt dan deze uit het Leuvense en het Nijvelse (23). De sterke versnippering van de exploitaties wijst alleszins in die richting. Beschouwen

(22) Deze materie werd uitgebreider behandeld bij VAN DEN EECKHOUT P., op.cit., deel I, pp. 44-82 en deel II, pp. 19-21, 52-53.

(23) Agriculture. Recensement général 1846, Brussel, 1850, deel I, Brabant.

we de bedrijven met een grootte van 1 ha en meer, dan blijken deze van 1 à 5 ha in het Brusselse arrondissement 80% der landbouwondernemingen te verzamelen terwijl ze in het Nijvelse en het Leuvense slechts aan 70% reikten (24). Dit betekent meteen dat de overgrote meerderheid der landbouwbedrijven in het Brusselse slechts werkgelegenheid bood aan de exploitant en zijn gezinsleden. Wie er niet in was geslaagd een eigen bedrijf op te zetten, kreeg dus slechts beperkte mogelijkheden om als dienstbode of landarbeider aan de slag te gaan. Nu was de situatie van de exploitanten van meer dan 1 ha niet al te ongunstig, tenminste wanneer zij eigenaar van hun bedrijf waren (25). De uitbaters van 1 à 5 ha bleken in het Brusselse arrondissement echter slechts in 23,1% der gevallen tot de eigengeërfde boeren te mogen worden gerekend (26). De overgrote meerderheid werd er dus toe verplicht de gestadig klimmende pachtprizen op te brengen. In het Nijvelse daarentegen lieten de beheerders van een bedrijf van 1 à 5 ha 40,2% eigenaars noteren. In het Leuvense arrondissement bleken de boeren echter evenmin belangrijke eigenaars : slechts 23,1% bezat het grootste deel of de totaliteit van het bedrijf dat zij exploiteerden. Het aantal boeren dat ten minste een klein gedeelte van de uitbating in eigendom had, bleek in het Leuvense echter aanzienlijker. De boeren die de totaliteit van de uitbating moesten pachten, wierpen in het Brusselse het meeste gewicht in de schaal (27).

Wat de ondernemingen van 5 à 10 ha. betreft, bleken de Brusselse boeren eveneens slechter geplaatst dan hun Nijvelse en Leuvense collega's. Tegenover respectievelijk 35,7 en 28,4% bezitters, stelden zij 22,9% eigengeërfde boeren. Ook in deze bedrijfsgrootte scoorde het Brusselse het hoogst wat het aantal landbouwers betreft die de

(24) In Oost-Vlaanderen omvatten de bedrijven van 1 à 5ha. 69,6% der uitbatingen met een grootte van meer dan 1 ha. Zie VERHAEGEN B., *Contribution à l'histoire économique des Flandres*, Leuven-Parijs, 1961, deel 1, p. 126.

(25) VANDENBROEKE C., "Landbouw in de Zuidelijke Nederlanden 1650-1815", *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, Haarlem, deel XVII, p. 100.

(26) In Oost-Vlaanderen bleken de bedrijven van 1 à 5 ha. voor 25,8% eigendom van de uitbaters. Zie VERHAEGEN, B., op.cit., p. 138.

(27) Uitbatingen 1 à 5 ha. Bezaten achtereenvolgens de totaliteit, meer dan de helft, minder dan de helft en niets van het bedrijf dat zij uitbaatten.

Arrondissement Brussel (%) :	5,7	17,3	44,9	31,9
Arrondissement Leuven (%) :	6,9	16,2	50,2	26,6
Arrondissement Nijvel (%) :	11,4	28,8	50,4	9,2

totaliteit van hun uitbating moesten huren (28).

Vermits het leeuwenaandeel van de Brusselse boerenbevolking zich concentreerde in de categorie der kleine pachters, mag men veronderstellen dat de pachtprizen de weerslag van deze onderlinge concurrentie ondervonden. De vergelijking tussen Brusselse, Leuvense en Nijvelse pachtprizen kan echter slechts op gebrekkige wijze worden doorgevoerd. De evolutie van de Brusselse pachtprizen staat ter onzer beschikking doch de Nijvelse en Leuvense tegenhangers ontbreken (29). Voor geen enkel arrondissement blijken bovendien inlichtingen beschikbaar voor de eerste decennia van de 19de eeuw. Het pachtprizeniveau van 1830 dat ons door de landbouwtelling van 1846 wordt medegedeeld, verdoezelt wellicht de tegenstellingen die in de tweede helft van de 18de en het begin van de 19de eeuw moeten te zien zijn geweest. Het Nijvelse en het Leuvense lieten in het begin van de 19de eeuw immers een iets snellere bevolkingsgroei noteren, zodat we mogen veronderstellen dat de pachtprizen er de Brusselse enigszins bijbeenden (30).

Het pachtprizeniveau van 1830 lag in het Brusselse alleszins nog hoger dan in het Leuvense en het Nijvelse (31). Het Brussels gemid-

(28) Uitbatingen 5 à 10 ha. Zelfde indeling als bij noot 27 (in %) :

Arrondissement Brussel :	3,7	19,1	56,9	20,1
Arrondissement Leuven :	5,5	22,8	56,9	14,6
Arrondissement Nijvel :	5,7	30,0	53,1	11,1

(29) STAPPAERTS G., *Pachtprizen in Brabant in de 18de eeuw. Bijdrage tot de conjunctuurgeschiedenis*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, V.U.B., 1971.

(30) VAN UYTVEN, op.cit., p. 196, bevolkingsaangroei kwartier Brussel (-Brussel). 1709 : 100 1784 : 207; kwartier Leuven (-Leuven) 1709 : 100 1784 : 193; Waals-Brabant 1709 : 100 1784 : 152.

In de tweede helft van de 18de eeuw was de groei in het Brusselse wel beduidend sneller dan in het Leuvense zie COSEMANS A., *De bevolking in Brabant in de XVIIde en de XVIIIde eeuw*, Brussel, 1939, p. 224. QUETELET A., "Sur les anciens recensements de la population belge", *Bulletin de la commission centrale de statistique*, Brussel, 1847, p. 9-10 verschaft cijfers voor het geheel der drie onderscheidene arrondissementen. De nodige omzichtigheid is echter geboden. Indien men 1801 aan 100 gelijkstelt, komt de index van de bevolkingsgroei voor de arrondissementen Brussel, Leuven en Nijvel in 1829 respectievelijk op 163, 154 en 167 te staan.

(31) De gemiddelde pachtprijs lag in het arrondissement Brussel (1830) respectievelijk 11,9 en 7,1% hoger dan in het Leuvense en het Nijvelse. Men stelt vast dat het verschil met het Nijvelse minder groot was; het aantal pachters bleek er echter veel geringer. Het lager pachtprizeniveau in het Leuvense compenseerde de minder gunstige eigendomsverhoudingen. Het arrondissement Brussel trok in beide gevallen aan het kortste eind.

Rekruterings Brusselse armenbevolking i.r.m. afstotingsmechanismen

delde werd uiteraard de hoogte ingedruwd door de pachtsommen die in het gebied, grenzend aan de hoofdstad, moesten opgebracht worden. Vermits deze streek in de beschouwde periode nog volkomen ruraal van karakter was, kan er echter geen twijfel over bestaan dat een agrarische bevolking deze prijzen moest neertellen. Zelfs indien we het gebied grenzend aan de hoofdstad buiten beschouwing laten, kan voor het arrondissement Brussel een hoger prijsniveau worden genoteerd.

Opmerkelijk is het feit dat de streek grenzend aan de hoofdstad zowel wat de armenrekrutering als wat het pachtprijsniveau betreft hoge scores liet optekenen. De aangrenzende gemeenten die 35% der armen uit het Brussels arrondissement leverden, bleken pachtprijzen te kennen die 57% hoger lagen dan in de rest van het arrondissement. Ook elders op het Brussels platteland scheen er echter een analogie tussen het pachtprijsniveau en de afstoting van de lokale bevolking te bestaan. Voor de militiekantons Beersel, Dilbeek, Sint-Stevens-Woluwe, Overijse en Vilvoorde die 59% der armen uit het arrondissement leverden (de grensgemeenten van de hoofdstad buiten beschouwing gelaten), werd een gemiddelde pachtprijs berekend die 16% hoger lag dan elders in het Brusselse (32).

Eenzelfde samenhang leek in het Leuvense aanwezig. De kantons Tervuren, Herent en Hoegaarden die 65,3% van de rurale armenrekrutering uit het Leuvense voor hun rekening namen, werden gekenmerkt door pachtprijzen die gemiddeld 18% hoger reikten dan elders in het arrondissement (33). Of deze samenhang ook in het Nijvelse te bespeuren viel, is minder duidelijk. De eensgezindheid waarmee hoge pachtprijzen en een belangrijke armenrekrutering zich in dezelfde streek concentreerden, schijnt hier echter goeddeels afwezig.

De hoogte van de pachtprijzen werd tot nog toe vooral in verband gebracht met de bevolkingsdruk en de grote concurrentie tussen de pachters onderling. Overschouwt men het gebied dat zich zowel door hoge pachtprijzen als een belangrijke armenrekrutering kenmerkte, dan blijkt dat ook met een ander element dient rekening

(32) Zijnde de kantons Wolveterm, Londerzeel, Merchtem, Halle (-stad), Herne, Sint-Kwintens-Lennik, Sint-Pieters-Leeuw, Asse, Kampenhout.

(33) In het kanton Hoegaarden vormde de gemeente Hoegaarden een belangrijke rekruteringsplaats. In deze gemeente had de bierindustrie een tamelijk hoge vlucht genomen. Men mag veronderstellen dat het deze nijverheid tijdens de Franse periode niet al te best verging. VAN DEN EECKHOUT, P., op.cit., deel II, p. 16.

gehouden. De betrokken streek onderscheidde zich namelijk door de functie die ze in de bevoorrading van de stedelijke markt werd toebedeeld. Zo werd berekend dat in de jaren 1821-1822 75% van de Brusselse tarwevoorraad werd geleverd door het gebied gelegen binnen een straal van 20 km (34). De belangstelling van stedelingen en andere investeerders voor het land dat zich tot de aangewezen bevoorraden van de Brusselse markt had ontpopt, kan de strijd om een stuk grond enkel hebben aangewakkerd. Stippen we aan dat de bezitters van deze gronden de concurrentie moedwillig in de hand werkten. Door het areaal maximaal op te delen, kon immers een hogere totale pachtontvangst worden verzekerd. Bij dagloners en kleine pachters was de vraag naar grond zo groot dat zij bereid waren de meest onzinnige prijzen voor beperkte oppervlakten neer te tellen (35).

Resumeren we onze bevindingen door te stellen dat het geen toeval was dat de hoofdstad de meeste armen recruteerde op het Brussels platteland en de aangrenzende gemeenten uit het Nijvelse en het Leuvense. Waar een stijgende bevolkingsdruk, een verderschrijdende versnippering van de exploitaties, een gering percentage eigengeërfde boeren en een hoog pachtprizeniveau samengingen, konden immers alsmaar minder leden van de agrarische gemeenschap zich een leefbaar bedrijf aan redelijke prijs toeëigenen. Steeds meer mensen zullen de kwetsbare groepen dagloners, handlangers en industrie-arbeiders zijn gaan vervoegen.

Hiermee wordt echter geenszins beweerd dat de sociale verhoudingen in het Nijvelse en het Leuvense idyllisch waren. We zijn echter geneigd te stellen dat de tewerkstelling in de landbouw er minder vlug met haar beperkingen werd geconfronteerd (36). De arbeidsmarkt was in beide arrondissementen vooreerst minder bevolkt. Wat het arrondissement Leuven betreft, kan gewezen worden op het feit dat een aanzienlijk deel van het grondgebied werd ingenomen door minder vruchtbare grond (Hageland). Dit zal de belangstelling hebben getemperd wat ongetwijfeld een minder harde concurrentiestrijd tot

(34) VANDENBROEKE, C., "Graanbevoorrading en graantoevoer te Gent en Brussel tijdens de eerste helft van de 19de eeuw", *Handelingen van de maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent*, 1972, p. 115.

(35) Wordt aangehaald door VANDERVELDE E., *Le sort des campagnards s'améliore-t-il ? Un village brabançon en 1833. Gaasbeek*, Brussel, 1907., p. 34.

(36) De uiteenzetting betreffende de sociaal-economische situatie in het Leuvense en het Nijvelse vormt een samenvatting van de gegevens in VAN DEN EECKHOUT P., op.cit., deel II, p. 12-56.

gevolg zal hebben gehad. Zo bleken de Hagelandse pacht prijzen gemiddeld 25% lager dan elders in het Leuvense. Natuurlijk was het op deze eerder schaarse gronden evenmin eenvoudig in zijn levensonderhoud te voorzien. Men kon er echter op meerdere paarden wedden. De streek bezat bijvoorbeeld nog gemene gronden die aan de armsten alleszins toelieten er wat kleinvee op na te houden. De houthandel langs de Demer, het rapen van denneappels waarin een drukke handel werd gedreven, het vervaardigen van bezems en klompen en de teelt van vlas in het Haachtse zorgden alle voor enige bijverdiensten.

De ontwortelden van het Leuvense arrondissement waren wellicht eerder in de grote centra te vinden. De Hagelandse steden schijnen het sinds het einde van de 18de eeuw op economisch vlak niet al te best te hebben gedaan. In Leuven dient de aftakeling van de eertijds bloeiende transithandel genoteerd. Dit moet tewerkstellingsproblemen hebben veroorzaakt bij tal van lieden die in de Oostenrijkse periode waren aangelokt, hiermee zelfs voor een belangrijke bevolkingsaanwas zorgend. Het opdoeken van de universiteit tussen 1797 en 1817 kan evenmin bevorderlijk zijn geweest. De bierproductie van de Hagelandse steden had eveneens sterk te lijden. Nieuwe industrieën kwamen er daarentegen nagenoeg niet van de grond. Noch in Diest noch in Tienen bijvoorbeeld bleek de textielnijverheid tegen moeilijkheden opgewassen. De vrouwelijke bevolking van elk der betrokken steden had met de aftakeling van de kantindustrie te kampen. Dat het Leuvense arrondissement hoofdzakelijk stedelijke armen naar de hoofdstad zond (het gebied grenzend aan het arrondissement Brussel buiten beschouwing gelaten) dient ons inziens dan ook in verband gebracht met het feit dat vooral de uitgebluste Hagelandse centra overtolligen herbergden.

In het Nijvelse blijkt de rekrutering van armen eveneens voornamelijk in de steden te geschieden. Dit kan echter met heel wat minder stelligheid met de economische evolutie van de betrokken centra in verband worden gebracht. Daarover is ons veel te weinig bekend. Het staat wel vast dat het Nijvelse een relatief groot aantal landarbeiders herbergde. Deze lieden wisten hun loon echter frequent aan te vullen met de bewerking van een lapje grond. De uitbatingen van minder dan 1 ha., gezien hun geringe oppervlakte ongetwijfeld slechts door part-time landbouwers bewerkt, verzamelden in dit arrondissement immers 61,8% van het totaal aantal bedrijven. In de arrondissementen Leuven en Brussel totaliseerden dergelijke uitbatingen respectievelijk slechts 42 en 49% der ondernemingen. De proportie eige-

naars lag bij deze exploitanten van dwergbedrijven bovendien bijna dubbel zo hoog als in het Leuvense en het Brusselse (37). Tot slot dient er op gewezen dat landarbeiders en dagloners er hun inkomen nog met andere middelen wisten aan te vullen. In de streek van Perwez werd er vlas gesponnen, in de oosthoek van het arrondissement weefde men katoen voor Luikse ondernemers terwijl een aantal dorpen (geconcentreerd in de kantons Braine-l'Alleud, La Hulpe en Genappe) bedrijvig waren met weven voor Brusselse katoenfabrikanten. Laten we besluiten dat de daglonersbevolking uit het Nijvelse alleszins op meerdere paarden kon wedden.

Meteen kan de vraag worden gesteld of iets dergelijks de plattelandsbevolking uit het Brusselse dan helemaal onthouden werd. We zijn van oordeel dat een groot deel van deze agrarische bevolking het inderdaad zonder aanvullend inkomen moest zien te rooien. Er dient echter voorbehoud gemaakt voor het westen van het arrondissement waar uitlopers van de Oostvlaamse activiteiten kunnen worden aangetroffen. Zo werd er vlas geteeld in het kanton Londerzeel en enkele aangrenzende gemeenten. In de kantons Asse en Sint-Kwintens-Lennik verbouwde men hop. Een aantal dorpen uit het kanton Herne ontwikkelden een tamelijk belangrijke activiteit in het linnenweven. Het Westen van het arrondissement scheen zich ook op het spinnen toe te leggen doch het belang van deze bedrijvigheid kon niet worden geschat. In vergelijking met de rest van het arrondissement Brussel beschikte de westkant dus wel over verschillenden nevenactiviteiten. Zij hebben echter wellicht nooit de impact van hun Oostvlaamse tegenhangers bezeten (38).

(37) 38,7% der uitbaters had zijn dwergbedrijf in eigendom; in het Leuvense telde men in deze categorie 25,1% en in het Brusselse 21,7% bezitters. Stippen we aan dat een groot aantal dwergbedrijven niet altijd negatief diende te zijn. B. Verhaegen wees reeds op het dubbelzinnig karakter van het dwergbedrijf. In Henegouwen bijvoorbeeld werd een dwergbedrijf dikwijls uitgebaat door een industriearbeider. Het groot aantal eigenaars onder deze exploitanten (38,7%), duidt aan dat in Henegouwen, in tegenstelling tot Oost-Vlaanderen, de exploitatie van dergelijk bedrijf wees op een eerder gunstige sociale positie. Vermits de proportie eigenaars in het Nijvelse nagenoeg gelijk was aan de verhouding die in Henegouwen werd vastgesteld, mag worden aangenomen dat ook hier de situatie van de betrokkenen relatief voorspoedig was. In het Brusselse bleken de eigendomsverhoudingen bij de exploitanten van dwergbedrijven even ongunstig als in Oost-Vlaanderen : in beide provincies telde men slechts 21% eigenaars zie VERHAEGEN B., op.cit., p. 124-125.

(38) De uiteenzetting betreffende nevenactiviteiten op het Brusselse platteland vormt een samenvatting van de gegevens van VAN DEN EECKHOUT P., op.cit., deel II, p. 38-51.

Deze bedenking lijkt ons ook het antwoord op de vraag waarom de Oostvlaamse plattelandsbevolking zo slecht vertegenwoordigd was in de statistiek van Brusselse armen. De problemen die zich in het Brussels arrondissement stelden, tekenden zich in Oost-Vlaanderen nochtans nog scherper af. De bevolkingsdruk bleek er niet enkel groter doch de gronden waren er ook sterker versnipperd. De pacht-prijzen bevonden er zich op een hoger niveau. Nergens deed de nood aan extra-werkgelegenheid zich dan ook meer gevoelen. Het verschil tussen Oost-Vlaanderen en het arrondissement Brussel bestaat er in dat men er deze extra-werkgelegenheid inderdaad had gevonden. Door de vlucht in de proto-industrie konden de landbouwstructuren er verder op de proef worden gesteld. In het arrondissement Brussel echter, miste men deze perfecte symbiose tussen landbouw en industrie. De mogelijkheid tot een groeiende zelfexploitatie ontbrak zodat de plattelandsbevolking er, eerder dan in Oost-Vlaanderen, met de beperkingen van de agrarische samenleving werd geconfronteerd en haar heil in uitwijking moest zoeken.

Begeven we ons nu naar 1852 om na te gaan in welke mate de rekrutering van de armenbevolking door de crisis van de jaren '40 werd beïnvloed. Stippen we aan dat ons, wat de periode na 1833 betreft, geen armenlijst ter beschikking stond. Daarom werd gebruik gemaakt van een lijst die de armen verzamelde die in 1852 in Brusselse ziekenhuizen werden verpleegd, zonder evenwel een onderstandsdomicilie in de hoofdstad te hebben verworven. Aldus werden 3061 personen verzameld.

Alvorens op de vergelijking tussen beide doorsneden in te gaan, dient de aandacht gevestigd op een inhoudelijk verschil. Terwijl de bron van 1833 de geboorteplaats van de betrokkenen opgaf, weerhield de lijst van 1852 enkel het onderstandsdomicilie. Veelvuldige afwijkingen tussen beide elementen zouden artificiële verschuivingen kunnen te zien geven. Een steekproef op basis van documenten die ons voor de jaren 1854-1859 zowel geboorteplaats als onderstandsdomicilie meedeelden, wees echter uit dat het gevaar hiervoor gering is (39). In 67,8% der gevallen waren geboorteplaats en onderstandsdomicilie volkomen identiek. Bij 16,6% der betrokkenen bleken geboorteplaats en onderstandsdomicilie in hetzelfde arrondissement gelegen. Vermits het arrondissement de laagste sport van onze onderverdeling vormt, mag gesteld worden dat in 84,4% der gevallen artifi-

ciële verschuivingen afwezig waren. Bij 6,4% der betrokkenen bleken ze beperkt want onderstandsdomicilie en geboorteplaats behoorden tot dezelfde provincie. Slechts in 8,9% der gevallen waren beide in een verschillende provincie gesitueerd. De artificiële verschuivingen die daaruit voortvloeiden, bleken echter zo dispaaraat dat zij het totaalbeeld geenszins vervalsten.

Leggen we de doorsneden van 1833 en 1852 naast elkaar dan kunnen we ons meteen van de invloed van de crisis vergewissen (bijlagen 2, 3, 5). De beide Vlaanderen trokken nu een veel aanzienlijker deel van de armeninwijking naar zich toe. De provincie Oost-Vlaanderen wist haar aandeel bijna te verdrievoudigen. In beide provincies veranderde de recrutering bovendien volkomen van karakter. Terwijl in 1833 voornamelijk geboren stedelingen hun schreden naar de hoofdstad keerden, bleken in 1852 hoofdzakelijk plattelandslieden er hun toevlucht te zoeken. Zo slonk het aandeel van de stedelingen in de recrutering van Oostvlaamse armen van 86 tot 33% (40). Het was m.a.w. de thuishaven van de aftakelende linnennijverheid die aan belang won. De zelfexploitatie waarvan de proto-industrie de basis vormde, had blijkbaar haar grenzen bereikt. De barrière tussen blijven of uitwijken scheen definitief geveld. Stippen we aan dat het gestegen belang van Vlaamse armen in de lijst van 1852 overeenstemt met de aderlating die de linnenarrondissementen in de jaren '40 te zien gaven (41). Hun geringe vertegenwoordiging in 1833 sluit volkomen aan bij de honkvastheid die zij toen nog ten toon spreidden.

De diepgaande invloed van de crisis op de recrutering van Brussels armen kan ons ondertussen alle illusies omtrent Brussels attractieve eigenschappen ontnemen. De Oostvlaamse plattelandslieden bleken daar immers slechts vatbaar voor wanneer hun situatie volkomen uitzichtloos was geworden. Pas toen de proto-industrie hen als broodnodige bijverdienste ontviel, maakten zij hun opwachting aan de

(40) Ook in de andere provincies won het platteland aan belang.

(41) JACQUEMIJNS G., *Histoire de la crise économique des Flandres 1845-1850*, Brussel, 1929, p. 388, 390. Daling van de bevolking in de linnenarrondissementen 1841-45 :

O.-VI. : - 3020

1846-1848 : O.-VI. : - 15.112

W.-VI. : - 1278

W.-VI. : - 16.105.

Brusselse stadspoorten (42). Laten we stellen dat zij het tot in de jaren '30 nog enigszins hadden weten te bolwerken. Tot en met de onafhankelijkheid had het weven van een el linnen hen nog 2 à 2,5 liter rogge opgeleverd. Alhoewel er in vergelijking met het einde van het Ancien Régime reeds een opmerkelijke achteruitgang van het reëel weefloon te noteren valt (dit bedroeg toen 4,5 à 5 liter rogge), hadden zij zich weten te redden door het opvoeren van de arbeidsduur en het inschakelen van vrouwen- en kinderarbeid. Na de onafhankelijkheid slonk het reële weefloon echter tot 1,9 liter rogge. In het begin der jaren '40 reikte het nog maar aan 1,5 liter om in de periode 1846-50 tot het historisch dieptepunt van 0,9 liter rogge weg te zakken (43). Wanneer aan deze aftakeling tenslotte de mislukking van de aardappel- en de roggeogst, tyfus en cholera werden toegevoegd, scheen het lot van dit kwijnend systeem op versnelde wijze te worden beslecht.

Op intern Brabants vlak kon nog een andere belangwekkende verschuiving worden genoteerd. We stelden vast dat de kantons wier bevolking we nevenactiviteiten en bijverdiensten toeschreven, hun aandeel in de rekrutering verhoogden. Het kanton Londerzeel waar vlas werd verbouwd, won aan belang. De kantons Merchtem en Wolvertem waarvan een aantal gemeenten in dezelfde zin actief waren, gingen er eveneens op vooruit. Hetzelfde geschiedde met de kantons Halle en Herne die bedrijvig waren in de linnennijverheid en de kantons Sint-Kwintens-Lennik en Asse die hop verbouwden.

In het Leuvense werd het zwaartepunt van de rekrutering verschoven naar de streek wier inwoners een aanvullend inkomen hadden kunnen putten in hetzij vlasverbouwen, houthandel, bezembinden, klompenmaken en gemene gronden. Het Hageland en het Haachtse

(42) De sociaal-economische situatie van Vlaanderen in de 18de en 19de eeuw wordt o.a. belicht bij VERHAEGEN B., *op.cit.*, deel I, p. 105-180; JACQUEMIJNS G., *op.cit.* VANDENBROEKE C., *Agriculture et alimentation dans les Pays-Bas Autrichiens*, Gent-Leuven, 1975. VANDENBROEKE C., "Sociale en conjuncturele facetten van de linnennijverheid in Vlaanderen (late 14de-midden 19de eeuw)", *Handelingen van de maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent*, 1979, p. 117-174. VANDENBROEKE C., "Mutations économiques et sociales en Flandre au cours de la phase proto-industrielle, 1650-1850", *Revue du Nord*, 1981, p. 73-94.

(43) VANDENBROEKE C., *Sociale en conjuncturele facetten...*, *op.cit.*, p. 139-140.

wonnen er met andere woorden aan belang. De nevenactiviteiten die de plattelandsvlucht hadden vertraagd, bleken dus geenszins in staat aan zwaardere crises het hoofd te bieden.

Wat het arrondissement Brussel betreft, mag worden gesteld dat de analogie tussen het Oostvlaamse en het Westbrabantse platteland zich ook op een ander vlak manifesteerde. Het Westbrabantse platteland blijkt in de periode 1840-50 namelijk eveneens, doch in beperkter mate, leeg te lopen. De demografische groei van de betrokken kantons vertraagde sterk of werd in enkele gevallen zelfs negatief (44).

Laten we het sociaal-economisch deel van deze bijdrage besluiten door onze voornaamste bevindingen op een rijtje te zetten. Een eerste vaststelling gold het feit dat de hoofdstedelijke "aantrekkingskracht" slechts in een beperkt gebied werkzaam was. De Brusselse uitstraling had bovendien enkel vat op de lokale bevolking wanneer er weinig of geen alternatieven voorhanden waren. De verregaande wijzigingen die de recrutering ten gevolge van de crisis van de jaren '40 onderging, wijzen in dezelfde richting. De streken waar alternatieve tewerkstellingsmogelijkheden wegvielen, zagen hun aandeel in de recrutering immers beduidend toenemen. Anderzijds mag gesteld worden dat een bevolking soms met een zeer lage levensstandaard vrede nam, indien dit het uitwijken kon uitstellen. Velen gaven zich pas gewonnen wanneer zelfs een buitenmatige zelfexploitatie geen oplossing meer bood.

Nu de sociaal-economische achtergronden van de armeninwijking werden geschetst, kan het taalregime van de gemeenten van herkomst bij het onderzoek worden betrokken(45). Hiervoor baseerden we ons op de resultaten van de talentelling van 1846. Benevens de kritiek die op deze telling kan worden uitgeoefend (46), dient opgemerkt dat de taalverhoudingen die in 1846 werden opgetekend soms niet

(44) In % :

Londerzeel	1830-40 + 8,5	1840-50 - 0,08
Merchtem	1830-40 + 8,4	1840-50 + 0,9
Wolvertem	1830-40 + 10,5	1840-50 + 3,4
Herne	1830-40 + 4,0	1840-50 - 4,3
Halle (-stad)	1830-40 + 8,8	1840-50 + 4,6
Sint-Kwintens-Lennik	1830-40 + 6,3	1840-50 + 2,0

(45) Op basis van DE METSENAÈRE M., "Taalkaart van België in de XIXde eeuw", *Taal en sociale integratie* 2, Brussel, 1979, p. 41-75.

(46) GUBIN E., "La situation des langues à Bruxelles au XIXe siècle à la lumière d'un examen critique des statistiques", *Taal en sociale integratie*, Brussel, 1978, p. 40-42, 47-48.

toepasselijk waren op de periode 1759-1833. Met name de gemeenten die aan de hoofdstad grensden, werden in 1846 door een verfransingsgraad gekenmerkt die men bezwaarlijk voor de periode 1759-1833 kan doen gelden. Vooral Sint-Joost-ten-Node en Elsene verkeerden in dit geval. Tot nog toe staan ons echter geen middelen ter beschikking om de nodige nuanceringen aan te brengen.

Passen we de gegevens van de taalkaart van 1846 toe op de geboorteplaats van de gesteunden die in de periode 1759-1833 inwaken (bijlage 6), dan stellen we vast dat niet minder dan 62,2% der betrokkenen stamden uit gemeenten waar 90 à 100% Nederlandssprekenden werden geteld. Het homogeen Franstalig gebied beperkte zijn inbreng tot 23,9%. Dit sluit aan bij de resultaten van het onderzoek betreffende de inwijkelingen te Sint-Joost-ten-Node. Blijkens de doorsnede die op 1846 betrekking had, werden de laagste bevolgingsklassen voornamelijk in het Vlaamse landsdeel gerecruteerd. Meiden en knechten bleken voor 57,8% uit Vlaanderen en slechts voor 22,9% uit Wallonië afkomstig. Vlaanderen leverde 67,1% der dagloners, Wallonië beperkte zich tot 27,2% (47). Voor de recrutering van armen en berooiden scheen het Brusselse dus hoofdzakelijk het Vlaamse land aan te boren.

Alhoewel dit Vlaams overwicht voor geheel de periode 1759-1833 gold, dient opgemerkt dat het vooral kenmerkend was voor de eerste decennia van de 19de eeuw. Delen we de beschouwde periode op, dan blijkt het Vlaamse aandeel voor de jaren 1779-1804 "slechts" 64% te bedragen. In de periode 1804-1833 werd dit tot 75% opgevoerd. Stippen we aan dat de Waalse inwijking in de jaren 1789-1793 werd gespijsd door de politieke troebelen in het Luikse. Het blijkt dat niet minder dan 21,5% der Luikse inwijkelingen in deze periode hun toevlucht in de hoofdstad zochten. Voor het geheel der inwijking sleepte deze periode slechts 9,1% in de wacht. Noteren we eveneens dat de inwijking uit Wallonië nog een extra impuls kreeg in de periode 1799-1803. Vooral Namen, Henegouwen en Waals-Brabant gaven een verhoogde aanbreng te zien. Dit kan wellicht in verband worden gebracht met de voedsel- en dan vooral de graanschaarste die zich in het gebied aftekende (48).

(47) DE METSENAERE M., *Migrations...*, op.cit., p. 112.

(48) VAN DEN EECKHOUT P., op.cit., deel II, p. 61-62.

Benevens deze op taalg gebied relatief homogene gemeenten werden er armen gerecruteerd uit gemeenten waar Nederlandssprekenden min of meer overheersten. De dienst werd hier vooral uitgemakt door de gemeenten die onmiddellijk aan de hoofdstad grensden. Hierbij dient opgemerkt dat Sint-Joost-ten-Node en Elsene voor de laagste percentages Nederlandssprekenden verantwoordelijk waren.

Het homogeen Nederlandstalig gebied wist zijn aandeel in de doorsnede van 1852, zoals verwacht, te verhogen. Deze stijging blijkt echter heel wat minder aanzienlijk dan de verschuiving van de recruteringsgebieden zou hebben doen veronderstellen. Dit is het gevolg van het feit dat het arrondissement Leuven, na het Brusselse in 1833 het belangrijkste recruteringsgebied, zijn aandeel halveerde. Welke de preciese redenen zijn voor deze ontwikkeling is ons nog niet geheel duidelijk. De evolutie kan wel in overeenstemming worden gebracht met het demografisch verloop dat het arrondissement kende : terwijl het in de jaren 1830-40 nog achterlag op de gemiddelde nationale bevolkingsgroei, oversteeg het deze in de periode 1840-50 (49). Er waren dus duidelijk elementen werkzaam die de uitwijking afremden.

De krachtlijnen van deze bijdrage zullen de lezer ondertussen wel duidelijk zijn geworden : wij streefden ernaar zowel de aantrekkingskracht van bepaalde negentiende-eeuwse groeipolen te relativeren als de vanzelfsprekendheid te bevechten waarmee vooral de tocht naar de stad dikwijls nog wordt afgedaan. Hiermee wensten we geenszins een bijdrage te leveren in de idealisering van het platteland. We zijn echter wel van oordeel dat het niet hoefde leeg te lopen wanneer het er nog enigszins leefbaar was, ook al diende die leefbaarheid soms met een zeer lage levensstandaard te worden afgekocht. De lezer zal er zich van hebben kunnen overtuigen dat aan tal van aspecten de noodzakelijke nuanceringen moeten worden aangebracht. Het wachten is dus op streekmonografieën waarbij de interactie met omringende regio en groeipolen van meet af aan wordt ingebouwd.

(49) KITTEL A., "The revolutionary period of the industrial revolution, industrial innovation and population displacement in Belgium, 1830-1880", *Journal of social history*, 1967, p. 137-138.

Rekrutering Brusselse armenbevolking i.r.m. afstotingsmechanismen

BIJLAGE 1 :

Herkomst van de Brusselse armenbevolking van 1833. Procentuele spreiding van de inwijking over de periode 1759-1833

Periode	%	Periode	%	Periode	%
1829-33	3,0	1804-08	6,6	1779-83	3,8
1824-28	9,7	1799-03	10,8	1774-78	1,1
1819-23	15,5	1794-98	4,5	1769-73	2,5
1814-18	17,2	1789-93	9,1	1764-68	0,4
1809-13	11,6	1784-88	3,1	1759-63	0,3

BIJLAGE 2 :

Brussel. Procentueel aandeel van de verschillende provincies
 — in het aantal ingeweken gezinshoofden in de armenlijst van 1833
 — in het aantal vreemde behoeftige zieken in de Brusselse hospitalen in 1852

	1833	1852
Brabant	58.8	47.0
Antwerpen	11.3	10.1
Oost-Vlaanderen	8.0	22.9
Henegouwen	10.0	7.8
West-Vlaanderen	3.3	5.3
Luik	3.0	2.3
Namen	3.0	1.8
Limburg	2.0	1.8
Luxemburg	0.5	0.6

BIJLAGE 3 :

Brussel. Procentueel aandeel van de verschillende arrondissementen

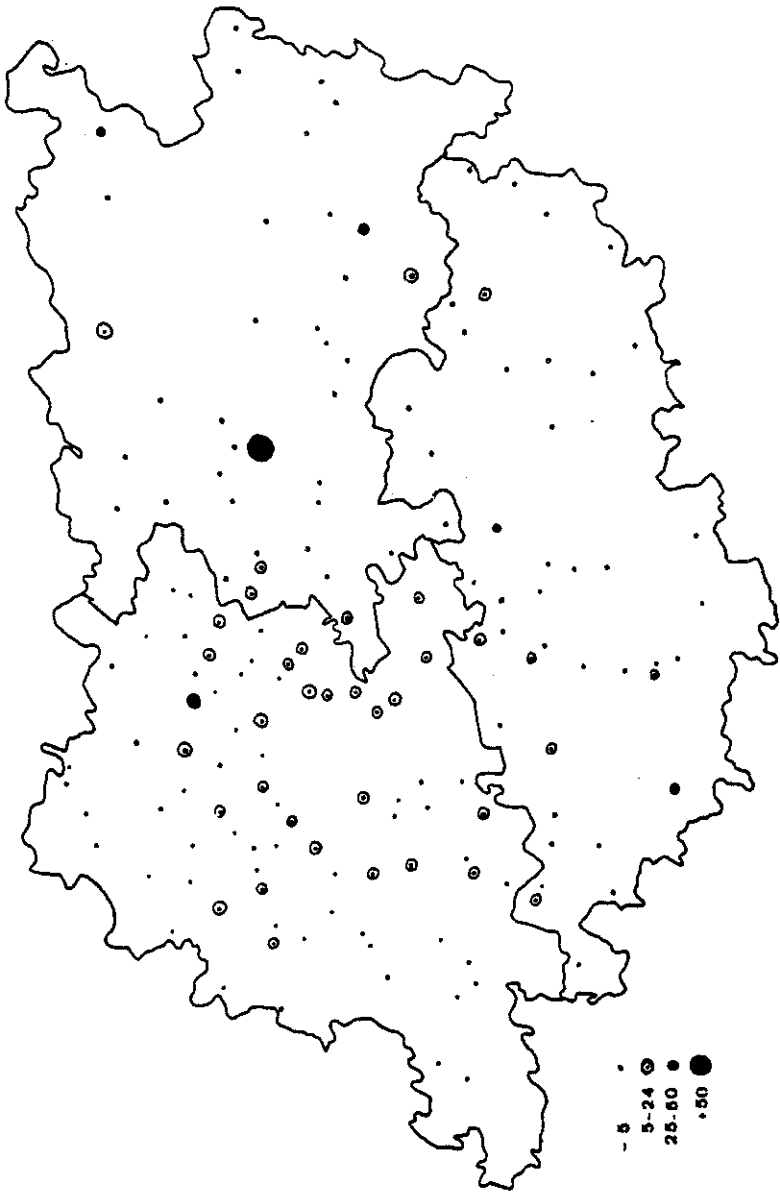
— in het aantal ingeweken gezinshoofden in de armenlijst van 1833

— in het aantal vreemde behoeftige zieken in de Brusselse hospitalen in 1852

		1833	1852
arrondissement	Brussel	37,6	33,1
	Leuven	13,2	6,9
	Nivelles	7,9	6,9
	Antwerpen	6,1	4,7
	Mechelen	4,6	3,8
	Mons	3,0	1,5
	Aalst	2,8	8,8
	Gent	2,8	4,3
	Namur	2,7	1,5
	Liège	2,1	1,0
	Charleroi	1,9	0,8
	Brugge	1,7	1,4
	Hasselt	1,5	1,2
	Tournai	1,5	1,3
	Soignies	1,3	2,9
	Ath	1,1	0,9
	Thuin	1,0	0,3
	Sint-Niklaas	0,9	1,7
	Dendermonde	0,8	2,8
	Ieper	0,6	0,3
	Oudenaarde	0,6	4,8
	Turnhout	0,6	1,7
	Huy	0,3	0,1
	Verviers	0,3	0,9
	Neufchateau	0,3	0,1
	Tielt	0,3	0,7
	Tongeren	0,3	0,3
	Kortrijk	0,3	0,9
	Dinant	0,2	0,1
	Waremmé	0,2	0,2
	Maaseik	0,2	0,3
	Roeselare	0,1	0,9
	Oostende	0,1	0,4
	Eeklo	0,1	0,5
	Marche	0,1	0,1
	Virton	0,05	0,06
	Diksmuide	0,05	0,1

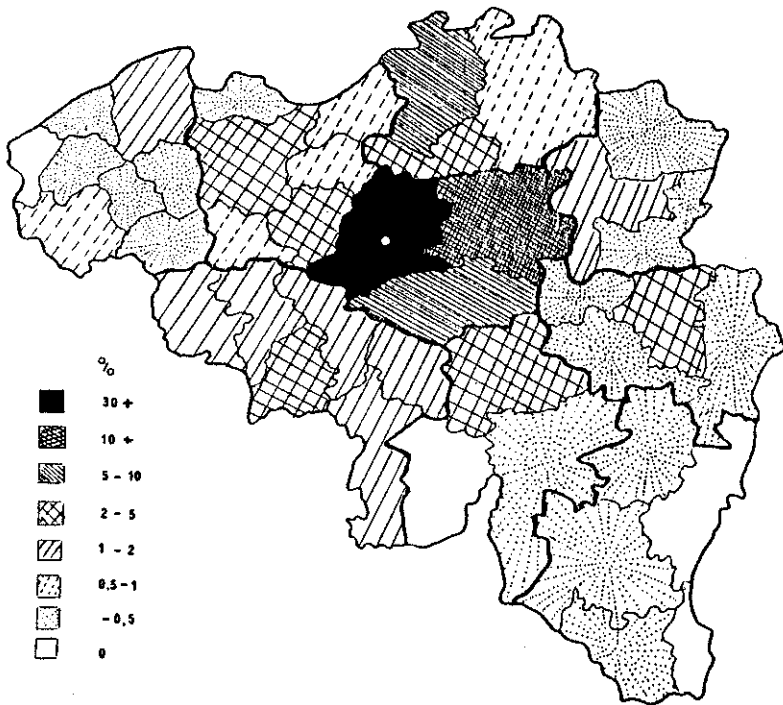
BIJLAGE 4 :

SPREIDING VAN DE INWIJ KING VANUIT BRABANT (1833)

BIJLAGE 5 :

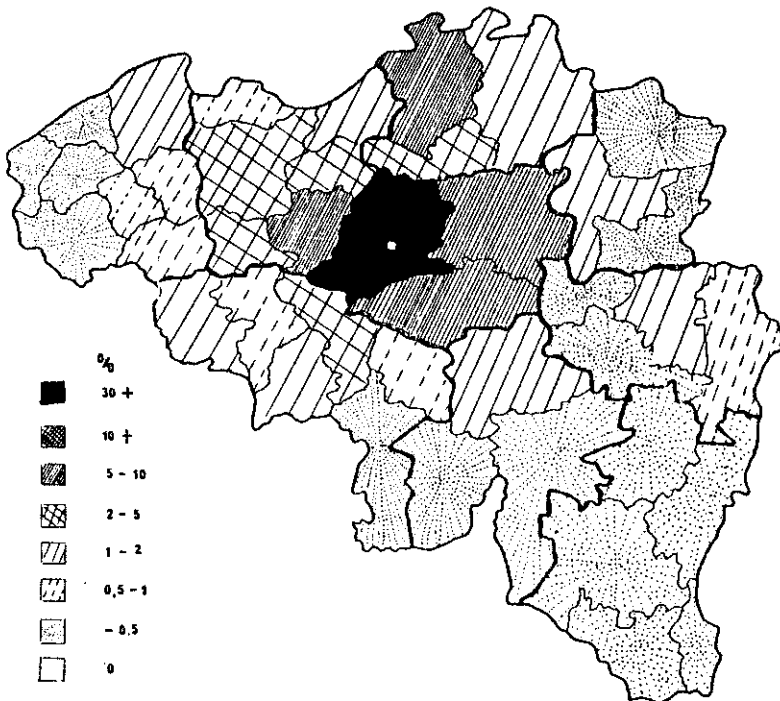
PROCENTUELE VERSPREIDING VAN DE RECRUTERING OVER
VERSCHILLENDE ARRONDISSEMENTEN
(1833)

Rekrutering Brusselse armenbevolking i.r.m. afstotingsmechanismen

BIJLAGE 5 :

**PROCENTUELE VERDELING VAN DE RECRUTERING OVER
VERSCHILLENDE ARRONDISSEMENTEN
(1852)**

Patricia VAN DEN EECKHOUT

BIJLAGE 6 :

HET TAALREGIME VAN DE GEMEENTEN VAN HERKOMST
VAN DE BETROKKENEN ARMEN

In 1833 kwamen (%)	der betrokkenen uit gemeenten met (%)	
62.2	90 à 100	Nederlandsspr.
6.7	80 à 90	id.
2.8	70 à 80	id.
2.8	50 à 60	id.
1.4	40 à 50	id.
23.9	90 à 100	Fransspr.
In 1852		
67.8	90 à 100	Nederlandsspr.
6.2	80 à 90	id.
2.3	70 à 80	id.
2.1	50 à 60	id.
2.3	40 à 50	id.
18.4	90 à 100	Fransspr.
0.3	80 à 90	id.
0.1	70 à 80	id.
0.09	80 à 90	Duitspr.

Dr. Patricia Van den Eeckhout
Sectie Geschiedenis
V.U.B., Pleinlaan 2
1050 Brussel

DE TAALWETGEVING EN HET PROBLEEM

BRUSSEL, 1830-1914 (*)

door

Harry VAN VELTHOVEN

V.U.B. — Geschiedenis

I. KRACHTLIJNEN

A. Het hoofdstedelijk gebied is in twee opzichten de losprijs van de Vlaamse ontvoogding geweest :

1. Van het begin der taalwetgeving af kreeg Brussel-stad als "ville mixte" een eigen statuut, los van Vlaanderen. Op het eerste gezicht was dat niet onlogisch. Het ging immers om een stad met een Vlaamssprekende meerderheid, maar met een sterk frankofone aanwezigheid. In de praktijk betekende het echter dat het

(*) Dit referaat steunt op gegevens uit het doktoraal proefschrift van de auteur H. VAN VELTHOVEN, *Vlaamse en sociale machtsstrijd in België, gekonkretiseerd in de wetgeving (1894-1914)*, V.U.B. 1979. Voor de taalwetten uit de voorgaande periode, zie in essentie, met verwijzing naar de besprekingen in Kamer en Senaat : 17 augustus 1873, *Pasinomie*, 4e série, tome VIII, no. 290, pp. 268-327; 22 mei 1878, *Pasinomie*, 4e série, tome XIII, no. 150, pp. 173-176; 15 juni 1883, *Pasinomie*, 4e série, tome XVIII, no. 135, pp. 146-151; 3 mei 1889, *Pasinomie*, 4e série, tome XXIV, no. 148, pp. 168-193; 10 april 1890, *Pasinomie*, 4e série, tome XXV, no. 120, pp. 104-105; 4 september 1891, *Pasinomie*, 4e série, tome XXXVI, no. 424, pp. 384-391. Zie o.m. ook, A. PRAYON VAN ZUYLEN, *De Belgische taalwetten*, Gent 1892. L. DOSFEL, *De Belgische Wetten op het gebruik der Nederlandsche Taal voor het volk toegelicht*, Brussel 1908. P. FREDERICQ, *Schets eener Geschiedenis der Vlaamsche Beweging*, dln. II en III-I, in : *Vlaamsch België sedert 1830*, Gent 1906-1908, passim. R. VICTOR, *Een eeuw Vlaamsch rechtsleven*, Antwerpen 1935. *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, 2 dln., Tielt 1973-1975, passim.

weinige dat het flamingantisme vóór Wereldoorlog I voor Vlaanderen verkreeg, bijvoorbeeld inzake onderwijs, niet of nauwelijks voor Brussel gold. Meer, meestal precies aan het inbinden van Vlaamse eisen aangaande Brussel te danken was.

De besluiten getrokken uit het "ville mixte" karakter weerspiegelden daarbij in de grond de hele Belgische situatie, maar kregen door de onmacht van de Vlaamse beweging t.a.v. Brussel een veel ingrijpender en veel verfransender dimensie. Deze besluiten inzake het hoofdstedelijk gebied waren : de louter Franssprekenden niet of zo weinig mogelijk met het Vlaams lastig vallen en van de Vlaamssprekenden "tweetaligen" maken. Ik zou dit inzake Brussel de kern van het verfransingsmechanisme willen noemen omdat dit proces van tweetaligheid beoogde zowel individueel als kollektief elke Vlaamse infrastructuur aangaande ambtenarij en onderwijs overbodig te maken. Men kan daarin, zonder daarom een aanvankelijke complottheorie te weerhouden, een aantal elementen in fase-vorming onderscheiden :

- a. een sterke vermindering van het getal louter Vlaamssprekenden, met een symbolische verschuiving van de dominantie naar het getal louter Franssprekenden; het lager onderwijs speelde daarin een sleutelrol;
- b. het manipuleren van de tweetaligheid, zowel inhoudelijk (zie onze bijdrage over het lager onderwijs) als qua faktor
- c. het negeren van het getal resterende louter Vlaamssprekenden via een taalideologische sfeerschepping, waarop de vrijheid van het gezinshoofd geënt werd.

2. Het toenemend aantal gemeenten dat onder dit afwijkend statuut viel en de ermee gepaard gaande acceleratie van verfransende factoren... de uitdeinende Brusselse agglomeratie.

B. Om deze problematiek te analyseren dient men bovendien uit te gaan van een aantal ontwikkelingen, onafhankelijk van taalproblemen :

1. Er was een versnelde verstedelijking, als gevolg van sociaal-ekonomische en demografische processen. Deze vertoonde een eigen dynamiek, waarbij de kernstad greep wou krijgen op de randgemeenten, met annexatie als extreme mogelijkheid. Dat kon gebeuren van-

uit verschillende overwegingen : de spreiding van kosten, alleen door de hoofdstad gedragen i.f.v. onderwijs, hospitaalwezen... en waarvan de hele agglomeratie profiteerde, het onder controle krijgen van de grondspekulatie binnen Brussel-stad... Alle Brusselse partijen waren het over deze invloedsuitbreiding eens, zij het daarom nog niet over de modaliteiten. Daarin speelden immers nog andere factoren een rol, zoals de formule waarvan de toekomstige politieke meerderheid van een uitgebreide hoofdstad afhing en de wens van de omliggende gemeenten zelf.

2. Daarnaast waren er de nationale machtsverhoudingen. Over het taalstatuut van Vlaanderen en Brussel besliste het parlement, dat echter zelf in grote mate gekonditioneerd werd door een ongelijkmatige economische ontwikkeling in België : een overwegend agrarisch Vlaanderen en een in twee provincies sterk geïndustrialiseerd Wallonië. Zo werd Vlaanderen van 1886 tot 1900 — de invoering van de evenredige vertegenwoordiging — quasi uitsluitend door katholieke parlementsleden vertegenwoordigd en bleef ook daarna een sterke katholieke dominantie bewaard. Maar ook binnen die katholieke Vlaamse wereld bepaalde de graad van industrialisering in sterke mate de al of niet grote machtsaantasting van de conservatieve en overwegend franskiljonse cijnskoterieën, na de invoering van het algemeen meervoudig stemrecht in 1893. Kortom, de ontwikkeling van het taalprobleem hing nauw samen met het moderniseringsproces.

Het ging om makro-gegevens waarop het flamingantisme weinig of geen vat had. Daarnaast waren er mikro-gegevens waarvoor dit wel het geval was : het bijbrengen van een Vlaams identiteitsbewustzijn en de mobilisering daarrond, de graad van organisatie, de graad van belangrijkheid, de graad van verzuiling en ontzuiling, tactiek en strategie, de verhouding tot de sociale beweging, de ideologische opstelling... Essentieel daarbij was ook het beeld dat men zich van het nationaal centraal gezag vormde, de mate van contestatie daarvan binnen een totaalbenadering van affiniteit en afstoting, dit vanuit veel ruimere machtspolitieke opties dan deze van een louter taalvraagstuk. Zo was het uiteraard geen toeval dat de eerste fundamentele betwisting van het "Belg-zijn" en het vlak voor Wereldoorlog I dreigen met staatkundige alternatieven niet vanuit Vlaanderen, maar vanuit Wallonië zou gebeuren. Tenslotte dient aangestipt dat de aanpassing van de parlementaire realiteit aan de evoluerende machtspolitieke verhoudingen, via algemeen meervoudig stemrecht en even-

redige vertegenwoordiging, het flamingantisme de mogelijkheid tot een verlaat elan zou bieden.

II. HISTORIEK

Na de Belgische onafhankelijkheid in 1830 voorzag de grondwet in de vrijheid der talen. In konkreto kwam dat er op neer dat het Frans de enige officiële taal werd en de vrijheid van de ambtenaar gelijkgesteld werd met deze van de burger, zelfs als deze laatste de ambtenaar niet begreep. Het principe dat de burger er voor de ambtenaar was. Dat leidde tot een aantal schandalen in rechtspraak en bestuur, die aan de basis lagen van de eerste taalwetten. Deze van 1873, 1878, 1889, 1891 en 1908. De uitgangsfilosofie daarvan was : a. het Frans blijft de nationale taal, maar Vlaamssprekenden hebben ook zekere rechten; b. een Frans-éentalige mag, omwille van die taalbeperkteid, in België geen hinder ondervinden. Bijgevolg varieerde de taalsituatie volgens de regio. In Vlaanderen heerste het personaliteitsbeginsel; in Wallonië het territorialiteitsbeginsel; in Brussel domineerde het Frans, maar werden faciliteiten voorzien ten gunste van Vlaams-éentaligen. Al vanaf die eerste taalwetten onder het cijnskiesstelsel had het handjevol flaminganten in het parlement snel door gekregen dat Brussel de zwakste schakel was en een gelijkstelling met Vlaanderen onhaalbaar. De eerste twee taalwetsvoorstellen symboliseerden dit. Het eerste in 1873 qua strafrecht viseerde aanvankelijk de Vlaamse provincies en de rechterlijke arrondissementen Leuven én Brussel, maar moest dit laatste loslaten. Het tweede, een bestuurswet, in 1878 gold dezelfde omschrijvingen, maar maakte zelf al een uitzondering voor 9 gemeenten : Brussel en acht eerste gordelgemeenten.

De discussie kwam echter volop op gang n.a.v. de taalwet van 1889. Om te weten waar deze wet inzake gerecht van toepassing moest worden, diende een lijst van Vlaamse gemeenten te worden opgemaakt. Daarvoor was een omschrijvende definitie nodig, die bij K.B. gegeven werd. Als Vlaamse gemeenten werden beschouwd deze waar de meerderheid der inwonenden uitsluitend Vlaams kende. D.w.z. met uitsluiting van de tweetaligen, waarvan de overgrote meerderheid van huize uit Vlaamssprekend was. Dat leidde tot onmogelijke toestanden, zelfs in Vlaanderen, zodat het K.B. van 10 jan. 1896 deze definitie beperkte tot het arrondissement Brussel en de

taalgrensgemeenten. Volgens de gehanteerde norm behoorden drie Brusselse gemeenten dan al niet meer bij de Vlaamse : Elsene met ca. 50% Frans-éentaligen, St.-Gillis met 34% en St.-Joost met 25%. Hoe gebrand men er wel op was om nog andere gemeenten aan de Vlaamse lijst te onttrekken, bewezen de voorbeelden van Schaarbeek en Brussel :

— Schaarbeek telde toen nog een licht overschot van Vlaams-éentaligen (19,6%) t.a.v. Frans-éentaligen (19%). Dat werd opgelost via Brusselse rekenkunde. Mits erbij te rekenen wie respektief Frans en Duits, en Nederlands en Duits sprak, kon ook deze gemeente afgevoerd worden, wat dan ook gebeurde.

— Voor Brussel was dezelfde werkwijze onmogelijk, omdat het verschil nog te groot was, respektievelijk 23 en 20,1%. Haar statuut als hoofdstad werd ingeroepen.

De katholieke regering zat daarbij op dezelfde golflengte als de Vlaams-bestrijders, met haar uitgangspunt dat het Vlaamssprekende overwicht daar nog slechts een kwestie van tijd was. Frappant in dat opzicht was de reactie van minister Beernaert op de Vlaamsgezinde aantijgingen in 1890. Volgens hem hoorde Brussel niet thuis op de lijst der Vlaamse gemeenten omdat hij bij een persoonlijk onderzoek — zijn wandeling door de stad en de voorsteden — had vastgesteld dat de verbastering daarvoor te groot was en eerst moest gewacht worden op de verbetering ervan door het onderwijs...

Daarmee zijn we doorgedrongen tot de essentie van het verfransingsmechanisme, nl. het manipuleren van de tweetaligheid. De toenemende "tweetaligheid" der Vlaamssprekenden via het lager onderwijs versterkte immers niet het dualistisch karakter van de agglomeratie, maar alleen de Frans-éentalige macht erbinnen. Volgens de frankofone logika werden de tweetaligen in het beste geval immers als niet-belanghebbenden beschouwd om te weten welke taalgroep Brussel en omgeving domineerde, in het slechtste geval werden ze gewoon bij de Franstaligen gerekend. Gezien de inhoud en deze functie van de tweetaligheid hoefde het ook niet te verwonderen dat bij de tienjaarlijkse tellingen de vraag naar de huistaal door de regering steeds weggelaten zou worden. Dit ondanks de hardnekkige reactie van de flaminganten en hun interpellaties in het parlement. Een keerpunt werd daarbij bereikt van het moment dat het getal Vlaams-éentaligen beneden het getal Frans-éentaligen kwam te liggen. Met des te meer ijver werd dan vanuit frankofone kringen geponeerd dat Vlaamse rechten en Vlaamse taalkennis van ambtenaren nu overbodig wer-

den omdat de Vlaams-ééntaligheid toch verdween en de burgers zelf geen klachten hadden. Het gevolg van de explosie van tweetaligen was dus dat

- in nationaal vlak steeds sterker op een speciaal regime kon aangedrongen worden, eerst vanuit een nog zwakke positie met verwijzing naar de hoofdstad als Belgisch ontmoetingscentrum, later vanuit een sterke positie om op het franstalig karakter te wijzen;
- in lokaal vlak de Brusselse gemeenten nog minder met de louter Vlaamssprekenden gingen rekening houden.

In elk geval begonnen naar Wereldoorlog I toe frankofone en Waalse stemmen steeds luider te klinken om het franstalig karakter van de Brusselse agglomeratie nu ook aanschouwelijk te maken en te konkretiseren. Dat ging van schijnbaar eenvoudige klachten dat in de stations de Vlaamse indikaties nog boven of voor de Franstalige stonden, tot zeer ingrijpende voorstellen. Meest sprekend was het amendement van de Waalse socialisten in 1914, waarbij van de idee vertrokken werd dat in de Brusselse agglomeratie de schijn van een tweetalig statuut niet langer diende opgehouden te worden. In de lagere scholen van Brussel en randgemeenten moest het Frans overal tot voertaal van het onderwijs uitgeroepen worden, tenzij een gemeenteraad er anders over beschikte of een aantal ouders een ander-soortige deel-oplossing wensten. De aparte Waalse lijst in de hoofdstad n.a.v. de parlementsverkiezingen uit 1910 had trouwens van zijn konkorderende bedoeling geen geheim gemaakt : “Il s’agit surtout d’arracher au flamingantisme la capitale”.

Interessant was ook de wijze waarop de Brusselse problematiek door de katholieke regering — aan de macht van 1884 tot 1914 — n.a.v. een aantal taalwetsvoorstellen behandeld werd :

- Het taalstatuut van Brussel werd in de wielen geschoven om algemener Vlaamse wetten kwijt te geraken. Dat gebeurde in 1895 en in 1907.
- Als een taalregeling getroffen was, en binnen de Brusselse agglomeratie kwamen de Vlaamse en de Franstalige schikkingen met elkaar in contact, dan diende de Franstalige de voorrang te krijgen. De taalwet op de burgerwacht in 1897, waardoor het Franstalige bevel en onderricht zich zouden uitbreiden tot Watermaal, Bosvoorde, Jette, Koekelberg, Vorst en Ukkel.
- De uitgangshypothese dat Vlaamsonkundigen daar enige notities Vlaams opleggen gelijk stond met hen broodroven, leidde soms tot

tragi-komische debatten, zoals in 1899 bij de poging om dit op tramontvangers toepasselijk te maken.

III. HET LOSLATEN VAN BRUSSEL DOOR DE FLAMINGANTEN INZAKE LAGER EN MIDDELBAAR ONDERWIJS

Het onderwijs was de faktor bij uitstek in een assimilatieproces of in een poging om dat tegen te gaan. Al heel snel hadden de flaminganten door dat de taalwetten nooit behoorlijk zouden toegepast worden, als ze geen greep kregen op het middelbaar onderwijs. Daar werd immers de Vlaamse intelligentsia gevormd, die sleutelposities in het openbaar en maatschappelijk leven zou krijgen. Vanuit dat oogpunt was de taalwet van 1883 dan ook de belangrijkste van voor Wereldoorlog I. De hoofdbepaling luidde dat twee leergangen, behalve het Nederlands — het Duits — het Engels, in het Vlaams moesten gegeven worden. Die twee werden : natuurwetenschappen, aardrijkskunde en geschiedenis.

De wet bepaalde niets specifiek voor Brussel. Maar uit de debatten was wel gebleken dat het beruchte artikel 5, volgens hetwelk “deze leergangen tegelijkertijd geheel of gedeeltelijk in 't Frans mochten gegeven worden” vnl. de bijzondere situatie van Brussel beoogde. Niettemin zou de discussie of deze wet nu wel of niet effectief ook verplichtingen in het Brusselse oplegde, tot na Wereldoorlog I voortgezet worden. Het feit immers dat, op grond van artikel 5, ook in Vlaanderen een paar Waalse afdelingen aan athenea werden opgericht, deed de Brusselse gemeenteraad voor zijn middelbare scholen opnieuw een afwijkend en minder omvattend regime eisen. In de praktijk zou de voertaal van alle vakken daar het Frans blijven. Slechts in 1908 slaagde C. Huysmans er even in te verkrijgen dat in één van de drie, waar 33% der leerlingen Vlaams kenden, voor Vlaamssprekenden het Duits en het Engels d.m.v. het Vlaams zouden gegeven worden. Deze niet-toepassing werd mogelijk door :

- De tegenkanting van de administratieve burelen uit de Brusselse omtrek die een aantal vicieuze cirkels kreëerden : het benoemen van leerkrachten die geen Vlaams kenden om het niet toepassen van de taalwet dan mee te motiveren vanuit een gebrek aan bevoegd personeel; een onvoldoende uren Vlaams in de voorbereidende afdelingen i.f.v. een leergang Vlaams in een lokale R.M.S. of op het atheneum.

- De Frans ééntaligheid van de meeste schoolhoofden. Een onderzoek in 1886 naar de taalkennis van de bestuurders en bestuursters der middelbare scholen in de “Vlaamsche gewesten” had uitgewezen dat 16 geen Vlaams kenden; elf daarvan behoorden tot Brussel en omgeving. Ook de prefekten van de athenea te Brussel en Elsene verkeerden in hetzelfde geval.
- De dubbelzinnige houding van de katholieke regering die jaarlijks de programma’s en uurroosters goedkeurde, maar bij algemene wedstrijden de Brusselse middelbare scholen onder het Vlaams regime deed ressorteren, zodat de leerlingen dan hun opstellen in ’t Vlaams moesten maken. Toen in 1910 van dat laatste werd afgezien, zou die regering de vrijheid van het gezinshoofd ten onrechte ook tot de Brusselse middelbare scholen laten uitbreiden. Met als gevolg een louter franstalig regime, mee in de hand gewerkt door de tendentieuze informatie dat het Vlaams regime i.p.v. twee vakken in het Vlaams zou betekenen dat alle vakken in het Vlaams gegeven werden.

Van 1883 tot 1910 zou de taalwetgeving eigenlijk nog weinig toekomstgerichte sprongen voorwaarts maken, omdat de katholieke flaminganten er tot dan niet in slaagden die wet ook op het vrij middelbaar onderwijs van kracht te maken. Tegengewerkt als ze werden door het episkopaat en de katholieke regeringen. In 1901, na twee mislukte pogingen, had Coremans een nieuw wetsvoorstel neergelegd. Daarin was voor Brussel nu duidelijk hetzelfde regime voorzien als voor Vlaanderen, d.w.z. twee leergangen d.m.v. het Vlaams. Gezien de weerstanden in eigen midden toonden de katholieke flaminganten zich zelfs bereid om voor Vlaanderen met een minder aantrekkelijke wet vrede te nemen “mits verwerping van elke formule die Brussel van het Vlaamsche land afscheurt en de deur voor volledige verfransching van Brussel en Brabant opent”. Ook dit bood intern geen uitweg, zodat na jaren vruchteloos ijveren zich een akkoord aftekende van een handvol katholieke flaminganten met de liberale en socialistische oppositie, i.f.v. een wisselmeerderheid en mits een speciaal regime voor Brussel. Het taktisch gemaneuvreer van de katholieke regering zou dat echter verhinderen.

Rond die tijd ontstond in België tevens een nieuwe situatie op taalgebied. De Vlaamse kwestie groeide van een marginaal fenomeen uit tot een eersterangsprobleem, wat een verdere samenwerking met de Waalse linkerzijden, in de traditionele betekenis van het begrip, zou onmogelijk maken. Ten grondslag daaraan lag de toegenomen

kracht van het flamingantisme, een gevolg van vele factoren. Voor het eerst werd de Belgische staat daardoor voor twee alternatieven gesteld :

- ofwel veralgemeende tweetaligheid in België, wat het personaliteitsbeginsel in heel het land mogelijk maakte, en tevens het probleem Brussel politiek en in theorie dichter bij een oplossing bracht;
- ofwel de invoering van het territorialiteitsbeginsel : Frans in Wallonië, dan Vlaams in Vlaanderen, met een nog grotere concurrentiestrijd om Brussel.

Op dat ogenblik besepte de frankofonie maar eerst voor goed dat de situatie van het Frans als overkoepelende eenheidstaal fundamenteel aangetast werd, dat de gelijkheidswet meer dan een symbolische betekenis kreeg en méér betekende dan faciliteiten voor Fransonkundigen. De reacties daarop gebeurden vanuit een verschillende belangenbehartiging. De katholieke regering reageerde vanuit een unitaristische “*âme belge*” opvatting. In een afwijkende taalregeling voor Vlaanderen zag zij een bedreiging voor de Belgische eenheid. Vandaar een paar gelegenheidsvoorstellen tot tweetaligheid, die door hun gebrek aan oplossingskracht de flaminganten bijzonder wantrouwig maakten en tegelijkertijd de Walen misnoegden. Het waren inderdaad de Waalse politici die de historisch cruciale knoop zouden doorhakken. Haast al hun parlementairen waren het er over eens dat aan de Frans ééntaligheid van Wallonië niet mocht geraakt worden en aan Walen geen taalverplichtingen opgelegd. Zoals J. Destrée het formuleerde, vanuit “*une répugnance instinctive et profonde*” t.a.v. het Vlaams, hoewel andere machtspolitieke motiveringen aanwezig waren. Niettemin deed zich een schakering voor. De Waalse katholieken zouden zich, als het niet anders kon, neerleggen bij een beperkte tweetaligheidsregeling. Enerzijds omwille van de partij-eenheid, anderzijds geschrokken als zij waren van de bestuurlijke autonomiendenzen der Waalse linkerszijde. Deze laatste, die de Waalse beweging a.h.w. ging belichamen en van bovenaf dirigeren, zou o.l.v. Waalse socialisten in het parlement een houding aannemen die er vooralsnog op gericht was de frankofone invloed in België maximaal veilig te stellen. En daarrond de verschillende Brussels-Waalse strekking in zijn schoot — “*Wallon avant Belge*”, “*Belge avant d’être Wallon*” — proberen te verenigen. Haar totaalopzet was samen te vatten in de slogan : ééntaligheid van Wallonië, tweetaligheid van Vlaanderen. Dat hield ook een dubbele taktiek in. Tegenover de *âme-belge* op-

vatting zou zij de âme-wallonne plaatsen, op het bestaan van twee nationaliteiten in België wijzen — Destrées brief aan de koning in 1912, er zijn geen Belgen — en op grond daarvan in Wallonië elk taalrecht aan de tienduizenden gemigreerde Vlamingen weigeren. De korresponderende Vlaamse territorialiteitseis zouden zij echter evenzeer afwijzen als een veel verder gaande vorm van separatisme dan zij met hun “séparation administrative” bedoeld hadden. M.a.w. tegen het unitarisme ontwikkelden zij de idee van bestuurlijke scheiding — met een ondergrond van machtspolitieke frustratie —, tegen het flamingantisme een Belgicistische overtuiging. Vanuit die optiek gingen zij in Vlaanderen het franskiljonisme en de vrijheid van het gezinshoofd tot in het extreme verdedigen.

Het was in deze konstellatie dat ook het statuut voor Brussel zich verder ontwikkelde. Enerzijds lieten de Walen zich minachtend uit over het Brussel dat leefde van Vlaanderen en Wallonië, met zijn Beulemansen, en die dat Belgisch eenheidsfabrikaat naar Wallonië wilden transporteren, anderzijds vonden zij de Brusselse machthebbers en de regering in het a fortiori opeisen van de totale vrijheid van het gezinshoofd in het hoofdstedelijk gebied, dat zij tevens zo ruim mogelijk geïnterpreteerd wensten te zien. Daar mochten Beulemansen gefabriceerd worden. In 1907 vatte het Brusselse katholieke Kamerlid H. Carton de Wiart het uitgangspunt uitstekend samen : “Et puis l’agglomération bruxelloise... pouvez-vous me la définir ? Personne n’a jamais su où elle commençait ni où elle finissait”. De amendementen inzake de taalwet op het middelbaar onderwijs logen er dan ook niet om. In 1907 vroegen Brusselse en Waalse katholieke Kamerleden een apart taalstatuut voor heel het arrondissement Brussel, wat hen in 1910 door Waalse socialisten nagedaan werd. Dat beïnvloedde uiteindelijk ook de eindredactie van de taalwet Segers-Franck uit 1910, een sterk uitgeholde variant van het oorspronkelijk wetsvoorstel-Coremans. Was men het in de voorbereidende Kamerkommissie eens geworden over een uitzonderingsregime voor Brussel en zeven van de eerste randgemeenten, dan dienden de flaminganten er tijdens de bespreking in te berusten dat er nog vijf bijkwamen : Anderlecht-Cureghem, Koekelberg, Ukkel, Vorst en St.-Pieters-Jette. De dertien gemeenten.

Voor Wereldoorlog I zouden de flaminganten, ondanks hun toegenomen kracht en het nu voortdurend aan de orde stellen van de Vlaamse kwestie, te zwak blijven om werkelijk emanciperende taalwetten af te dwingen. Zij hadden in het parlement tegen zich haast

alle Brusselse en Waalse afgevaardigden, een nog belangrijk percentage franskiljons in de katholieke en in de liberale partij, en een katholieke regering die tegen elk van hun voorstellen intrigeerde. Daarbij moesten ze er zorg voor dragen dat de taalsituatie in Vlaanderen niet verslechterde i.p.v. verbeterde : de beruchte meetkundige en rekenkundige reeks. In die omstandigheden hebben zij het onderwijs in Brussel node geslachttofeerd en daar afgezien van een aangepaste taalregeling, daar ipso facto de meerderwaardigheid van het Frans nog kracht bijzettend en het Vlaams element verder loslatend. Hun keuze was : toegeven op Brussel, of niets. Dat was zo in 1907, dat was zo in 1910. Dat zou zijn pijnlijke bekroning vinden in de taalwet op het lager onderwijs van 1914, toen minister P. Poulet — nadat een pluralistisch Vlaamsgezind front te zwak was uitgevallen — met F. Van Cauwelaert en zijn Katholieke Vlaamse Kamergroep een kompromis sloot. Hij zou de door de eerste stemming geschapen mogelijkheid om in heel Vlaanderen transmutatieklassen op te richten, ongedaan maken, mits de katholieke flaminganten van elke taalverplichting inzake Brussel afzagen. Daarmee trok hij, wat Brussel betrof, de lijn door die het katholieke ministerie ook al in 1895 had aangenomen. Zijn mededeling in de Kamer dat hij zich over de Brusselse agglomeratie zelf moeilijk kon uitspreken omdat het desbetreffend inspektieverslag in zijn administratie was zoek geraakt, kaderde daar wellicht ook in. Niettemin gaf de minister als zijn oordeel dat de meeste Brusselse kinderen voldoende Frans kenden om het onderwijs met het Frans als voertaal te volgen. Deze taalideologische stellingname werd overigens nog versterkt door levensbeschouwelijke factoren. Het vrij onderwijs had immers laten weten dat het noch financieel noch qua personeel over de nodige infrastructuur beschikte om in een apart Vlaams regime te voorzien. Of hoe bij de probleemstelling rond Brussel de drie Belgische spanningsvelden in hun eigen dynamiek aanwezig waren.

IV. AANHANG VAN DE VLAAMSGEZINDEN BIJ DE BRUSSELSE KAMERLEDEN

Dat had zijn belang, want in een Vlaams-Waalse konfrontatie gaf hun stemgedrag de doorslag. Zo beschikte Vlaanderen in 1912 over 88 Kamerzetels, Wallonië over 72 en Brussel over 26 zetels. Globaal kan gezegd worden dat zij — mits een apart statuut voor Brussel —

beperkte taalmaatregelen voor Vlaanderen steunden. De radikalisering van de Vlaamse beweging naar territorialiteitseisen ging de meesten echter veel te ver, wat zich ook uitte t.a.v. hun stellingname inzake de vernederlandsing van de Gentse Hogeschool. Grof geschetst, kan men per partij volgend overzicht geven.

A. De katholieke partij

Dank zij de Katholieke Vlaamse Bond van het arrondissement Brussel stond het flamingantisme rond de eeuwwisseling vrij sterk. Met het oog op de eerste toepassing van het algemeen meervoudig stemrecht maakte het in 1894 deel uit van de bundeling van alle katholieke krachten, waardoor het J. De Vriendt en J. Van der Linden naar de Kamer kon afvaardigen. Vooral De Vriendt was zeer actief, met een niet onbelangrijke invloed op de medegekozenen. In 1900 trok hij zich echter ontgoocheld terug, terwijl Van der Linden later op beslissende momenten zich niet altijd standvastig zou tonen. Bij zijn overlijden, zag het katholiek flamingantisme zich de voorbehouden plaats op de lijst ontnomen. Slechts dank zij een campagne voor voorkeurstemmen, en omdat haar afgevaardigde ook de kandidaat van het kanton Schaarbeek was, zou G. Borginon, ondanks grote tegenwerking in 1912, toch nog op de twaalfde en laatste katholieke zetel beslag kunnen leggen. Op dat ogenblik was hij nog de enig harde flamingant, met daarnaast een sterk beïnvloedbare De Bue. Kortom, van de 12 Kamerleden konden de flaminganten slechts op 1 à 2 rekenen.

B. De liberale partij

De betekenis van het liberaal flamingantisme in de hoofdstad was reëel geweest en zij had haar aandeel in de taalwet van 1883. Elders zagen we hoe daarin verandering kwam. De invloed op de liberale gekozenen bleef slinken, tot een dieptepunt in 1912. Géén der acht gekozen Kamerleden had zich in Vlaamsgezinde zin willen engageren, zodat een aantal liberale flaminganten op C. Huysmans zouden stemmen. Een kentering was echter bezig rond een nieuw georganiseerde Liberale Volksbond, die een snelle expansie kende. Mits blijvende

verstoting was een scheurlijst in de maak, die vader Hoste van plan was te patroneren. Op de rand van de paradox zou men kunnen stellen dat de rechtstreekse politieke impact van deze laatste, met zijn dagbladen, groter is geweest in Antwerpen en in Gent dan in Brussel.

C. De socialistische partij

Zij kende in feite een tegengesteld ontwikkelingspatroon. Vanaf haar intrede in het parlement in 1900 toonde zij een toenemende belangstelling. Ter gelegenheid van de parlementsverkiezingen van 1910 werd besloten dat bij de poll op acht kandidaten twee Vlamingen een verzekerde, gekozen plaats moesten hebben. Dat leidde zelfs tot moeilijkheden met L. Bertrand, die van de Liges Wallonnes steuning krijgen. De twee Vlamingen waren overigens twee flaminganten : C. Huysmans en L. Meysmans, zodat er op dat punt zeker geen exclusieve bestond. Integendeel, met zijn zes gekozenen, stond de socialistische afvaardiging qua stemgedrag nog het meest gunstig t.a.v. de Vlaamse eisen, inbegrepen de territoriale verzuchtingen. Met uitzondering van de vernederlandsing van de Gentse Hogeschool, waar E. Vandervelde zich omwille van, een intussen op taalgebied illusoir geworden partij-éénheid, tegen gekant had.

Dr. Harry Van Veithoven
Centrum voor Interdisciplinair Onderzoek naar
de Brusselse Taaltoestanden
V.U.B., Pleinlaan 2
1050 Brussel

**TAAL EN ONDERWIJSPOLITIEK
TE BRUSSEL 1878-1914 (*)**

door

Harry VAN VELTHOVEN

V.U.B. — Geschiedenis

I. KONTEKST

Bij de Belgische onafhankelijkheid in 1830 legden de triomferende nationale machthebbers uit de hogere klassen hun politieke, economische en kulturele aspiraties in een grondwet vast. Het cijnskiesrecht konsolideerde hun positie zowel in nationaal als in gemeentelijk vlak. Van meet af werd deze cijnselite echter verdeeld door levensbeschouwelijke tegenstellingen, die aanvankelijk nog versluierd bleven door de dubbelzinnigheid van het ingeschreven kompromisbeginsel "de vrijheid van onderwijs". Eenmaal het voortbestaan van België verzekerd, leidden de uiteenlopende interpretaties daarvan echter tot toenemende confrontaties, waarrond de eerste Belgische partijformaties zich vormden, en met als eerste hoogtepunt de schooloorlog aan het eind van de jaren '70. Deze officialiseerde het bestaan van voortaan mekaar concurrerende en bevechtende schoolnetten : het neutraal officieel onderwijs en het katholiek konfessioneel vrij onderwijs, met daarnaast en in dat spanningsveld betrokken een gemeentelijk onderwijs. Die levensbeschouwelijke conflicten zorgden er ook in grote mate voor dat België één der laatste landen in West-Europa zou zijn om de wet op de leerplicht te stemmen en een korresponderende wet op het verbod van kinderarbeid beneden de veertien jaar. Dat gebeurde maar eerst in 1914.

(*) Met veel dank voor de door Mevr. Smolar en haar medewerkers geboden steun in het Stadsarchief van Brussel (voortaan : S.A.B.), alsook voor de bereidwillige hulp in de K.B.B.

De cijnselite was het overigens lange tijd wel eens over het negeren van het sociaal vraagstuk en het ontkennen van taalrechten aan de meerderheid van de bevolking, die Vlaams was. Zelf franstalig, zowel in Vlaanderen als in Wallonië, werd het Frans de enige officiële taal. Dat gold ook voor het middelbaar en het hoger onderwijs. Om allerlei redenen was dat voor het lager onderwijs veel moeilijker. De beslissing over de daar te gebruiken voertaal, en over de positie van de tweede taal, werd door de schoolwet van 1842 overgelaten aan de gemeenten en aan de inrichtende overheden. Zij konden dus vrij beslissen, nauwelijks gehinderd door enige nationale wetgeving. Ook dat zou zo blijven tot in 1914.

Assimilatieprocessen — het verwisselen van taal en daarmee het aannemen van een nieuwe taalgroepidentiteit — zijn de gevolgen van een sociaal-ekonomisch, cultureel en politiek oorzakelijkheidskompleks. Zij hangen nauw samen met de notie “sociale mobiliteit” en vandaar voor veralgemening met industrialisering, migratie en verstedelijking. Daardoor immers worden de rigiede structuren van een agrarisch patroon doorbroken en de dominerende sociale klassen gedwongen zich poreuzer op te stellen. Assimilatieverschijnselen doen zich dus niet zozeer op een traditionalistisch platteland met een strakke sociale hiërarchie voor, dan wel in de steden. De heersende elite gebruikt haar taal daarbij als één der belangrijkste selectiekriteria voor opwaartse stijging, via de arbeidsverdeling die ze beheerst en die de basis van haar macht vormt. Deze taal schenkt en blokkeert functies, wordt een effectief middel tot sociale controle en draagt bij tot het behoud van het maatschappelijk status quo. De graad van assimilatie hangt daarbij af van de mate waarin deze elite dit taalideologisch beeld door de taalsociologische minderheid kan doen aanvaarden en haar heterostereotype kan opdringen als normgevend tot sociale integratie via persoonlijke promotie en statusverwerving. Kortom, in hoever zij de anderstaligheid van de andere groep kan doen identificeren met sociale minderwaardigheid, als een kollektieve stereotype waaruit alleen de omschakeling van taal een uitweg biedt (1). In Bel-

(1) Voor een taalsociologische benadering, zie o.m. P.H. VAN DER PLANK, *Taalassimilatie van Europese Taalminderheden*, Rotterdam 1971; L. PIETERSEN, *Taalsociologie. Minderheden. Tweetaligheid. Taalachterstand*, Groningen 1976; B. MEEUS, “A diglossic situation : standard vs dialect. The case of Dutch in Belgium, especially in relation to urbanization”, *Sociolinguistic Studies in Language Contacts. Methods and Cases*, ed. by W.F. Mackey and J. Ornstein, The Hague, 1979, pp. 335-344.

gië werd de receptiviteit daarvoor vergemakkelijkt door het ontbreken, omwille van historische en sociaal-ekonomische redenen, van een konkurrerende standaardtaal : het Nederlands. Niet dat de Vlaams-regionale dialektsprekers mekaar niet konden verstaan, maar een overkoepelende beschaafde taal drong in de 19de eeuw slechts moeizaam door. De verfransing via het middelbaar en het hoger onderwijs bestendigde continue breuklijnen tussen de gestudeerden en het Vlaamse volk. Overigens zou tot in 1914 de meerderheid van de Vlaamse parlementsleden de benaming "Nederlands" voor zijn taal blijven afwijzen en vasthouden aan de betiteling "Vlaams", daardoor de tegenstanders wapens tegen zichzelf leverend (2).

Het gevoeligst voor de sociale stijging zijn de middenklassers. Meestal assimileren zij zich aan de taalgroepen met het grootste sociaal-ekonomisch perspectief. En als parvenus zoeken zij vaak zelfbevestiging door het verloochenen van hun afkomst. Sprekend in dit opzicht is de beoordeling van Ch. Baudelaire in 1864 n.a.v. zijn verblijf in België : "On ne sait pas le français, personne ne le sait, mais tout le monde affecte de ne pas savoir le flamand. C'est de bon goût. La preuve qu'ils le savent très bien, c'est qu'ils engueulent leurs domestiques en flamand" (3). Nog strenger was de analyse van E. Van Bommel, oud-professor aan de U.L.B., datzelfde jaar : "Il existe une population en quelque sorte intermédiaire, composée de Flamands élevés en français, qui, comme les parvenus, cherchent à oublier et à faire oublier leur naissance, renient leur origine, voudraient extirper le flamand du sol belge et déclarent gravement que c'est là un idiôme inférieur destiné à périr devant les progrès de la langue française. Le sentiment qui les anime, de quelque façon qu'on le considère, est purement aristocratique. Le flamand, qu'ils entendent parler par le peuple leur paraît bas et vulgaire, la littérature flamande est pour eux non avenue, et, plus papistes que le pape, ils dédaignent jusqu'aux traductions, si recherchées en France, des admirables romans ou se révèle l'originalité morale de nos belles Flandres. Avec ces gens-là, il n'y a pas de transaction à espérer : il faut les montrer du doigt

(2) Vooral de Vlaamse katholieken weigerden de benaming "Nederlands", H. VAN VELTHOVEN, *Vlaamse en sociale machtsstrijd in België, gekonkretiseerd in de wetgeving (1894-1914)*, doktoraal proefschrift, V.U.B., 1979, pp. 311-312.

(3) Geciteerd door L. VERNIERS, *Bruxelles et son agglomération de 1830 à nos jours*, Brussel 1958, p. 369.

comme un triste exemple d'orgueil, d'ignorance et d'aberration. Quoi qu'on fasse et qu'on dise, ils continueront, plus ou moins franchement, à regarder les Flamands comme les nègres de la Belgique, et leur langue comme un ignoble patois exclusivement à l'usage des esclaves et des serfs, nous voulons dire des domestiques et des paysans" (4).

De middenklasse bestaat echter uit zeer gedifferentieerde groepen en zij is ook het substraat waaruit het verzet tegen de taalblokkering ontstaat. Deze groep keert zich tegen de diskriminatie en zal dit tevens als wapen aanwenden om toegang tot de politieke machtsuitoefening te verwerven. Ook dit flamingantisme vindt zijn wortels in de steden. De laagste klassen tenslotte bestaan uit Vlaamse dialekt-sprekers die zich gedurende het grootste gedeelte van de 19de eeuw in grote mate bij de taalideologische legitimering neerleggen, die de franskiljonse "classe dirigeante" niet als een volksvreemde bezetter ervaren, en die in de eerste plaats aan het bereiken van minimale lotsverbetering denken.

Het is nuttig dit erg geschematiseerd beeld even te schetsen, omdat het vooral in Brussel zijn volle gewicht kreeg. In 1846 vertoonde de hoofdstad al een duidelijk afwijkend taalbeeld t.a.v. de Vlaamse steden. Waar de verfransing in Antwerpen (1,9% van de bevolking) en in Gent (5%) marginaal gebleven was, rekende in Brussel al ca. 1/3 van de inwoners (37,6%) zich tot de Franssprekenden (5). Bovendien telde deze groep de sociale bovenlaag met de politieke en kulturele macht : de adel, de bourgeoisie, de renteniers, de eigenaars, de groot-handelaars, het hoger kaderpersoneel. Tot op zekere hoogte had zich daarbij ook al een segregatie van de ruimte voorgedaan (6). De sociale elite bewoonde hoofdzakelijk de "ville haute" om zich te beveiligen tegen het regelmatig buiten de oever treden van de Zenne, wat rond 1870 door de drooglegging ervan opgelost werd. De "ville basse"

(4) *Revue Trimestrielle*, 2e série, jan. 1864, p. 292.

(5) E. GUBIN, "La situation des langues à Bruxelles au XIXe siècle à la lumière d'un examen critique des statistiques", *Taal en Sociale Integratie*, I, Centrum voor onderzoek naar de Brusselse Taaltoestanden, V.U.B. 1978, p. 48. Zoals de auteur zelf stelt, geeft dit hoog percentage in belangrijke mate een psychologische identifikatie weer, zodat niet van een absoluut cijfer kan gesproken worden.

(6) Voor de betekenis daarvan in een Europees perspectief, zie C. LIS, "Proletarisch wonen in Westeuropese steden in de 19de eeuw : van wildgroei naar sociale controle", *B.T.N.G.*, VIII, 1977, 3-4, pp. 325-366.

daarentegen had een veel uitgesprokener volkskarakter (7). De Brusselse bevolking was overigens geen statisch gegeven. Integendeel, de hoofdstad kende a.h.w. een demografische explosie in de 19de eeuw, voornamelijk als gevolg van de economische ontwikkeling en de plattelandssurpopulatie, daarnaast door zijn aantrekkingskracht als administratieve en politieke hoofdstad, centrum van de "haute finance". Van ca. 100.000 inwoners in 1830 bereikte Brussel-stad in 1900 een eerste piek met 183.683 inwoners, terwijl de agglomeratie van 19 gemeenten in 1910 verzesvoudigd was. Van 3% in 1830 leefde in 1914 10% van de Belgische bevolking in deze omtrek (8). Het is dan ook evident dat het proces van assimilatie en sociale integratie maar eerst in zijn veelzijdigheid kan geanalyseerd worden, van het moment dat decisieve onderzoeken naar de migratiebewegingen zullen uitgevoerd zijn.

Machtspolitiek bekeken, was Brussel in handen van het doktrinaire liberalisme, dat tot 1904 quasi alleen de stad zou besturen. Een autochtone Vlaamsgezinde middenklasse bleek niet meer te bestaan, wat op een ver gevorderde vorm van assimilatie wijst. De Vlaamsgezinde impulsen zouden komen van ingeweken migranten uit de provincie, die een tijd steun zouden vinden bij het frankofoon liberaal progressisme. Frankofone middenklassers huldigden dus niet noodzakelijk het taalbeeld van de bewindvoerders, zolang zij de concurrentie van de andere taalgroep niet vreesden of dat thema ondergeschikt achtten aan andere prioriteiten. Het belette niet dat in Brussel de sociaal-economische druk van het Frans nog veel zwaarder woog dan elders in Vlaanderen. De lagere klassen zagen daar nog meer kennis van het Frans als een dwingende noodzaak en zouden dit bij een scholarisering als hoofdprioriteit stellen. Van zijn kant diende het lager onderwijs als socialiseringsfaktor bij uitstek, waarbij burgerlijke normen, waarden, doeleinden overgedragen werden i.f.v. het handhaven der bestaande orde en het reguleren van de arbeidersmassa's : het aankweken van spaarzaamheid, soberheid, werkzaamheid, eerbied

(7) H. BOON, *Enseignement primaire et alphabétisation dans l'agglomération bruxelloise de 1830 à 1879*, Leuven 1969, pp. 51, 62-63.

(8) L. RANIERI, "Bruxelles au coeur de l'Etat libéral (1830-1870)", in : *Histoire de Bruxelles*, publiée sous la direction de M. Martens, Toulouse 1976, p. 333.

voor het gezag (9). Logischerwijze kon dit ook verwacht worden inzake taalgebruik en taalwaardering. Het is dus wachten tot de taal-aspiraties van de lagere klassen in aanraking komen met de burgerlijke waarden van de school om zinnige uitspraken te kunnen doen over het proces van assimilering en de wijze waarop zich dit voltrokken heeft.

Vanuit deze krachtlijnen werd dit artikel gekoncipieerd, met als centraal onderzoeksterrein de onderwijs- en taalpolitiek die het Brusselse gemeentebestuur gevoerd heeft en de betekenis daarvan in het verfransingsmechanisme. Daarmee wordt tevens beoogd de lakune op te vullen tussen de bestaande kennis vóór 1878 en het louter feitelijk weten dat in 1911 haast geen Vlaamse klassen meer bestonden. Niet op alle aspecten van het probleem werd ingegaan. Zo blijft ondermeer een diepteonderzoek per school in de eigen ruimtelijke omgeving, specifiek naar het authentiek Vlaams-Brussels dialect en het Vlaams van de inwijking noodzakelijk.

II. DE BRUSSELSE ONDERWIJSSITUATIE TOT 1880

A) DE ONDERWIJSINFRASTRUKTUUR

Dank zij het werk van H. Boon (10) weten we dat tot het einde van de jaren '70 de scholeninfrastructuur volkomen ontoereikend was, zowel kwantitatief als kwalitatief, met een beperkte schoolfrequentie. Dat beantwoordde aan een politieke optie. Het doktrinair liberalisme — gelieerd met de groothandel, het bank- en beurswezen en de grote financiële groepen — voerde een typisch burgerlijk liberaal beleid, gekenmerkt door sociaal-konservatisme, verwaarlozing van het volksonderwijs, anti-Vlaamse stellingen, anti-klerikalisme (11).

(9) Voor een historische dimensie, zie C. LIS en H. SOLY, *Armoede en kapitalisme in pré-industrieel Europa*, Antwerpen 1980. Meer specifiek voor België, M. DE VROEDE, "Het socioculturele leven in België. Onderwijs 1878-1914", *A.G.N.*, dl. 13, Bussum 1978, p. 334; H. COECKELBERGHS, "Maatschappelijke vorming" via het lesonderwijs in de 19de-eeuwse volksschool", *B.T.N.G.*, X, 1979, 1-2, pp. 105-106.

(10) H. BOON, o.c., *passim*.

(11) E. WITTE, "Politiek leven 1830-1914", *Brussel. Groei van een hoofdstad*, Antwerpen, 1979, p. 194.

Zij zag in een te verregaande alfabetisering en kennisverwerving een gevaar voor haar eigen machtspositie en een aanzet tot uitbreiding van het stemrecht. Zowel de lagere gemeentescholen als de kleuterscholen moesten dan ook duizenden kinderen weigeren. In 1871 wees L. Vanderkindere verontwaardigd het argument van de te grote onkosten en het gebrek aan geld af : "Brussel, die beweert de meest verlichte stad des rijks te wezen, stoot duizenden en duizenden kinderen uit de school terug, want zij kan hun geene plaats daarin verlenen. En nogtans heeft men niet nagelaten de leerlingen opeen te dringen op de smalle banken, in de enge klassen, tegen de ontoereikendheid waarvan de geneesheren-toezichters gedurig protest aantekenen. Men antwoordt dat de geldmiddelen ontbreken. He ? Mijne Heeren, er ontbreekt geen geld; want als men nuttelooze uitgaven doet, schouwburgten steunt, 16.000 fr. verkwist aan paardenloopen, die stellig niets te maken hebben met volksontwikkeling, als men toegelagen schenkt aan harmoniekringen, aan schuttersgilden ?!... Geld ontbreekt niet om prachtige gebouwen op te richten, eene monumentale Beurs aan de geldhandelaars te schenken ! Neen, geld ontbreekt niet, maar volksliefde, het begrip van de wezenlijke belangen des volks !" (12).

Deze kontestant maakte deel uit van de groep van progressieve liberalen, die in de ontwikkeling van het onderwijs en in de leerplicht een middel tot integratie van de lagere bevolkingslagen zagen en op grond daarvan het kiesrecht beduidend wilden verruimen. Behorend tot de hogere middenklasse en de intellektuele elite w.o. heel wat advocaten, hoopten zij daardoor, tevens hun politieke doorbraak binnen de liberale partij te kunnen realiseren (13). De progressieve liberalen waren tevens de drijvende kracht achter de "Ligue de l'Enseignement", gesticht in 1864, en die het eerste jaar 2.000 leden telde. Deze "Onderrichtingsbond" streefde een allesomvattende verbetering van het onderwijs na. Enerzijds wenste hij een antiklerikale herziening van de katholieke schoolwet van 1842, anderzijds streefde hij leerplicht na en wilde hij via een integraal programma de kwaliteit van het gemeentelijk onderwijs en de expansie ervan zoveel mogelijk bevorderen. Hoewel ook elders in het land afdelingen tot stand kwamen, betrof het hier in de eerste plaats toch een liberaal Brusselse aan-

(12) Geciteerd in : *De Vlaamsche strijd te Brussel 1869-1884. Vijftienjarig verslag der werkzaamheden der Veldbloem, Vlaamsche vijfzinnige volksmaatschappij*, Brussel 1886, p. 106.

(13) E. WITTE, o.c., p. 197.

gelegenheid. Gezien de weerstanden en om zijn ideeën proefondervindelijk te bewijzen opende de Ligue in 1875 een betalende "Modelschool", gefinancierd via een inschrijvingslijst (14). Gezien het succes van de er uitgeprobeerde pedagogische vernieuwingen en de machtsverwering van de progressieven, begon het gemeentebestuur deze vanaf 1878 over te nemen. Bovendien leidde de toespitsing van de levensbeschouwelijke tegenstellingen tot de snelle stichting van 5 nieuwe gemeentescholen tussen 1879 en 1881. Tevens werd het principe van de volledige kosteloosheid van het lager onderwijs aangenomen.

Eerst vanaf dan kon Brussel beschikken over een minimale infrastructuur i.f.v. een vruchtbaar lager onderwijs :

- qua scholen : in 1842 waren er slechts drie, in 1863 zes, in 1878 twaalf, in 1881 zeventien;
- qua leerlingenaantal : in 1841 : 1.500 leerlingen op 123.000 inwoners, in 1880 ca. 13.000 leerlingen op 164.000 inwoners. Daarmee bedroeg het leerlingenaantal van de gemeentescholen volgens H. Boon ca 63% van de schoolgaanden (15).

	aantal	leerlingen	%
gemeentescholen	15	13.154	63
katholieke scholen	17	6.185	30
vrije lekenscholen	14	1.375	7

Een overzicht dat tot aan Wereldoorlog I zou voortduren.

- qua bekwaamheid en opleiding der leerkrachten. Eerst in 1874 loste de stad dit probleem op door eigen normaalscholen op te richten, die na een paar jaar in de dringende noden begonnen te voorzien. Tot dan werden de leerkrachten bijgestaan door assistenten tussen de 12 en de 18 jaar, uit hun klas of uit een hogere klas. In 1865 maakten zij nog de helft van het onderwijzend korps uit (16).
- qua klasbevolking. In 1878 waren er nog 24 klassen met meer dan 60 leerlingen, 6 met meer dan 70, 7 met meer dan 80, 6 met

(14) A, SLUYS, *Ch. Bols et la Ligue de l'Enseignement (1864-1914)*, Brussel, 1922, 56 p.

(15) H. BOON, o.c., p. 238.

(16) Vanaf 1860 waren zij verplicht, ná hun dagtaak, een normaalkursus te volgen. Voor een evaluatie van de situatie, Th, BRAUN, "La vérité sur les écoles primaires de Bruxelles", in : *L'Abeille*, jg. 18, nr. 10, dec. 1872, pp. 436-443.

meer dan 90, 1 met meer dan 100 leerlingen (17).

- didaktische, methodologische, programmatische en materiële aanpassingen (18).

Het ging wel degelijk om een keerpunt, om een einde te maken aan de vastgestelde situatie dat 7.713 kinderen op 11.362, d.w.z. 68%, de gemeentescholen verlieten zonder behoorlijk te kunnen lezen of schrijven (19). Eén basisoorzaak kon echter niet verholpen worden, omdat alleen het parlement daarvoor bevoegd was : het invoeren van de leerplicht. Vele kinderen bleven door de sociaal-ekonomische miserie dan ook voortijdig uit de scholen verdwijnen. De meesten rond hun elf jaar. Slechts een beperkt percentage beëindigde de lagere school.

B) SITUATIESCHETS VAN HET TAALPROBLEEM VOOR 1878

Hoewel Brussel nog steeds een sterk overwegend Vlaamssprekende bevolking telde, was het Frans de enige voertaal van het lager onderwijs geworden en werd het Vlaams als studie-objekt zo goed als genegeerd. Vanaf 1842 verdween het zelfs uit het leerprogramma van de eerste vier jaar der gemeentelijke jongensscholen (20), om pas in de derde graad — wanneer de meeste leerlingen wegbleven — 1 à 2 uur te vullen. Dat moest dan gebeuren door een onderwijzerskorps, dat zelf voor een deel Vlaams-onkundig was, aangezien de studie van het Vlaams in het normaalonderwijs al even erg veronachtzaamd werd. Weliswaar behoorde het daar tot de verplichte vakken, maar het gering aantal eraan verbonden examenpunten illustreerde de onbelangrijkheid ervan : godsdienst — Frans — rekenkunde 80 punten, schrijven 35 punten, lezen 30 punten, tekenen 20 punten en Vlaams 15 punten. In de lagere gemeentelijke meisjesscholen was de toestand nog slechter. Het katholiek onderwijs liet al even zeer te wensen over (21).

(17) *L'Enseignement pratique*. Journal des instituteurs et des institutrices, jg. 9, nr. 22, 1 sept. 1898, p. 182.

(18) *L'Enseignement pratique*, o.c., p. 28.

(19) Cijfers uit het verslag van schepen Funck in 1872, zie *L'Enseignement pratique*, o.c., p. 182.

(20) Vóór 1842 kregen ze 1 u Vlaams per week in de eerste twee leerjaren en 2 u tijdens het derde leerjaar, H. BOON, o.c., p. 113.

(21) H. BOON, o.c., passim.

De reacties op deze wantoestanden bleven niet uit. Het zou echter tot 1870 duren vooraleer een continue aanklacht de aandacht bleef opeisen. Daarvoor zorgde "De Veldbloem" via vertoogschriften en J. Hoste met zijn pas opgericht weekblad "De Zweep". De onophoudelijke sensibilisering gebeurde vanuit volgende principes :

- a. Dit onderwijsstelsel was antinationaal. Iedereen had het recht zijn moedertaal aan te leren en deze mocht niet door een vreemde taal verdrongen worden.
- b. Dat onderwijsstelsel was anti-pedagogisch. Vanaf de eerste schooldag hoorden de Vlaamse dialektspreekers alleen nog Frans. Zij begrepen hun onderwijzers niet en de meeste onderwijzers verstonden hen niet. Het pikantste verhaal, waarvan Ch. Buls zelf getuige was, was dat van de Waalse leraar die een half uur over de lokomotief vertelde, terwijl de leerlingen dachten dat het om een boom ging (22). In plaats van het verstand te ontwikkelen, kregen deze leerlingen louter geheugentraining op vreemde klanken. Resultaat : zij spraken Vlaams zonder het te kunnen lezen en laten gebrekkig Frans zonder het te verstaan. Zij kenden geen van beide talen, geraakten afgestompt en verloren elke leerlust. Het persoonlijk onderzoek van J. Hoste, met toestemming van schepen Funck, in 1872 in stadsschool nummer drie bevestigde dit. In de 2de klas spraken 89 van de 90 leerlingen thuis Vlaams, in de 3de klas 88 van de 90. Zij bleken niet bij machte een opstel te maken noch in het Vlaams noch in het Frans (23).

De absurditeit ervan stak ook neutrale waarnemers de ogen uit : de Kamer van Koophandel van het arrondissement Brussel in 1872, de Waalse schoolbestuurder Laurent in het pedagogisch blad "Le Progrès", de leraar pedagogiek Th. Braun van de staatsnormaalschool te Nijvel in 1873 (24).

Weinig twijfel bestond er in die tijd dat het Vlaams de moedertaal was van het grootste gedeelte van het Brusselse werkvolk dat vnl. de laagstad bevolkte (25), waarbij de hoofdstad gezien werd als "ville

(22) Conseil communal (voortaan : C.c.) du 19.III.1878, Bulletin communal de Bruxelles (voortaan B.C.B.) 1878-1, p. 243.

(23) De Zweep, 23 juni 1872.

(24) Th. BRAUN, o.c., in : L'Abeille, jg. 18, nr. 11, jan. 1873, pp. 532-535.

(25) "A Bruxelles, dans la classe pauvre, il n'est pas douteux que la langue maternelle ne soit en général le flamand", minister Delcourt die de stad terecht wees, C.c. du 20.X.1873, B.C.B. 1873-2, p. 382. Ook regeringsleider Rogier zou dit beamen in zijn negatieve reactie op het verslag van de Grievenskommissie.

flamande et ville wallonne à la fois (26). Al van in de jaren '50 zouden het Vlaemsch Midden-Comiteit en de Vlaemsche Grievencommissie dan ook op de organisatie van een dubbel onderwijsaandringen, op basis van de taal der ouders. Gezien de hoofdstedelijke functie en de levensnoodzakelijke kennis van het Frans, werd deze taal door de flaminganten wel noodzakelijk geacht, maar ze zou slechts mogen aangeleerd worden vanaf de hogere klassen, na de studie van de moedertaal in de lagere klassen en dan in vergelijking ermee, om zo tot echte tweetaligheid te komen (27). In de praktijk kon dat volgens hen gerealiseerd worden, ofwel door de inrichting van Vlaamse scholen, desnoods beperkt tot de laagstad, ofwel door het installeren van Vlaamse afdelingen in de gemeentescholen (28).

De gemeenteraad hield echter het been stijf, hoewel hij door de kontestatie nu tot taalideologische legitimeringsargumenten gedwongen werd (29). Deze zijn in globo noch typisch Brussels, noch typisch Belgisch, maar symptomatisch voor de rechtvaardiging van een heersende taalgroep, waar dan ook, tegen het gebruik van de moedertaal der onderliggende groep als voertaal voor het onderwijs (30) :

- Het kind kent zijn moedertaal al, zodat daaraan geen verdere aandacht dient besteed te worden.
- Het Vlaams is geen taal, maar een dialect zonder grammatika of literatuur.

(26) M. Van der Voort aan schepen Funck op 6 mei 1864, Enseignement du Flamand 1885-1889, Instruction Publique nr. 15, Archives Modernes S.A.B. (voortaan : I.P. nr. 15, S.A.B.).

(27) Verhoog aan provincieraad Brabant, ter gelegenheid van de vereeniging der voorsteden met de stad, door het Vlaemsch Midden-Comiteit op 6 november 1853, Langue flamande (tot 1860), I.P. nr. 55, S.A.B.; Verslag van de Grievencommissie en het tegenverslag-Rogier, Doc. Kamer nr. 123, verg. van 23 maart 1859, p. 8.

(28) Verhoog van het Vlaemsch Midden-Comiteit op 6 nov. 1853; M. Van der Voort aan schepen Funck op 14 april 1864, I.P. nr. 15, S.A.B.; J. Hoste in : De Zweep, 29 okt. 1876.

(29) Voor een opsomming daarvan, zie : het Brussels kollege aan de Gouverneur van Brabant op 11 juni 1864, I.P. nr. 15, S.A.B.; de brief van het kollege op 9 aug. 1873 in antwoord op het schrijven van minister Delcourt, C.c. du 20.X.1873, B.C.B. 1873-2, pp. 384-386; F. REINHARD, *L'enseignement du flamand dans les écoles primaires de Bruxelles*, par un ancien instituteur Bruxellois, Brussel 1882.

(30) *The Use of Vernacular Languages in Education : The Report of the UNESCO Meeting of Specialists, 1951*, in : Reading in the Sociology of Language, ed. J.A. Fishman 1970, pp. 692-693.

- Er bestaat geen verwantschap tussen het Brussels-Vlaams en het Vlaams, zodat het voor deze dialektspreekers zelfs gemakkelijker is Frans te leren. Het is dus een waanbeeld dat de meeste Brusselaars Vlaams zouden kennen, waarmee tevens het bestaan van een Vlaamse gemeenschap in Brussel ontkend werd. Deze stelling, als gezagsargument in 1864 geformuleerd door A. Gallet — sekretaris van de Conferentie der Brusselse schoolhoofden — ligt waarschijnlijk mee aan de basis van de uitspraak door burgemeester Anspach en onderwijsschepenen Funck : “Il n’y a pas de Flamands à Bruxelles” (31).
- Het Frans is een Europese kultuurtaal, het Vlaams schermt als een Chinese muur de weg naar de beschaving af.
- De kinderen der armen verlaten de school op 9-, 10- of 11-jarige leeftijd. Het komt er dus op aan deze beperkte schooltijd zo rendabel mogelijk te benutten. Het gebruik van de moedertaal zou geen tijd meer overlaten voor het aanleren van het Frans, wat “un délit contre l’enfant” moest genoemd worden omdat het daardoor in een taal-inferieure positie bleef, wat zijn werkmogelijkheden en relaties t.a.v. meesters en werkgevers zou storen. Bijgevolg moest met de studie van het Vlaams, dat de leerlingen al van huis uit kenden, gewacht worden tot in de hogere jaren. Het missen daarvan was minder erg.
- Het nut van tweetaligheid wordt niet betwist. Vandaar de voorziene lessen Vlaams. Wie de Brusselse lagere gemeenteschool uitdoet, beheerst de twee talen. Het bestaande stelsel is dus niet antinationaal; wel het gestook over een Vlaams-Waals antagonisme, dat precies “la nationalité belge” ondermijnt.
- Het franstalig onderricht is de uitdrukkelijke wil van de ouders, van de Vlaamse arbeiders zelf. Daaraan raken, staat gelijk met het leeglopen van de gemeentescholen ten voordele van de katholieke scholen.

De argumenten zijn soms nogal kontradiktorisch, maar hadden wel één slotkonklusie gemeen : het behoud van het status quo. Uit het voorgaande is al gebleken dat de zogenaamde bereikte tweetaligheid een hersenschim was. Weliswaar was het van pas gekomen om bij de regering de oprichting van eigen normaalscholen te bepleiten — het

(31) A. Gallet aan schepenen Funck op 21 april 1864, I.P. nr. 15, S.A.B. Het argument werd door Funck o.m. ingeroepen om zich te verzetten tegen de toelagen voor de Vlaamse Schouwburg, J. Hoste in De Zweep, 11 dec. 1870.

schepenkollege stelde dat de Waalse normalisten geen Vlaams kenden en de Vlaamse normalisten over 't algemeen onvoldoende Frans — maar in praktijk en bij de rekrutering speelde de kennis van het Vlaams geen rol. Integendeel, schepen Funck kante zich zelfs tegen het zingen van Vlaamse liedjes op de lagere school, uit schrik voor "l'accent français" (32).

Kortom, tijdens deze eerste fase tot 1878 werd door de Brusselse autoriteiten de bruuske overgang nagestreefd van een dialektspreekende groep naar een kultuurtaal waarmee zij geen aansluiting had. Een assimilatieproces waarbij de wel verwante kultuurtaal werd overgeslagen i.f.v. een evolutie : d — d/T' (33).

Het was de "Ligue de l'Enseignement" die voor nieuwe elementen ging zorgen. In zijn modelschool pakte hij, in het kader van zijn streven naar integrale onderwijsverbetering, ook op taalgebied uit met twee fundamentele ingrepen :

1. De leerlingen werden tegelijkertijd in de twee talen onderwezen.

Dat was des te opvallender, omdat in deze betalende school de grote meerderheid van de leerlingen uit de begoede burgerij kwam en dus franssprekend was. Het ging dus om een eerste poging tot het vormen van werkelijk tweetaligen, vertrekkend van twee hoofd-ideeën : het ongelijk van de franstalige ouders bij het negeren van het Vlaams in de opvoeding, het recht van de Vlaamse kinderen op kennis van de aanverwante standaardtaal (34). Het systeem funktioneerde echter niet naar wens. Het remediëren aan de Vlaamsonkundigheid der kinderen nam te veel tijd in beslag, waardoor de studie van de wetenschappelijke vakken sterk gehinderd werd. In zijn evaluatie stelde bestuurder A. Sluys, tevens leraar in de hoogste klas, dan ook een alternatief voor : het splitsen van de leerlingen in twee groepen volgens hun huistaal, les in de moedertaal in de lagere klassen, invoering van de tweede taal vanaf het tweede leerjaar om zo op 12 jaar leerlingen te hebben die én hun moedertaal beheersten én de andere landstaal voldoende kenden. De oprichting van Vlaamse klassen was daartoe de eerste noodzaak. A fortiori moest dit, volgens hem, gelden in de Brusselse gemeentescholen waar de voertaal van de kinderen — in tegenstelling tot de modelschool — het Vlaams

(32) J. Hoste in *De Zweep*, 11 dec. 1870.

(33) P.H. VAN DER PLANK, o.c., p. 70.

(34) Verslag P. Tempels over de modelschool, in : *Bulletin de la Ligue de l'Enseignement*, 1877-1878, nr. 2, p. 62.

was (35). De konklusie van Sluys is dus duidelijk : indeling volgens de huistaal, geen rekening houden met de mening der ouders, afkeuring van het gemeentelijk onderwijsbeleid en van een simultaan tweetalig onderricht.

2. Dat staafe algemeen sekretaris van de Ligue, Ch. Buls, die tevens de modelschool leidde (1875-1878), in zijn voornemen. Het jaar voordien al, had hij het Willemsfonds laten weten dat hij bereid was een uitsluitend Vlaamse klas in te richten. Daartoe dienden de Vlaamse maatschappijen een dertigtal leerlingen te verzamelen en financieel te patroneren (36). Dank zij een inschrijvingslijst en de stichting van een liberaal-Vlaamse schoolpenning werd op 3 september 1877 effectief met een klas van 25 leerlingen gestart (37); werkmanskinderen, op drie na (38). De voertaal was noch het dialect, noch het literair-Vlaams, maar het Nederlands, waarvoor een onderwijzer uit Holland, H. Van Kalken, aangetrokken werd. De bedoeling was om te bewijzen dat deze kinderen vanaf het derde leerjaar niet alleen even goed, zoniet beter Frans — ingevoerd vanaf het tweede leerjaar — zouden kunnen spreken dan deze uit de gemeentescholen, maar dat zij daarenboven ook hun eigen standaardtaal behoorlijk zouden kunnen begrijpen, lezen en spreken. Zowel volgens J. Hoste als volgens Ch. Buls waren de eerste resultaten overtuigend. Na acht dagen hadden de leerlingen — die aanvankelijk slechts hun Brussels dialect kenden — zich aangepast en bij het einde van het eerste schooljaar spraken ze al “un flamand d'ordre élevé”. Na drie jaar mocht het experiment geslaagd heten en werd gehoopt dat het gemeentebestuur daaruit de nodige konsekwenties zou trekken (39).

(35) Verslag A. Sluys over de modelschool op 31 juli 1877, in : Bulletin de la Ligue de l'Enseignement, 1876-1877, nr. 3, pp. 115-116.

(36) De Zweep, 24 dec. 1876, 4-II en 25 feb. 1877; zie ook de brief van Buls aan het Willemsfonds, gepubliceerd in De Zweep, 21 jan. 1877.

(37) J. Hoste, De Zweep, 12 aug. 1877. Er werd al gedacht aan de financiering van een tweede klas, zie ook het verslag-Tempels, o.c., p. 62.

(38) J. Hoste, De Zweep, 10 jan. 1878.

(39) J. Hoste, De Zweep, 21 okt. 1877; Ch. Buls, C.c. du 19.III.1878, B.C.B. 1878-1, p. 243; Verg. van de Brusselse sekte van het Willemsfonds op 11 okt. 1881, I.P. nr. 15, S.A.B.

Vanaf 1877 waren de kansen daarop schoner geworden. Dat jaar overleed schepen van onderwijs Funck, het zwart beest voor de flaminganten. Hij werd vervangen eerst door Fontainas, kort daarop door E. Allard. De nieuwe schepen, lid van de algemene raad van de Ligue, verborg zijn belangstelling niet en stuurde waarnemers naar de modelschool om verslag uit te brengen. Tevens wilde hij in het stedelijk budget toelagen doen inschrijven ten voordele van de volksboekrijen van het Willemsfonds en van De Veldbloem, en zocht hij fondsen vrij te maken opdat het Willemsfonds kosteloze leergangen Nederlands zou geven voor Vlaamsonkundigen of voor hen die de taal beter zouden willen leren kennen (40). Nog in 1877 was zijn belangrijkste ingreep echter de verplichting opgelegd van Vlaamsonkundige onderwijzers en onderwijzeressen uit de Brusselse gemeentescholen om gedurende 2 uur per week een speciale leergang Vlaams te volgen. Op de manier wenste hij de z.i. onmogelijke toestand in de lagere klassen te verhelpen (41). Een aanwezigheidsregister diende ingevuld en hem elke maand voorgelegd. Wie tweemaal afwezig bleef, moest zich motiveren. Vrijstelling zou maar verleend worden na het behalen van een getuigschrift voor een examenkommissie op het einde van het schooljaar (42). Bij aanvang van de cursus op 1 december, waren 60 leerkrachten aanwezig (43). In augustus 1878 overleed ook E. Allard. Zijn opvolger : Ch. Buls.

C) EEN BREDERE MACHTSPOLITIEKE KONTEKST

Voor de periode tot 1878 zijn we door de studies van E. Gubin (44) en E. Witte (45) goed geïnformeerd. In vergelijking met de

(40) J. Hoste, *De Zweep*, 10 feb. 1878.

(41) *Conférence des Chefs d'école* op 7 juni 1877, *Verslagboek 1877-1887*, S.A.B.

(42) Besluit van het kollege op 9 nov. 1877 en de briefwisseling in 1877 en 1878 tussen schepen Allard en de sekretaris van de schoolhoofdenraad, *Cours de flamand à l'usage des membres du personnel enseignant*, I.P. nr. 15, S.A.B.

(43) J. Hoste, *De Zweep*, 16 dec. 1877.

(44) E. GUBIN, *Bruxelles au XIXe siècle : berceau d'un flamingantisme démocratique 1840-1873*, Brussel 1979.

(45) E. WITTE, *Politiek leven...*, o.c., pp. 188-205; E. WITTE, "Het debuut van het liberale flamingantisme in de hoofdstad (1869-1875)", *Handelingen XXVII der Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, 1973, pp. 311-343.

andere Vlaamse steden kenmerkte het Brusselse flamingantisme zich door drie specifieke omstandigheden :

- a. Het was ingevoerd en kreeg telkens een nieuwe impuls door ingeweken migranten uit de provincie, die tot de lagere middenklasse van ambtenaars, bedienden en onderwijzers behoorden en in deze milieus verder probeerden te rekruteren. Zoals ook elders werd deze Vlaamsgezindheid gedragen door een onderstroom van letterkundige en toneelgezelschappen.
- b. Het katholiek flamingantisme bleef bijzonder zwak.
- c. Hoewel er zich een slingerbeweging bleef voordoen tussen enerzijds een zelfstandig pluralistisch optreden, anderzijds het aangaan van politieke bondgenootschappen, bekende het flamingantisme zich in dat laatste geval haast uitsluitend tot de liberale partij. Het vertoonde daarbij grote affiniteit met het frankofoon progressisme, waarmee het zelfs de overkoepelende vereniging "Vlamingen Vooruit" stichtte (1858-1861). Dit werd gevoed door nog gelijklopende middenklassebelangen tegen de machtsuitoefening van het doktrinair liberalisme, door gemeenschappelijke opvattingen inzake onderwijs, dat volgens beide een sleutelfunctie moest hebben in het demokratiseringsproces, én door de aanwezigheid van belangrijke brugfiguren. Ondanks het uiteenvallen daarvan en de vervolgens onafhankelijke Vlaamse opstelling, bleven de banden met het progressisme sterk. Zo kwam het in 1873 n.a.v. de gemeenteraadsverkiezingen tot een hernieuwde toenadering. Als prijs voor hun steun — goed voor een 700-tal stemmen in de ballotering — zouden de flaminganten de Koninklijke Vlaamse Schouwburg bekomen. Vanaf toen zouden zij zich in de liberale partij inschakelen, met benadrukking van de betekenis der Vlaamse strijd binnen het zich polariserend levensbeschouwelijk spanningsveld : de Vlaamse taal als een noodzaak voor de liberale bevrijding van de gekluisterde volksmassa's.

Voortaan telde het Brusselse liberalisme dan ook drie componenten : doktrinarisme, progressisme en flamingantisme. Dat laatste bleef ongetwijfeld het zwakste en beperkte zich aanvankelijk tot het verlangen van good-will verklaringen, het steunen van doorbraakprogressisten, het onderschrijven van gemeenschappelijke lijsten. Intussen bouwde het zich langs een aantal organisaties uit : revitaliseren van "De Veldbloem", oprichting van een afdeling van het Wil-

lemsfonds in 1873, stichting van een Liberale Vlaamse Bond in 1877 (46). Deze versterkte positie kwam ook tot uiting. In 1876 hield J. Hoste voor het eerst een Vlaamse rede in de Association (47). Bij de gemeenteraadsverkiezingen van oktober 1878 toonden haast alle liberale kandidaten zich akkoord om het lager onderwijs in de moedertaal van het kind te doen geven en om al wat van het stadhuis uitging in twee talen te doen verschijnen (48). In 1881 aanvaardde de Association, langs de poll om, een eerste Vlaams-liberale kandidaat — Fl. Kops — om zo tegelijkertijd de nagestreefde invloed van de Independenten op de Vlaamssprekende bevolking in de laag-stad te helpen neutraliseren (49). Dit postvatten in de liberale partij zorgde dus voor een Vlaams-vriendelijker atmosfeer. De blitz-carrière van Ch. Buls betekende voor het liberaal flamingantisme niettemin een enorme toevalstreffer.

Ch. Buls was één der exponenten van de strekking binnen het franstalig progressisme voor wie de bekommernis om de Vlaamse grieven verder was gegaan dan opportunistische beweegredenen. Bij de stichting van de Ligue de l'Enseignement had hij al een sterke sympathie verworven bij de flaminganten door het feit dat hij zelf Vlaams wilde leren en daartoe wekelijks les kreeg (50). Deze laatsten, aanvankelijk sterk betrokken bij de Ligue, hadden overigens de kans laten liggen om daarin zelf een stevige aanwezigheidspolitiek te voeren (51). Snel uitgroeiend tot een prestigieuze organisatie, zetelde in haar algemene raad van 33 leden, een deel der meest vooraanstaande liberalen. In 1877 : 6 Kamerleden w.o. de toekomstige minister van Onderwijs P. Van Humbeeck, 2 senatoren, 4 gemeenteraadsleden, 3 provincieraadsleden en vele politici in spe (52). De ster van Buls rees naarmate hij als onderwijsdeskundige — sekretaris-generaal van de Ligue, bestuurder van de modelschool, voorzitter van de Fédération du Dénier des Ecoles — steeds meer een spilfiguur werd in de groeiende levensbeschouwelijke antagonismen die in 1879 op een schooloorlog uitliepen. Het is vanuit die hoedanigheid dat hij — ge-

(46) De Zweep, 6 feb. 1876 en 3 juni 1877. Dat gebeurde in navolging van Gent en Antwerpen.

(47) De Zweep, 30 jan. 1876.

(48) De Zweep, 27 okt. 1878.

(49) De Zweep, 16 okt. 1881; zie ook : De Vlaamsche strijd..., o.c., p. 160.

(50) Vlaamsche Gazet, 16 juli 1914.

(51) E. GUBIN, o.c., pp. 379-386.

(52) Bulletin de la Ligue de l'Enseignement, 1877-1878, nr. 1, p. 22.

steund door voornoemde organisaties, de progressisten, de flaminganten en gepatroneerd door senator Bisschofsheim — op 27 juni 1877 gemeenteraadslid wordt, op 13 februari 1879 schepen van onderwijs ondanks de tegenkanting van burgemeester Anspach en een deel der franstalige pers (53), en in 1881 burgemeester. Het is Buls die ervoor zorgde dat Brussel voor een deel weer het uitzicht van een tweetalige stad kreeg (54). Het is Buls, die in het spoor van E. Allard, de al vermeld grondige onderwijshervorming uitwerkte : verbetering van gebouwen en schoolbenodigdheden, herziening van programma's en methoden, pedagogische herscholing van het personeel, verbetering van de normalisten- en kindertuinopleiding, wijze van klasverhoging, promotiemodaliteiten voor het personeel en aanstellingswijze van schoolhoofden. Binnen dit kader wou hij ook, zich stellend op pedagogisch standpunt en vanuit zijn ervaringen in de modelschool, de taaltoestanden saneren.

D) HET ONDERWIJSSTELSEL-BULS

Vrij snel overhaalde Buls de gemeenteraad tot aanvaarding van het principe dat de leerlingen in de lagere graad het onderwijs in de moedertaal moesten ontvangen. Het kollege, aanvankelijk vijandig, had zich gevoelig getoond voor het argument dat, gezien de resultaten van de modelschool, ook het Frans op die manier beter zou worden aangeleerd en dat in elk geval de prioriteit van het Frans behouden bleef. Het was dus een middel om de taalintegratie sneller te doen verlopen. Niettemin heerste van meet af dubbelzinnigheid in de interpretatie. De burgemeester had immers gepreciseerd dat "moedertaal" betekende "taal gesproken door het kind". En zowel volgens hem als volgens schepen Allard was dat niet het Vlaams, maar het Brussels dialect (55). Praktische uitvoeringsbesluiten zouden door de bevoegde schepen uitgewerkt worden. Door omstandigheden werd dat dus Buls zelf.

Nadat gebleken was dat in stadsschool 12, in de Vaartstraat, op 100 leerlingen er slechts 10 waren die Frans kenden, deed hij daar in

(53) De Zweep, 19 jan. 1879; De Vlaamsche strijd..., o.c., p. 119.

(54) Voor een verzameling van deze maatregelen : De Vlaamsche strijd..., o.c., p. 122.

(55) C.c. du 18 et 19.III.1878, B.C.B. 1878-1, pp. 191-193 en 241-247.

1879 de eerste Vlaamse klassen starten (56). Niet zonder sukses. Bestuurder Desès steunde het initiatief en de school verloor om die taal-aanpassing slechts een paar leerlingen. Haast alle ouders hadden vrede genomen met de verschafte uitleg (57). De veralgemening ervan tot andere scholen verliep minder vlot. Een aantal bestuurders/bestuursters lieten de schepenen weten dat bij hen alle leerlingen Frans verstonden. Daarop besloot hijzelf, samen met de nieuwe kantonnale inspecteur F. De Veen, een onderzoek in te stellen in de lagere klassen van deze scholen. In het bijzijn van schoolhoofd en onderwijzer, werd — met het Frans eerst — naar de moedertaal gepeild. Voor het eerst gaf dat enig statistisch inzicht in de taalverhoudingen (58) :

Scholen	Aantal aanwezige leerlingen	Leerlingen waarvan moedertaal	
		Vlaams	Frans
Nummer 1	264	127	137
Nummer 3	218	208	10
Nummer 4	418	374	44
Nummer 8	351	324	27
Nummer 10	234	128	106
Nummer 11	135	57	78

Zeven van de zeventien stadsscholen waren dus onderzocht. Het resultaat ervan verwekte zelfs sensatie in Vlaamsgezinde kringen als het Willemsfonds (59). In 4 van de 7 was de verhoudingen Vlaamssprekenden-Franssprekenden dus ca. 10-1. Dat hing uiteraard af van de buurtinplanting. Globaal genomen gaf het nog een verhouding van ca. 4-1. Wou Buls, op basis daarvan, zelf nog wijzigingen aanbrengen aan het tot dan volledig franstalig lager onderwijs, dan moest hij snel zijn. Intussen was immers het K.B. verschenen, waardoor hij het schepenenambt voor de burgemeesterszetel ruilde. Op 28 december 1881 legde F. De Veen hem een ontwerp voor, met het dringend ver-

(56) De Zweep, 26 okt. 1879. Op initiatief van Buls was in oktober 1877 al in de onderwijskommissie besloten dat in school 6 een experiment zou uitgeprobeerd worden om het Frans langs het Vlaams te onderwijzen; blijkbaar was dat niet doorgegaan. Verg. van de gemeentelijke onderwijskommissie op 20 okt. 1877, Section de l'Instruction Publique et des Beaux-Arts, Procès-verbaux, Verslagboek 1872-1884, S.A.B.

(57) Verg. van de Brusselse sekte van het Willemsfonds op 11 okt. 1881, I.P. nr. 15, S.A.B.

(58) Ville de Bruxelles. Ecoles primaires communales, s.d., I.P. nr. 15, S.A.B.

(59) Verg. van de Brusselse sekte van het Willemsfonds op 11 okt. 1881.

zoek dit nog te ondertekenen voor de deadline van 1 januari (60). Op 31 december 1881 verscheen de omzendbrief die het transmutatiestelsel invoerde (61). Na uitdrukkelijk te hebben beklemtoond dat de meeste stadsscholen 10 maal meer Vlaamse dan Franstalige leerlingen telden, werden volgende stellingen voorgeschreven :

1. Het zijn de schoolhoofden die de leerlingen volgens de gesproken taal in Vlaamse en Franstalige klassen indelen. Als in een school onvoldoende Franssprekenden zijn om een volledige klas te vormen, zal de directeur de Schepenen van Onderwijs verwittigen. Deze zal dan de school aanduiden waarnaar deze leerlingen zich moeten begeven.
2. In de Vlaamse klassen (1ste graad : 1ste en 2de leerjaar, 6 tot 8 jaar) moeten alle vakken in deze taal onderwezen worden. De onderwijzer mag alleen Vlaams spreken. Al zijn inspanningen moeten erop gericht zijn de uitspraak en de taal van de leerlingen te verbeteren. Hij moet zich daarvoor bedienen van de letterkundige taal. Als de leerlingen met de school vertrouwd zijn en hun taal een weinig gezuiverd is, kan de onderwijzer hen voorbereiden op de studie van het Frans : 1/2 uur per dag, aangeduid op het lesrooster. Het mag slechts om spreekoefeningen gaan, volgens de natuurlijke methode, zonder theoretische of grammatikale uitleg. De dikte gebeurt in beide talen. In een schrift houdt de onderwijzer per dag de enkele woorden of nieuwe termen bij, die de leerlingen verwerven. Rond het midden van het tweede leerjaar, als de leerlingen het mechanisme van Vlaams lezen en schrijven beheersen, wordt begonnen met het aanleren van dezelfde vaardigheid in het Frans.
3. De tweede graad (3de en 4de leerjaar, 8 tot 10 jaar) fungeert als overgangsgraad. De meeste lessen moeten, zoveel mogelijk, in de twee talen gegeven worden.
4. In de derde graad (5de en 6de leerjaar, 10 tot 12 jaar) wordt het Frans de dominerende taal, zonder dat het Vlaams mag verwaarloosd worden. Alle nieuwe wetenschappelijke termen moeten in beide talen geschieden. Zo veel mogelijk wordt het Vlaams aangewend om zekere begrippen en woorden te verduidelijken. De lessen in de Vlaamse taal

(60) F. De Veen aan Ch. Buls op 28 dec. 1881, I.P. nr. 15, S.A.B.

(61) De tekst van deze omzendbrief is in ca. volledige vorm in verschillende publikaties terug te vinden. Voor een origineel exemplaar, I.P. nr. 15, S.A.B.

(lezen, grammatika, opstel...), aangeduid op het lesrooster, dienen ernstig gegeven te worden.

5. Alle onderwijzers en onderwijzeressen van de Vlaamse klassen worden verplicht een methodologische leergang van 10 lessen op zaterdagavond te volgen, gegeven door de pedagoog van de Brusselse normaalschool, Temmerman.

Dgl. transmutatiestelsel was niet nieuw. Het funktioneerde al in Molenbeek sinds 1873 (62). Aan de betekenis ervan kan moeilijk getwijfeld worden. Praktische tweetaligheid van elk kind uit de Brusselse gemeentescholen werd als doel vooropgesteld, omdat het beantwoordde aan het eigen karakter van de hoofdstad, maar impliciet werd de superioriteit van het Frans erkend. De Vlaamstalige kinderen moesten van moedertaal veranderen, de Franstalige kinderen — waarover de omzendbrief verder niet repte — moesten alleen ernstig op de studie van de tweede taal voorbereid worden. Of zoals de opvolger van Buls, schepen van onderwijs E. André, het samenvatte: “assurer une certaine prédominance en français, tout en conservant une part sérieuse à l'étude du flamand” (63). Naar later zou blijken, was het de bedoeling de aanvankelijk volgens taal gerangschikte kinderen, vanaf de 3de graad weer samen te zetten, met het Frans als voertaal en de lessen Nederlands in 't Vlaams. Géén der kinderen zou dan om taalredenen mogen achterop geraakt zijn (64). Het ging dus om een tweetaligheid die voor de Vlaamssprekenden op een sterk versnelde assimilatie neerkwam, waarbij hun moedertaal niet waardig genoeg werd geacht om als voertaal te blijven fungeren en de intellectuele achterstand nog steeds ingebouwd werd. Het moest Buls niettemin meegegeven worden dat hij vanuit zijn pragmatische realisme zijn tijd flink vooruit was en vanuit zijn optiek handelde volgens de pedagogische richtlijnen van de latere 20ste-eeuwse taalsociologie. In 1951 immers zouden UNESCO-specialisten, hoewel zij ernstig voorbehoud maakten bij het verlaten van de moedertaal in het lager onderwijs en slechts mits de onontkoombaarheid daarvan, basisregels formuleren

(62) H. BOON, o.c., p. 393.

(63) Ecoles primaires. Nomination des Instituteurs. Rapport présenté par M. l'échevin André au Conseil communal, B.C.B. 1888-2, pp. 648-649.

(64) Zie o.m. Rapport fait au Conseil communal en séance du 2 oct. 1882 par le Collège des bourgmestre et échevins, B.C.B. 1882-2, p. 508.

die sterk op het Buls-systeem geleken : “Even though they must ultimately learn to think and speak and read in the second language, this goal is, we believe, psychologically and pedagogically as a rule best achieved by two short jumps (that is, from illiteracy to literacy in the mother tongue, and from literacy in the mother tongue to literacy in a second language) than by one long jump (that is, from illiteracy in the mother tongue to literacy in a second language). Our view that if the change to a second language cannot be avoided, it should at least be postponed for as long as possible, and that the transition to it should be made as smooth and as gradual as possible...” (65).

Desondanks was Buls' hervorming vanuit de stedelijke autoriteit ingrijpend en werd ze door de flaminganten aanvankelijk ook als zodanig beoordeeld : enerzijds een veel betere pedagogische begeleiding waaraan de vrijheid van de huisvader ondergeschikt werd geacht — Buls zou zich daarvoor later ook op artikel 15 van het gemeentelijk onderwijsreglement beroepen (66), —, anderzijds het vertrouwd maken van de Vlaamse kinderen met hun standaardtaal en het doen aanvaarden en dus respekteren daarvan zowel door henzelf als door de franstaligen.

Nu was het niet omdat Buls van koers veranderde dat de taalideologische argumentering ter negering van het Vlaams stilviel. De interventie van burgemeester Anspach in 1878 was daarvan al een voor-smaakje geweest. Bovendien bleef af te wachten hoe de ouders zouden reageren. Nog in 1877 hadden de flaminganten hun vrees geuit voor de graad van indoktrinatie die dezen hadden ondergaan : “Ils croient naïvement que le flamand n'est pas une langue, que ce ne sont que les gens mal élevés qui le parlent, que ce n'est qu'en français qu'on peut instruire. Ce préjugé s'est fortement enraciné dans notre population. Le père de famille désire avant tout que son fils apprenne le français. Il ne s'enquiert pas de savoir si c'est le bon moyen de le rendre intelligent” (67). Hun anticiperen zou in grote mate mee ge-

(65) *The Use of...*, o.c., pp. 699 en 712.

(66) “Art. 15. Le classement des élèves se fait par le directeur, assisté de l'instituteur chargé de la classe à laquelle l'enfant se présente. Nul élève n'est admis dans une classe qu'après un examen prouvant qu'il possède l'instruction nécessaire pour en suivre les leçons”, *Ecoles primaires communales. Règlement d'ordre intérieur, goedgekeurd door de gemeenteraad op 29 aug. 1881, Recueil des règlements et ordonnances de la Ville de Bruxelles, 1881-1892, S.A.B.*

(67) *De Zweep*, 4 nov. 1877.

konditioneerd worden door de houding van de pers en vooral door de schoolopvang. Precies daarvoor had F. De Veen in zijn brief van 28 december 1881 gewaarschuwd. De inspekteur maakte zich vooral zorgen over de onbekwaamheid en de ermee gepaard gaande negatieve ingesteldheid van het onderwijzend personeel : "Tous les chefs font valoir que leur personnel n'a aucune idée des méthodes flamands et des procédés à employer, qu'ils ne connaissent pas les auteurs flamands". Vandaar dat, na het initiatief van E. Allard en door de te geringe aantrekkingskracht van de gesubsidieerde kursussen van het Willemsfonds (68), opnieuw een taalleergang moest worden opgelegd. De vaststelling in zijn slotalinea zou van profetische betekenis blijken te zijn : "Nous avons à lutter contre la mauvaise volonté des chefs et du personnel" (69).

BESLUIT :

Vóór 1880 kreeg de verfransing op een grote meerderheid van Vlaams-ééntaligen niet zoveel vat. Zij bleven vastgeankerd aan een Vlaams dialect, omwille van hun lage sociale afkomst, de geringe schoolfrequentie, de slechte onderwijsorganisatie en het Frans-ééntalig karakter ervan. H. Boon schatte dat voor de Vlaamsééntaligen, geboren tussen 1865 en 1868, het volledig analfabeet-zijn nog vier maal hoger lag dan het stadsgemiddelde : 37% tegenover 8,67% bij de mannen, 52% tegenover 11,18% bij de vrouwen (70).

Vanaf 1880 waren twee fundamentele voorwaarden vervuld voor een versneld assimileringproces. In de eerste plaats waren aangepaste onderwijsvoorzieningen tot stand gekomen waarbij gradueel, zij het nog voor een beperkt aantal schooljaren, de kinderen uit de laagste bevolkingsklassen bereikt werden. Ten tweede werd door het transmutatiestelsel beoogd de hinderende verstaanbaarheidsdrempel voor een groot aantal Vlaamssprekende kinderen weg te nemen. De voor velen moeilijke "one long jump" was door "two short jumps" vervangen : $d - d/T - dT/T$.

(68) "...ils ont malheureusement beaucoup plus de vogue parmi le personnel enseignant wallon des faubourgs que parmi celui de Bruxelles", E. Van Driessche tijdens de verg. van de Brusselse sekte van het Willemsfonds op 11 okt. 1881, I.P. nr. 15, S.A.B.

(69) F. De Veen aan Ch. Buls op 28 dec. 1881, I.P. nr. 15, S.A.B.

(70) H. BOON, o.c., pp. 86-87.

Harry VAN VELTHOVEN

Terecht legde E. Gubin het verband met de boom van tweetaligen die zich voltrok tussen de tienjaarlijkse volkstellingen van 1880 en de daaropvolgende : van 30 naar 50%, gepaard aan de gestadige vermindering van het getal louter Vlaamssprekenden : van 36% in 1880 tot 16,4% in 1910. Zelfs in aanmerking genomen dat het begrip "tweetaligheid" door de overheid gemanipuleerd werd en de grote relativiteit ervan, dat het niet om exact cijfermateriaal gaat maar om een orde van grootte, betrof het een spektakulaire uitbreiding (71).

III. HET BULS-SYSTEEM IN DE BALANS (1881-1889)

A) PROBLEEMSTELLING

Het realiseren van de oogmerken van het Buls-systeem was in eerste instantie afhankelijk van een nauwgezette uitvoering in de gemeentescholen. Daartoe waren een aantal basisvoorwaarden noodzakelijk :

1. de eerlijke rangschikking door de schoolhoofden van de leerlingen volgens hun voertaal;
2. het verzekeren van een pedagogische overgang in de tweede graad.
3. het verschaffen van ernstige informatie aan de ouders;
4. de bekwaamheid van de leerkrachten om in de twee talen les te geven; dat hing af van het in dienst zijnde personeel en van het toekomstig personeel geleverd door de stedelijke normaalscholen.

B) HET NORMAALONDERWIJS

Nadat de liberalen in 1878 de verkiezingen hadden gewonnen, had de door hen gevormde regering, in het licht van haar onderwijs-politiek, ook de Brusselse normaalscholen overgenomen. De katho-

(71) Voor een kritische ontleding van de tellingen, E. GUBIN, *La situation...*, o.c., pp. 33-79.

lieke kiesoverwinning van 1884 luidde een restauratieperiode in. Zo werden o.m. 7 staatsnormaalscholen afgeschaft w.o. de twee Brusselse. Met als gevolg dat de gemeenteraad de financiële last ervan terug op zich nam (72).

Vanuit taaloogpunt ressorteerden deze normaalscholen onder het Waals regime. Het Frans was de voertaal van alle vakken, naar rata van 26 uur per week, de oefenscholen waren franstalig, het Nederlands had de plaats van een vreemde taal d.w.z. 4 uur. Dat was dus volstrekt onvoldoende om een degelijke kennis van het Vlaams bij de aspirant-leerkrachten te waarborgen. Het feit dat 62% van de jongens-normalisten van Vlaamstalige huize was, 40 op 64, korrigeerde dit niet. De 22 Vlaamse Brusselaars, uit de stad zelf, droegen overigens het merkteken van hun franstalig lager onderwijs : Vlaams dialect, geringe kennis van het Nederlands, weinig gekultiveerd Frans (73).

Na de invoering van het Buis-stelsel waren Vlaamsgezinde verzoekschriften aan de liberale minister Van Humbeek zonder gevolg gebleven. De klachten van de Vlaamsgezinde verenigingen verplaatsten zich nu opnieuw naar de gemeenteraad. Aandringend op enige konsekwentie bij de uitvoering van de onderrichtingen van 1881 en er tevens aan herinnerend dat de gemeenteraad het verder bestaansrecht van die eigen normaalscholen precies gemotiveerd had op grond van de nood aan tweetalige leerkrachten. Om het Nederlands in de normaalopleiding een gelijkwaardige plaats met het Frans te verzekeren, werd een gamma van wijzigingen voorgesteld. Ze hadden betrekking op de examens, de praktijklessen, de uitbouw van bibliotheken en het geven van de helft der leervakken in het Nederlands (74).

Daarop trof het kollege, in overeenstemming met de onderwijskommissie (75) effectief een aantal maatregelen. De omzendbrief

(72) C.c. du 29 sept. 1884, B.C.B. 1884-2, p. 210.

(73) Dir. A. Sluys aan schepen André op 16 jan. 1885, I.P. nr. 15, S.A.B.

(74) De Veldbloem aan het schepenkollege in nov. 1884. Gelijkaardige verzoekschriften door Kunstgenootschap De Distel, Benoits Kring Koorzangmaatschappij, Maatschappij de Kinderen van Vlaanderen, Geen Taal Geen Vrijheid Vlaamsche Vooruitstrevende Studentenkring, I.P. nr. 15, S.A.B.; zie ook het standpunt van de Brusselse afdeling van het Willemsfonds, Jaarboek van het Willemsfonds voor 1885, Gent, 1884, pp. 124-125.

(75) Verg. van 8 en 15 nov. 1884, Section de l'I.P., Verslagboek 1872-1884, S.A.B.

van 20 december 1884 bepaalde dat in het eerste normaaljaar het onderwijs van het Duits door middel van het Nederlands zou geïnitieerd worden en dat de vakken lichamelijke opvoeding en delfstofkunde-dierkunde uitsluitend in het Nederlands zou verlopen. Gradueel opklimmend zou dat vanaf 1 oktober 1886 voor de drie studiejaren van kracht worden. De terminologie diende in beide talen te worden aangeduid, maar dat gold evenzeer voor de historische en geografische namen (76). De maatregel stuitte echter op verzet van directrice Lauters en noopte directeur A. Sluys, bevorderd vanuit de modelschool, tot een aantal kritische bedenkingen. Lauters reageerde louter negatief. Aangezien alle leerlingen Frans begrepen, maar slechts de helft Nederlands, noemde ze het onverantwoord omwille van Vlaamse lessen "d'abandonner les wallonnes". Deze laatste vulden bovendien voor een belangrijk deel het pensioonaat en dus de kas, zodat een eventueel financieel verlies op ca. 10.000 F mocht gerekend worden. De samenstelling van de school liet dus geen uitsluitend gebruik van het Vlaams, in eender welk vak, toe. Tweektalig onderwijs in enkele vakken achtte zij mogelijk, maar dat zou dan ten koste van die vakken zelf gaan. Tenslotte toonde zij zich zeer begaan met de eruit voortvloeiende stress voor franstaligen die zich al in traantjes ontladen had (77). A. Sluys stelde zich positiever op. Wel kantte hij zich tegen een structuur- of statuutverandering : geen overschakeling naar het Vlaamse regime omdat dan de Walen afgestoten werden, evenmin een ontdebelling in een Vlaamse en een franstalige afdeling omwille van de financiële implicaties en vanuit de vrees dat geen van beide dan behoorlijk tweetalige leerkrachten zou vormen. In functie daarvan stelde hij voor : behoud van het Waalse regime, maar vergroting van het aandeel van de leergang Nederlands vooral gericht op praktisch lesgeven. Een andere, z.i. minder goede oplossing, was een herdenken van de inhoud van de leergang Nederlands — in elk geval met het Nederlands als voertaal — en het inderdaad door die taal onderwijzen van enkele vakken. Hij dacht vooral aan de intuïtieve vakken zoals natuurwetenschappen, aardrijkskunde, lichamelijke opvoeding... in tegenstelling tot de moeilijker, uitgesproken verbale of abstracte vakken, zoals geschiedenis, pedagogiek en wiskunde. Zelf had hij in die optie niet zoveel vertrouwen gezien de onbekwaamheid

(76) Omzendbrief van het Kollege aan de bestuurder en de bestuurster van de normaalscholen op 20 dec. 1884, I.P. nr. 15, S.A.B.

(77) Dir. Lauters aan schepenen André op 15 jan. 1885, I.P. nr. 15, S.A.B.

van een aantal leerkrachten en dit zeker als er geen sankties of begeleidende maatregelen zouden getroffen worden o.m. inzake lesvoorbereidingen. Hij besloot met een belangrijke rechtzetting, die al het onthouden waard is. In contrast met een wijd verspreide mening toonden de Waalse leerlingen wel een grote bereidheid om Nederlands te leren. De vijandigheid manifesteerde zich slechts in die scholen waar het Nederlands slecht aangeleerd werd of waar het personeel aan de basis van deze minachting lag (78).

Zich op deze adviezen steunend, stelde schepen André op 29 januari 1885 de gemeentelijke onderwijskommissie voor op de uitgevaardigde maatregel terug te komen, géén enkel vak meer in het Nederlands te geven, maar de impact van het vak zelf te vergroten. Dat viel in geen goede aarde bij de flamingant Kops, en de aanwezige burgemeester Buls stelde een tussenoplossing voor. Aangezien dit schooljaar een deel van de eerstejaarsleerlingen goen Vlaams kende, zou men zich voorlopig beperken tot de uitbreiding van de leergang Nederlands. De andere schikkingen werden één jaar opgeschoven. Om herhaling van de huidige situatie te voorkomen, zouden de leerlingen bij de toelatingsexamens voor het volgend schooljaar moeten bewijzen over een voldoende kennis van het Vlaams te beschikken en daartoe zou een minimum aantal punten moeten behaald worden. Dan kon men in het eerste leerjaar beginnen met zekere vakken in het Vlaams te onderwijzen, wat dan vanaf 1887-1888 voor de drie leerjaren zou gelden. Twee van de 7 aanwezige gemeenteraadsleden — Brulé en Depotter — formuleerden echter al principiële bezwaren omdat zij er een uitsluiting van de Walen bleven inzien (79), een argument dat Janson later in de gemeenteraad ook zou gebruiken tegen de toelatingsvoorwaarden (80). De nieuwe omzendbrief van 3 maart 1885 bekrachtigde echter de stemming van de meerderheid, die zich achter Buls geschaard had (81).

Deze moest echter nog toegepast worden, en daarbij liep het weer verkeerd. Bij de uitbreiding van de leergang Nederlands rezen geen problemen. Expliciet was nog eens herhaald dat deze in het Vlaams

(78) Dir. Sluys aan schepen André op 16 jan. 1885, I.P. nr. 15, S.A.B.

(79) Verg. van 29 jan. 1885, Section de l'I.P., Verslagboek 1885-1910, S.A.B.

(80) C.c. du 19 avril 1886, B.C.B. 1886-1, p. 434.

(81) Kollege aan bestuurder en bestuurster op 3 maart 1885, I.P. nr. 15, S.A.B.

zelf moest gegeven worden. De bestaande 4 uur per week gedurende drie jaar bleven behouden, gewijd aan uitspraak, lektuur, grammatica, opstel en literatuur. Daar kwamen nu nog 2 uur bij het eerste leerjaar en telkens 1 uur de twee volgende jaren, gewijd aan het onderwijzen van het programma der lagere scholen met type-lessen en didaktische lessen door de leerlingen. Teruggebracht op één week betekende dat 16 uur over de drie jaar, evenveel als specifiek aan de Franse taal besteed. Het Vlaams bleef ook de aangeeftaal tot het Duits.

Bij het opleggen van de kennis van het Vlaams als ernstige toelatingsvoorwaarde — zij het op 30 punten, terwijl dat voor het Frans 65 punten was — zorgde direktice Lauters echter voor nieuwe moeilijkheden. In haar school was het Vlaams tot dan bij de aanvaarding steeds als een louter formaliteit voorgesteld (82) en zij wenste dat zo te behouden. Opnieuw speelde zij uit dat strengere kriterium het Waalse element zouden doen verdwijnen. Toen schepen André daarvoor begrip opricht en enige tolerantie aanvaardde (83), werd dat als een vrijgeleide geïnterpreteerd. In 1885 werden weer talrijke kandidaten toegelaten die maar 20 à 40% voor het Vlaams behaald hadden, zodat de vicieuze cirkel opnieuw gekreëerd was. Aangeklaagd o.m. door het Willemsfonds (84) en, na een interpellatie in de gemeenteraad (85), tot de orde geroepen door de schepen (86), motiveerde zij haar houding door te beklemtonen dat de leerlingen zich niet noodzakelijk tot het stedelijk onderwijs voorbestemden, maar ook in de Waalse provincies terecht konden of gewoon een goede opleiding betrachtten. Bijgevolg vroeg zij om handhaving van het

(82) De Zweep, 23 mei 1880.

(83) Dir. Lauters aan schepen André op 29 juli 1885, met de notitie van de schepen, I.P. nr. 15, S.A.B.

(84) Het bestuur van het Willemsfonds aan de gemeenteraad op 10 april 1886, I.P. nr. 15, S.A.B.

(85) "Ceci (toegelaten met 2/10 der punten voor Vlaamse spelling) équivaut à dire qu'on peut entrer à l'école normale sans aucune connaissance du flamand. Royez donc le flamand du programme d'admission, car il n'est là que comme trompe-l'oeil, ou bien donnez-lui l'importance qu'il mérite et n'accepte plus des élèves qui n'en connaissent pas un traître mot", F. Kops, C.c. du 19 avril 1886, B.C.B. 1886-1, pp. 433-434.

(86) Kollege aan dir. Lauters op 21 mei 1886, I.P. nr. 15, S.A.B.

K.B. van 8 april 1882, volgens hetwelk voor de tweede taal geen minimum aantal punten vereist was. Om toch toegeeflijk te schijnen en het essentiële te redden, stelde zij — uitgaande van het voorgelegde model van het kollege (87) — volgende variant van puntenverdeling voor : examen over 9 vakken w.o. 15 punten voor Frans en evenveel voor Vlaams, met een totaal van 100 punten. Toegelaten zou worden wie 65% totaliseerde, 50% behaalde voor Frans-rekenen-lezen-schrijven, 40% voor de andere vakken, met uitsluiting van zang én Vlaams (88). De onkunde daarvan zou dus alleen gesanktionéerd worden door het bemoeilijken van de 65% grens. Schepen André zwichtte weer, zich akkoord verklarend met de stelling dat het Brusselsé onderwijset net slechts een beperkt aantal afgestudeerden kon tewerkstellen. Het probleem van de vereiste kennis van het Vlaams werd daardoor opnieuw verlegd. Ditmaal naar het eindexamen. De leerlingen dienden ervoor gewaarschuwd dat wie niet in de twee talen kon onderwijzen geen kans op een aanstelling in de stedelijke scholen zou maken. Met dat doel moest de direktice na de driejarige cyclus de valabele kandidaten aanduiden. Tevens werd aanbevolen dezen bij het eindexamen een les in 't Frans te laten geven (89). Zo duurde het gesol voort. Eenmaal het Vlaams als expliciete toelatingsvoorwaarde weggelaten, kon nog moeilijk met enkele vakken in die taal gestart worden. Dat gebeurde dus ook niet. In de jongensnormaalschool zouden de daarvoor voorziene vakken wel tweetalig worden gemaakt, terwijl de 16 uur Vlaams nog aangevuld werden met drie praktijklessen, te geven door de hoogstejaarsstudenten in de Vlaamse klassen. Berekend op een driejarige week betekende dat 86 uitsluitend frans-talige lessen, 19 Vlaamse, 8 tweetalige, 6 gewijd aan het Duits. Of een taalverhouding Frans-Vlaams van 4,5 tot 1 (90).

Geen behoorlijk toelatingsexamen dus, evenmin vakken in 't Vlaams. Het eindexamen dan als maatstaf? Ook dit bleek een illusie. Volgens het K.B. van 21 september 1884 diende voor de tweede taal maar 30% der punten behaald te worden, in vgl. met 50% voor de moedertaal, die dus voor allen geacht werd het Frans te zijn.

(87) Het kollege had 100 punten voorgesteld, verdeeld over 10 vakken, waarbij zowel op het Frans als op het Vlaams 10 punten stonden, op elk van beide de helft diende gehaald, en o.m. een totaal van 65% op het geheel.

(88) Dir. Lauters aan de burgemeester op 1 juni 1886, I.P. nr. 15, S.A.B.

(89) Kollege aan dir. Lauters op 16 juni 1886, I.P. nr. 15, S.A.B.

(90) Verslag dir. Sluys op 10 mei 1889, I.P. nr. 15, S.A.B.

Bovendien werd daarbij vooral de theoretische kennis getest, niet de verbale capaciteiten (91). Wat de praktische les van het hoofdexamen betrof, deze werd altijd in het Frans gegeven, tenzij het lot een les Vlaams had aangeduid, die dan in het Vlaams moest verlopen (92). Alle mogelijkheden waren dus zowat uitgeput of verworpen. Uiteindelijk bleef alleen de wens van de schepen nog over om bij het eindexamen een praktische proef Vlaams op te leggen, tenminste aan de kandidaten die zichzelf voor het Brussels onderwijs voorbestemden. Het was karakteristiek voor de totale geïmproviseerdheid van het beleid dat het een examenkommissie zelf zou zijn die louter toevallig en ter plekke de modaliteiten ervan zou vastleggen. Om de studenten te sparen die voor Vlaams te zwak waren, besloot de commissie in de jongensnormaalschool, de praktische proef niet voor het eindexamen en dus ook niet voor het diploma te doen gelden. Eerst ná de verwerving daarvan zou ze afgenomen worden om, konsekwent met de uitgangsfilosofie van de schepen, te beslissen wie bekwaam mocht worden geacht voor een betrekking in de Brusselse gemeenteschool. Dan maar eerst werd deze nieuwe interpretatie aan de eindejaars meegedeeld, die tot dan in de overtuiging hadden geleefd dat deze proef wél voor het diploma ging meetellen. Ook over de inhoud ervan werd ter plaatse gedelibereerd en beslist. Eerst behelsde het alleen een uitgelote les in een Vlaamse klas, waarvoor de afgestudeerden 2 uur voorbereidingstijd kregen en de beschikking over het nodige didaktische materieel. De eerste kandidaat bleek echter een aantal vragen en zinnen mechanisch gememoriseerd te hebben, zodat een tweede luik werd toegevoegd : het houden van een onvoorbereid gesprekje met de leerlingen over een gemakkelijk onderwerp, door de commissie aangeduid. In de meisjesnormaalschool had het amateurisme intussen al haar bekroning gevonden. Daar was zelfs een hele promotie na het eindexamen teruggeroepen om haar geschiktheid inzake het Vlaams te laten beoordelen (93).

In feite betekende de scheiding tussen het afgeleverde onderwijzersdiploma en de vereiste kwaliteiten voor het Brusselse gemeentelijk onderwijs, de pijnlijke erkenning van het failliet van die opleiding en de oogmerken die zij heette te dienen. De artificiële ingreep — nog

(91) Verslag dir. Sluys op 10 mei 1889, I.P. nr. 15, S.A.B.

(92) Schepen André, C.c. du 26.XI.1888, B.C.B. 1888-2, p. 759.

(93) Dir. Sluys aan schepen André op 19 dec. 1888, I.P. nr. 15, S.A.B.; zie ook *L'école normale de Bruxelles*, in : *Revue pédagogique belge*, Brussel 1888, pp. 98-99.

een examen ná het eindexamen — om de kennis van het Vlaams te verzekeren, droeg in zich de kiemen van moeilijkheden. Precies de zoveelste inschikkelijkheid met de belangen van de franstaligen, was geroepen om precies vanuit die hoek en vanuit dat aangrijpingspunt tegengestelde hartstochten op te wekken.

De aanleiding daartoe liet niet lang op zich wachten en kreeg al vorm na de eerste, hierboven beschreven Vlaamse proef in de jongensnormaalschool, op het einde van het schooljaar 1886-1887. De examenkommissie had bestaan uit directeur Sluys, 5 leerkrachten en de regeringsafgevaardigde, hoofdinspekteur Jacobs. Zeventien van de achttien eindejaars hadden hun diploma behaald. Elf waren geslaagd in de bijkomende Vlaamse proef w.o. twee Walen, die bij aanvang van hun normaalstudies Vlaamsonkundig waren (94). Dat laatste had zijn belang. Eén der afgewezen kandidaten, L. Lievens — die de derde op achttien was geweest — wierp zich immers op als martelaar onder het mom dat voortaan alleen nog Vlamingen op een betrekking in het Brussels onderwijs kans maakten (95). Gesteund door zijn broer-onderwijzer en diens pedagogisch tijdschrift "l'Education" (69), begon hij voor amok te zorgen, daarbij niet schuw van leugenachtige verklaringen en met aantijgingen tegen de bevooroordeeldheid van de examenkommissie (97). Opnieuw bleek de schepen zoveel mogelijk herrie te willen vermijden. Ten eerste werd een nieuwe proef georganiseerd, waarin Lievens echter weer mislukte. Ten tweede werden de gebroeders Lievens niet tot de orde geroepen. Integendeel, de schepen verleende de jongste zelfs een bijzondere gunst door hem als interimaris in een middelbare school aan te stellen, met uitzicht op benoeming. Een wending waarop zijn broer, spottend met de tegenkanting van kommissie en directeur, zich openlijk beroemde. Geen wonder dat A. Sluys zich door de schepen in zijn

(94) Dir. Sluys aan bgm. Buls op 28 sept. 1887, I.P. nr. 15, S.A.B.

(95) Zie o.m. D. Lievens aan schepen André op 22 sept. 1887, I.P. nr. 15, S.A.B.

(96) Voor dit tijdschrift : *Bijdragen tot de geschiedenis van het pedagogisch leven in België in de 19de en 20ste eeuw*, door M. De Vroede e.a., dl. II, De periodieken 1878-1895, Gent-Leuven 1974, pp. 346-350.

(97) Dir. Sluys aan schepen André op 19 dec. 1888, I.P. nr. 15, S.A.B.

hemd gezet voelde (98). Op dat ogenblik kon hij overigens nog niet vermoeden dat de bijzondere Vlaamse proef in de normaalscholen een integrerend bestanddeel ging vormen van de hetze tegen de Vlaamsvriendelijke maatregelen, wat in 1888 in de gemeenteraad een kulminatiepunt zou bereiken.

C) HET LAGER ONDERWIJS

1. De eerste tribulaties bij de uitvoering

De nieuwe schepen E. André stelde zich aanvankelijk eerder schroomvallig op, met betrekking tot de uitvoering van het dienstbesluit van 31 december 1881 (99). Hij beperkte zich tot het organiseren van de Vlaamse methodologische bijscholingsleergang en het doen opmerken aan de schoolhoofden dat de oprichting van Vlaamse klassen geen flamingantische, maar pedagogische doeleinden nastreefde (100). Verder scheen hij de zaken eerder op hun beloop te laten. Toen hij in juli 1884 aan de omzendbrief van 1881 herinnerde, lag de klemtoon in feite meer op het niet verwaarlozen van het Frans in de Vlaamse klassen (101).

Een vertoogschriftenkampagne van De Veldbloem maakte aan deze rust een einde. In oktober 1884 klaagde zij de niet-naleving van de omzendbrief aan : het eerste onderricht werd niet gegeven in de moedertaal van het kind en in de hogere klassen werd het Nederlands geheel verwaarloosd. Een onderzoek werd bijgevolg gevraagd om paal en perk te stellen aan de willekeur van het onderwijzend personeel dat ofwel onbekwaam ofwel van slechte wil werd genoemd (102). Twee maanden later meldde de maatschappij dat slechts in 6 van de 17 scholen Vlaamse klassen bestonden, en dat o.m. in 4 scholen

(98) “Je regrette profondément, M. l’Echevin, que le directeur de l’école normale et le jury d’examen de sortie soient, tout au moins en apparence, désavoués par l’administration communale”, dir. Sluys aan schepen André op 23 nov. 1887, I.P. nr. 15, S.A.B.

(99) F. De Veen aan schepen André op 21 jan. 1882, I.P. nr. 15, S.A.B.

(100) Comptes rendus de la conférence des chefs d’école op 2 février 1882, I.P. nr. 61, S.A.B.

(101) Idem, op 31 juillet 1884.

(102) Vertoogschrift van De Veldbloem aan het schepencollege op 9 okt. 1884, I.P. nr. 15, S.A.B.

— “ofschoon in zuiver Vlaamsche wijken gelegen” — het Frans ofwel de voertaal gebleven was ofwel opnieuw als zodanig ingevoerd werd, met afschaffing van sommige Vlaamse klassen (103). Op 20 februari 1885 werden vraagtekens geplaatst bij het optreden en de verantwoordelijkheid van de schepen zelf (104).

Waar deze tot dan getracht had de grieven te sussen deels door te ontkennen, deels door de moeilijkheden van de overgangsfase in te roepen (105), voelde hij zich nu verplicht krachtadiger in te grijpen. Dat resulteerde in een drietal maatregelen :

a. Nog dezelfde dag gelastte hij de 17 schoolhoofden hem een overzicht te geven van het aantal Vlaamse klassen — een wens die hij ook al op 13 december (zonder gevolg ?) geuit had —, met aanduiding van de titularissen. De Vlaamsgezinde klachten bleken volledig gerechtvaardigd. Slechts in een paar scholen werden de onderrichtingen behoorlijk uitgevoerd. Vijf scholen waren helemaal in gebreke gebleven, andere hadden zich tot een strikt bestaan ervan beperkt, nog andere hadden maar eerst dit schooljaar een splitsing doorgevoerd. In totaal telde de 1ste graad dus maar 41 Vlaamse klassen : 24 in het eerste jaar, 12 in het tweede jaar en 5 niet naar jaar gespecificeerde klassen in school 12. In elf scholen bestond geen tweede jaar. Voor de 2de graad werd maar één overgangsklas expliciet vermeld (106). De diskrepantie met de statistiek-Buls uit 1881 was enorm groot.

(103) Het ging om scholen nummer drie (Locquenghienstraat), zes (Zuidlaan), acht (Gierstraat), zeventien (Zes Penningestraat). Vertoogschrift van De Veldbloem op 13 dec. 1884, I.P. nr. 15, S.A.B.

(104) Vertoogschrift van De Veldbloem aan het schepencollege op 20 feb. 1885, I.P. nr. 15, S.A.B.

(105) Kollege aan De Veldbloem op 28 okt. 1884, I.P. nr. 15, S.A.B.

(106) “A expédier d'urgence aux 17 écoles primaires”, Kollege aan schoolhoofden op 20 feb. 1885, met de erbij gevoegde antwoorden, bundel “Organisation des classes flamandes”, I.P. nr. 15, S.A.B. Deze zijn niet altijd even duidelijk, maar geven toch het geschetste beeld.

VLAAMSE KLASSEN OP 20 FEBRUARI 1885

School	Plaats	Vlaamse klassen 1ste graad		
		1ste jaar	2de jaar	3de jaar
1	Rue Terarken	/	/	
2	Rue du Miroir	1	2	
3	Rue Locquenghien	1	/	
4	Rue Saint-Christophe	5	4	
5	Rue de Schaerbeek	2	2	
6	Boulevard du Midi	/	/	
7	Place du Jeu de Balle	4	2	
8	Rue du Vautour	3	/	
9	Rue des Eburons	2	/	
10	Rue de Rollebeek	/	/	
11	Rue des Doux-Apôtres	/	/	
12	Rue du Canal		5	
13	Place Anneesens	2	1	1
14	Rue et Place de la Chapelle	1	/	
15	Rue Haute	/	/	
16	Rue Blaes	2	/	
17	Rue des Six Jetons	1	1	
		24	5 12	1

b. Zes dagen later riep de schepen de schoolhoofden bijeen in speciale vergadering om hen de levieten te lezen. Toen zij zich probeerden te verdedigen, zich beroepend op het ontbreken van leerlingen voor de Vlaamse klassen en de dreiging van de ouders hun kinderen weg te trekken, liet hij ditmaal harde taal horen. De bewuste omzendbrief — waaraan hij nu al twee maal herinnerd had, op 13 december 1884 en 21 februari 1885 — was niet tijdelijk bedoeld, maar bevatte formele richtlijnen. Alleen de schoolhoofden waren bevoegd voor de rangschikking der leerlingen. De ouders dienden zich aan pedagogische noodwendigheden te onderwerpen. Van de aanwezigen verwachtte hij dat zij de beslissing van de gemeenteraad zouden uitvoeren. Binnen de kortst mogelijke tijd moest hem per school een verslag voorgelegd worden over het al of niet funktionieren van de Vlaamse klassen, met enerzijds de bekomen resultaten en anderzijds de verantwoording van de niet-oprichting (107).

(107) Verg. van de schoolhoofden op 26 feb. 1885, Verslagboek 1885-1910, S.A.B.

c. Slechts 11 van de 17 schoolhoofden gaven daaraan vrij snel gevolg, aan de overige 6 diende in juni nog eerst een herinneringsbrief gezonden (108). Inmiddels had André op 12 maart 1885 al een commissie benoemd van drie man — Van Kalken, leraar Nederlands aan de Brusselse normaalschool; Evrard, bestuurder van school 10; Van Gils, bestuurder van school 5 —, belast met een volledig onderzoek naar de plaats van het Vlaams in de diverse gemeentescholen, zowel in de lagere als in de hogere klassen. Vanuit volgende vraagstelling diende een verslag met suggesties te worden opgemaakt :

- L'enseignement du flamand en flamand répond-il à tous les besoins de la population de l'école ?
- Quelle est la valeur de cet enseignement ?
- L'attribution des classes flamandes ont-elles été faite en raison des capacités spéciales des membres du personnel à qui on les a conférés ?
- Toutes les mesures sont-elles prises pour ménager la transition entre le degré inférieur et les deux autres au point de vue de l'emploi de la langue (109) ?

De binnengekomen verslagen van de schoolhoofden lieten inderdaad het ergste vermoeden. Van éénvormigheid was geen sprake. Nergens werd het Buls-systeem al integraal toegepast. Integendeel, de wijze en het tijdstip waarop de leerlingen uit de Vlaamse klassen moesten overschakelen, vertoonden alle variaties en verliepen soms zeer bruusk (110).

- Dichtst bij het ontworpen stramien kwam school 13, die het derde jaar als overgangsklas zag, om in de vierde klas de fusie tussen Vlaams- en Franstalige leerlingen te voltrekken, met het Frans als dominante taal. Hetzelfde gold vermoedelijk voor scholen 4 en 12, terwijl het ook in de intentie lag van de scholen 5 en 10.

(108) Schepen aan de schoolhoofden van scholen 5, 6, 8, 10, 12 en 15 op 15 juni 1885, bundel "Organisation des classes flamandes", I.P. nr. 15, S.A.B.

(109) Kollege aan de 17 schoolhoofden en aan Van Kalken op 12 maart 1885, I.P. nr. 15, S.A.B.

(110) Antwoorden van 16 schoolhoofden — van school 15 vonden wij geen verslag — aan het Kollege, bundel "Organisation des classes flamandes", I.P. nr. 15, S.A.B.

- In scholen 2 en 17 gebeurde de overschakeling na het tweede leerjaar. In school 2 mochten de beste leerlingen uit het tweede Vlaamse leerjaar naar de 3de Franse klas, terwijl de zwakkere leerlingen hun jaar herdeden in de tweede Franse klas.
- School 3 beloofde dat na het pas ontstane eerste Vlaamse leerjaar, ook een tweede leerjaar zou worden ingericht en dat de leerlingen niet naar de tweede Franse klas zouden worden overgeheveld. De schepen had dit echter uitdrukkelijk moeten bevestigen.
- School 9 had het tweede leerjaar als “classe mixte” opgericht.
- School 16 was vanaf het eerste leerjaar met een tweetalig onderwijs gestart, maar had op bevel van de schepen Vlaamse klassen moeten inrichten.
- School 14 zette vanaf het tweede leerjaar de Vlaamse leerlingen samen met de franstalige, terwijl school 8 zich daarover nog vragen stelde.
- School 7 organiseerde, met goedkeuring van de schepen om verder wegtrekken van kinderen door de ouders te voorkomen, een tweetalig onderricht, zij het met het Vlaams als voertaal.

Van de in gebreke blijvende scholen op 20 februari, was school 10 intussen met een Vlaamse klas gestart en het had zijn goede voornemens bevestigd. School 6 was ook aan 't bijdraaien. Na de ontdekking dat inderdaad “assez bon nombre d'élèves” het Vlaams als moedertaal hadden, was alleen nog uitstel tot volgend jaar gevraagd. Wie echter geen krimp gaven, waren de scholen 1 en 11. Beide directies hadden de schepen laten weten dat slechts een zeer beperkt aantal leerlingen, respectievelijk 9 en 2, uitsluitend Vlaams spraken, wat als onvoldoende werd beoordeeld om een Vlaamse klas in te richten.

2. School 1 als test-case oktober 1885-oktober 1886

Direkteur Mouton had aan de omzendbrief van 31 december 1881 geen gevolg gegeven, bewegend dat geen enkele leerling van zijn school het Vlaams als moedertaal had. Uiteindelijk had hij er toch 15 gevonden en daarmee, na een hernieuwde aanmaning door het kollege (111), op 10 november 1885 toch een Vlaamse klas opge-

(111) Kollege aan dir. Mouton op 7 nov. 1885, Dossier school 1, I.P. nr. 15, S.A.B.

richt (112). Tijdens haar onderzoek stelde de commissie, belast met het opstellen van een verslag over het onderwerp van het Vlaams, echter vast dat zich in de franstalige klassen nog een groot aantal Vlaamssprekende kinderen bevonden (113). Geïnterpelleerd door het kollege, replikeerde Mouton dat slechts deze 15 het Vlaams beter dan het Frans begrepen (114).

Daarop gelastte schepen André kantonnaal inspekteur De Veen met een onderzoek naar de moedertaal van de kinderen in het eerste leerjaar. Deze besteedde daar vier dagen aan, sprak met elke leerling in het Frans en in het Vlaams, en noteerde de verklaringen van drie leerkrachten uit de franstalige klassen. Hun antwoorden alleen al waren revelerend. De eerste vertelde dat een groot aantal leerlingen haar absoluut niet begrepen. De tweede meldde dat de Vlaamse kinderen haar veel tijd deden verliezen. Aanvankelijk had zij zelfs gedacht dat het om onoplettende of weinig verstandige kinderen ging omdat zij op de meest eenvoudige vragen niet konden antwoorden, tot zijzelf ingezien had dat ze haar gewoon niet begrepen. Nu probeerde ze zich verstaanbaar te maken, maar daar kroop tijd in, zonder dat de Vlaamse kinderen er uiteindelijk veel bij wonnen. De derde sprak in dezelfde zin, eraan toevoegend dat zij na enkele maanden die leerlingen moest verwaarlozen omdat zij de andere kinderen te veel ophielden, met als gevolg dat ze dikwijls hun klas moesten overzitten. De konklusies van De Veen per klas luiden (115).

- a. Klas Mme Dubois : 28 aanwezigen — 8 afwezigen
— 13 sont essentiellement flamands;
— 9 sont flamands, mais parlent un peu le français;
— 6 ont pour langue maternelle le français.
- b. Klas Mile Gilson : 44 aanwezigen — 6 afwezigen
— 16 sont flamands, quelques uns d'entre eux disent péniblement quelques mots en français;

(112) Dir. Mouton aan het Kollege op 10 nov. 1885, id., I.P. nr. 15, S.A.B.

(113) Kollege aan dir. Mouton op 12 feb. 1886, id., I.P. nr. 15, S.A.B.

(114) Dir. Mouton aan Kollege op 13 feb. 1886, id., I.P., nr. 15, S.A.B.

(115) F. De Veen aan schepen André op 3 maart 1886, id., I.P. nr. 15, S.A.B.

- 10 sont flamands, mais parlent quelque peu le français;
- 16 ne connaissent pas le flamand;
- 2 ne disent rien.
- c. Klas Mme Van Volsem : 42 aanwezigen — 4 afwezigen
 - 10 élèves flamands; plusieurs connaissent quelques mots de français qu'ils ont appris à l'école;
 - 8 élèves connaissent les deux langues;
 - 24 élèves ne parlent que le français.
- d. Klas Mlle Masson : 37 aanwezigen — 6 afwezigen
 - 14 sont flamands, presque tous connaissent quelques mots de français qu'ils ont appris depuis leur entrée à l'école;
 - 9 parlent les deux langues;
 - 14 ne parlent que le français.

Het totaalbeeld lag daardoor ook veel dichter bij de bevindingen van de enquête-Buls uit 1881, zij dat hier een tussenkategorie van tweetaligen werd ingevoerd :

- Vlaams : 87 (72 + 15 uit de Vlaamse klas)
- Tweetalig : 17
- Franstalig : 60.

Wou de schepen de onderrichtingen doen toepassen, dan kon hij de tweetaligen nog wel bij de franstaligen rekenen, maar dan nog moesten 72 leerlingen, d.w.z. de helft, onder een ander taalregime gebracht worden. Zó ver durfde André niet gaan, maar hij greep wel in. Directeur Mouton kreeg een scherpe uitbrander omdat hij de dienstbevelen in de wind had geslagen en tegen de belangen van de leerlingen en de school in had gehandeld. Hij werd verplicht onmiddellijk 39 leerlingen naar de Vlaamse klas over te hevelen : 13 uit de klas-Dubois, 16 uit de klas-Gilson, 10 uit de klas-Van Volsem. De Vlaamse klas werd daardoor van 15 op 54 leerlingen gebracht. De klas van Dubois werd opgeheven en de leerlingen ervan geplaatst in deze van Gilson en Van Volsem; zijzelf werd plaatsvervangend (116). Drieëndertig uitgesproken Vlaamssprekende kinderen bleven zo in de Franstalige klassen. De reden waarom de schepen overigens de 10 leerlingen uit de klas-Van Volsem wel overhevelde, en de 33 anderen niet, hoewel zij tot dezelfde kategorie behoorden, was noch duidelijk noch konsekwent en werd in elk geval door andere overwegingen in-

(116) Kollege aan dir. Mouton op 8 maart 1886, id., I.P. nr. 15, S.A.B.

gegeven. Blijkbaar wilde hij de school niet teveel overhoop zetten en de weerstanden nog beperken..

Dat laatste zou vergeefs geweest zijn. Spil van het verzet tegen de maatregel van André, werd het schoolkomitee (117). In spoedvergadering bijeengeroepen door zijn sekretaris, gemeenteraadslid Brulé, besloot het op grond van zijn prerogatieven — propaganda maken voor het officieel onderwijs, ouders bezoeken en hen ertoe aanzetten hun kinderen te sturen, ontvolking van de school vermijden, voorstellen aan de gemeenteraad doen om de werking te verbeteren — zelf een dubbel onderzoek uit te voeren om vast te stellen of de directeur echt in zijn plicht was tekort geschoten. Twee uitgangspunten — al tekenend voor de mentaliteit waaruit dit zou gebeuren — stonden daarbij voorop :

a. Het komitee zelf had tijdens zijn maandelijksse bezoeken vastgesteld dat zelfs in de oorspronkelijk Vlaamse klas van 15 leerlingen verschillenden zeer behoorlijk Frans spraken, maar het was daarop niet verder willen ingaan omdat er geen klachten van ouders waren.

b. De Veen had zwaar overdreven.

Het tegenonderzoek, uitgevoerd door drie leden van het schoolkomitee w.o. Brulé, geschiedde in twee fasen. Vooreerst leidde de ondervraging van de leerlingen — 32 aanwezigen van de 39 — tot de konklusie dat “allen” heel behoorlijk Frans spraken, dat niemand “le bon flamand” verstond, dat allen het Brussels-Vlaams — tevens “Marols” genoemd — kenden. Daarna werd aan 28 gelokaliseerde ouders een bezoek gebracht. Dat leverde, door ons gesystematiseerd, volgende bevindingen op :

- 18 wilden hun kinderen terug in de Franse klassen; 5 onder hen verklaarden thuis Frans te spreken;
- 5 toonden zich onverschillig en wilden vooral hun kinderen van de straat weg;

(117) Rapport sur l'enquête faite au près des parents de l'École désigné pour suivre la classe flamande, par les soins du Comité Scolaire, sekr. L. Brulé aan schapen André op 17 maart 1886, id., I.P. nr. 15, S.A.B.

- 2 waren onverschillig, maar gaven toch een voorkeur aan het Vlaams;
- 3 spraken zich uit voor het Vlaams als voertaal.

Bij deze laatsten moest men daarom nog niet aan een bewuste taalkeuze denken. Moeder Vanderstichelen deed het uit piëteit voor haar pas overleden echtgenoot en stuurde om de balans in evenwicht te houden, een ander kind naar de katholieke school "où on lui enseigne le français". Bij vader Janssens stond geen precisering, wel bij vader Demesmaeker : zijn zoon kwam van Molenbeek waar men veel meer Vlaams dan Frans sprak.

Van de achttien ouders, die hun voorkeur voor de Franse klas hadden uitgesproken, waren er vier — een poelier, een schedenmaker, een handelaar en een vergulder — die hun houding motiveerden vanuit hun eigen beroepseisen; twee anderen — een moeder en een grootmoeder weten hun ellendige toestand aan de kennis van het Vlaams alleen. Acht onder hen bleken van plan stappen te ondernemen. Het dossier in het stadsarchief bevat echter slechts drie protestbrieven — vaders Van den Branden, Ruytinckx en Van Elewijck — bij het college, die overigens alle drie op dezelfde manier eindigden : ofwel hun kinderen weer in de Franse klassen, ofwel worden ze weggetrokken ten voordele van de katholieke scholen (118).

Op 17 maart 1886 bracht het schoolkomitee de schepen op de hoogte van de resultaten van de enquête, met toevoeging van konklusies. De maatregel diende gewoon ingetrokken omdat hij schadelijk was voor het welbegrepen belang van de leerlingen "que nous considérons comme Français". Zij hadden deze taal voor hun later beroep nodig en mochten bovendien bij de overgang naar het derde leerjaar niet in een inferieure positie geplaatst worden t.a.v. de andere leerlingen. Er moest rekening gehouden worden met de wensen van de familiehoofden "appartenant par la plupart à ces classes de la petite bourgeoisie et d'honnêtes travailleurs", die de noden van de eeuw voelden en vanuit hun dagelijkse professionele ervaring de noodzaak van een zo goed mogelijke kennis van het Frans beseften.

Welke rol speelde het schoolkomitee eigenlijk ? Maakte het zich tot tolk van het ongenoegen of ging het om een georchestreerde op-hitsing ? Waarschijnlijk beide. Volgens het gemeentehuis lag de hoofdklemtoon echter duidelijk op dat laatste. Noch de directeur

(118) Vader Van den Branden op 17 maart 1886, vader Ruytinckx op 11 en 25 maart, vader Van Elewijck op 16 maart 1886, id., I.P. nr. 15, S.A.B.

noch het komitee, die in overleg ageerden, hadden de ouders ernstig willen inlichten, maar hen eerder geïntimideerd en geprovoceerd. Op demagogische wijze was deze laatsten te verstaan gegeven dat de kinderen helemaal geen Frans zouden leren en de betekenis van het Buls-systeem was hen nooit uitgelegd. Bovendien kwamen zowel de directeur als het komitee het lesverloop van de Vlaamse klas storen. Herhaaldelijk vielen ze binnen en interpelleerden ze de onderwijzer in het bijzijn van de leerlingen. De sfeer werd opzettelijk verziekt (119).

Voor deze hardnekkige tegenstand kapituleerde schepen André. Na een onderhoud met het schoolkomitee gaf hij inspekteur De Veen opdracht tot een nieuw onderzoek. De norm voor plaatsing in een franstalige klas werd officieel verlaagd. Ditmaal volstonden "quelques notions de la langue française" (120).

Deze enquête verliep onder pijnlijke omstandigheden. De Veen zelf omschreef zijn houding als overdreven inschikkelijk met de bedoeling zoveel mogelijk heibel te vermijden, enerzijds omdat de schepen hem erom gevraagd had, anderzijds omdat de bijna pensioengerechtigde directeur Mouton bij zijn aankomst zeer emotioneel tegen hem tekeer was gegaan. Eerst werden beiden het eens over de gevolgte werkwijze. Prenten zouden getoond worden, voorstellend een kooi met vogels, een bed met een slapend kind, een kuip, een borstel, een gieter, een koffiemolen, een schoenmaker die de maat nam aan de voet van een kind. Daarover zouden vragen gesteld worden, in de aard van : "Kent ge dit voorwerp ? Noem het ! Wie ligt er in het bed ? Waar bevinden zich de handen van het kind ? Waaraan ziet ge dat het een meisje is ? Toon een fles. Is zij open of gesloten ? Waarmee sluit men de fles ? Wat doet men met een borstel ?..." Ook werd overeengekomen eerst in het Frans te ondervragen. Slaagde het kind erin een beetje behoorlijk te antwoorden, dan werd de vraagstelling in het Vlaams niet meer herhaald. Tenslotte wou de directeur nog weten "en quel flamand" de inspekteur de leerlingen zou ondervragen, waarbij hij het marols als een franstalig dialect betitelde. Dit regelde zich echter vanzelf. Mouton mocht vragen stellen hoe hij wou, maar kende geen marols, terwijl De Veen eraan hield "le flamand pur" te gebruiken, er achteraf nadrukkelijk aan toevoegend dat "allen" hem begrepen hadden.

(119) Historique de l'affaire du dossier ci-joint, id., I.P. nr. 15, S.A.B.

(120) Kollege aan het schoolkomitee op 26 mei 1886, id., I.P. nr. 15, S.A.B.

Ondanks het aanwenden van een paar handigheidjes, moest uiteindelijk zelfs de directeur toegeven dat het om 39 Vlamingen ging; slechts voor een paar maakte hij op dat punt voorbehoud. Niettemin stond hij erop dat volgende verklaring woordelijk genoteerd werd : "Je déclare que les élèves connaissent suffisamment le français pour continuer avec eux en français, que leur donner l'enseignement en flamand, c'est leur faire perdre le temps si on a l'intention de leur faire apprendre le français". Beiden geraakten dan ook niet volledig akkoord. De inspekteur stemde in met de reïntegratie van ca. 2/3 der leerlingen in de franstalige klassen, maar vond dat het in 14 gevallen echt niet kon. De directeur wilde nog 9 leerlingen mee overhevelen.

De Veen was door zijn ervaring duidelijk geschokt. In zijn verslag aan de schepen meende hij zich zelfs enigszins te moeten distantiëren van de hem opgelegde richtlijnen : "Je ne puis m'empêcher que je suis heureux de ne pas devoir porter la responsabilité des décisions prises. J'éprouve le besoin de faire cette déclaration parce que mon cœur de pédagogue et même mon cœur de père a été douloureusement affecté quand j'ai vu avec quel embarras, avec quelles difficultés beaucoup d'enfants parvenaient à dire, en français, ou dans quelques mots y ressemblant, ce qu'ils voulaient exprimer, tandis qu'ils parlaient bien, vite et avec une grande aisance quand ils pouvaient employer leur langue maternelle; alors, leurs petites figures se ranimaient; ils rayonnaient. Pauvres enfants, que l'école doit leur peser ! Que le développement de leur intelligence doit en souffrir !" (121).

De schepen volgde grosso modo het advies van zijn inspekteur : 12 van de 39 bleven in de Vlaamse klas, 27 verhuisden opnieuw, de afwezigen zouden later ondervraagd worden (122). Daarbij zijn nog een paar kanttekeningen te maken. De twee leerlingen van wie de ouders zich onverschillig hadden getoond, maar met toch een lichte voorkeur voor het Vlaams, waren mee naar de Franstalige klassen gheroriënteerd. De twaalf achterblijvers werden gevormd door drie leerlingen waarvan de ouders zich voor het Vlaams hadden uitgesproken, drie voor wie het eender was, één onbepaalde en nog slechts vijf voor wie de ouders een Franse klas hadden gewild. Kenschetsend was het dat twee vaders van deze werkelijk Fransonkundigen volhielden dat bij hen thuis alleen Frans gesproken werd. Onder die vijf

(121) F. De Veen aan schepen André op 19 maart 1886, id., I.P. nr. 15, S.A.B.

(122) Kollege aan schoolhoofd Mouton op 23 maart 1886, id., I.P. nr. 15, S.A.B.

overigens ook de kinderen Van den Branden en Van Elewijck, voor wie de protestbrieven mee aan de basis van de tegenkampagne hadden gelegen.

Deze hield dus ook niet op. De twee bewuste vaders trokken hun kinderen niet weg, maar bleven brieven schrijven (123). Het schoolkomitee bleef demarches doen bij de ouders, zich beroepend op de behaalde suksessen, hen tot verzet aansporend en hun vrijheid van beslissing opeisend (124). Directeur Mouton ging in de kindertuinen vertellen dat geen enkele leerling naar de lagere school zou overgaan als hij geen Frans kende (125). Na herhaalde weigeringen, zou de schepen ook ditmaal nog een toegeving doen. Bij aanvang van het schooljaar 1886-1887 kreeg zoon Van den Branden de toelating naar de Franstalige i.p.v. naar de tweede Vlaamse klas te gaan (126).

Mouton en het schoolkomitee hadden dus praktisch over de gehele lijn gezegevierd. Onder druk had de schepen een aantal basisprincipes van het Buls-systeem prijsgegeven. Het beginsel moedertaalvoertaal was verlaten, het criterium voor plaatsing in de franstalige klassen was tot het strikt minimale en karikaturale herleid, met een korresponderende ontvolking van de Vlaamse klas. De doorstroming naar het tweede jaar, en haar bestaan zelf, werd in school 1 zwaar gehypothekeerd. Het aanvankelijk daadwerkelijk optreden van de schepen was een slag in het water gebleken.

Navolging werd mogelijk. Ook in school 6 bijvoorbeeld ijverde het schoolkomitee o.l.v. een ander gemeenteraadslid, Dr. Yseux, tegen het Vlaams en in het voordeel van de vrijheid der huisvaders (127). In de gemeentelijke onderwijskommissie zou Yseux begin 1887 zelfs pogen de overwinning in school 1 uit te buiten door zijn voorstel een enquête te houden om het aantal ouders te kennen die

(123) Van Elewijck aan de burgemeester op 20 april 1886; Van den Branden aan de burgemeester op 18 mei 1886, id., I.P. nr. 15, S.A.B.

(124) L. Brulé in naam van het schoolkomitee aan de schepen op 17 mei 1886; Kollege aan het schoolkomitee op 26 mei 1886; L. Brulé aan burgemeester en schepenen op 4 juni 1886; L. Brulé aan de schepen op 15 okt. 1886; *Historique de l'affaire...*, id., I.P. nr. 15, S.A.B.

(125) *Historique...*, S.A.B.

(126) Kollege aan dir. Mouton en sekr. Brulé op 26 okt. 1886, id., I.P., nr. 15, S.A.B.

(127) Zie o.m. *De Zweep*, 2 aug. 1885.

onderwijs in 't Vlaams wilden. Deze frontale aanval werd door de schepen nog verijdeld : ouders waren inzake pedagogische methodes onbevoegd (128). Maar ook in deze kommissie moest André optellen. Zo had hij in april 1885 moeten berusten in de aanstelling van Mme Barnard-Laroche tot direktice van school 8, hoewel zij onvoldoende Vlaams kende om de ouders te woord te staan (129).

3. Andere ingrepen van schepen André

Hij bleef zijn best doen om gevolg te geven aan de klachten, die de kommissie belast met het onderzoek naar het onderwijs van het Vlaams, bij hem indiende. Zo kreeg de onwillige direktice J. Dekeyser, die de scholen 14 en 16 onder haar hoede had, een scherpe berisping omdat ook zij de onderrichtingen in de wind had geslagen. Onder het voorwendsel dat geen der onderwijzeressen de Vlaamse taal machtig was, had zij in school 14 geweigerd een tweede leerjaar op te richten. De kommissie stelde vast dat 7 onderwijzeressen tweetalig waren. In school 16 had zij de ziekte van de titularis van het tweede Vlaamse leerjaar aangegrepen om deze Vlaamse klas af te schaffen, zonder vervangster te vragen. Bovendien had zij een klas samengesteld met de helft Vlaams- en de helft Franstalige kinderen en die dan toevertrouwd aan een ééntalige onderwijzeres (130).

Ook de afschaffing van het beruchte systeem "du glissement" door de gemeenteraad in 1882, kwam de Vlaamse infrastructuur ten goede. Tot dan was het de gewoonte de leerlingen om de twee à drie maanden, volgens hun sterkte of zwakte of i.f.v. de openkomende plaatsen, nog naar andere klassen over te hevelen. Dat sloot een normale klaspraktijk uit (131). Van die gelegenheid wilde de schepen gebruik maken om de indeling van leerlingen in klassen rationeler te doen verlopen. Met de reorganisatie, mede op basis van tests om de

(128) Verg. van 27 jan. 1887, Section de l'I.P., Verslagboek 1885-1910, S.A.B.

(129) Verg. van 18 april 1885, id.; voor de aanstelling tot directrice, C.c. du 20.IV.1885, B.C.B. 1885-I, p. 313.

(130) Verslag van de kommissie aan het kollege op 17 en 26 feb. 1887; Kollege aan dir. Dekeyser op 1 en 4 maart en 9 april 1887; J. Dekeyser aan de schepen op 5 en 8 maart 1887, I.P. nr. 15, S.A.B.

(131) L'enseignement pratique, jg. 9 nr. 1, 1 okt. 1897, pp. 2-3; jg. 10 nr. 3, 1 nov. 1898, p. 22; jg. 11 nr. 3, 1 april 1900, p. 190.

vaardigheden van de leerlingen vast te stellen en zo homogene klassen te vormen werd Van Kalken belast. Het taalaspect deed zich dus ook daar gelden. Dat blijkt althans uit de teruggevonden verslagen over drie scholen. In school 7 werd het eerste leerjaar van 5 op 7 klassen gebracht, w.o. slechts één franstalige, "les enfants ignorant le français complètement", en één speciale klas voor analfabeten van 11 en 12 jaar (132). In school 8 werden de slechte uitslagen o.m. toegeschreven aan het gebrekkige onderwijs van de moedertaal en het ontbreken van een derde leerjaar als overgang. In school 3 was de aange troffen wanorde onoverzichtelijk. Vlaamsonkundigen zaten in Vlaamse klassen en Fransonkundigen in franstalige klassen. De meisjesafdeling had géén lagere Vlaamse klas, deze van de jongens geen franstalige klas (133). Telkens bemoeide de schepen zich ermee.

Herhaaldelijk zou hij in de vergadering van schoolhoofden ook aandringen opdat zij de ouders precies zouden inlichten over hetgeen de gemeenteraad met het oprichten van Vlaamse klassen voorhad (134).

4. Het verslag-Van Kalken — november 1887

Eind 1887 leverde de driehoofdige commissie-Van Kalken aan de schepen zijn verslag af over de toestand van het onderwijs van het Vlaams in de lagere gemeentescholen. Het lijvige volume werd door het kollege explosief geacht. Ondanks herhaald aandringen van de flaminganten, nog in 1898 (135), werd het niet openbaar gemaakt. Zelf vonden wij het ook niet terug. Wel zijn de krachtlijnen ervan gekend dank zij het Vlaamsgezind gemeenteraadslid A. Goffin die er inzage van had gekregen en de hoofdpunten in de gemeenteraadzitting van

(132) Dir. Bériau aan de schepen op 5 nov. 1886; Van Kalken aan de schepen op 24 en 29 nov. 1886, I.P. nr. 15, S.A.B.

(133) Van Kalken aan de schepen op 8 dec. 1886; Kollege aan dir. Barnard op 26 dec. 1886 en 8 jan. 1887; dir. Barnard aan de schepen op 9 jan. 1887. Van Kalken aan de schepen op 13 dec. 1886; Kollege aan dir. Collet op 31 dec. 1886 en 26 jan. 1887; Dir. Collet aan de schepen op 7 jan. 1887, I.P. nr. 15, S.A.B.

(134) Zie o.m. Rapport fait au Conseil communal du 2 oct. 1882 par le Collège des bourgmestre et des échevins, B.C.B. 1882-2, p. 508; Verg. van de schoolhoofden op 1 dec. 1887, conférences, I.P., nr. 61, S.A.B.

(135) De Taalstrijd hier en elders, Nieuwe Reeks, dl. II, 1898-1899, p. 68.

26 november 1888 resumeerde, zonder te worden tegengesproken (136). Bovendien werd het verslag ook besproken door de vergadering van schoolhoofden o.l.v. de schepen op 1 december 1887 (137)..

Het verslag toonde aan dat het met het Vlaams in de lagere scholen, ondanks de beslissing van de gemeenteraad en de maatregelen door het kollege, nog erbarmelijk gesteld was. De voornaamste gegevens :

A. De kindertuinen

De leerlingen van de meeste gemeentescholen kwamen uit de kindertuinen "où la langue flamande est un objet d'horreur pour les dames institutrices, qui, généralement, ignorent cette langue". Bijna allen waren benoemd toen nog geen taaleisen gesteld werden, waardoor velen deze taal niet kenden en de meeste anderen ze niet korrekt spraken. Aangezien de kindertuinen geen steun boden aan de lagere school, bemoeilijkte dat ten zeerste de strijd van de onderwijzer tegen het dialect. Niettemin werd deze handicap overwonnen. De Brusselse kinderen begrepen het beschaafd Vlaams heel goed, maar de onderwijzer moest traag spreken en zijn vragen eenvoudig stellen. Inlichtingen in het buitenland hadden uitgewezen dat het onderwijs daar overal in de standaardtaal gegeven werd. De Vlaamssprekende kinderen vertrokken dus niet van een minderwaardige basis.

B. De lagere scholen

— De dienstnota van 31 december 1881 werd slecht en onvolledig uitgevoerd. Niet in alle scholen ontvingen de leerlingen tijdens de eerste graad het onderwijs in hun moedertaal, en niet elke school bezat Vlaamse en franstalige klassen. In een aantal scholen verliep de overschakeling van het Vlaams naar het Frans volkomen gebruuskeerd en niet overal bestonden overgangsjaren. Elke school volgde zowat zijn eigen methode. De wanorde of nalatigheid vond ook zijn oorzaak in de druk van de ouders.

(136) A. Goffin, C.c. du 26.XI.1888, B.C.B. 1888-2, pp. 740-744.

(137) Verg. van de schoolhoofden op 1 dec. 1887, Conférences, I.P. nr. 61, S.A.B.

— Vaak werd de beslissing van de direktors voor het plaatsen in franstalige of Vlaamse klassen bepaald door het uiterlijk van de kinderen. En uit eigen ervaring, omdat het kollege dit weigerde te aanvaarden, voegde Goffin daaraan toe : “Ce que je sais cependant, ce sont les termes injurieux par lesquels sont désignés les enfants fréquentant les écoles plus spécialement affectées à recevoir ceux qui ne parlent que le flamand... J’en fais remonter la responsabilité à ceux des instituteurs qui ne comprennent pas assez leur devoir, qui est de faire respecter tous ceux que l’autorité publique confie à leurs soins”.

— Op 300 onderwijzers en onderwijzeressen waren er 60 louter Franskennenden : 1/5 van het personeel was dus onbekwaam om het studieprogramma te konkretiseren.

Dat laatste kon voor de schepen moeilijk een verrassing heten. Uit de verslagen van de schoolhoofden in 1885 was al gebleken dat de bestuurders van de drie scholen met de meeste Vlaamse klassen — samen goed voor ca. de helft van het totaal — de weinig bevredigende toestand mee aan de taalonkunde van de leerkrachten hadden geweten. Voor school 7 had Bériau gesproken over “une certaine résistance chez les instituteurs” die in een taal moesten onderwijzen die ze niet beheersten. Voor school 4 werd dat door Severin bevestigd. De titularissen kenden geen Vlaams en aangezien ze het Brussels dialect niet mochten gebruiken, resulteerde dat in “un langage hésitant, obscur, hybride”. Ook direktor Desès van de pilotschool, nummer 12, had gemeend dat de mindere resultaten in de Vlaamse klassen te wijten waren aan “la connaissance imparfaite de la langue flamande par le personnel ou... au peu d’enthousiasme de celui-ci”. Slechts twee leerkrachten bezaten volgens hem de nodige bekwaamheid, “tous les autres se tirent d’affaire tant bien que mal” (138). Noch de tijdelijke cursussen ingericht door schepen E. Allard, noch deze door André, noch de gesubsidieerde en kosteloze leergangen van het Willemsfonds op vrijwillige basis (139), hadden dus een oplossing geboden. Het effect dat de schepen ervan verwacht had en waarmee hij gepoogd had de Vlaamsgezinde verenigingen te paaien, was uitgebleven (140). Zeker zo belangrijk als het

(138) Antwoorden van de schoolhoofden aan het Kollege in 1885, bundel “Organisation des classes flamandes”, I.P. nr. 15, S.A.B.

(139) Nog in 1884 noemde De Veldbloem het getal kursusvolgende Brussels leerkrachten zeer gering, De Veldbloem aan het Kollege op 13 dec. 1884, I.P. nr. 15, S.A.B.

(140) Schepen André aan De Veldbloem op 28 okt. 1884, I.P. nr. 15, S.A.B.

ontbreken van overgangsklassen en het quasi volledig verwaarlozen van het Vlaams na de eerste graad, was de anti-Vlaamse geest bij een aanzienlijk deel van het onderwijzend personeel. Onbekwaamheid en minachting vulden mekaar daarbij aan en versterkten de traditionele vooroordelen, waarbij eigen weezin t.a.v. de Vlaamse klassen en de lessen Vlaams op de leerlingen werd overgedragen (141). Maar ook bij een ander deel van het personeel groeide de frustratie, namelijk bij diegenen die de moeite hadden gedaan om Vlaams te leren of om hun dialect bij te schaven. Zij zagen zich nu veroordeeld tot de laagste Vlaamse klassen, terwijl dwarsliggende Frans-éentaligen de aantrekkelijker geachte hogere klassen kregen. Tweetaligheid hield dus geen erkenning of beloning in, maar straf. Het gevolg was dat Vlaams-kennenden de neiging kregen hun kennis van die taal te gaan verbergen. Volgende verbitterde getuigenis van een Brusselse onderwijzer illustreert dit : "...Ik ben een kind van Brussel, en kende, een jaar of zes geleden, bitter of weinig Vlaamsch. Yverig die taal gestudeerd op de leergangen van het Willemsfonds, Nederlandsche boeken gekocht, gewerkt en de Vlaamsche taal lief gekregen. Gevolg van al mijn werken ? Ik ben in eene Vlaamsche klas en blijf er. Geene mogelijkheid voor ons om ons verder in de middelklassen te bekwamen. Wij zijn misdadigers, want wij kennen de twee talen. En in dien tijd hebben de onderwijzers en onderwijzeressen die het Vlaamsch nooit wilden studeeren, de gemakkelijkste klassen... Is het te verwonderen dat sommige onderwijzers met voorzichtigheid verbergen dat zij Vlaamsch spreken ? Voor jaren in eene lagere Vlaamsche klasse ! Plaats aan degenen die alleen de fransche taal machtig zijn ! Dit is de ware toestand... Gij ziet dus wel dat iedere onderwijzer, die een weinig voor zich zelve wil zorgen, het best doet om van de Vlaamsche taal zoo weinig mogelijk te kennen... Komiteiten, leergangen, het zal tot niets dienen, zoolang er geene waarde wordt gehecht aan personeel dat 2 talen machtig is" (142). Het kwam dan ook voor dat niet altijd de meest bevoegden voor de Vlaamse klassen aangeduid werden, maar wel de laatst bijgekomenen, die de karwei dan maar moesten zien te klaren (143).

De aanbevelingen van de kommissie-Van Kalken zouden — naast het benadrukken van het strikt toepassen der onderrichtingen — dan

(141) De Veldbloem aan het Kollege op 22 maart 1887, I.P. nr. 15, S.A.B.

(142) Brief één onzer bekwaamste onderwijzers, De Zweep, 20 dec. 1887.

(143) Terugblik door schepen André, verg. van de onderwijskommissie op 19 okt. 1895, Section de l'I.P., Verslagboek 1885-1910, S.A.B.

ook voornamelijk de tweetaligheid van het onderwijzend personeel centraal stellen en als criterium nemen. De Vlaamse klassen dienden toevertrouwd aan wie perfect tweetalig was, de hogere klassen aan wie de twee talen sprak, de Franséentaligen mochten nog alleen lesgeven in de Franstalige klassen van de 1ste graad en werden dus uit de tweede en derde graad gezet. Bovendien werd voorgesteld te experimenteren met een essentieel Vlaamse school, waarbij niet van voertaal veranderd werd en het Frans de tweede taal bleef.

Door de schepen op 1 december 1887 aan de vergadering van schoolhoofden — 15 op 18 aanwezig — voorgelegd, keurde deze de gedane suggesties goed. Het experiment met de Vlaamse school werd bij stemming beslecht : 10 voor, 5 tegen, ondanks de eerder weigerachtige opstelling van André. Vanuit welke optiek een aantal schoolhoofden vóórstemden, valt moeilijk uit te maken, hoewel de gunstige houding van o.m. de direktrices Dekeyser van school 16, Barnard van school 8 en Mouton van school 11 te denken geeft. De schoolhoofden verklaarden zich akkoord dat het nagestreefde doel van de lagere gemeentescholen de vorming van tweetaligen moest zijn.

5. Het bilan in 1888

a. De eerste officiële uitholling van het Buls-systeem

1. Het nieuwe schoolprogramma van 1887 bepaalde dat alleen het derde leerjaar nog als overgangsfase voor de Vlaamssprekende kinderen werd beschouwd en het Frans vanaf het 4de leerjaar de dominante taal moest worden. De mutatiemodaliteit werd dus met één jaar ingekrompen (144).

2. Hoewel uitdrukkelijk werd vastgehouden aan de bepaling dat de leerlingen moesten ingedeeld worden “d’après la langue qui leur est la plus familière” (145), had het kollege in de praktijk dit principe losgelaten waar de weerstand te groot was. De afspraak met de schoolhoofden was intussen dat wie de twee talen sprak, bij voorkeur

(144) Art. 4 van het schoolprogramma van 20 juli 1887 dat met ingang van het nieuwe schooljaar diene toegepast, Kollege aan de personeelsleden op 1 sept. 1887, I.P. nr. 15, S.A.B.

(145) Zie later.

in een franstalige klas zou worden geplaatst (146). De ervaring met school 1 had bewezen hoe rekbaar dit kon geïnterpreteerd worden : van behoorlijk Frans kennen tot "quelques notions" of zelfs het bijeenscharrelen van wat Frans tijdens de eerste schoolweken. Niettemin hing dat nog van school tot school af en spande de schepen zich in om regulerend op te treden.

3. De meerderwaardigheid van het Frans werd echter voluit beklemtoond door de functie die de kindertuinen nu kregen en die in het verlengde lag van de betekenis die Rogier er al in 1859 had aan gegeven (147), namelijk het fungeren ervan als eerste taalveranderende sluis. In 1888 beschikte de stad over 6 kosteloze fröbelscholen met een nog beperkte opvangmogelijkheid voor rond de 2000 kinderen waarbij jaarlijks nog honderden kinderen dienden te worden geweigerd. Zelf gaf het kollege in een omzendbrief toe "que la grande majorité des enfants, qui sont admis aux jardins, ne parlent que le flamand" (148). Niettemin kregen, na gunstig advies van de schoolhoofden (149), de opvoedsters de instructie dat de kinderen, die drie jaar onder hun hoede geweest waren, genoeg Frans moesten kennen om het lager onderwijs in die taal te kunnen volgen (150). Dat ging gepaard met een noodzakelijk geachte aanvullende maatregel : de opvoedsters kregen drie jaar tijd om te bewijzen dat ze een praktische kennis van het Vlaams bezaten (151). Naar analogie met de lagere school was het dus de bedoeling het transmutatieproces nu ook in de kindertuinen op punt te stellen en efficiënter te maken. Hoe tegenstrijdig deze opdracht intussen was met de vooropgestelde doelstellingen van een fröbelmethode "qui a surtout en vue d'éveiller la spontanéité, de développer l'intelligence, de faire éclore des idées

(146— Verslag-André aan de gemeenteraad, B.C.B. 1888-2, p. 652.

(147) Tegenverslag-Rogier n.a.v. het verslag van de Grievenskommissie, Doc. Kamer nr. 123, verg. van 23 maart 1859, p. 8.

(148) Kollege aan de inspektrice van de kindertuinen op 9 feb. 1888, I.P. nr. 15, S.A.B.

(149) Verg. van de schoolhoofden op 1 dec. 1887, Conférences, I.P. nr. 61, S.A.B. Alleen dir. Christiaens van school 9 had zich daarbij niet aangesloten.

(150) "Il est évident que si les jardinières suivent scrupuleusement les instructions, les enfants qui auront passé trois années sous leur directoire, possèdent assez de français pour recevoir l'enseignement dans cette langue", verg. van de schoolhoofden op 4 okt. 1888, Conférences, I.P. nr. 61, S.A.B.

(151) Kollege aan de inspektrice van de kindertuinen op 9 feb. 1888, I.P. nr. 15, S.A.B.

simples et de fournir le vocabulaire pour les exprimer” — naar de mening van het kollege zelf (152) — bleek uit de resultaten. Alle schoolhoofden bekloegen zich erover “que les élèves chantent beaucoup, parlent peu, ne connaissent pas le sens du mot qu'ils emploient”. Daardoor was twijfel ontstaan over hun verzekering aan de schepen van 1 december 1887 dat de kinderen na de fröbeljaren wel degelijk voldoende Frans spraken en begrepen. Sommigen stelden het voor alsof het louter om een gebrek aan praktische oefening ging, dat deze kinderen beter voorbereid waren dan deze die rechtstreeks van de straat kwamen; anderen wensten een voorafgaand onderzoek. Post factum werd daartoe dan ook besloten (153). Het resulteerde in cijfermatige gegevens die voor een deel aan de verwachtingen beantwoordden : ca. 62% der kindertuinbezoekers vloeiden door naar franstalige klassen (154).

DE INBRENG VAN DE KINDERTUINEN IN DE VLAAMSE EN FRANSTALIGE KLASSEN VAN HET EERSTE LEERJAAR (OKTOBER 1888)

Scholen	Aantal Vlaamse klassen	Aantal lln. via kindertuin	Aantal Franse klassen	Aantal lln. via kindertuin
1	1	4	4	79
2	2	19	2	27
3	4	30	3	14
4	2	22	2	29
5	1	11	3	35
6	2	40	5	124
7	6	111	1	24
8	3	40	3	35
9	2	53	2	40
10	2	41	4	111
11	/	/	3	76
12	4	43	4	61
13	2	42	1	23
15	2	16	3	56
16	1	8	2	18
17	1	9	3	56
18	3	39	3	45
Totaal	38	528 (38,2%)	48	853 (61,8%)

(152) Ibidem.

(153) Verg. van de schoolhoofden op 4 okt. 1888, Conférences, I.P. nr. 61, S.A.B.

(154) Kollege met vragenlijst aan de schoolhoofden op 12 okt. 1888, met de ontvangen antwoorden, I.P. nr. 15, S.A.B.

Bij de beoordeling dient echter wel rekening gehouden te worden met de omstandigheid dat niet gespecificeerd werd hoeveel jaren kindertuin de leerlingen gevolgd hadden, noch waar ze dat gedaan hadden (155), noch wat hun moedertaal was. Zoals verwacht kon worden, varieerden in dit stadium de uitslagen nog opvallend, waarschijnlijk sterk bepaald door directie, opvoedsters en ligging. Een uitschieter ten voordele van de Vlaamse klassen was school 7, niet toevallig o.l.v. een blijkbaar gemuteerde directeur Desès. Kon men op dat ogenblik nog niet spreken van in alle scholen gesystematiseerde verfransing dan was het akkulturatieproces toch veelal aan de gang, als ook de vorming van een legioen ontwortelden op een eerste niveau (156).

Tenslotte nog een woordje over de betalende kindertuinen, waar men de meeste telgen van de bourgeoisie terugvond. In 1885 was door de gemeenteraad aanvaard dat men daar met het aanleren van de tweede taal mocht beginnen. Voor de Gatti-school werd dat het Engels, voor de Dachsbeek-school het Duits. Met dat doel werden speciale onderwijzeressen aangetrokken (157). Een duidelijker indicatie van de minachting voor het Vlaams, nog steeds de taal van de grote meerderheid der Brusselse bevolking, kon moeilijk geleverd worden. Het bleef een one-way operatie, in vele opzichten. Opvallend was dat ook burgemeester Buisson deze optie later mee zou verdedigen, als overeenkomstig de wens van de ouders (158).

(155) Alleen school 10 maakte een onderscheid tussen katholieke en stedelijke kindertuinen van herkomst. Scholen 6 en 15 vermeldden uitdrukkelijk dat ze uit de stedelijke kindertuinen kwamen. De andere scholen gaven geen uitsluitel.

(156) "M. Van Mol fait remarquer à ce propos que l'on ferait bien de parler le flamand dans les jardins d'enfants du quartier; actuellement on n'y parle que le français. D'un autre côté il se fait que l'enfant ne parlant chez lui que le flamand il nous vient à l'école primaire ne sachant aucune des deux langues, n'ayant plus de langue maternelle pour ainsi dire", leerkracht Van Mol uit school 7, Van Kalken in zijn verslag aan de schepenen op 24 nov. 1886, I.P. nr. 15, S.A.B.

(157) C.c. du 22 fév. et 22 mars 1886, pp. 235, 283, 331-356, B.C.B. 1886-1; schepenen Lepage, C.c. du 24.1.1898, pp. 120-121; Vertoog van het Nationaal Vlaams Verbond op 5 juni 1897.

(158) C.c. du 24.1.1898, B.C.B. 1898-1, p. 125.

b. Positieve resultaten en intenties

1. De inspanningen van de schepen en de telkens herhaalde richtlijnen hadden tot gevolg dat in oktober 1888 het aantal Vlaamse klassen in het eerste leerjaar met ongeveer 1/4 vermeerderd was (159).

VLAAMSE EN FRANSE KLASSEN 1ste LEERJAAR+ AANTAL LEERLINGEN (OKTOBER 1888)

Scholen	Vlaamse klassen		Franse klassen	
	Aantal	Leerlingen	Aantal	Leerlingen
1	1 (+ 2de lj.)	26	4	146
2	2	54	2	56
3	4	178	3	128
4	2	97	2	91
5	1	25	3	73
6	2	70	5	203
7	6	295	1	49
8	3	97	3	66
9	2	?	2	?
10	2	66	4	128
11	/	/	3	142
12	4	131	4	126
13	2	82	1	41
15	2	86	3	158
16	1	30	2	66
17	1	42	3	126
18	3	?	3	?
Totaal	38	1279 (44,7%)	48	1579 (55,3%)

In vergelijking met 1885 waren er in het eerste leerjaar dus een tiental Vlaamse klassen bijgekomen. Dat kwam voornamelijk doordat alle scholen, op nummer 11 na, zich tot oprichting ervan verplicht hadden gevoeld. Er waren nu 38 Vlaamse en 48 Franstalige klassen, met een relatieve leerlingenverhouding van 45 tegenover 55%. Absolute cijfers ontbraken, omdat de direkties van scholen 9 en 18 de opgave van het aantal leerlingen verzuimd hadden, maar het gelijk aantal klassen wees daar wel op een zeker evenwicht. School 14 bestond niet meer en het nummer zou later aan de school voor de ver-

(159) Kollege aan de schoolhoofden op 12 okt. 1888, met de antwoorden, I.P. nr. 15, S.A.B.

achterde kinderen, opgericht in 1896, gegeven worden. School 1 had intussen een voorspelbare evolutie doorgemaakt : 1 Vlaamse klas die tegelijkertijd de leerlingen van het eerste én het tweede leerjaar herbergde. Om de resultaten in detail te analyseren, zou men echter eerst moeten ingaan op de evolutie van elke school, de nieuwbouw, de ligging, het rekruteringsveld, de ontdubbelingen, de evolutie in aanpalende gemeenten (160). Met de handicap dat nog veel relevant cijfermateriaal tot nu ontbreekt. Het ene schoolhoofd paste daarbij de onderrichtingen al wat beter toe dan de andere. Zoals elders aangetoond, werd het principe moedertaal-voertaal als beginsel echter niet konsekwent toegepast. Wel staat vast dat nog zeker voor 44,7% der Brusselse kinderen een Vlaamse doorsluisklas als tweede assimilatie-niveau noodzakelijk werd geacht.

2. De dienstorder van 18 februari 1888

Het ging om de meest ingrijpende en meest uitgebreide dienstnota sinds deze van Buls in 1881. In grote mate was zij door de voorstellen van het verslag-Van Kalken geïnspireerd. In de preambule werd opnieuw gewezen op de specifieke situatie van Brussel : een in grote mate Vlaamse bevolking, aangroeiend door migratie van Vlaamssprekenden uit de noordelijke provincies en van Franséentaligen uit Wallonië. De lagere bevolgingsklasse, van wie de moedertaal het Vlaams was, werd omwille van socio-ekonomische en professionele redenen voortdurend aangetrokken door het Frans. Vandaar de doeleinden van het Brussels lager onderwijs : het bijbrengen aan de leerlingen van de twee nationale talen, met in de hogere klassen "une plus large part à la langue française... tout en conservant jusqu'au bout, à la langue flamande, une part légitime et une sérieuse

(160) Zo bevatte bijvoorbeeld school 18 de jongensafdeling van school 5. Evenzo bezochten een aantal kinderen uit de randgemeenten lagere scholen in Brussel, terwijl bijvoorbeeld in 1911 kinderen "du quartier Louise" in Elsene schoolliepen. C.c. du 22.V.1911, B.C.B. 1911-1, p. 1009. In 1912 besliste de Brusselse onderwijskommissie dat de kinderen uit de randgemeenten alleen nog mits betaling zouden toegelaten worden. Door een amendement van C. Huysmans werd dat alleen toepasselijk op bemiddelde ouders, verg. op 2 okt. 1912, Verslagboek 1910-1926, S.A.B.

organisation". De toepassing van de dienstnota-Buls in dit opzicht liet tot nu echter te wensen over : noch de rangschikking "d'après la langue qui est la plus familière aux enfants" (161), noch het toe-
vertrouwen van de Vlaamse klassen aan de meest bekwamen, noch de overgang via het derde leerjaar — voor Vlaamssprekenden i.f.v. het Frans, voor Franssprekenden i.f.v. het Vlaams als tweede taal in die taal zelf —, noch het onderwijs van het Vlaams in de hogere klassen werden overal behoorlijk uitgevoerd.

Daarna werden de doeleinden opgesomd om die organisatie vanaf september e.k. wel mogelijk te maken. Twee fases waren voorzien die beide het bekwaamheidsprobleem van de leerkrachten — als de oorzaak van veel falen beschouwd — definitief moesten oplossen. In de eerste fase werden de attributies voortaan vastgelegd volgens de huidige talenkennis, zonder aanzien van persoon of promotiegraad. De Vlaamse klassen en de overgangsklassen kwamen in handen van de personeelsleden die de twee talen volledig beheersten, de hogere klassen i.h.v. de tweetaligen, de franstalige klassen van de eerste graad i.h.v. de Frans-éentaligen. In absoluut noodgeval, en slechts als overgangmaatregel, mochten — gezien de slechte ervaringen (162) — de twee klassen van een zelfde graad gegeven worden aan twee onderwijzers, de ene belast met het Frans, de andere met het Vlaams. De tweede fase wilde de situatie volledig saneren — zowel qua bekwaamheid als qua ambtsaanwijzing — door het personeel een veralgemeende tweetaligheid op te leggen. Binnen een termijn van drie jaar, d.w.z. vóór het einde van het schooljaar 1891-1892, moest al wie geen Vlaams kende, een praktisch taalexamen afleggen om te bewijzen dat hij/zij bevoegd was in het Vlaams te onderwijzen. Tenslotte volgde nog een beroep op de schoolhoofden die op hun plicht en verantwoordelijkheid werden gewezen (163). Drie facetten springen daarbij in het oog. Primo, de vastgestelde gekonditioneerde weerzin t.a.v. het

(161) Als onderrichting aan de 18 schoolhoofden, door de schepen nog eens herhaald op 22 sept. 1888, I.P. nr. 15, S.A.B.

(162) "Men heeft reeds beproefd eenige personen in verscheidene klassen den leergang van Nederlandsch te doen geven; in dit geval was de tegenwerking zoo groot, dat de leerlingen met den leergang spotteden, niet het minste werk wilden maken, zoodat de goedgewillige leeraars al spoedig vroegen van dien post ontslagen te worden...". Vertoogschrift van De Veldbloem aan burgemeester en schepenen op 22 maart 1887, I.P. nr. 15, S.A.B.

(163) De dienstorder van 18 feb. 1888, I.P. nr. 15, S.A.B.

Vlaams, gegeven door taakleerkrachten. Secundo, het experiment met een Vlaamse school bleef achterwege. Tertio, het ging om een drakonische ingreep ten koste van de Frans-éentaligen. Dat ging nog veel verder dan de evaluatie die A. Sluys, in 1922, terugblikkend, t.a.v. de globale onderwijsvernieuwing maakte, sprekend van “une résistance sourde, une inertie souvent invincible”, van “une lutte longue et difficile contre la loi du moindre effort qui domine les agents d'exécution et contre la déformation professionnelle” (164). Met één pennetrek werden voorlopig anciënniteiten en zogenaamd verworven rechten afgeschaft. Terwijl het taalexamen als een rechtstreekse bedreiging ervaren werd, gezien de open vraag welke sanktionering bij mislukking erin zou getroffen worden. Het lag voor de hand dat alle goedgezinde politici zouden opgetrommeld worden.

D. EEN BESLISSENDE KRACHTMETING IN DE GEMEENTERAAD

Het zijn deze onderrichtingen die het schepenkollege in botsing brengen met zijn meerderheid in de gemeenteraad. Tegelijkertijd worden daar én het dienstbevel én het speciaal Vlaams examen in de normaalscholen aangeklaagd. Dat geeft aanleiding tot het belangrijkste taaldebat voor Wereldoorlog I en de afloop ervan zal in hoge mate het klimaat van de volgende dekades bepalen.

1. De argumentering

a. De tegenstanders — G. Allard, Béde, Yseux, De Potter, Vauthier — vonden de genomen maatregelen onwettig (165). Dit zeker voor het speciaal Vlaams examen, ná het onderwijsdiploma, om in dienst te kunnen treden. Met Allard als voornaamste woordvoerder beriepen zij zich op art. 84 van de gemeentewet die aan de raden, en niet aan de kolleges, de bevoegdheid tot aanstelling van gemeen-

(164) A. SLUYS, o.c., pp. 20-21.

(165) Voor hun totaal-standpunt, zie vooral de nota-Allard, mede in naam van zijn aanhangers, C.c. du 17.XI.1888, B.C.B. 1888-2, pp. 617-633; zie ook de verg. van de gemeentelijke onderwijskommissie op 24 en 27 maart, op 21 april en op 5 mei 1888, Verslagboek 1885-1910, S.A.B.; zie ook C.c. du 27.II.1888, B.C.B. 1888-1, pp. 129-132, 138-142, C.c. du 26.XI.1888, B.C.B. 1888-2, pp. 716-725, 734-737, 746-747.

telijke onderwijzers verleende, en dus ook het beslissingsrecht over bijkomende voorwaarden. Ter bevestiging citeerden zij art. 4 van de wet van 20 september 1884 die eveneens aan de raad de bevoegdheid gaf om het verplicht minimumprogramma uit te breiden. De houding van het kollege betekende bijgevolg een inbreuk op de prerogatieven van de raad, zowel op diens keuze als op diens aanstellingsrecht, omdat op voorhand kandidaten uitgesloten werden via een niet goedgekeurd examen door een niet goedgekeurde commissie.

Maar ook in de praktijk vonden zij dat Vlaams examen overbodig. Voor het beperkt gebruik van het Vlaams in de hogere klassen van de lagere school volstond het programma van de normaalschool. Voor de Vlaamse klassen kon men bij het uitgangsexamen bepalen wie daarvoor in aanmerking kwam. M.a.w. opnieuw het afstraffen van de "tweetaligheid". Wilde het kollege het programma toch aanpassen, o.m. door een examen, dan kwam het de Raad toe over de modaliteiten ervan en de samenstelling van de examencommissie — mét gemeenteraadsleden — te beslissen. Hun enige toegeving bestond erin dat bij het uitgangsexamen eventueel hetzelfde aantal minimumpunten voor de twee talen zou gelden. Volgens dezelfde redenering was ook het Vlaams examen voor het dienstdoend personeel overbodig omdat er genoeg leerkrachten van Vlaamse afkomst waren die zich met de Vlaamse klassen konden bezig houden.

Dat alles gebeurde in een sfeer van verdachtmaking t.a.v. het kollege, "la voie de flamingantisme à outrance dans laquelle notre collègue s'engage chaque jour davantage", en haar er ten onrechte van beschuldigend ook in de hogere klassen alle vakken in de twee talen te willen geven. De gemeenteraad moest er nu op toezien dat het gemeentelijk lager en normaalonderwijs niet langer uitgeleverd werd aan flaminganten, die de bevolking wilden vervlaamsen, de Hollandse taal opleggen en van de beschaving isoleren. Lang genoeg was men te lankmoedig opgetreden tegenover deze ambitieuze koterie die op lukratieve postjes aasde en de Belgische nationaliteit in gevaar bracht.

Werkelijk hatelijk stelde de groep zich op tegenover de examencommissie van het normaalonderwijs, betiteld als "le cabinet noir du mouvement flamand", die de afgestudeerde normalisten bij verrassing opnieuw over het Vlaams ondervraagd had, met rigoureuze strengheid en t.a.v. een stof die zes maanden voorbereiding vergde. Haar besluiten werden voorgesteld als de oekases van de "Conseil des Six", een soort "Bende van de Zes", waarvan de samenzwering diende geopenbaard. Eerst hadden zij de regeringsafgevaardigde

kwijtgespeeld en dan nog een ander lid waarvan de naam niet Vlaams genoeg was, zodat alleen “une demi-douzaine de membres bien purs” overbleven. Het ging om een demagogische en pathetische stemming-makerij, gebaseerd op een onjuiste Lievens-story. Een ongelukkige A. Sluys, zich bij de burgemeester beklagend over “d’insinuations perfides, de mensonges flagrants” bewees de leugenachtigheid ervan aan de hand van persoonlijke en schriftelijke getuigenissen der betrokkenen (166).

De oude themata uit de taalideologische rechtvaardiging doken daarbij weer in alle scherpste op. Er was geen verwantschap tussen het Brussels-Vlaams en het Nederlands, bijgevolg was het aanleren van dat laatste tijdverlies ten nadele van het Frans, dus moest het eerste leerjaar in het Brussels-Vlaams onderwezen worden en het Vlaams tot de hogere jaren uitgesteld : “créer une langue nationale telle que le néerlandais, est un mouvement anti-social et anti-national”, “un crime de lèse-patrie” die naar de scheiding van België leidde. Aansluitend kwam dan het item van de diskriminatie van de franstalige kandidaten en van de Walen — waarom geen speciaal Frans examen om de Vlaamstalige kandidaten te likwideren ? Ook ditmaal ontbrak de doodoener niet dat wie pedagogische kwaliteiten bezat in eender welke taal kon onderwijzen, het artificieel dilemma dat een onderlegd onderwijzer die slechts middelmatig Vlaams sprak te verkiezen was boven een weinig onderlegd onderwijzer die perfect Vlaams kende.

Het was de tegenstanders er echter niet alleen om te doen de tweetaligheidsvoorschriften te laten intrekken. Vanuit hun totaalvisie lanceerden zij tegelijkertijd een frontale aanval op een andere basispijler van het Buls-systeem : de rangschikking van de leerlingen in de lagere klassen volgens hun moedertaal door direktie en leerkrachten. Louter pedagogische motieven moesten wijken voor edeler factoren zoals het milieu van het kind, zijn toekomst en verwachtingen. Daarover kon alleen de vader oordelen, en bijgevolg diende de “liberté des chefs de famille” te worden ingevoerd. Alleen na een proefperiode, als het schoolhoofd in overleg met de onderwijzer vaststelde dat het kind het onderwijs niet begreep, mocht het van afde-

(166) Dir. Sluys aan bgm. Buls op 30 dec. 1888 en 14 jan. 1889; twee brieven van oud-leerlingen aan dir. Sluys, met 15 handtekeningen op 25 en 26 dec. 1888; leraar L. Michelet aan dir. Sluys op 1 jan. 1889; hoofdinspekteur Jacobs aan dir. Sluys op 12 jan. 1889, I.P. ner. 15, S.A.B.

ling veranderd worden. Ook in dit opzicht werd beoogd de bevoegdheden van het kollege aan te tasten door de funktie van het schoolkomitee als alternatieve macht verder te officialiseren en haar als belangen-behartigster van de ouders erbij te laten betrekken.

b. Het kollege — schepen André en burgemeester Buls — reageerde door de aanklagers te beschuldigen van een “véritable procès de tendances” (167). Eenmaal de gemeenteraad in 1878 het transmutatiesysteem aangenomen had, was het de plicht van het kollege daartoe de praktische uitvoeringsbesluiten te nemen. Vandaar de dienstnota's van 1881 en 1888. De voorstelling alsof het Frans door het Vlaams verdrongen was, werd kategoriek tegengesproken door op de lesrooster na te gaan hoeveel uur aan beide talen gedurende zes jaar per week werden besteed :

Vanuit franstalige basis :	Franse taal	49 1/2 uur
	In 't Frans	109 1/2 uur
		<hr/>
		159 1/2 uur
	Vlaams als tweede taal :	25 uur
Vanuit de Vlaamse onderbouw :	Franse taal	35 1/2 uur
	In 't Frans	119 uur
		<hr/>
		154 1/2 uur
	Vlaams	39 uur

Dus zelfs voor de leerlingen vanuit de Vlaamse klassen was de verhouding Vlaams-Frans 39 uur tegenover 154 1/2 uur, en over de 6 jaar kregen ze nog geen 5 uur Frans minder als dezen die in de franstalige klassen begonnen waren.

Zowel om pedagogische redenen als omwille van de continuïteit was de tweetaligheid van het gehele onderwijzend personeel echter een noodzaak. Onderscheid maken tussen wel voldoende kennis van het Vlaams voor het leervak zelf, maar niet als voertaal voor andere vakken, had alleen de bedoeling Vlaams-onkunde te versluieren. Door hun inspanningen en resultaten hadden verschillende Walen trouwens bewezen dat het om verantwoorde eisen ging. Voor het dienstdoend

(167) Verslag-André, B.C.B. 1888-2, pp. 648-654; C.c. du 27.II.1888, B.C.B. 1888-1, pp. 132-137 en 145; C.c. du 17.XI. en 3.XII.1888, B.C.B. 1888-2, pp. 633-647, 764-773; alsook de besprekingen in de gemeentelijke onderwijskommissie.

personeel waren drie jaar voorzien om de kennis te verwerven die haar onderwijstaak vereiste. Gelykaardige maatregelen waren al vroeger genomen inzake lichamelijke opvoeding en tekenen, en konden zich in de toekomst nog voor andere vakken voordoen. Sinds 1878 wisten de leerkrachten dat zij in 't Vlaams zouden moeten kunnen onderwijzen. Niettemin ging het bij de huidige onderrichtingen maar om een waarschuwing, zonder sanktie. Over eventuele maatregelen zou na die termijn geoordeeld worden, maar men had goede hoop op de overbodigheid ervan. Van ontslag of verdere aantasting van rechten zou geen sprake zijn. Alleen werd gesuggereerd dat van dan af voor de promotie-examens — ingericht om in een hogere en dus beter bezoldigde kategorie te komen — ook een praktijkles Vlaams zou opgelegd worden, met evenveel punten. Dit was tot dan alleen voor de aanstelling van schoolhoofden gebeurd. Wat de normaalopleiding betrof, door de keuze voor het Waalse regime kenden de afgestudeerden onvoldoende Vlaams. Dat werd de facto bevestigd door de mislukking van een zestal eindejaars in de praktische Vlaamse proef achteraf. Bijgevolg beantwoordde deze aan het recht van de gemeentelijke overheid om, i.f.v. de noden van haar onderwijs, bijkomende voorwaarden te stellen ten einde de meest geschikte kandidaat aan de raad te kunnen voordragen. In de grond was er niets nieuws. In 1878 had E. Allard alle kandidaten voor zich doen verschijnen om hun verdiensten te beoordelen, hoe zij lesgaven... Buls had dit uitgewerkt, zich door een schoolhoofd laten bijstaan, en de kandidaten een les in 't Frans en in 't Vlaams laten geven. André had dit nu geformaliseerd via een bijkomende Vlaamse proef, door een examenkommissie die dezelfde was als deze van het uitgangsexamen, en die dus boven elke verdenking van favoritisme of partijdigheid verheven stond. Er waren dus geen wetten of reglementen overtreden, en op de prerogatieven van de raad was geen inbreuk gemaakt.

c. De Vlaamsgezinden zaten vanaf 1878 in een moeilijke situatie. Enerzijds waren velen het niet eens met de fundamenteën van het Buls-systeem zelf, dat het Nederlands in hoofdzaak aanwendde om de kinderen doeltreffender naar het Frans over te schakelen (168).

(168) Zie ook de mening van *Revue pédagogique belge*, jg. I, Brussel 1888, p. 143 "En fait, les Flamands seuls seraient en droit de se plaindre, car, en réalité, les écoles de Bruxelles ainsi organisées, sont des écoles françaises, où des classes flamandes n'existent au premier degré que par une nécessité pédago-

Anderzijds wilden zij, gezien hun zwakke machtspositie, de met hen sympathiserende bondgenoten in gemeenteraad en schepenkollege niet té veel voor het hoofd te stoten. Hun kritiek had zich dan ook veel meer gericht op de slechte toepassing van de onderrichtingen (169). Vanuit die optiek verweet het Vlaamsgezinde gemeenteraadslid F. Kops het kollege dat het al veel te lang getreuzeld had en daardoor nu mee schuldig was aan het verhitte debat. Na tien jaar konden voor de niet-bekwame leerkrachten geen verzachtende omstandigheden meer ingeroepen worden, zodat hij aandrang op onmiddellijke sanktie, via promotie-examen en bevorderings-blokkeering (170). Overigens steunde hij met Bergmann en Goffin het kollege (171).

d. Centraal stond de these van de prerogatieven van de gemeenteraad. De niet-schending ervan door het kollege gold in feite maar zolang als de raad de delegatie van zijn bevoegdheden inzake voorbereiding van aanstellingen bevestigde en niet introk, wat hij op elk ogenblik vermocht te doen. Het was dus een kwestie van een goedkeurende meerderheid, van politieke machtsverhoudingen geworden.

2. De besluitvorming

Een week na de uitvaardiging van de dienstnota, op 27 februari 1888, was het V. Allard die in een gespierde interpellatie de gemeenteraad met de kwestie gekonfronteerd had. Doorverwezen naar de onderwijskommissie besloot deze, na 4 vergaderingen, tot de stemming over te gaan. Eensgezindheid bestond alleen over het principe dat het normaalonderwijs zo diende georganiseerd te zijn dat de leerkrachten het Vlaams in het Vlaams konden onderwijzen. Vervolgens kwam het driedelige voorstel-Allard op tafel, dat van de onderrichtingen niets overliet. Het eerste deel voorzag in de afschaffing van de aanvullende Vlaamse praktijkproef en het volstaan van het onder-

gigue et où tout se fait en français, même trop souvent la leçon spéciale de flamand”.

(169) Zie o.m. De Veldbloem aan de gemeenteraad in sept. 1886, en naar de burgemeester en schepenen op 22 maart 1887, I.P. nr. 15, S.A.B.

(170) F. Kops, C.c. du 26.XI.1889, B.C.B. 1888-2, pp. 750-757.

(171) Goffin en Bergmann, id., pp. 726-734 en 737-745.

wijzersdiploma voor een betrekking in het Brussels gemeentelijk schoolnet. Wel zouden die kandidaten de voorkeur krijgen, die bij het eindexamen evenveel punten voor het Vlaams als voor het Frans hadden behaald. Het tweede deel behelsde de vrijheid van de huisvader, met eventuele korrektie door het onderwijzend personeel en een gelijklopende verwittiging van het schoolkomitee. Beide werden verworpen, telkens bij staking van stemmen, 4 tegen 4. Met zijn derde deel kende Allard meer sukses. De afschaffing van het Vlaams examen voor het dienstdoend personeel werd met 4 stemmen tegen 2 aanvaard, bij 2 onthoudingen. Zowel Bergmann als Kops hadden een strikt principiële houding verkozen boven het mee ogenblikkelijk indammen van de motie. De eerste onthield zich omdat naar zijn mening de gemeenteraad zich op dat punt niet met de bevoegdheid van het kollege te bemoeien had, de tweede omdat geen sanktie voorzien was (172).

De stemverhouding was overigens maatgevend voor de tegenstand die het kollege ondervond. De stem van de schepen zelf had bij de eerste twee delen maar juist volstaan voor een gelijke stand, terwijl ook de aanwezigheid van burgemeester Buls en diens volledige steun niet meer effekt gesorteerd had. Het kollege trok daaruit snel een eerste besluit. Schepen André liet de normaalscholen weten dat tot nader order van de aanvullende Vlaamse praktijkproef moest afgezien worden (173).

De bespreking in de gemeenteraad herbegon op 17 november, en zou doorlopen op 26 november en op 3 december 1888. Allard diende opnieuw zijn volledige dagorde in (174). Ook Kops had zijn voorstel tot onmiddellijke sanktionering uitgewerkt (175). Dat maakte echter geen kans. Het was veel meer de Allard-aanhang die het kollege zorgen baarde. Een afwijzing van haar maatregelen door een stemming betekende niet alleen groot prestigeverlies, maar stond ook quasi gelijk met een motie van wantrouwen t.a.v. het gevoerde beleid. Zich niet zeker voelend, durfde ze het niet tot een krachtmeting laten komen. Op 3 december ging ze door de knieën. Ze schortte nu

(172) Verg. van 24 en 27 maart, 21 april en 5 mei 1888, Section de l'I.P. Verslagboek 1885-1910, S.A.B.

(173) Kollege aan de direktie van de twee normaalscholen op 7 juli 1888, I.P. nr. 15, S.A.B.

(174) C.c. du 17.XI.1888, B.C.B. 1888-2, p. 627.

(175) Idem, p. 756.

ook de beruchte dienstorder van 18 februari op en vroeg de raad haar preciese criteria voor te schrijven inzake de wijze van rangschikking der leerlingen, de aanstelling en de promotie van leerkrachten. Zelf wilde ze een nieuw reglement uitwerken en binnenkort voorleggen. Het debat kon dus voorlopig afgesloten worden. Allard en zijn groep hadden hun slag thuisgehaald (176).

Het nieuwe reglement inzake aanvaarding voor het lager onderwijs en kindertuinen gaf nog steeds de voorkeur aan kandidaten die met sukses een speciaal examen over de praktische kennis van het Vlaams hadden afgelegd. Om de kritiek te smoren, was bij de samenstelling van de examenkommissie nu echter gezorgd voor een ruime controle door de gemeenteraad, die drie van zijn leden zou afvaardigen en ook één der schoolhoofden aanduiden. Daarnaast zouden zetelen : de directeur of direktrice van de normaalschool, de dito leraren Vlaams en de schepen zelf als voorzitter. Voor de kleuterleidsters werd het schoolhoofd vervangen door de inspektrice. De helft der punten was vereist, met mogelijkheid tot herkansing (177). Als het kollege echter gedacht had een triomferende oppositie voor zulk voorstel nog te kunnen winnen, dan kwam ze bedrogen uit. Het ging immers niet om modaliteiten. Voorgelegd aan de onderwijskommissie bleek snel dat noch Allard, noch De Potter, noch Béde, noch Vauthier, noch Yseux, d.w.z. een waarschijnlijke meerderheid, van dat bijkomend examen wilden weten. Het reglement werd nog maar eens terug naar het kollege gestuurd (178). Het was tevens de laatste stuip trekking geweest. Van dan af toonde het kollege zich realistisch.

3. Besluit

Burgemeester Buls had de situatie uitstekend samengevat : “si le flamand n’était pas mêlé à la question aucune observation ne serait faite” (179). Het weinig koherente en geïmproviseerde beleid van schepen André, die van begin af eerst maatregelen uitvaardigde en dan weer introk en zo de oppositie aanwakkerde, had tot de uiteinde-

(176) C.c. du 3.XII.1888, B.C.B. 1888-2, pp. 769-773.

(177) Règlement relatif aux nominations à faire dans le personnel des écoles primaires et des jardins d’enfants, s.d., I.P. nr. 15, S.A.B.

(178) Verg. van 18 maart 1889, Section de l’I.P., Verslagboek 1885-1910, S.A.B.

(179) Ibidem.

lijke afgang wel bijgedragen. Niettemin bleek zowel in de gemeenteraad als in de onderwijskommissie de weerstand groter dan de gebeurlijke aanhang. In beide was een meerderheid die weigerde in het Vlaams meer te zien dan een vervelende, maar voorlopig nog gedulde oversteek naar het Frans. Géén enkele franstalige mocht daarvoor echter gehinderd of lastig gevallen worden, noch in zijn ambitie, noch in zijn positie. Zelfs een verzachtend transmutatiemodel kreeg daardoor geen kans op een eerlijke uitvoering. Dat kwam ook omdat de verzuchtingen der ouders gemakkelijk sensibiliseerbaar en manipuleerbaar bleken te zijn.

Een ander aspekt daarvan was de herhaaldelijk terugkomende vraag naar het schema d — T', met overslaan van de standaardtaal, alsook het hardnekkig verhinderen dat het Vlaams meer uitbreiding zou nemen dan voor de beoogde doeleinden strikt noodzakelijk was. Dus geen sprake van om bijvoorbeeld de positie van het Vlaams in de Brusselse middelbare scholen wat te verbeteren : niet evenveel punten als voor het Frans, niet evenveel uren, zelfs geen oprichting van twee afdelingen voor het onderwijs van het Vlaams zelf : één voor zij die Vlaams kenden en één voor beginnelingen. Dit in 1886, drie jaar na de stemming van de taalwet (180). Het Vlaams mocht er als toelatingsvoorwaarde overigens slechts in het reglement staan, na uitdrukkelijke verzekering door de schepen dat het om een louter formaliteit zonder uitsluitingsbetekenis ging (181). Even revelerend voor de mentaliteit van de meerderheid in de onderwijskommissie was de afwijzing van het verzoek tot subsidiëring van Vlaamse openbare avondleergangen, ingediend door "Geen Taal, Geen Vrijheid" — de Vlaamse Vooruitstrevende Studentenkring van de U.L.B. Met de motivering dat deze qua inhoud voor een publiek bestemd waren dat ook Frans kende, en bijgevolg overbodig (182). Een Vlaamsgezind weekblad trok daaruit konklusies die een uitstekende synthese geheten mogen worden : "(Zij) ontzeggen aan Vlamingen die fransch kennen, het recht nog op Vlaamsch onderricht in Brussel aanspraak te maken. Dees grondbeginsel alleen staat vast. Geen vlaamsch onder-

(180) Ecoles moyennes. Enseignement du flamand, verg. van 11 dec. 1886, Section de l'I.P., Verstagboek 1885-1910, S.A.B.

(181) Ecoles moyennes. Règlement d'ordre intérieur, C.c. du 24.III.1884, B.C.B. 1884-1, pp. 222, 227-231.

(182) Verg. van 27 jan. 1887, Section de l'I.P., Verstagboek 1885-1910, S.A.B.

wijs voor franschkende Vlamingen... Indien zij verdragen dat, in de lagere scholen vlaamsch onderwijs worde gegeven, dan is 't met den hoop, den enkel vlaamschsprekenden kinderen aldus gemakkelijker fransch te kunnen leeren en des te spoediger ze te kunnen verfranschen en hun hooger vlaamsch onderwijs te ontzeggen. En dan zal de overmoedige waal in alle gerustheid besluiten : Geen Vlaamsch onderwijs ! Onze vlaamsche broeders kennen immers allen Fransch" (183).

E. DE INVLOED VAN DE POLITIEKE MACHTSVERHOUDINGEN

De ondergraving van het Buls-systeem kon echter niet losgezien worden van twee andere ontwikkelingen : de machtpolitieke verzwakking van het liberaal flamingantisme en de groeiende politisering van de Liges Wallonnes.

1. DE MACHTSPOLITIEKE VERZWAKKING VAN HET LIBERAAL FLAMINGANTISME

We zagen al hoe het liberaal flamingantisme, grotendeels in verstandhouding met het progressisme, binnen de liberale partij een zekere invloed had gekregen. De kandidaten die voor de Kamers, provincie- of gemeenteraad wensten gekozen of herkozen te worden, hielden met haar rekening. De meesten kwamen zich voorstellen en deden elektorale beloften zowel in nationaal vlak als voor Brusselstad. De Vlaamse taalwet op het middelbaar onderwijs van 1883 — de belangrijkste voor Wereldoorlog I — werd mede daardoor mogelijk. Andere uitspraken mochten dan, gezien hun formulering, als erg vrijblijvend beschouwd worden, alleszins werden de stemmen van de Vlaamsgezinde liberalen belangrijk genoeg geacht om een Vlaams accent te leggen en hen niet openlijk af te vallen. Zelfs uitgesproken tegenstanders als Yseux ontsnaptten daaraan niet (184). Tot het Vlaams programma, opgesteld in 1884 door de Vlaamse groep binnen de Liberale Grondwettelijke Vereniging, behoorde o.m. de moedertaal tot grondslag en als voertaal voor het lager onderwijs, géén

(183) Het Recht, 24 april 1887.

(184) F. Kops, C.c. du 26.XI.1888, B.C.B. 1888-2, pp. 751-752.

aanstellingen meer van beampten of onderwijzers in de Brusselse agglomeratie zonder bewijzen van tweetaligheid (185). M.a.w. de essentie van het voorgaande konflikt. Toen de strijd daarrond in 1888 zou uitgevochten worden, was de toch maar beperkte Vlaamsgezinde invloed echter sterk ondermijnd.

Het belangrijkste element daarin was de nieuwe scheuring binnen het Brusselse liberalisme. Wat zich in het parlement aftekende door de verscherpte tegenstellingen tussen de regering Frère-Orban en de radikalen o.l.v. Janson, voltrok zich na de katastrofale verkiezingen van 1884, die de katholieken de regeringsmeerderheid bezorgden en waarbij in het arrondissement Brussel de katholiek georiënteerde Nationaal-Independents het van de liberalen hadden gehaald (186). Doktrinairen en progressisten kwamen uit reaktie, ter behoud van het stadhuis en van hun schoolorganisatie, nog wel met een gemeenschappelijke lijst op voor de gemeenteraadsverkiezingen van datzelfde jaar. Maar van dan af zette de scheiding zich snel door. Aan de basis ervan lag de ideologische afweerreaktie van de doktrinairen t.a.v. sociale wetgeving, uitbreiding van het stemrecht tot wie kon lezen en schrijven, samenwerking met het socialisme én bovenal de vrees voor hun machtsaantasting binnen de Liberale Associatie. Deze laatste eventualiteiten waren immers mogelijk geworden door die zeldzame doktrinaire toegeving in het parlement van 1883, waardoor het bekwaamheidskiesrecht voor het gemeentelijk en het provinciaal kiezerskorps aanvaard was. Wat in Brussel een kiezersaanwas van 7,5% van de bevolking tot gevolg had gehad (187). Twee aparte organisaties kwamen tegenover mekaar te staan : de doktrinairen verenigd in de Ligue Libérale en de progressisten in de Association Libérale (188). Tijdens de elektorale botsingen van de volgende jaren zou

(185) Voor het programma en de reakties van de kandidaat-parlementairen, T. COOPMAN en J. BROECKAERT, *Bibliographie van den Vlaamschen taalstrijd*, dl. IX, 1883-1884, nrs. 6865-6866, Gent, 1911, pp. 305-308; De Vlaamsche Taalstrijd..., o.c., pp. 166-167.

(186) M. GRUMAN, "Origines et naissance du Parti Indépendant (1879-1884)", *Cahiers bruxellois*, dl' IX, april-juni 1964, Brussel, 1964, pp. 89-171.

(187) E. WITTE, *Politiek...*, o.c., pp. 198-199.

(188) Over de botsingen en afscheuringen binnen de liberale partij, J. GAR-SOU, *L'évolution du parti libéral à Bruxelles, 1841-1939*, Brussel, s.d.; G. FOLDER, *De progressief-liberalen in de gemeenteverkiezingen te Brussel (1884-1890)*, licentiaatsverhandeling, Gent, 1969; J.L. DE PAEPE, *La Réforme, organe de la démocratie libérale (1884-1907)*, I.C.H.G. nr. 64, Leuven-Parijs 1972. Over de verhouding tot het Brusselse socialisme, M. DENECKERE, *Bijdrage tot de studie van de Brusselse federatie van de B.W.P. (1885-1914)*, lic. verh. V.U.B., 1976.

de Ligue veelal aan het langste eind trekken. Dat is niet zonder belang, want in 1887, bij de herverkiezing van de helft der gemeenteraadsleden, zegevierde de doktrinaire lijst over de progressistisch-socialistische. Daardoor trok zij de 15 mandaten naar zich toe, en verloren drie uittredende progressisten en één socialist hun zetel (189). In 1888, toen de stedelijke onderwijspolitiek aan de orde kwam, had zij de touwtjes van het stadsbestuur dus nog steviger in handen dan voorheen en besliste zij exclusief.

De scheuring stelde ook de flaminganten voor grote problemen en vereiste van hen een aangepaste taktiek. Zich over doktrinarisme en progressisme laten verdelen, stond immers gelijk met het ondermijnen van de eigen kracht. Aanvankelijk zag het er naar uit dat zij het antwoord gevonden hadden in de heroprichting van een Liberale Vlaamse Bond. Naar Antwerps voorbeeld hoopten zij dat de inrichting van de partij op federatieve grondslag, waarin zij dan als derde korps zouden kunnen participeren, een uitweg zou bieden. Ieder van de deelgroepen zou dan, op grond van zijn sterkte, eigen kandidaten mogen aanduiden. Zelf zouden zij van de Vlaamse kwestie hun hoofdpunt maken en hun vertegenwoordigers over de andere thema's vrijlaten. In afwachting van dergelijke federatieve organisatievorm, zouden zij de liberale groep steunen die zich het meest voor hun eisen openstelde (190). Het succes van die benadering hing echter af, zowel van de respons bij de andere groepen als van de eigen homogeniteit en de mate waarin zij erin slaagden gelijkaardige tegenstellingen onder de liberale Vlaamsgezinden te pacificeren. Dat laatste bleek al snel bijzonder moeilijk te zijn. Enerzijds was er van oudsher de band met het progressisme. Ook ditmaal stond in het antagonisme de uitbreiding van het stemrecht centraal, wat voor de oplossing van de Vlaamse kwestie evenzeer determinerend kon zijn en dat o.m. door De Veldbloem in een ruim democratisch programma was opgenomen (191). Anderzijds werd deze affiniteit, nog afgezien van persoonlijke klemtonen, sterk gehypothekeerd door het feit dat

(189) D. Vandendorpe werd, met steun van de progressisten, het eerste socialistisch gemeenteraadslid in dec. 1886, voor het jaar dat i.f.v. dat mandaat nog vol moest gemaakt worden, M. DENECKERE, o.c., p. 107. In 1887 telde de progressistisch-socialistische lijst 12 progressisten en 3 socialisten, *La Réforme*, 17 okt. 1887.

(190) De redaktie van *De Zweep* op 4 jan. 1885, in een beginselverklaring die de oprichting van de Liberale Vlaamse Bond voorafging.

(191) *De Vlaamsche strijd...*, o.c., p. 142.

burgemeester Buls van kamp veranderd was en tot de doktrinaire meerderheid was toegetreden. Samen met zijn nestor Bisschofsheim en andere vooraanstaande liberalen had hij zelfs mee aan de basis van de scheuring gelegen. Vanuit deze optie keurde hij de gewenste uitbreiding van stemrecht (192), bouw van arbeiderswoningen, minimumlonen en reglementering van de maximum werktijd af (193). Dat maakte hem voor de progressisten tot een overloper, iemand die hen in plan liet, nadat zij hem mee in zijn burgemeesterssjerp hadden geholpen die nu de gevangene van de doktrinairen was geworden (194). Voor vele Vlaamsgezinden daarentegen betekende dat een ernstige komplikatie. Voor hen symboliseerde Buls hun veroveringen en verwachtingen, en zo hun band met de Ligue. Vooral J. Hoste, invloedrijk door zijn weekblad "De Zweep" en vanaf 1888 door zijn dagblad "Het Laatste Nieuws" wierp zich als bruggenlegger en Buls' belangenbehartiger op. Van begin af zette hij de Vlaamsgezinden aan om zich bij de Ligue aan te sluiten (195). Zelf nam hij daarin toonaangevende functies waar en hij poogde ook, samen met gemeenteraadslid Kops, de Liberale Vlaamse Bond in die richting te stuwen (196). De aard van de campagne lag daarbij voor de hand. Het volstond te wijzen op de manier waarop Buls door de Walen afgeschilderd werd als "le grand pontife du flamingantisme" (197), als "le fanatique moedertaalien Karl" (198), hoe hij "zijne populariteit te pand stelde om recht te laten wedervaren aan de miskende taalrechten der vlaamsche bevolking van Brussel" (199). Tijdens de partiële verkiezingen van mei 1886 werd deze tweespalt al zichtbaar. De Veldbloem opteerde voor Janson (200) en zou —

(192) Zie o.m. de rede van Buls tijdens de section cantonale de la Ligue libérale in sept. 1887, *La Réforme*, 28 sept. 1887.

(193) Zie o.m. de rede-Buls in de Ligue libérale op 25 okt. 1895, *La Réforme*, 26 okt. 1895.

(194) P. Janson tijdens een meeting in de Association, *La Réforme*, 27 sept. 1887; zie ook *La Réforme*, 12 okt. 1887.

(195) J. Hoste aan burgemeester Buls op 29 jan. 1885, archief Ch. Buls, nr. 16, S.A.B.

(196) *Ibidem*.

(197) P. FREDERICQ, "Schets eener Geschiedenis der Vlaamsche Beweging", *Vlaamsch België sedert 1830*, dl. 2, Gent, 1906, p. 198.

(198) *De Taalstrijd hier en elders*, dl. V nr. 4, 1 juli 1888, p. 75.

(199) *De Zweep*, 14 juni 1885.

(200) P. FREDERICQ, o.c., p. 198.

— zonder werkelijk een bondgenoot te zijn — ook in de toekomst ofwel de zijde van de Association kiezen ofwel zich onthouden (201). De Liberale Vlaamse Bond steunde uit loyauteit Buls, hoewel zij de verdiensten van Janson erkende (202). Zelfs het toonaangevend progressistisch dagblad “La Réforme” bracht daarvoor begrip op, hoewel het de totale onderschikking van de democratische gedachte betreurde (203). Ook bij de gemeenteraadsverkiezingen van 16 oktober 1887 nam de Liberale Vlaamse Bond dezelfde houding aan. In functie daarvan had het duo Buls-Hoste overigens voor een paar stunts gezorgd : enerzijds de eerste Vlaamse redevoering van Leopold II op 13 oktober ter gelegenheid van de eerste vertoning in de nieuwe K.V.S. (204), anderzijds het doen plaatsen op de doktrinaire lijst van nog twee andere Vlaamsgezinden — Bergmann en Goffin — ter vervanging van de nu concurrerende progressisten. Zij zouden mee gekozen worden. Het betekende echter nog niet dat de Liberale Vlaamse Bond op de Ligue blindvaarde, want ook met progressisten bleef een band bestaan, o.m. ter gelegenheid van het 1ste Liberaal Vooruitstrevend Kongres te Brussel in 1887 (205).

Deze al bij al nog vrij komfortabele uitgangspositie van de Liberale Vlaamse Bond werd echter verknoeid door een blunder van formaat, die haar in 1888 zowat alle krediet kostte. Haar chagrijn was gewekt door de wijze waarop zij bij onderhandelingen tussen doktrinairen en progressisten niet als derde partner erkend werd (206).

(201) Zo onthield zij zich bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1887, en steunde zij de Association bij de Kamerverkiezingen van 1888.

(202) Het Volksbelang, 1 mei 1886; “Hoewel de man (= Janson) zeer genege, kunnen wij nochtans in het huidig geval niet anders handelen, dan de kandidatuur-Buls ondersteunen. Deden wij het niet, wij verdienen dat in de toekomst niet één politiek man nog eenig vertrouwen in ons had...”, Vlaemynck (van Flandria) aan J. Van Rijswijck op 28 april 1886, R 985-B112, A.M.V.C.

(203) La Réforme, 23 okt. 1887.

(204) P. FREDERICQ, o.c., pp. 220-224.

(205) De Zweep, 29 mei en 2 juni 1887.

(206) Zie o.m. de brief van de Liberale Vlaamse Bond aan de Association en de Ligue op 9 okt. 1886, in : De Zweep, 24 okt. 1886.

Toen zij zich begin juni 1888 n.a.v. de Kamerverkiezingen van 12 juni weer over het hoofd gezien voelde, besloot zij — vanuit een succesrijke ervaring in het verleden — haar aanspraken op een eigen zelfstandige vertegenwoordiging kracht bij te zetten en haar sterkte te bewijzen door zelf met twee aanvullende kandidaten — advocaat R. De Deyn en F. Kops — op te komen (207). Naast een volledig doktrinaire lijst — met Buls onder de 16 —, een verzoenende halve progressistische lijst, een socialistische en deze van de Independenten. Voor de overige 14 Kamerzetels liet zij haar leden vrij kiezen voor Vlaamsgezinden op beide andere liberale lijsten. In volle overmoed werd daartoe overgegaan op een tiental dagen voor de verkiezing, zonder volledig programma of ernstige organisatie. Dood gedrukt door de veelomvattender strijd tussen progressisten en doktrinairen, de Vlaamse invloed van de Independenten onderschattend, niet gesteund door De Veldbloem (208), afgefallen door Het Laatste Nieuws dat voluit de zijde van de Ligue koos (209), werd deze hybris zwaar afgestraft : een kleine 500 stemmen op 19.300 kiezers, het minste van alle lijsten (210). Daardoor werden de flaminganten de risee van een deel der Frans-Belgische pers, die met hun pretenties de draak stak en sprak van een “groupe sans importance et dont on avait tort de redouter l'intervention en matière électorale” (211). Niet alleen konden zij hun hoop op erkenning als derde korps vergeten, ook als pressiegroep hadden zij nu veel van hun geloofwaardigheid verloren. Dat kwam op een bijzonder ongelukkig moment. Een paar maanden later immers volgde in de gemeenteraad de bespreking over de dienstbevelen van het kollege inzake de tweetaligheid der leerkrachten. De tegenstanders lieten niet na de schamele stembusuitslag volop uit te buiten, eruit konkluderend dat de flaminganten zich ten onrechte opwierpen als de verdedigers der rechten van de Vlaamssprekende Brusselse bevolking. Niet deze “mouvement abso-

(207) De Zweep, 3 en 10 juni 1888; zie ook de verkiezingsaffiche van de Liberale Vlaamse Bond, in : La Réforme, 9 juni 1888.

(208) De Veldbloem steunde de Association, zich baserend op art. 8 van het programma, aangenomen door het Progressief kongres aangaande de gelijkheid der beide landstalen, La Réforme, 3 juni 1888.

(209) Merkwaardig was tijdens deze periode het verschil in toon tussen De Zweep en Het Laatste Nieuws.

(210) De meest begunstigde socialist had 898 stemmen gekregen, de progressist 3.995, de doktrinair 6.492, de Independent 8.191, La Chronique en Het Laatste Nieuws, 14 juni 1888. Voor een analyse van het slechte resultaat en de ongunstige omstandigheden, De Zweep, 17 juni 1888.

(211) La Chronique, 14 en 15 juni 1888.

lument factice et nullement réel” was daarvan de vertegenwoordiger, maar wel zijzelf die zich tegen de buitensporige taaleisen verzetten (212). De gelijktijdige afgang van de Brusselse afdeling van het Willemsfonds, van 800 leden in 1883 tot 256 in 1888, was niet van aard om die mening te korrigeren (213). Intussen werd de Liberale Vlaamse Bond, omwille van de inwendige tegenstellingen, steeds stuurlozer. In oktober 1888 zette hij zich af tegen de kandidaat van de Ligue — oud-minister Ch. Graux, door Buls en Het Laatste Nieuws verdedigd (214), maar die het jaar voordien een grote rol had gespeeld in het kelderen van een taalwet op het Belgisch leger (215) — om de progressist E. Féron te steunen (216). Hoe groot de meningsverschillen wel waren, bleek bij de gemeenteraadsverkiezingen van oktober 1890. Naast een grote eenheidslijst van doktrinairen en progressisten voor de zesjarige mandaten, was er ook plaats voor een kleine lijst van drie zetels voor drie jaar. Aangezocht door de twee socialisten, die samen met een progressist tegen de doktrinairen opkwamen, werd deze alliantie door de Bond met één stem meerderheid verworpen en werd besloten zich te onthouden (217). Desintegratie bleef niet langer uit. De groep rond Reinhard, Prayon Van Zuylen, Jossion, De Raet herschikte de prioriteiten en stelde het flamingant ontkoppeland opnieuw boven het liberaal. Als zowat enige vrijzinnige kern — tot ongenoegen van Vlaamsgezinde liberalen uit Antwerpen, Gent en Brugge, alsook van andere Brusselse flaminganten — zou zij de Landdagbeweging met de katholieken verder ondersteunen, participeren in en mee leiding geven aan het Nationaal Vlaams Verbond en n.a.v. het naderend algemeen stemrecht gaan dromen van een onzijdig zuiver Vlaamse partij. De oprichting van de “Vlaamsche Volkspartij” in 1892, waarin de Liberale Vlaamsche Bond gedeeltelijk opging, zou daarvan een verlengstuk worden. Elek-

(212) Allard, C.c. du 17.XI.1888, B.C.B. 1888-2, p. 618; Béde, C.c. du 26.XI.1888, B.C.B. 1888-2, pp. 724-725.

(213) Tijdschrift van het Willemsfonds, jg. 3, Gent 1898, pp. CV-CXVI.

(214) Het Laatste Nieuws, 16 en 17 okt. 1888.

(215) P. FREDERICQ, o.c., pp. 238-240.

(216) La Réforme, 20 okt. 1888. Ook De Veldbloem koos diens zijde. Door Het Laatste Nieuws daarentegen werd hij steevast afgeschilderd als de ruziezoeker.

(217) La Réforme, 18 en 25 okt. 1890. De Veldbloem steunde de prog.-soc. kleine lijst.

toraal kwam de partij echter niet van de grond (218).

2. DE GROEIENDE POLITISERING VAN DE LIGUES WALLONNES

Het is bekend dat de Liges Wallonnes uit de Brusselse agglomeratie aan de basis lagen van de Waalse beweging en dat hun inbreng daarin tot ca. 1910 zeer sterk zou blijven. Als verenigingen van ingewezen Walen, waarvan velen in de centrale administratie en de openbare diensten carrière maken, vreesden zij immers als eersten de reperkussies van de Vlaamse beweging. Een mogelijke oplossing door een opgelegde tweetaligheid in Vlaanderen en Brussel ervaarden zij als een rechtstreekse bedreiging voor hun situatie. Een patriotische rechtvaardigingsideologie, met het Frans als cement van de nationale eenheid, versluisde nauwelijks dit eigenbelang van veiligstelling der postjes. Gekant tegen elke taalwet beoogden zij zonder meer het behoud van het status quo en een door geen remmingen gehinderde verfransing, die tegelijkertijd hun eigen machtsbasis moest versterken. Zij organiseerden zich als drukkingsgroep binnen de stedelijke, aan de macht zijnde liberale partij. Zo spande de Brusselse Ligue Wallonne zich in 1884 al tevergeefs in om tijdens de poll de kandidaturen van Buls en Vanderkindere voor de parlementaire verkiezingen te doen mislukken (219). Dergelijke pressie zou zij voortaan telkens herhalen, waarbij Buls mikpunt nummer één bleef (220). Het was geen toeval dat, enkele dagen na de dienstorder van 18 februari 1888, door de oprichting van de "Société de Propagande Wallonne de Bruxelles" nog meer naar politieke werking werd overgeschakeld (221). De militaire taalwet — overigens uitgebeend tot een nog weinig beduidend wetje — en de door het Brussels schepenkollege getroffen schikkingen inzake tweetaligheidseisen voor het onderwijzend personeel lagen daaraan ten grondslag. Na zijn stichtingsvergadering stuurde de Société onmiddellijk een protestbrief naar het kollege om de toekomstige uitsluiting van de Walen aan de kaak te stellen en te vragen dat deze maatregel — inu-

(218) Voor de Vlaamse Volkspartij, L. WILS, "Bij de 40-e verjaring van het overlijden van Lod. De Raet. De Landdagbeweging, het Daensisme en de Vlaamse Volkspartij", *Kultuurleven*, april 1955, pp. 202-214.

(219) De Taalstrijd hier en elders, dl. IV, nr. 8, 1 nov. 1887, p. 251.

(220) Zie o.m. P. FREDERICQ, o.c., p. 108.

(221) De Taalstrijd hier en elders, dl. V, nr. 1, 1 april 1888, p. 15; zie ook *La Chronique*, 22 feb. 1888.

tile, illogique, dangereux et antipatriotique — uit verzoeningsgezindheid zou worden ingetrokken (222), tevens dreigend met een uitgebreide petitiekampagne (223). Kort daarop werden overigens ook de arrondissementele krachten gebundeld in een “Fédération des ligues et sociétés wallonnes de l’arrondissement”, samengesteld uit de Société en de drie bestaande Ligues, deze van Brussel-Elsene-St.-Gillis. Er werd van een 1400 leden-kiezers gewaagd (224). Het eerste Waals kongres zou trouwens doorgaan te Brussel in 1890, met een 40-tal toegetreden maatschappijen en een — volgens de sterk uiteenlopende ramingen der kranten — 150 à 500 deelnemers. Het zal wel niet verbazen dat daar in de algemene besluiten over het onderwijs voor heel België de vrijheid van de huisvader inzake voertaal werd opgeëist (225).

Niettemin moet de betekenis van deze Waalse belangengroep, die voor haar kongres alleen uitnodigde wie van Waalse afkomst was en bijvoorbeeld Janson oversloeg omdat hij te flamingant was (226), op dat ogenblik zeker niet overdreven worden. Daarvoor was zij te veel een anti-beweging die suksessen van de Vlaamse beweging nodig had om zichzelf te konfirmeren. Wel begon haar werking mee op te wegen tegen een fel verzwakkende flamingantische invloed. Vooral in de Association scheen zij nogal wat aanhang te vinden en het er overgebleven flamingantisme in de hoek te drukken (227). Ondanks dat laatste de steun bleef genieten van “La Réforme”, dat fel tegen het taalegoïsme van de Brusselse Ligue Wallonne te keer ging (228). Bijval daarentegen vonden de Ligues bij de rest van de franstalig-Brusselse pers en vooral bij “La Chronique”. Deze liberale krant zag in de maatregel van het kollege een nieuw bewijs van “l’ogre flamin-

(222) Comité de la Société de propagande wallonne aan het schepenkollege op 11 maart 1888, I.P. nr. 15, S.A.B.

(223) La Chronique, 12 maart 1888.

(224) La Chronique, 23 mei 1888.

(225) De Taalstrijd hier en elders, dl. VII, nr. 6, 1 aug. 1890, p. 135.

(226) La Réforme, 20 en 23 juli 1890.

(227) Aanduidingen daarvoor tijdens deze periode zijn legio.

(228) “Si les Wallons ont des griefs sérieux, nous serons les premiers à les faire valoir. Mais nous n’avons guère vu de traces de ces griefs dans les résolutions du Congrès Wallon, dont les organisateurs ont paru faire de la question des langues en Belgique, une question des places”, La Réforme, 29 juli 1890.

(229) La Chronique, 3 maart 1888.

gant insatiable" (229). Of nog : "L'enseignement en moedertaal est une honte pour la Capitale... Qu'on en finisse avec cette bouffonnerie dont le clergé est seul à profiter" (230).

3. BESLUIT

Het moet verder nog grondig in zijn evolutie geanalyseerd worden, maar volgende stelling dringt zich wel op om het verdere verloop te begrijpen. De liberale flaminganten geraakten verdeeld over de Ligue met de groep-Hoste, over de Association met De Veldbloem — zij het zonder werkelijk participerende alliantie — en over de Vlaamse Volkspartij. Met als gevolg een steeds groter wordende Vlaamsgezinde politieke machteloosheid, zowel in de samenstellende delen als in het geheel van de Brusselse liberale partij. In de Association kwam ruimte vrij waarvan de Ligue Wallonne gebruik maakte. In de Ligue werden Buls en zijn aanhang in december 1888 gecounterd, naar achteraf bleek voorgoed. Van dan af zou Buls inbinden voor de overmacht van de traditionele frankofonie (231), voor wie hij qua taalpolitiek slechts een intermezzo was geweest. Erger was dat, bij de groeiende parodie op zijn onderwijsstelsel, de ondergravers ervan hem nog als alibi zouden gebruiken.

IV. DE VERLOEDERING VAN HET BULS-SYSTEEM 1889-1911

A. DE MACHTSVERHOUDINGEN IN DE GEMEENTERAAD (1895-1914)

Tot 1895 werd Brussel-stad bestuurd door een doktrinair-liberale meerderheid. De katholieken kwamen er electoraal niet aan te pas. Het achttal progressisten en de éne socialist hadden nauwelijks verhaal. De afschaffing van het cijnskiesrecht wijzigde deze situatie. De nieuwe gemeentewet van 1895 had twee gevolgen. Primo slaagde deze "loi des 4 infamies", deze in vergelijking met zijn parlementair

(230) Vermeld in J. INGLENBEEK, *Le Flamand dans les écoles primaires de Bruxelles*, Brussel, 1931, pp. 10-11.

(231) Zie o.m. de kommentaar van *La Réforme*, 29 dec. 1888.

precedent van 1893 reaktionaire wet — maximum van 4 i.p.v. 3 stemmen, vanaf 30 i.p.v. vanaf 25 jaar, na 4 i.p.v. na 1 jaar verblijf — ook in Brussel in zijn opzet om voorlopig de socialisten uit het stadhuis te houden. Hoezeer hij nog op maat der behoudsgezinden geknipt was, bleek uit het feit dat van 100 Kamer-kiezers er voor de hoofdstad nog 68 overbleven, waarvan 41 met één stem en 27 met meerstemmen. De kiezers met één stem, die 60% van het elektoraat uitmaakten, beschikte over 36% der stemmen; deze met meerstemmen, die 40% van het korps vormden, over 64% (232). Secundo maakte hij rekenkundig een einde aan de hegemonie van de doktrinairen.

De gemeenteraad telde nu 39 leden : 31 rechtstreeks aangeduide en 8 toegevoegde, waaronder 4 te verkiezen door de kiezers-patroons en 4 door de kiezers-werklieden(233). Gezien de toepasbaarheid van de evenredige vertegenwoordiging — geen enkele partij behaalde de volstreekte meerderheid —, gaf dit tot Wereldoorlog I volgende krachtsverhouding :

Jaar	Katholieken	Liberalen		Socialisten
		Doktrinairen	Progressisten	
1895	12	15		12
1899	11	14	2	12
1903	8	12	7	12
1907	8	13	6	12
1911	5	14	7	13

In 1895 waren doktrinairen en progressisten apart opgekomen. De progressisten haalden niet de vereiste 1/6 der stemmen om voor de verdeling der zetels in aanmerking te komen, zodat voor de liberalen alléén 15 doktrinairen zetelden. Vanaf 1899 ontstonden opnieuw liberale éénheidslijsten, zodat tegen 1903 — na de volledige vernieuwing van de raad, telkens de helft om de 4 jaar — de progressisten 1/3 van de gezamenlijke 19 zetels bezetten. De socialisten dankten hun aantal mede aan de 4 bijkomende arbeiderszetels die ze

(232) Voor de berekening, op grond van de verkiezingslijsten van 1904-1905, C. Huysmans, C.c. du 17.II.1908, B.C.B. 1908-1, pp. 144-146.

(233) Dat laatste was het gevolg van het aanvaarden in het parlement van het amendement-Helleputte, dat in beperkte mate het principe van het korporatisme invoerde.

alle in de wacht sleepten. De daling van de katholieken tussen 1895 en 1907 kwam door het verlies van 2 gewone zetels en 2 patroonsmandaten, die alle 4 naar de liberalen gingen. Hun verdere terugval in 1911 werd veroorzaakt door het kartel tussen liberalen en socialisten die toen de absolute meerderheid en bijgevolg alle 16 zetels behaalden.

De doktrinairen mochten in 1895 dan wel de meerderheid verloren hebben, dank zij een handige machtshantering slaagden zij erin tot eind 1904 een homogeen doktrinair kollege te blijven vormen. Rond die tijd werd dit door de gevolgen van het hernieuwde samengaan met de progressisten en het evenredig afstaan van 1/3 der zetels, steeds onmogelijker. Slecht beheer door twee schepenen — deze van financiën en van openbare werken —, gevolgd door het in de minderheid stellen van het kollege door de gemeenteraad, maakte aan deze periode definitief een einde (234). De doktrinairen zochten toen de progressisten bij het beheer te betrekken door hen twee schepenzetels aan te bieden. Dezen weigerden echter aan een minderheidskollege mee te werken en eisten i.f.v. een stabiele meerderheid de opname van de socialisten. Na hard tegenstribbelen, namen de doktrinairen er uiteindelijk genoegen mee dat de progressisten één van de hen toegekende mandaten aan de socialisten overdroegen, zodat een coalitie de facto tot stand kwam. In januari 1905 bestond het schepenkollege bijgevolg uit één socialist, één progressist en vier doktrinairen w.o. de burgemeester (235). Tot een meer voluntaristische samenwerking kwam het in december 1909, toen de doktrinairen nog één schepenzetel aan de socialisten afstonden (236). Het is echter duidelijk dat zij zwaar op het beleid bleven wegen.

Tenslotte nog een woord over de twee belangrijkste functies in verband met ons onderwerp. Ch. Buls gaf ontslag als burgemeester in 1899 (237), werd tot 1909 opgevolgd door E. De Mot en daarna

(234) Rapport présenté au Conseil communal en séance du 5 oct. 1896 par le Collège des Bourgmestre et Echevins, B.C.B. Rapport 1895-1898, pp. 20-21.

(235) C.c. du 23 et 30.I.1905, B.C.B. 1905-I, pp. 43 en 138.

(236) Election d'un échevin en remplacement de M. Max, nommé bourgmestre. C.c. du 16.XII.1909, B.C.B. 1909-2, pp. 1144-1153; C.c. du 14.II.1910, B.C.B. 1910-1, pp. 163-167.

(237) Voor de redenen van Buls' ontslag, nl. omwille van de afhankelijkheidspositie van een minderheidskollege en zijn verzet tegen het socialisme, M. MARTENS, "Charles Buls, Ses papiers conservés aux Archives de la ville", *Cahiers Bruxellois*, dl. II, okt.-dec. 1957, pp. 294-296.

door A.M. Max. De doktrinairen behielden ook de bevoegdheid over onderwijs : André bleef schepen tot 1895, dan kwam L. Lepage tot 1909, een kort interim van Max en de voortzetting door E. Jacquemain.

Blijft nu te onderzoeken of deze wijzigingen in de machtsverhoudingen ook enige gunstige invloed hadden op de taalsituatie in het onderwijs.

B. HET STEDELIJK SCHOOLWEZEN (1890-1914)

De leerplicht tot 12 jaar werd dus eerst in 1914 ingevoerd. Op dat ogenblik leek in Brussel het schoollopen tot 11 jaar ruim verbreid te zijn. Vanaf het einde der jaren '70 was het gebrek in opvangvoorzieningen al in grote mate verholpen. Twee factoren voltooiden dit : een nog betere schoolinfrastructuur en de demografische evolutie. Dat situeerde zich tegen de achtergrond van structurele Belgische processen : vanaf 1895 het economisch hoogtepunt van het liberaal-burgerlijk kapitalisme, het toenemend belang van het onderwijs als middel tot verhoging van het produktievermogen, een grotere ontvankelijkheid voor de betekenis van de school in een sociaal stijgingsproces bij brede volkslagen (238).

I. DEMOGRAFISCHE EVOLUTIE

J. De Belder heeft een aantal krachtlijnen daarin afdoende beschreven. Vrij vlug in de 19de eeuw kon Brussel het natuurlijk en migratorisch overschot niet meer opvangen. Op een oppervlakte van ca. 1.000 ha groeide de Brusselse bevolking van 1846 tot 1910 met ongeveer 50%, terwijl deze van de haar omringende 14 randgemeenten, op een gezamenlijke oppervlakte van 11.238 ha, haast verviervoudigde. Dat kaderde in het geheel van het verstedelijkingsproces, zoals ook de lichte terugval in Brussel-stad in 1910 — een daling van 6.608 eenheden in vergelijking met 1900 — moet gezien worden in het licht van een ruime sociaal-economische transformatie. Enerzijds werd de provinciale migratie door de randgemeenten grotendeels opgeslorpt, anderzijds werd een deel van de stadsruimte economisch anders benut,

(238) M. DE VROEDE, o.c., pp. 332-333.

met als gevolg een verdwijning van homogene arbeidersbuurten en een verhuizing van arbeiders en bedienden. Daarnaast was er een afnemende gemiddelde gezinsgrootte : van 4,05 leden per gezin in 1846 tot 3,03 in 1910 (239).

Zonder verder op de analyse van de interpenetratie tussen stad en randgemeenten in te gaan (240) is het evident dat deze sociologische veranderingen mee de impact van de verfransing hielpen bepalen. Het is ook in dat licht dat het schepenkollege in 1910 de gevoelige vermindering van het aantal inschrijvingen in de stedelijke kindertuinen vaststelde (241). Zoals het ook de optimistische toekomstverwachtingen doorkruiste van flaminganten die datzelfde jaar nog meenden dat de "aanhoudende inwijking van den Vlaamschen buiten" de ontvlaamsing via de scholen zou compenseren en de taaltoestand in Brussel dus niet wezenlijk zou veranderen (242).

2. DE ONDERWIJSINFRASTRUCTUUR

Het stedelijk onderwijs werd steeds verder uitgebouwd :

- in 1884 : 17 lagere scholen met 13.331 leerlingen en 6 kleuterscholen met 1.856 kinderen, waarbij er honderden bij gebrek aan plaats dienden geweigerd;
- in 1897 : 17 lagere scholen met 14.225 leerlingen, gespreid over 356 klassen, met 509 personeelsleden; 11 kleuterscholen met 3.050 kinderen en 87 personeelsleden; 4 crèches met een dagelijks gemiddelde van 400 kinderen;
- in 1914 : 22 lagere scholen met 11.999 leerlingen, gespreid over 395 klassen, met 551 personeelsleden en een vierde graad vanaf 1907; 15 kleuterscholen met 2.616 kinderen en een 110-tal personeelsleden; 4 crèches met 176 kinderen.

(239) J. DE BELDER, "Socio-professionele structuren", *Brussel, groei van een hoofdstad*, Antwerpen, 1979, pp. 232-233. Voor de evolutie van het inwoneraantal in de 19 gemeenten, in datzelfde boek : Y. LEBLICQ en M. DE MET-SENAERE, "De groei, o.c.", pp. 174-175.

(240) Zie ook L. VERNIERS, o.c., pp. 18-21; Rapport présenté au Conseil communal en séance du 2 oct. 1911, B.C.B. 1911-2, pp. 412-424.

(241) Rapport présenté au Conseil communal en séance du 3 oct. 1910, B.C.B. 1910-2, pp. 1012-1013.

(242) *Vlaamsche Gazet*, 14 juni 1910.

De aangroei van de lagere scholen kwam door de ontubbeling van meisjes- en jongensafdelingen uit bestaande instellingen (243). De toenemende aandacht voor de kleuterscholen, van 6 naar 15, betekende de verdere institutionalisering van een vervroegd kulturaliseringsproces. Samen met de provincie werd op 17 november 1913 trouwens een froebelnormaalschool geopend, die voor een specifieke opleiding moest instaan, zodat niet langer een beroep diende gedaan op onderwijzeressen (244).

Kwantitatief geraakten de onderwijsvoorzieningen dus geleidelijk aan het het bevolkingsaantal aangepast : een groter aantal scholen, een sterk uitgebreid personeel, steeds gemakkelijker splitsingen en steeds meer klassen. Een ontwikkeling die nog versterkt werd door het dalend aantal leerlingen naar Wereldoorlog I toe.

3. SCHOOLFREKWENTIE EN ANALFABETISME

a) De situatie verbeterde gestaag. De telling van 1890 sprak van 12,7% analfabeten bij de kinderen van 6 to 14 jaar, van 30% voor de gehele Brusselse bevolking. Dat grote verschil werd mee toegeschreven aan het groot aantal ongeletterde dienstboden die vanuit de provincie kwamen (245), en die op de arbeidsbeurs trouwens zowat de enige Vlaams-ééntaligen waren waar vraag naar was (246). Een onderzoek uit 1896 bevestigde gedeeltelijk deze gegevens : 3.035 van de 22.244 kinderen tussen 6 en 14 jaar bezochten geen school. Meer gespecificeerd : 1.612 waren in de leer, 310 hielpen thuis, 1.113 vagabondeerden. Nog steeds verliet een aanzienlijk getal de school voortijdig rond 11 jaar : 1.262 op 1.738, d.w.z. 72%. Het werd aan dezelfde oorzaken geweten : de slechte materiële toestand van de arbeidersklasse door onvoldoende loon en een groot aantal kinderen, het ver-

(243) School 17 (1881) was de voormalige meisjesafdeling van school 4; school 18 (1885) de voormalige jongensafdeling van school 5; school 19 (1901) de voormalige meisjesafdeling van school 9; school 20 (1905) de voormalige meisjesafdeling van school 12; school 21 (1908) de voormalige 4de graad van school 7.

(244) Rapport fait au Conseil communal en séance du 26.X.1914, B.C.B. 1914-2, p. 1038.

(245) A. SLUYS, "L'évolution de l'Enseignement primaire à Bruxelles pendant le XIXe siècle", *L'Enseignement pratique*, jg. 10, nr. 9, 1 feb. 1899, p. 72.

(246) De Taalstrijd hier en elders, dl. VIII nr. 10, 1 dec. 1891, p. 236.

vroegd schoolverlaten om wat bij te verdienen, het degenereren van een groot aantal ouders die aan de drank waren, het nut van onderwijs niet inzagen en hun kinderen lieten rondzwerven of ze exploiteerden (247).

In 1902 waren de gepubliceerde resultaten gunstiger. Nog slechts 515 kinderen beneden de elf jaar zouden van elk onderwijs verstoeken blijven (248), wat bij verdere controle tot 354 herleid werd. Vast staat in elk geval dat rond deze tijd inspanningen gedaan werden om langs individuele kontaktnamen ook de laatste achterblijvers op en aan te sporen. Met sukses, want in het jaarlijks verslag van 1903 meldde het kollege dat men daarin voor 229 kinderen geslaagd was en nog slechts ouders van 26 kinderen halsstarrig bleven (249). Ook de laagste bevolkingskategorieën waren nu school-minded gemaakt.

b) Schoolresultaten werden daarbij in hoge mate gekonditioneerd door de fysieke konditie van de kinderen en bijgevolg van hun socio-ekonomische levensomstandigheden. Een onderzoek in 1896, op bevel van burgemeester Buis, beoogde in dit verband het socio-vitaal levensminimum in de stad vast te leggen. Voor een huishouden met kinderen werd dat op 1.690 frank per jaar geschat, wat voor 300 werkdagen neerkwam op een dagloon van 5.65 F. Voor een ongehuwde was dat 3.58 F, voor een huishouden zonder kinderen 3.74 F. In de praktijk weerspiegelde dat laatste cijfer het gemiddelde dagloon te Brussel. Aan 5.56 F kwamen de meeste arbeiders op verre na niet. Vooral de socialisten wilden dat tekort opvullen door de school bijkomende taken op zich te laten nemen via schoolrefters, schoolkleding... (250) Vandaar dat ook naar de noden in de Brusselse gemeentescholen zelf gepeild werd. Een enquête, eveneens in 1896, trok na in hoever in de primaire levensbehoeften voorzien was van de 11.904 kinderen uit de lagere scholen, en de 2.543 kinderen uit de Froebelscholen, samen 14.447 kinderen. Daaruit bleek dat 16,89% slecht geschoeid was, 25,04% slecht gekleed, 25,5% onvoldoende gevoed, d.w.z. een deficiëntie voor ca. 1/4 der kinderen. School 6, aan de Boulevard du Midi, legde daarbij al duidelijk de band tussen deze sociaal minderbedeelden en de leerlingen uit de Vlaamse klassen: "En-

(247) A. SLUYS, o.c., in : L'Enseignement pratique, jg. IX, nr. 5, 1 dec. 1897, p. 34.

(248) Rapport présenté au C.c. en séance du 6 oct. 1902, pp. 301-302.

(249) Rapport présenté au C.c. en séance du 5 oct. 1903, pp. 286-287.

(250) Am.-Destrée, Verg. van 10 maart 1909, stukken Kamer nr. 119, pp.

core les classes flamandes ont-elles un nombre d'absences trois fois plus élevé que les classes françaises. Les enfants flamands appartiennent à l'élément pauvre, où l'on rencontre le plus de misère, d'apathie, d'indifférence et même de mauvais vouloir" (251).

c) Tenslotte dient melding gemaakt van de oprichting in 1897 door de gemeenteraad van een speciale school voor "enfants anormaux". D.w.z. voor kinderen die om allerlei redenen zware leermoeilijkheden hadden en het daarom in de klassen zowel zichzelf als de anderen moeilijk maakten. Dat werd school 14, die startte met 8 klassen en 289 leerlingen (252). Daarna kwamen er nog speciale klassen in de scholen 3, 5, 7, 8, 10, 15, 16 en 18. In 1911 bevatten zij 930 leerlingen in 43 klassen, in 1914 1025 leerlingen in 49 klassen (253). Zij waren bestemd voor verschillende categorieën leerlingen : enerzijds de psychisch gestoorden op medische gronden, anderzijds zij die een te grote leerachterstand hadden opgelopen. Dat waren diegenen die te laat naar school gestuurd waren en dus slachtoffer van het ontbreken van leerplicht, én de leerlingen die pedagogisch erg achterop waren geraakt. Bijzonder revelerend waren de resultaten van een onderzoek in oktober 1909. Eén der voorwaarden om naar het speciaal onderwijs te worden verwezen, was een leerachterstand van tenminste drie jaar. Om dat te toetsen werd naar elke school een vragenlijst gestuurd. De uitslag loog er niet om. Behalve 555 kinderen uit de speciale klassen, verkeerden nog eens 744 anderen ook in dat geval, d.w.z. 1299 leerlingen of meer dan 10% van de totale schoolbevolking. In de evaluatie werden daarvoor 4 soorten oorzaken opgegeven : te veel van school veranderd en konfrontatie met verschillende leerprogramma's, te laat naar school gestuurd, te onregelmatig de school bezocht, onvoldoende begaafdheid (254). De verantwoordelijkheid werd dus duidelijk buiten de school gelegd. Over het taalre-

(251) Enquête sur l'habillement, la nourriture et le logement des élèves des écoles communales du 6 jan. 1896, B.C.B. 1896-2, pp. 422-467.

(252) C.c. du 12.IV.1897, B.C.B. 1897-I, pp. 362-363; C.c. du 31.X.1898, B.C.B. 1898-2, pp. 671-672.

(253) Rapport présenté au C.c. en séance du 2 oct. 1911, p. 980 en op 26 oct. 1914, p. 1080.

(254) Rapport présenté au C.c. en séance du 4 oct. 1909, pp. 721-724.

gime geen woord. Niettemin had het jaarverslag van 1898 een merkwaardige indikatie bevat : "Les arriérés ne se constituent comme tels que relativement tard; ils sont rares, en effet, dans les jardins d'enfants. C'est habituellement durant la 2e, 3e ou 4e année de fréquentation à l'école primaire que les anomalies de certains élèves apparaissent ou s'accroissent et que l'envoi de ces enfants à l'école spéciale s'impose" (255). De school als veruitwendiging of als mede-oorzaak van achterstand ?

d) De analyse dient zich dus o.m. ook te richten op het verband arm-Vlaams-Vlaamse klassen-klassen voor verachterde leerlingen. M.a.w. de impact van de gevoerde taalpolitiek in het lager onderwijs op de Vlaamssprekende kinderen.

C. TAAL EN ONDERWIJSPOLITIEK 1889-1911

De nederlaag van 1888 hield een ernstig prestigeverlies in voor het toenmalige kollege, dat ophield een potentiële bondgenoot van de flaminganten te zijn. Het loslaten van de taalbekwaamheid der dienstdoende en toekomstige leerkrachten betekende tevens het prijsgeven van het laatste grote principe dat aan het Bults-systeem ten grondslag had gelegen. Tweektaligheid, gebaseerd op respekt, werd nu helemaal een fictie. Met een negatieve invloed op en de versnelling van de al aan de gang zijnde ondergraving der andere beginselen.

Van nu af zouden de opeenvolgende schepenen van onderwijs twee houdingen aannemen. Primo de mythe volhouden dat het Brusselsse onderwijssysteem erop gericht bleef echte tweektaligen te vormen, dat het Vlaams in de gemeentescholen "la place d'honneur" kreeg die het toekwam (256). Het zou echter onbillijk zijn hen een volledig negatieve ingesteldheid toe te schrijven. L. Lepage zou de waarde van het Vlaams in de normaalscholen nog wat verhogen, voor Vlaamse bibliotheken in middelbare en normaalscholen zorgen, bepaalde scholen tot heropening van Vlaamse klassen dwingen (257). Maar dat woog secundo geenszins op tegen de zich nu steeds duidelijker manifesterende totaalvisie van waaruit dat ge-

(255) Rapport médical relatif à l'école d'enseignement spécial, C.c. du 31 oct. 1898, B.C.B. 1898-2, p. 715.

(256) L. Lepage, C.c. du 11 juillet 1904, B.C.B. 1904-2, p. 80.

(257) L. Lepage, C.c. du 24 jan. 1898, B.C.B. 1898-1, p. 117.

beurde. In de onderwijskommissie verhulde André in 1895 niet meer dat de verdwijning van de Vlaamse taal onafwendbaar was : “Que le flamand se perde à Bruxelles, la chose est indéniable, il s'appauvrit comme vocabulaire, il se meurt comme langue d'usage courant, il ne se soutient encore que par les immigrations des gens de la province et de la campagne”. Terwijl hij nu ook betwijfelde of de overgang via het Vlaams nog wel noodzakelijk was, zodat hij opnieuw met een experiment van “classes bilingues” gestart was (258). Steeds meer plaatste het kollege zich in feite op het principieel standpunt van de frankofone bestrijders van het Vlaams. Het was niet volwaardig genoeg om als voertaal voor vakken te dienen, noch in de hogere graden van het lager onderwijs, noch in het middelbaar onderwijs, noch in het normaalonderwijs. Het was alleen nog goed als oversteekdialect naar het Frans, waarbij in de praktijk de beoogde stap via de standaardtaal nauwelijks nog funktioneerde. Vanuit die visie werden voortaan de wantoestanden in zeer hoge mate gelegitimeerd en zoveel mogelijk ontkend dat ze bestonden. Intussen verloederde het Bulsysteem totaal.

1. HET NORMAALONDERWIJS

De kloof tussen de uitgereikte diploma's en een voldoende praktische kennis van het Vlaams bleef bestaan, omdat er fundamenteel nog weinig veranderde. Per week — gespreid over drie jaar — bleven 16 u specifiek aan het Vlaams gewijd en 12 u aan het Frans. Gegeven dat ook alle andere vakken in 't Frans gegeven worden, betekende dat 89 u Frans in totaal. Hetzij 640 u Vlaams tegenover 3.560 u. Frans (259). In 1911, met vier leerjaren, was dat nagenoeg onveranderd : jaarlijks per week een gemiddelde van 5 u Vlaams, 5 u Frans en nog eens 29 u in 't Frans (260). Wel werden door schepen Lepage in 1898 een drietal verbeteringen aangebracht, die tevens de irrelevantie van vroegere formele bezwaren aantoonde :

(258) Verg. van 19 okt. 1895, Section de l'I.P., Verslagboek 1885-1910, S.A.B.

(259) Schepen Lepage, C.c. du 24.I.1898, B.C.B. 1898-1, p. 121; M. JONSON, *La Vérité et L. Lepage. Lettre ouverte aux conseillers communaux de Bruxelles*, op 3 nov. 1898, in : *De Taalstrijd hier en elders*, Nieuwe Reeks, dl. II, 1898-1899, pp. 161-162.

(260) Schepen Jacquain, C.c. du 23.I.1911, B.C.B. 1911-1, p. 65.

a) bij het toelatingsexamen werd ook voor het Vlaams de helft der punten verlangd, wat voor de onderwijzeressen nog niet gold.

b) voor de examens werden aan beide talen evenveel punten toegekend.

c) voor het eindexamen zouden de kandidaten voortaan niet alleen een praktische les in het Frans moeten geven, maar ook in het Vlaams (261).

Het waren randkorrekties die het bekwaamheidsprobleem niet oplosten. Overigens werden de getroffen maatregelen door de directrice van de meisjesnormaalschool nog steeds slecht uitgevoerd, zodat in 1904 zelfs schepen Lepage de ontoereikendheid van de opleiding daar toegaf. Hij meende zich dat toen te kunnen veroorloven vanuit de belofte dat de toestand nu snel zou verbeteren (262). Ook dit bleek een illusie (263). De onderwijzers werden weliswaar beter voorbereid, maar het bleef onvoldoende. Nog in 1915 drong C. Huysmans tevergeefs aan op een ernstige reorganisatie i.f.v. het beheersen der tweede taal (264). Het was trouwens dezelfde Huysmans die in 1913 de scherpste analyse maakte door het kollege en zijn achterban zelf voor de situatie verantwoordelijk te stellen (265).

Het gevolg was hoe dan ook dat vele afgestudeerden het Vlaams niet behoorlijk konden onderwijzen, laat staan erin lesgeven (266). Voor de flaminganten bleven de normaalscholen dan ook broedhaarden van verfransing, waar de minachting voor het Vlaams meegegeven of geïntensifieerd werd (267).

(261) Schepen Lepage, C.c. du 30.X.1899, B.C.B. 1899-2, p. 627.

(262) C.c. du 11.VII.1904, B.C.B. 1904-2, p. 76.

(263) Vlaamsche Gazet, 16 nov. 1909.

(264) Verg. van 18 okt. 1915, Section de l'I.P., Verslagboek 1910-1926, S.A.B.

(265) La Semaine Politique, 31 aug. 1913; zie ook Vlaamsche Gazet, 4 sept. 1913.

(266) Zie o.m. de evaluatie van A. Vermeylen, die in 1910 voor de cursus "Geschiedenis van de Nederlandse Letterkunde" aangesteld was, aangehaald door C. Huysmans, C.c. du 23.I.1911, B.C.B. 1911-1, pp. 82-83.

(267) M. JOSSON, *Open brief aan den Heer L. Lepage, schepen van onderwijs*, op 19 feb. 1898, in : *De Taalstrijd hier en elders*, Nieuwe Reeks, dl. I, 1897-1898, p. 253; zie ook Vlaamsche Gazet, 16 nov. 1909.

2. HET KLEUTERONDERWIJS

Het behield zijn functie als eerste taalveranderende sluis. De opdracht bleef : de duizenden Vlaamssprekende kinderen van drie tot zes jaar voldoende Franse woordjes leren om hen in franstalige klassen te kunnen plaatsen. Ondanks het aanleren van enkele Vlaamse liedjes was het Frans er dan ook de kourante taal (268). Het kollege trof nu overigens sankties tegen het personeel dat deze onderrichtingen niet goed uitvoerde. Zo kregen in oktober 1893 twee bestuursters een blaam omdat ze de kinderen onvoldoende voorbereid hadden (269). Aan tweetaligheidsvereisten voor de *fröebeliennes* daarentegen werd, zeker tot 1899, niet zo zwaar getild (270). Even symptomatisch waren de inspanningen die C. Huysmans zou moeten doen om het Vlaams te bevorderen in de in 1913 opgerichte *fröebelnormaalschool*, gefinancierd door de provincie Brabant en door de stad, maar o.l.v. deze laatste (271).

In de gemeenteraad heette het ondertussen dat geen onderwijs gegeven werd, maar dat de kinderen, door het stimuleren van de onderlinge konversatie, na drie jaar vanzelf tweetalig werden (272).

3. HET LAGER ONDERWIJS

a) De Vlaams-ontkundigheid van vele leerkrachten

De officiële versie luidde nu dat de aangestelden van na 1878 op hun taak berekend waren. Aangaande de onderwijzeressen werd achteraf dus toegegeven dat deze voorstelling vóór 1904 geforceerd

(268) “Dans nos jardins d’enfants les trois quarts du temps on parle le français aux enfants. On leur apprend, il est vrai, quelques chansons flamandes, mais la plupart des jardinières s’opposent à ce qu’ils parlent le flamand”, F. Kops, C.c. du 30.X.1899, B.C.B. 1899-2, p. 637; zie ook het soc. gemeenteraadslid Rochette, C.c. du 11. VII.1904, B.C.B. 1904-2, p. 57.

(269) Rond 1900 aangehaald in zowat elk Vlaams vertoogschrift.

(270) Zie het verslag van Mme Destrée, de pas benoemde inspektrice van de kindertuinen, geciteerd door schepen Lepage, C.c. du 30.X.1899, B.C.B. 1899-2, pp. 638-639.

(271) *La Semaine Politique*, 31 aug. 1913; Verg. van 7 juli 1913; 8 en 15 juni 1914, Section de l’I.P., Verslagboek 1910-1926, S.A.B.

(272) Schepen Lepage, C.c. du 24.I.1898, B.C.B. 1898-1, p. 120.

was (273). In werkelijkheid voegden zich, zoals wij zagen, nieuwe onbekwame afgestudeerden bij het dd. contingent. De onbevoegdheid van een belangrijk percentage werd overigens door officiële bronnen nogmaals bevestigd. In 1896 liet minister Schollaert het kollege weten dat uit een onderzoek van de hoofdinspekteur gebleken was dat een aantal leerkrachten niet vlot of niet goed genoeg Vlaams spraken (274). Vernietigend was het verslag dat minister Poulet in 1914, naar aanleiding van de schoolwet, aan de inspecteurs gevraagd had : "M.M. les Inspecteurs sont d'accord pour reconnaître que, si l'enseignement du flamand n'a pas pris la place qui lui revient dans les écoles primaires de Bruxelles et des faubourgs, c'est, en grande partie, à cause de ce que les instituteurs et surtout les institutrices ne possèdent pas suffisamment cette langue" (275). Precies deze onbekwame leerkrachten waren het, volgens Verax, die in franstalige dagbladen Vlaamshatende artikels schreven. Met de bewering dat men in Brussel het onderwijs in het Vlaams best kon verzaken, omdat de kinderen hen toch niet verstonden als ze Vlaams spraken. Verax was het pseudoniem van een onderwijzer, die in een open brief aan schepen Lepage op 15 december 1896, een paar staaltjes van het Vlaamse "taalonderwijs?" gegeven had (276).

Het probleem stelde zich ten andere niet alleen voor de Vlaamse klassen, maar nog meer voor de franstalige klassen van de eerste graad en in de veralgemeende franstalige tweede en derde graad. Aangaande die hoogste vier jaar, dient eerst nog opgemerkt dat, ondanks het feit dat alle vakken reeds in het Frans gegeven werden, ook aan de studie van die taal zelf nog een gemiddelde van 2 à 3 u per week meer besteed werd dan aan het Vlaams. Met als gevolg ook een hoger puntenaantal voor het proefwerk : Frans 60 punten, Vlaams 40 (277).

(273) Schepen Lepage, C.c. du 24.I.1898, B.C.B. 1898-1, p. 122; C.c. du 11.VII.1904, B.C.B. 1904-2, p. 76.

(274) Het werd in Vlaamsgezinde publikaties herhaaldelijk geciteerd.

(275) La langue d'enseignement dans les écoles primaires. Renseignements fournis par M.M. les Inspecteurs, Pap. Poulet nr. 170, s.d. maar van begin 1914, A.R.A.

(276) VERAX, *Vaderland en school. Open brief aan den Heer L. Lepage, schepen van Openbaar Onderwijs der stad Brussel*, op 15 dec. 1896, pp. 20-21.

(277) Rochette, C.c. du 11.VII.1904, B.C.B. 1904-2, p. 59; zie ook, Les résolutions prises par la Conférence des chefs d'Ecole op 30 sept. 1893, en, Les côtes des points pour les compositions trimestrielles op 7 nov. 1893, Conférences, I.P. nr. 61, S.A.B. Rond 1910 zou schepen Jacquain het aantal uur Vlaams gedurende de zes jaar van 25 op 27 u brengen, C.c. du 23.I.1911, B.C.B., 1911-1, pp. 65-66.

Studiejaar		Jongensscholen		Meisjesscholen	
		Franse taal	Vlaamse taal	Franse taal	Vlaamse taal
2de graad	3de	7 1/2 u	4 1/2 u	6 1/2 u	4 1/2 u
	4de	7 0/0 u	4 1/2 u	6 0/0 u	4 1/2 u
3de graad	5de	6 0/0 u	3 1/2 u	5 1/2 u	3 1/2 u
	6de	7 0/0 u	4 1/2 u	5 1/2 u	3 0/0 u

Proefondervindelijk zou C. Huysmans bewijzen — na de keuze van de school en de klas aan een opponent te hebben gelaten — dat in de zogenaamde lessen Vlaams de kinderen door de stuntelige kennis van de leerkrachten meestal af- in plaats van bijleerden, dat korrekst Nederlands in de schriften fout “verbeterd” en omgezet werd (278). Andere getuigenissen bevestigden dat, ondanks de voorschriften inzake gebruik van de direkte methode, het Vlaams meestal door het Frans werd aangebracht, dat de leerkrachten het Vlaams van hun leerlingen probeerden te leren, dat anderen de kinderen maar lieten betijen, dat nog anderen de Vlaamse lessen wel eens oversloegen (279).

De resultaten waren naar verhouding, nog geïntensifieerd door het inkrimpen van de overgang uit de Vlaamse klassen en de vlucht daaruit, factoren waarover later meer. In de gemeenteraad verzekerde de schepen wel dat de afgestudeerden uit de lagere school zich van beide talen konden bedienen (280). Maar in hetzelfde verband had hij op 1 december 1896 volgende omzendbrief aan de schoolbestuurders gezonden : “L’enseignement du flamand donne également des résultats peu satisfaisants. Les élèves, quoique pour la plupart d’origine flamande et parlant le flamand, ne sont pas suffisamment exercés à écrire correctement sous la dictée et à rédiger en flamand. Il y a trop d’enseignement théorique, trop peu d’exercices pratiques, trop peu de lecture; dans beaucoup de classes, malgré les prescriptions du programme, l’enseignement continue à se donner en français, alors que la langue flamande devrait seule être employée au cours de la leçon. Il en résulte non seulement que les élèves ne sa-

(278) Parlementaire Handelingen Kamer, 22 jan. 1914, p. 120.

(279) VERAX, o.c., p. 22; zie ook Vlaamsche Gazet, 17 juni 1910 en Roquette, C.c. du 11.VII.1904, B.C.B. 1904-2, p. 66.

(280) Schepen Lepage, C.c. du 24.I.1898, B.C.B. 1898-1, pp. 115 en 122.

vent pas suffisamment écrire et rédiger en flamand, mais qu'ils conservent l'accent et les expressions du patois local" (281). Noch behoorlijk Vlaams schrijven, noch behoorlijk Vlaams stellen, en al evenmin Vlaams spreken, was dus de slotsom. Hoe kon het ook anders? Zelfs leerkrachten die het ernstig meenden, stonden bij dergelijk systeem voor een quasi onmogelijke taak. In de lagere franstalige klassen kregen de Vlaamssprekende kinderen het Vlaams door middel van het Frans aangeleerd. In de hogere jaren kwam dan iedereen samen: de kinderen uit de Vlaamse klassen, de Vlaamse en franstalige kinderen uit de Franse klassen. En die moesten dan allemaal gelijktijdig de lessen Vlaams volgen. Twee jaar later mocht de schepen de schoolhoofden dan al doen verklaren "que tous les enfants sont capables non seulement de lire en flamand un livre usuel, une lettre, un journal, mais aussi de rédiger une lettre familière" (282). De feiten staafden dat niet. Dezelfde autoriteiten hadden Vlaamse prijsboeken afgewezen omdat "ces livres sont aussi incompréhensibles pour leurs élèves que les livres chinois" (283). Zo kwam ook het socialistisch gemeenteraadslid Rochette, in aanwezigheid van de schepen en van drie andere raadsleden, tijdens een onderzoek in school 13 tot de konklusie dat de leeringen van het laatste jaar niet in staat waren een behoorlijk opstel over een eenvoudig en voorbereid onderwerp in het Vlaams te maken. Dit ondanks het feit dat het bezoek aangekondigd was (284). De scherpste veroordeling kwam dan nog, zij het ongewild, van de latere schepen Jacquemain in 1908: "Quand il y a quelques années, une enquête a été faite par les soins du Gouvernement, tout au moins par un inspecteur de l'enseignement moyen, M. Crombez, il en est résulté que 90% des élèves des écoles moyennes de Bruxelles ne parlaient guère que le flamand de Bruxelles. La plupart d'entre eux sont dans l'impossibilité de concourir en flamand, c.à.d. de se servir de la langue flamande comme langue véhiculaire" (285).

Van vorming van tweetaligen was dus geen sprake. De franstalige kinderen kenden nauwelijks Vlaams. De Vlaamssprekenden bleven in hun dialect vastzitten, terwijl de meesten onder hen ook het Frans

(281) Aangehaald in de verschillende Vlaamsgezinde strijdschriften.

(282) Schepen Lepage, C.c. du 24.I.1898, B.C.B. 1898-1, p. 122.

(283) M. JOSSON, o.c., p. 158.

(284) C.c. du 30.X.1899, B.C.B. 1899-2, pp. 628-629; C.c. du 11.VII.1904, B.C.B., 1904-2, pp. 69-70.

(285) C.c. du 5.X.1908, B.C.B., 1908-2, p. 207.

nog niet beheersten. Zoals het onderwijzend personeel van school 16, gevraagd naar de situatie van het Frans, het in 1907 klagend formuleerde : "A Bruxelles, la population est sous l'influence de deux langues, elle subit désagréablement le contre-coup du flamand; pour beaucoup de nos élèves l'école est le seul lieu où elles parlent le français et encore est-ce quand elles s'adressent à leur institutrice" (286).

b) Het verdwijnen van de overgangsklassen

Van de geplande twee jaar was dit al teruggeschroefd naar het derde leerjaar alleen. Maar zelfs dat bleek nog te veel. De studie van het Frans werd nu in het tweede leerjaar geïntensifieerd (287), en het derde leerjaar verwerd tot een vertalings- en zittenblijversklas. Het Frans werd er gebruuskeerd tot voertaal van haast alle vakken en de stof uit de eerste graad in die taal herhaald (288). In plaats van een geleidelijke overgang naar het Frans d.m.v. het Vlaams te verzekeren, met een zekere gelijkwaardigheid in de overgangsklas, werd het Vlaams daardoor nog meer gedegradeerd tot een aangeefdialekt, dat zo snel mogelijk diende verlaten te worden. Met als gevolg dat in vele gevallen de kinderen in het derde leerjaar zelfs gewoon met deze uit de franstalige klassen werden samengezet (289). Zo leken in 1904 slechts 6 gemeentescholen een overgangsklas te tellen, ondanks het feit dat 13 van de 19 scholen over Vlaamse klassen in het tweede

(286) L'Enseignement de la langue Française, jaar 1907, I.P. nr. 12, S.A.B.

(287) Goffin, C.c. du 16.IV.1894, B.C.B., 1894-1, p. 165; zie ook Rochet, C.c. du 11.VII.1904, B.C.B. 1904-2, p. 57.

(288) Dat ging zelfs minister Schollaert te ver. In een brief van 16 okt. 1896 aan het Brusselse schepencollege stelde hij o.m. voor "attribuer une égale importance aux deux langues pendant toute la durée de la 3e année d'études et n'adopter le français comme langue véhiculaire qu'à partir de la 4e année scolaire au plus tôt", geciteerd in verschillende Vlaamse strijdschriften, zie o.m. deze van het Nationaal Vlaams Verbond op 5 juni 1897, in : De Taalstrijd hier en elders, Nieuwe Reeks, dl. I, 1897-1898, pp. 23-24.

(289) Rochette, C.c. du 11.VII.1904, B.C.B. 1904-2, p. 67; zie ook E. VAN MOLLE, *Les distributions d'aliments et de vêtements dans les écoles communales de Bruxelles*, in : Revue Pédagogique Belge, jg. 7, 1894, p. 139.

leerjaar beschikten (290). Het opofferen van een schooljaar aan het Frans leverde intussen een nieuw voorwendsel om dan maar ineens de afschaffing van die Vlaamse klassen te eisen. Gezien de verzekerde achterstand, kon net zo goed ineens met het Frans gestart worden i.p.v. dit onnodig uit te stellen (291).

c) De vlucht uit de Vlaamse klassen

Volgens de onderrichtingen, herhaald in 1888, moesten de schoolbestuurders de leerlingen in de eerste graad indelen op grond van de taal die hen het meest vertrouwd was. We zagen al hoe rekbaar de interpretatie daarvan geworden was. De nederlaag van het kollege veralgemeende en versterkte deze tendens aanzienlijk. Minder dan ooit waren de voorwaarden aanwezig om de ouders van het nut, de betekenis en de respectabiliteit van het transmutatiesysteem te overtuigen. Hield schepen Lepage aanvankelijk de schijn nog op, dan liet hij in 1899 de oogverblindingsvaren. Misbruiken bestonden maar eerst als louter Vlaamskennende kinderen in franstalige klassen werden geplaatst (292).

Wie bleef dan nog over voor de Vlaamse klassen? Niet wie uit de driejarige cyclus van de kleuterscholen kwam. Niet wie wat Frans kende. Zelfs niet wie quasi geen Frans verstond. Want samen met de eerste "afschuiming", zette een nieuw mechanisme in dat van sociologische aard was. Voor zover nodig (293), aangespoord door een

(290) Etats de situation 1896-1897 — 1904-1905, I.P. nr. 92, S.A.B.

(291) Zie de kritiek daarop van Onderwijzer, Vlaamsche Gazet, 16 nov. 1909.

(292) C.c. du 24.I.1898, B.C.B. 1898-1, p. 116; C.c. du 30.X.1899, B.C.B. 1899-2, p. 624. Voor de talrijke Vlaamse klachten daarover, zie o.m. de vergaderingen van de gemeentelijke onderwijskommissie, Goffin op 19 okt. 1895, Rochette op 2 okt. 1903, C. Huysmans op 11 dec. 1911, Section de l'I.P., Verslagboeken 1885-1910 en 1910-1926, S.A.B.

(293) "Dans la pratique, les parents imposent leurs préférences, sous la menace de conduire leurs enfants à l'école libre; et si les préférences se manifestent généralement pour les sections françaises, c'est surtout parce que la section flamande est discréditée du fait qu'elle est fréquentée presque exclusivement par des ouvriers", Renseignements fournis — à titre confidentiel — par M. Nyns, inspecteur des écoles de la ville de Bruxelles, s.d. maar van begin 1914, Pap. Poulet nr. 170, A.R.A.

aantal schoolhoofden (294), trok al wie wat beter sociaal gesitueerd was zijn kinderen ook weg om zich niet met de overgebleven troep hongerlijdende armoezaaiers te laten identificeren. Het beeld is niet overdreven. "C'est un spectacle navrant, dans certaines écoles communales de Bruxelles, d'y voir arriver des élèves qui souffrent visiblement de la faim et qui sont à peine vêtus de quelques misérables haillons... Ces infortunés appartiennent en majorité à la fraction de la population bruxelloise qui est la plus pauvre et ne parle guère que le flamand, sa langue maternelle : on juge bien par là du spectacle lamentable que doivent présenter les classes inférieures flamandes de certaines écoles. Aussi, voyez le contraste qu'elles présentent avec les classes françaises, dont les élèves sont généralement mieux habillés et convenablement nourris", schreef E. Van Molle in 1894 in de *Revue Pédagogique Belge* (295). Niet de Vlaamssprekende kinderen bevolkten dus de Vlaamse klassen, zelfs niet de quasi louter Vlaamssprekende kinderen (296), maar de armste Vlaamssprekende kinderen uit de laagste sociale lagen. Volgens een terugblikkend inspektieverslag uit 1914 waren de Vlaamse klassen vanop afstand al herkenbaar aan de onzindelijkheid, de haveloosheid en het ondervoed zijn van de leerlingen (297) : de klassen van de luiskoppen, Vlaamse ghetto's geschuwd en geminacht door leerkrachten en medeleerlingen, gestigmatiseerde "Jodenhoeken of Lazarussenzalen". Het zijn bittere kwalifikaties van Vlaamsgezinden uit de tijd zelf (298). De Vlaamse klassen werden dus niet allen ontvlucht omdat het Frans de taal van de promotie was, maar ook omdat het Vlaams aanschouwelijk met armoede en ellende geassocieerd werd, een versterkte reproductie van de dagelijkse beschaamdheid, van de Vlaamse ziekte waarvan men zo snel mogelijk moest genezen worden. Aan de sociale normering werd door sommige leerkrachten de bijhorende penalisering en sanktieverwachting gekoppeld. Wie niet braaf was, werd bedreigd met weg-

(294) "...certains chefs d'école n'obligent pas, mais conseillent à des parents paraissant être d'une certaine aisance, de faire entrer leur enfant flamand dans les classes françaises, Rochette, C.c. du 11.VII.1904, B.C.B. 1904-2, p. 67.

(295) E. VAN MOLLE' o.c., p. 138.

(296) Zie o.m. Rochette, C.c. du 30.X.1899, B.C.B. 1899-2, p. 629.

(297) Renseignements fournis par M.M. les Inspecteurs..., o.c., A.R.A.

(298) Zie o.m. VERAX, o.c., 15 dec. 1896, p. 3.

zending naar de Vlaamse klassen (299). De gevolgen waren enerzijds een diep Vlaams vernederingsgevoel, anderzijds een versterkt Franstalig respektabiliteitsgevoel. Daarop entte zich i.p.v. de oorzakelijke structurele en kollektieve faktor een gekreëerde en legitimerende individualiserende kulpabilisering. Men zat niet in Vlaamse klassen omwille van gelijkwaardige en pedagogisch eerbiedwaardige redenen, maar omdat men te dom/te arm was voor de franstalige klassen : de mythe van de inferioriteit, van de ingeprente negatieve waardering voor de eigen taal, "que parler flamand n'est pas comme il faut" en de gevolgen daarvan, de deficiëntietheorie i.p.v. de differentietheorie. Het kon, zowel bij de ouders als bij de kinderen — de toekomstige ouders —, de drang naar de franstalige aspiratiegroep alleen maar stimuleren. Meer dan ooit werd "the language the message", het Vlaams de schuld van alles, de Vlaamssprekende kinderen — naar de formulering van L. Pietersen (300) — de dupe van een dubbele diskriminatie : de school- en kariëretaal beheersten ze niet en hun spreekwijze bezorgde hen het etiket van minderwaardigen. Dat kaderde uiteindelijk in veel diepgaander processen, in het disciplineren en integreren van de "bourgeois manqué", zoals C. Lis en H. Soly dat in hun schitterend boek noemden en de voorafgaande evolutie daartoe beschreven (301).

De ontarding van de initiële en expliciete bedoeling van het Buls-systeem, d.i. een bepaalde vorm van psychologische ontvanke-lijkheid en dus van een zeker respekt voor beide talen, in haar compleet tegendeel, speelde tevens in de kaart van de verfransers die alle remmen wegwilden en hieruit nieuwe argumenten haalden én voor de vrijheid van de huisvader én voor de opheffing van de Vlaamse klas-sen. De terugkeer naar de situatie van vóór 1878 — zij het met wat meer Vlaams — stelden zij voor als de beste oplossing om de Vlaamse ghetto's in de scholen te doen verdwijnen en aan de schandelijke behandeling van een aantal Vlaamse kinderen als paria's, omwille van hun taal, een einde te maken. Opgenomen en verspreid over de franstalige klassen zou kameraadschap i.p.v. aversie hen ten deel vallen (302). Daardoor zou in drie fasen tevens met het Buls-systeem af-gerekend zijn.

(299) VERAX, *Ecole et patrie. 2e lettre ouverte à M. L. Lepage, Echevin de l'Instruction Publique de la ville de Bruxelles*, Brussel 30 maart 1898, p. 4.

(300) L. PIETERSEN, o.c., p. 148.

(301) C. LIS en H. SOLY, o.c., p. 265; C. LIS, o.c., pp. 358-360.

(302) Zo o.m. F. Ley in : *L'Enseignement pratique*, jg. 10, nr. 11, 1 maart 1898, pp. 81-82.

d) DE VLAAMS-VIJANDIGE STELLINGNAME VAN DE BRUSSELSE LEERKRACHTEN

Deze optie werd — kon het ook anders — o.m. belichaamd door de “Cercle cantonnal des Instituteurs et Institutrices de Bruxelles”. Opgericht in 1896 kende de nieuwe vereniging, die een onderafdeling werd van de “Fédération générale des Instituteurs Belges”, een spektakulaire start : van een 100-tal leden bij de openingsvergadering in september naar 340 aangeslotenen in november 1897, wat een meerderheid van het plaatselijk onderwijzend personeel betekende (303). De twee belangrijkste woordvoerders waren F. Ley, leraar pedagogiek aan de normaalschool, en N. Smelten, die ook de halfmaandelijke Brusselse onderwijsperiodiek “L’Enseignement pratique” uitgaven (304). Vooral de loopbaan van deze laatste was merkwaardig : onderwijzer, sekretaris van de Ligue de l’Enseignement, schoolhoofd, sekretaris-generaal van de Ligue, stedelijk inspekteur na de Eerste Wereldoorlog.

Van begin af zou de “Cercle cantonnal” schepen Lepage steunen in zijn verzet tegen de Vlaamsgezinde eisen en alternatieven. In 1899 formuleerde de vereniging, ten gerieve van de gemeenteraad, een eigen visie. Deze lag in het verlengde van de al vroeger aangeduide mentaliteit : afschaffing van de Vlaamse klassen en afwijzing van elke tendens om belangrijke vakken in ’t Vlaams te laten onderwijzen. En als tegemoetkoming : een verhoging van het aantal Vlaamse spreek-oefeningen om de in het Frans gegeven stof te herhalen (305). N. Smelten zorgde voor de verdere uitwerking ervan. Alle kinderen zouden, zonder onderscheid, in franstalige klassen geplaatst worden. Alle vakken zouden het Frans als voertaal hebben, met tweetalige uitleg waar de leerkracht het nodig achtte. Aan beide talen in se zou ongeveer evenveel tijd besteed worden. Maar de leerlingen zouden eerst in het Frans leren lezen en schrijven. Met het Vlaams zou daarvoor, omwille van een grote gemakkelijheid, tot de tweede graad gewacht worden; intussen werd het tot spreekoefeningen beperkt (306).

(303) L’Enseignement pratique, jg. 9, nr. 4, 15 nov. 1897, p. 31.

(304) Voor een profiel, Bijdragen tot de geschiedenis van het pedagogisch leven..., o.c., pp. 370-380.

(305) L’Enseignement pratique, jg. 10, nr. 12, 15 maart 1899, p. 94.

(306) L’Enseignement pratique, jg. 10, nr. 13, 1 april 1899, p. 103.

	1ste graad		2de graad		3de graad	
	Frans	Vlaams	Frans	Vlaams	Frans	Vlaams
Spreekvaardigheid en opstel	3 u	6 u	2 u	4 u	2 u	2 u
Lezen		/	2 u		2 u	2 u
Spelling en grammatika	3 u	/	2 u	3 u	2 u	2 u

Dit alles onder de syntheseslogan : “Ni classes françaises, ni classes flamandes, mais des classes de culture intégrale” (307). De taal-ideologische rechtvaardiging ervan, door Smelten in een artikelenreeks geleverd (308), bevatte alle elders al aangeduide elementen. Volgens de auteur deelden binnen zijn uitgebreide kollegakring slechts drie leerkrachten zijn zienswijze niet (309), wat opnieuw een idee geeft van de aanwezige weerstand tegen het Vlaams. Het hoeft niet betoogd dat Smelten door *Le Soir* en *La Chronique* bijgevallen werd (310).

e) DE OVERBLIJVENDE VLAAMSE KLASSEN

Voor de peiling ernaar beschikten we over gegevens, aanwezig in de overzichten per school van het klassen- en leerlingenbestand, voor de schooljaren 1896-1897 tot 1904-1905 (311). Op 1 december 1897 werden Vlaamse klassen aangegeven in 10 gemeentescholen (nummers 2, 3, 5, 6, 7, 10, 12, 13, 17 en 18), één tweetalig experiment met 9 klassen in school 9, géén Vlaamse klassen in 6 scholen (nummers 1, 4, 8, 11, 15 en 16). Dat zou neerkomen op het voortbestaan van nog slechts 13 Vlaamse klassen in het eerste leerjaar (312) — in vergelijking met 1888, een vermindering met 25 klassen, d.w.z. met meer dan 2/3 — nog 11 in het tweede leerjaar en 7 overgangsklas-

(307) Rapport sur l'enseignement du Français, voor school 7 met N. Smelten als verslaggever, *L'Enseignement de la langue Française*, jaar 1907, I.P. nr. 12, S.A.B.

(308) *L'Enseignement pratique*, jg. 10, nrs. 11-12-13-15-16-18, maart-april-mei-juni 1899.

(309) *L'Enseignement pratique*, jg. 10, nr. 18, 15 juni 1899, p. 143.

(310) *L'Enseignement pratique*, jg. 10, nr. 13, 1 april 1899, p. 101.

(311) *Etats de situation 1896-1897 — 1904-1905*, I.P. nr. 92, S.A.B.

(312) School 7 gaf ook nog voor elk jaar van de eerste graad een Vlaamse klas voor verachterden op, en school 3 één “classe mixte”.

sen in het derde leerjaar. Rekent men de 9 tweetalige klassen erbij, dan stemmen deze gegevens ongeveer overeen met de cijfers van M. Josson in 1898, die van een 40-tal klassen en een duizendtal leerlingen gewaagde (313). Schepen Lepage echter stelde in oktober 1899 dat slechts de scholen 1 en 11 geen Vlaamse klassen telden, wat gemeenteraadslid Kops dan weer betwijfelde (314). Twee mogelijkheden blijven open. Ofwel betrof het een eerste dieptepunt na de nederlaag van het schepenkollege en gingen de Vlaamse klassen o.i.v. Lepage — na de hevige Vlaamsgezinde aantijgingen tussen 1896 en 1898 — weer toenemen, ofwel ging het om nalatigheden van schoolhoofden die de Vlaamse klassen niet gemarkeerd hadden. Alleszins maakten in de volgende jaren ook andere scholen geleidelijk melding van Vlaamse klassen : school 8 in 1898, scholen 15 en 16 in 1899, school 4 in 1902, en het stopzetten van de proef met “classes bilingues” in school 9 gebeurde in 1901.

Op 1 oktober 1904 gaven bijgevolg alleen nog de scholen 1, 11, 14 en 19 geen Vlaamse klassen op. Voor 1 en 11 had de schepen dat zelf toegegeven, school 19 was de een paar jaar voordien afgesplitste meisjesafdeling van school 9, en school 14 was de school voor verachterde kinderen. De overige 15 gemeentescholen telden in de eerste graad 41 Vlaamse klassen met 1374 leerlingen, in de tweede graad 9 overgangsklassen met 274 leerlingen. In totaal dus 50 Vlaamse klassen met 1.648 leerlingen. Alleen school 3 beschikte daarbij nog over een overgangsklas in het vierde leerjaar. Geen globaal-duidelijke notities werden gegeven bij de klassen voor verachterden in de verschillende scholen. Als gevolg daarvan laten we in de volgende vergelijkingen ook de klassen van school 14 buiten beschouwing.

Neemt men de verhouding volgens taalregime in de eerste graad, dan stonden de 41 Vlaamse klassen met 1.374 leerlingen tegenover 96 franstalige klassen met 3.201 leerlingen. Gezien het ontbreken van vergelijkbare gegevens uit 1888 kan het ontwikkelingspunt daarin echter niet aangeduid worden. Voor het eerste leerjaar is dat wel mogelijk. De curve weerspiegelt dan de verschuiving van de machtsaccenten in het beleid. Op 20 februari 1885 waren er een 27-tal Vlaamse klassen. In oktober 1888 was dat door de inspanning van het schepenkollege opgelopen tot 38 Vlaamse klassen, tegenover

(313) M. JOSSON, o.c., p. 159.

(314) C.c. du 30.X.1899, B.C.B. 1899-2, p. 633.

48 franstalige. Voor twee scholen — school 9 en school 18 — ontbraken toen gegevens qua leerlingenaantal, hoewel dat gezien het gelijk aantal klassen ongeveer hetzelfde moest geweest zijn. De percentuele verhouding werd overigens bevestigd door de cijfers uit de overige 15 scholen : 1279 leerlingen enerzijds (44,7%), 1579 leerlingen anderzijds (55,3%). Na de herhaalde nederlagen in de onderwijskommissie en in de gemeenteraad brokkelde de geïnstitutionaliseerde Vlaamse identiteit weer sterk af. In 1904 waren er nog slechts 23 Vlaamse klassen (verlies 15) tegenover 51 franstalige klassen (winst 3). Het respektieve leerlingenaantal bedroeg enerzijds 790 leerlingen, anderzijds 1693. Of een verhouding 32-68%, wat ongeveer behouden bleef bij aftrek van de scholen 9 - 18 - 19, i.f.v. een betere vergelijking met 1888. Dat wijst dus op een onderlinge relatieve verschuiving van zowat 13%, ten voordele van het franstalig leerlingenbestand. De absolute cijfers zijn welsprekender en leggen bijkomende accenten. In de 15 vergelijkbare scholen hadden de Vlaamse klassen 568 leerlingen verloren of 44%, de franstalige klassen 140 of 9%. Een daling in beide dus, o.m. veruitwendigd in zes scholen. Voor de Vlaamse klassen was het bilan echter negatief in zowat alle scholen, met bijna overal zware aderlatingen; terwijl de franstalige klassen in 7 scholen 261 leerlingen verloren hadden, maar er in 6 andere 121 hadden bijgewonnen. Het gaat dus om ingewikkelder sociologische processen dan louter transfers. Vooreerst kaderde de daling van het leerlingenaantal in de geschetste afname van de Brusselse bevolking. Vervolgens was er de mogelijke impact van de oprichting der klassen voor verachte kinderen, hoewel op dat punt de wijze en het tijdstip van rekrutering nauwkeuriger zouden moeten ontleed worden. Nogmaals, alleen een doorgedreven onderzoek per school, geplaatst in zijn sociaal-ruimtelijke omgeving en de wijzigingen daarin, het volgen van de leerlingen en hun families zou meer klaarheid kunnen brengen. Hoe dan ook, de dominerende trend was de spectaculaire vermindering van het aantal Vlaamse klassen en hun leerlingen. Een fenomeen dat zich bleef doorzetten. In december 1910 waren er volgens een inspectieverslag nog slechts 31 Vlaamse klassen in de eerste graad (315). Een nieuwe vermindering met 10 klassen en de verdwijning ervan in nog twee scholen.

(315) Rapport de M. l'Inspecteur Vanderwallen in : La langue d'enseignement dans les écoles primaires, s.d. maar van begin 1914, Papieren Pouillet nr. 170, A.R.A.

VLAAMSE EN FRANSTALIGE KLASSEN IN DE EERSTE GRAAD OP 1 OKTOBER 1904

School	Vlaamse klassen		1ste graad		Totaal		2de graad		Franse klassen		1ste graad		Totaal	
	1e jaar	ln.	2e jaar	ln.	klassen	ln.	klassen	ln.	1e jaar	ln.	2e jaar	ln.	klassen	ln.
1	/	/	/	/	/	/	/	/	3	92	3	91	6	183
2	1	19	/	/	1	19	/	/	3	70	3	60	6	130
3	3	107	2	73	5	180	3	96	2	84	2	67	4	151
4	2	74	2	72	4	146	3	96	2	71	2	65	4	136
5	1	30	1	25	2	55	1	24	3	83	2	64	5	147
6	2	88	2	61	4	149	1	24	4	146	4	145	8	291
7	3	160	2	89	5	249	1	24	2	96	2	91	4	127
8	1	19	/	/	1	19	1	19	3	78	3	72	6	150
9	1	38	1	28	2	66	2	66	2	79	2	72	4	151
10	1	32	1	25	2	57	2	57	4	109	3	79	7	188
11	/	/	/	/	/	/	/	/	2	92	2	97	4	189
12	3	69	2	57	5	126	2	49	5	127	4	122	9	249
13	1	30	1	29	2	59	2	49	2	41	2	53	4	94
14	/	/	/	/	/	/	/	/	(2)	(35)	(3)	(74)	(5)	(109)
15	1	35	1	35	2	70	1	31	3	135	2	90	5	225
16	1	25	1	28	2	53	1	36	3	103	2	83	5	186
17	1	23	1	29	2	52	1	36	3	112	2	84	5	196
18	1	41	1	33	2	74	1	38	2	68	2	62	4	130
19	/	/	/	/	/	/	/	/	3	107	3	111	6	218
Totaal	23	790	18	584	41	1374	9	274	51	1693	45	1508	96	3201
		31,8%								68,2%				

f) HET FABRICEREN VAN VERACHTERDE KINDEREN

We zagen al hoe in 1909 1.299 leerlingen een leerachterstand van drie jaar hadden. In 1913 moest schepen Jacquain toegeven dat 80 à 90% van de kinderen in de speciale klassen voor verachterden, Vlaamse kinderen waren (316). Daardoor werd de band met de taalregeling in de Brusselse scholen vanzelf gelegd. De scherpste uitspraak kwam van "L'Étincelle", het orgaan van de socialistische onderwijsvakbond van de Brusselse agglomeratie : "Le plus grand malheur pour un écolier de la bonne ville de Bruxelles c'est d'être pauvre et flamand. Celui-là est certain d'échouer finalement dans une classe d'anormaux; 99% des anormaux sont pauvres et 85% sont flamands. Le seul moyen employé à Bruxelles pour "créer" des anormaux et des arriérés pédagogiques consiste à confier l'enfant flamand à un instituteur ou une institutrice qui lui parle exclusivement français. Le moyen est radical" (317). Arm en Vlaams zijn volstond dus. Gekanaliseerd via twee gebruskeerde en volkomen anti-pedagogische overgangen. De eerste lichter via de kleutercholen of via wat Frans naar de eerste Franse klas, de anderen na het tweede Vlaamse leerjaar. Zittenblijven werd hoe dan ook de regel. Vanaf 1913 noemden de flaminganten de Brusselse lagere scholen dan ook "kweekplaatsen voor achterlijke Vlamingen" (318), gefabriceerd door "les walloniens qui trônent à la 6e division" (319).

D. HET VERWEER EN DE MACHTELOOSHEID VAN DE FLAMINGANTEN

1. EEN AANTAL ONGUNSTIGE FAKTOREN

De propaganda van de Vlaamsgezinden werd sterk ingeperkt door drie factoren waarop zij geen vat hadden, waarop het ook niet gemakkelijk was een adequaat antwoord te formuleren, en die hen

(316) *La Semaine Politique*, 2 februari 1913; *Statistique comparative de la répartition des élèves suivant la langue qu'ils parlent dans les classes normales et les classes spéciales*, jan. 1913, *Fréquentation scolaire*, I.P. nr. 640, S.A.B.

(317) Veelvuldig geciteerd, zie o.m. *Vlaamsche Gazet*, 27 okt. 1913.

(318) *De Vlaamsche Hoogeschool*, maart-april 1913, p. 13.

(319) M. Monne, in : *La Semaine Politique*, 21 sept. 1913.

steeds ter rechtvaardiging van het bestaande schoolsysteem voor de voeten werden gegooid.

a) **Het ontbreken van de leerplicht tot 12 à 14 jaar**, wat door het episkopaat en de katholieke regering om levensbeschouwelijke redenen werd tegengehouden. Dat gaf het schepenkollege en haar entourage telkens de kans te replikeren dat haar onderwijssysteem wél tot tweetaligheid zou leiden, indien de kinderen leerplichtig waren en de lagere school konden uitdoen (320).

b) De publieke opinie

De flaminganten konden er niet onderuit dat zij die in nog groeiende mate tegen zich hadden. De overgrote meerderheid van de Vlaamssprekende ouders wensten vóór alles het aanleren van het Frans. De ontaarding van het Buls-systeem had deze aangevoelde sociale noodzaak opgeblazen tot één levensgroot vooroordeel tegen al wat Vlaams was. Daarin kaderde ook de uitspraak van schepen Lepage in de gemeenteraad : "Il y a une véritable conspiration de la part des parents amenant leurs enfants à nos écoles communales, en vue de tromper le directeur sur ce point essentiel et de lui faire croire que l'enfant, qui ne parle chez lui que le flamand, comprend et parle le français... Il n'est pas, permettez-moi l'expression, de trucs que les parents n'emploient pour persuader qu'il en est ainsi" (321). De vijandigheid tegen het Vlaams werd daarbij nog onderbouwd en gestereotypeerd door een aantal schoolhoofden, leerkrachten en schoolkomitees. De Vlaams-vijandige tegenkampagne steunde bovendien op het dankbare thema van "de vrijheid van het gezinshoofd", als een grondwettelijk recht tot ontsnapping uit de miserie en de segregatie.

c) De concurrentie van de vrije scholen

Een grondig onderzoek naar de toestand in het katholiek onderwijs moet nog gebeuren. Niettemin zijn voldoende gegevens voorhanden voor een globale indruk. Op 31 december 1912 telde de hoofdstad 18 aanneembare vrije scholen met 109 klassen en ca.

(320) C.c. du 24.I.1898, B.C.B. 1898-1, p. 116.

(321) C.c. du 30.X.1899, B.C.B. 1899-2, p. 625.

3.924 leerlingen t.a.v. 22 gemeentescholen met 418 klassen en 11.704 leerlingen (322). De eerste waren haast alle katholieke scholen. Vanuit taaloogpunt was de toestand er nog rampzaliger. Er bestonden geen Vlaamse basisklassen, wat in de jaren voordien blijkbaar ook niet het geval was geweest (323). In het beste geval fungeerde het Vlaams als vak op het lesrooster — het aantal uur verschillend van school tot school — en werd het ook nog gegeven. Ook hier deed zich immers een schrijnend gebrek aan daartoe bekwame leerkrachten gelden (324). De kommentaar van de vrijzinnigen terzijde gelaten, was het oordeel van de Vlaamsgezinde katholieke parlementsleden in dit opzicht al even streng. Op 12 februari 1914 schreef het Brussels Kamerlid G. Borginon, n.a.v. de onderwijswet, aan minister Poulet : “Or chacun sait que dans les écoles catholiques de l’agglomération Bruxelloise, l’enseignement est français dans tous les cours et pour toutes les matières. On sait également que les enfants qui fréquentent les écoles gratuites ou à peu près gratuites, sont pour 2/3 peut être pour les 3/4, d’origine flamande et ont le flamand pour langue usuelle... Au point de vue purement religieux, les errements suivis par les directions d’écoles catholiques me semblent encore plus critiquables. Elles ne laissent aucune liberté au père de famille flamand et le placent impitoyablement devant ce dilemme : “verfransching of vergeuzing”, ou l’école française ou l’école sans Dieu” (325). Zijn kollega, J. Delbeke, leider van de Vlaamsgezinde parlementaire katholieke drukkingsgroep in de Kamer, deelde deze mening : “ce sont les écoles libres surtout qui francisent notre peuple à Bruxelles” (326). Datzelfde jaar, in 1914, bevestigde het verslag van inspecteur Vanderwallen dat in Brussel-stad de vrije scholen 118 franstalige

(322) Volgens de opgemaakte statistieken n.a.v. de schoolwet van 1914, Papieren Poulet nr. 170, A.R.A.

(323) Schepen Lepage, C.c. du 30.X.1899, B.C.B. 1899-2, p. 636; schepen Jacquain, C.c. du 23.I.1911, B.C.B. 1911-1, p. 66; F. Reinhard tijdens de 2de Landdag der leerlingen van vrije onderwijsgestichten te Antwerpen op 5 sept. 1886, in : De Taalstrijd hier en elders, dl. III, nr. 7, 1 okt. 1886, p. 156.

(324) Renseignements fournis par M.M. les Inspecteurs..., o.c.

(325) G. Borginon aan minister Poulet op 12 feb. 1914, Papieren Poulet nr. 125, A.R.A.

(326) J. Delbeke aan minister Poulet, s.d. maar van begin 1914, Papieren Poulet nr. 170, A.R.A.

en géén Vlaamse klassen telden (327). Al even erg was dat een aantal klerikale scholen daarvan een rekruteringselement maakten ten nadele van de gemeentescholen en ook vanuit die hoek de stereotiepe slogan versterkt werd dat een onderwijs, gebaseerd op het Vlaams, in feite het aanleren van het Frans verhinderde (328).

Bij het schepenkollege en de tegenstanders van het Vlaams was de concurrentie van de vrije scholen dan ook de dooddouner bij uitstek. Bij elke vraag naar uitbreiding van het Vlaams werd voorspeld dat het leeglopen van de gemeentescholen daarvan het rechtstreeks gevolg zou zijn. Met de toenemende stigmatisering in de gemeentescholen nam die druk inderdaad toe, zodat de inspectie n.a.v. de periode vóór 1911 noteerde : "Dans la pratique, les parents imposent leurs préférences, sous la menace de conduire leurs enfants à l'école libre" (329).

Het is moeilijk uit te maken in hoever deze ouders — mits korrekte informatie vanaf 1881 en een degelijke uitvoering van het ontworpen onderwijssysteem — dergelijke dreiging wel zouden geuit of uitgevoerd hebben. Een paar ervaringen in de beginperiode wezen uit dat die laatste stap toen nog niet zo snel gezet werd en tot een klein aantal leerlingen beperkt bleef. Zolang maar zekerheid over het aanleren van het Frans bestond. Vlak voor Wereldoorlog I kon men zich echter afvragen of het artificieel aangezwengeld en gekonditioneerd rollenpatroon langs de weg van de rede op unilaterale manier nog wel kon doorbroken worden. M.a.w. of zonder veralgemeende wettelijke verplichtingen voor alle Brusselse scholen, ernstige hervormingen in Vlaamse zin nog tot de mogelijkheden behoorden, zonder grote schade voor de gemeentescholen. De Vlaamsgezinden, w.o. het socialistisch gemeenteraadslid Rochette, dachten van wel (330).

Uit het voorgaande blijkt hoezeer de levensbeschouwelijke tegenstellingen en het bestaan van twee schoolnetten hinderend gewerkt hebben. De onmacht van de lokale katholieke flaminganten onder-

(327) Rapport de M. l'Inspecteur Vanderwallen..., o.c.

(328) Zie o.m. de getuigenis van C. Huysmans, P.H.K., 22 jan. 1914, p. 719.

(329) Renseignements fournis par M. Nyns, inspecteur..., o.c.

(330) "La crainte que les élèves déserteraient nos écoles au profit des écoles libres, je ne la partage pas; il y aurait peut-être bien quelques défections, comme cela arrive à chaque innovation n'importe dans quel domaine, mais, l'enseignement donné dans nos écoles est tellement supérieur au point de vue de la qualité à l'enseignement donné dans les écoles libres, que les parents récalcitrants reviendraient vite à de meilleurs sentiments", Rochette, C.c. du 11.VII. 1904, B.C.B. 1904-2, p. 81.

mijnde in hoge mate de positie van de vrijzinnige Vlaamsgezinden en speelde ten zeerste in de kaart van de vrijzinnige opponenten tegen het Vlaams. Zij gaf deze laatsten een gemakkelijk excuus voor de verdere aftakeling van het Vlaams in de Brusselse gemeentescholen. Want het is duidelijk dat de vrees voor het overlopen naar de vrije scholen niet het eerste motief is geweest. In het parlement zouden zowel katholieke als liberale Brusselse afgevaardigden broederlijk in de bres springen voor de vrijheid van het gezinshoofd, dezelfde vrijheid waarvoor ze mekaar in levensbeschouwelijke aangelegenheden naar de keel vlogen.

2. HET VERWEER

De Vlaamsgezinde verenigingen hadden in 1888 het kollege gesteund in haar strijd om de onderrichtingen van februari door de gemeenteraad te doen goedkeuren. In functie daarvan, en ter neutralisering van de aktie der Waalse bonden, hadden zij een gemeenschappelijk schrijven naar de gemeenteraad gericht. Dat laat toe een doorsnede van de zich roerende kringen te maken : De Veldbloem, De Distel, De Vlaamsche Vooruitstrevende Studentenkring, De Benoitskring, De Jonge Tooneelliefhebbers, Het Willemsfonds, De Liberale Vlaamsche Bond, De Wijngaerd, De Noordstar, De Kunstvrienden. Ook getekend hadden een aantal "afgevaardigden van Vlaamsche huisvaders", die verschillende stedelijke buurten vertegenwoordigden : deze van de 7de wijk, de 9de wijk, de Laekenstraat, de Zennelaan, de Bloemenstraat, de Cureghemstraat (331).

Het dubbel uitgangspunt bleef gehandhaafd. Enerzijds werd steeds meer geopteerd voor de oprichting van Vlaamse scholen, met het Vlaams zes jaar als voertaal en het Frans als tweede taal. Anderzijds eisten zij tenminste de eerlijke toepassing van het Buls-systeem en minimaal het behoud van de hele tweede graad als overgang (332).

(331) Brief aan de voorzitter en de leden van de gemeenteraad op 29 mei 1888, I.P. nr. 15, S.A.B.

(332) Zie o.m. Bestuur van de Liberale Vlaamse Bond van het arr. Brussel aan burgemeester, schepenen en gemeenteraadsleden op 14 april 1888. L. Buyst en S. Rooryck namens de "Vereenigde voorzitters der verschillende Vlaamsche maatschappijen te Brussel" aan burgemeester en gemeenteraad op 4 aug. 1888, I.P. nr. 15, S.A.B.

Toen de aftakeling van het transmutatiestelsel zich echter steeds duidelijker voltrok, namen ook de spanningen tussen de Vlaamsgezinde verenigingen en het kollege sterk toe. De aktie, in de vorm van verzoogschriften en open brieven, werd vooral het werk van het Nationaal Vlaams Verbond en van de Vlaamse Volkspartij, die het kollege vnl. tussen 1896 en 1898 voortdurend op de huid zaten (333). Voornaamste mikpunt werd de nieuwe schepen L. Lepage, die ervan beschuldigd werd doelbewust op de vermindering van het Vlaamse element in de gemeentescholen aan te sturen, en in de gemeenteraad hierover bij herhaling vertekenende verklaringen af te leggen. De klemtoon kwam daardoor ook steeds meer te liggen op het doen aanvaarden van een globaal ontwerp. De sociale noodzaak van het aanleren van het Frans werd aanvaard en de aanzienlijke plaats die ervoor diende ingeruimd, maar zonder het Vlaams als standaardtaal te elimineren, met dit laatste als belangrijkste voertaal en met gelijke rechten als het Frans. Zo legde het Nationaal Vlaams Verbond, na zich uitvoerig gedokumenteerd te hebben over het taalonderwijs in Zwitserland, in 1894 een basistekst voor, waarover zij een debat in de gemeenteraad wenste te forceren (334) :

- in de kindertuinen zouden de opvoedsters alleen de moedertaal mogen gebruiken;
- in de lagere scholen het principe moedertaal-voertaal, van de laagste tot de hoogste klas;
de studie der tweede taal (lezen en schrijven) slechts vanaf het vierde leerjaar, met evenveel lesuren en punten in beide regimes;
in de laagste drie klassen alleen oefening in het spreken, weer op gelijke voet;
in scholen met gemengde bevolking zou een splitsing in Vlaamse en franstalige afdelingen gebeuren, waarbij de kinderen door de schoolhoofden volgens hun gebruikelijke taal zouden gerangschikt worden;
- in de normaalscholen zou, naast de Germaanse talen, de helft der vakken in het Vlaams gegeven worden, vnl. aardrijkskunde en geschiedenis, natuurwetenschappen en wiskunde;

(333) Open brieven M. Josson op 19 feb. en 3 nov. 1898; Verzoogschrift van het Nationaal Vlaams Verbond op 5 juni 1897; open brieven Verax op 15 dec. 1896 en 30 maart 1898.

(334) Geciteerd in VERAX, o.c., 15 dec. 1896, p. 1.

- in de middelbare scholen zou hetzelfde gelden, overeenkomstig de taalwet van 1883, met een wenselijke toevoeging van wis-kunde.

Onophoudelijk, in 1894-1895-1896-1897-1898, werd op de be-handeling ervan door de gemeenteraad aangedrongen. Telkens naar de onderwijskommissie verstuurd, zou schepen Lepage — o.m. gepro-voceerd door een paar grove uitspraken — op 24 januari 1898 en op 30 oktober 1899 uiteindelijk replikeren. Dat kwam, zoals vermeld, neer op de verdediging van het gevoerde beleid, de ontkenning van de verwaarlozing van het Vlaams, het nemen van marginale maatre-gelen die de mythe moesten blijven schragen van de tweetaligheid van het Brussels onderwijssysteem en de ereplaats die het Vlaams daarin bekleedde. Van erkenning van het Vlaams als volwaardige taal, o.m. als voertaal voor bepaalde vakken, was evenwel geen sprake; even-min als van aanvaarding der overige voorstellen.

De respektieve uitgangspunten en doelstellingen liepen nu zozeer uiteen dat schepen André in 1895 zelf verklaarde dat het a priori om een dovemansgesprek ging. Volgens hem — en zijn opvolgers dachten er niet anders over — vertrokken de flaminganten van “*considérations sentimentales*” en nostalgische ideeën inzake het Vlaams, die niet meer in overeenstemming waren met de wetmatigheid van de moder-ne evolutie — de verdwijning van het Vlaams — en de praktische no-den van de Brusselse werkende bevolking (335). Op konkrete aantij-gingen werd zelden ingegaan. Het betrof “*prétendus griefs*”, “*grotes-ques accusations*” van “*quelques Flamands exagérés*”, die niemand ernstig moest nemen (336). Verwijzingen naar vergelijkbare situaties — zoals naar het Zwitsers systeem — werden afgedaan als irrelevant en komend van mensen die de plaatselijke omstandigheden niet ken-den (337). Daarmee kwamen de opeenvolgende schepenen steeds meer op dezelfde golflengte te zitten als de oud-strijders tegen het Vlaams. Met de onontbeerlijke toevoeging van het Belgicistisch

(335) “*Et c'est pour cela que toute discussion à ce sujet avec les Associa-tions flamandes et ceux qui s'associent à leurs revendications est purement oiseux : nous partons de points de vue tellement différents, nous avons des buts si divers que l'on peut dire a priori que nous ne pouvons nous entendre*”, sche-pen André, verg. van 19 okt. 1895, Section de l'I.P., Verslagboek 1895-1910, S.A.B.

(336) Schepen Lepage, C.c. du 24.I.1898, B.C.B. 1898-1, pp. 114-115.

(337) Schepen Lepage, C.c. du 11.VII.1904, B.C.B. 1904-2, pp. 70 en 72.

accent i.f.v. het zogenaamd hoger patriottisch belang. De Vlaamsgezinde voorstellen werden strijdig geacht met "le sentiment national", omdat aparte taalregimes twee vijandige kampen binnen de bevolking zouden doen ontstaan (338). Het hoeft niet betoogd dat ook de "Cercle cantonal des Instituteurs et Institutrices de Bruxelles" met N. Smelten in hetzelfde spoor zat : "Soumettre tous nos élèves au même régime bilingue, c'est leur donner à tous une âme belge, c'est rendre vaines les querelles de langues, c'est travailler pour la fraternité sociale, nous aimons mieux cela" (339).

In de kou gelaten door het kollege, probeerden de Vlaamsgezinden steun te vinden bij de gemeenteraadsleden. Op wie konden ze daar nog rekenen ?

3. EEN VLAAMS-ONVRIENDELIJKE GEMEENTERAAD

Een eerste vaststelling was dat de door hen gestelde verwachtingen in de uitbreiding van het stemrecht ijdel bleken. De hoop op de verkiezing van enkele Fransonkundige mandatarissen, die hun strijd gunstig gezind zouden zijn, ging niet in vervulling (340). Integendeel, hun positie was na de eerste gemeentelijke verkiezingen met algemeen meervoudig stemrecht in 1895 nog verder verzwakt. M. Jossen en zijn Vlaamse Volkspartij hadden ditmaal hun kans in Brusselstad gewaagd, met een al even schamel resultaat van een paar honderd stemmen. De Propagande Wallonne en de Frans-Belgische dagbladen konden dus opnieuw schrijven dat de Vlaamse beweging te Brussel dood en begraven was (341).

Het liberaal flamingantisme bleef verdeeld. In de Association kwam het nauwelijks aan bod. In de Ligue stond het, nu de evenredige vertegenwoordiging ingevoerd was, niet sterk genoeg meer om haar kandidaten als titularissen te behouden. Noch Kops noch Goffin — die op 15 december 1892 de eerste Vlaamse redevoering in de raad

(338) Schepen Lepage, C.c. du 24.I.1898, B.C.B. 1898-1, pp. 114-115.

(339) N. Smelten in : *L'Enseignement pratique*, jg. 10, nr. 13, 1 april 1899, p. 103.

(340) *De Taalstrijd hier en elders*, dl. IX, nr. 11, 1 jan. 1893, p. 262.

(341) *De Taalstrijd hier en elders*, dl. XII, nr. 11 en 12, 1 dec. 1895-1 jan. 1896, p. 271.

sinds 1830 had gehouden (342) — behoorden in 1895 tot de vijftien gekozen doktrinairen. Wel waren ze nog aangeduid als eerste en tweede plaatsvervanger, waardoor de flaminganten vlug weer over een afgevaardigde zouden beschikken (343). Dat duurde echter maar tot 1899. Van dan af was het, mede o.i.v. de opnieuw gevormde liberale eenheidslijst die het aantal mandaten nog beperkter maakte, definitief gedaan met de flamingantische inbreng. Datzelfde jaar besliste ook burgemeester Buls, zij het om anderen redenen, zich terug te trekken. Tussen 1889 en 1900 leek hij zich, bij gebrek aan voldoende machtspolitieke steun, bij de wantoestanden in het onderwijs te hebben neergelegd, en zelfs eerder sussend, tot ondersteuning van schepen Lepage, op te treden (344). Ook J. Hoste, bevriend met beiden (345), gaf de indruk in *Het Laatste Nieuws*, een eerder voorzichtige koers te varen. Wel de mistoestanden aanklagen, maar niet te fel doorgaan op de politieke verantwoordelijkheden. Eerst in de jaren vlak voor Wereldoorlog I — aangescherpt door een verkiezingsincident tussen de doktrinaire leider Hymans en vader Hoste in de Ligue — herrees het Brussels liberaal flamingantisme. Georganiseerd in een Liberale Volksbond, mét oog voor de sociale dimensie, was het op weg snel een elektorale macht te vormen, waarmee de plaatselijke liberale kopstukken zonder het uitbreken van de oorlog ongetwijfeld rekening hadden moeten mee houden.

Over de betekenis van het katholiek flamingantisme in de hoofdstad zijn we nog onvoldoende ingelicht. Het moet ten andere geplaatst worden tegen een achtergrond van pastorale opvang en functie van het kerkapparaat. Vanaf de jaren 1880 schijnt zich daarin een wending voor te doen, gepaard “aan het stooten van het Vlaamsch uit den preekstoel” (346). Vast staat wel dat de Vlaamsgezinde invloed zeer beperkt moet geweest zijn. De 8 à 12 katholieke gemeenteraadsleden schenen er in elk geval geen last mee te hebben bij het bepalen van hun houding.

(342) C.c. du 5 dec. 1892, B.C.B. 1892-2, pp. 709-711.

(343) Goffin kwam eerst opnieuw in de raad, en bij zijn overlijden in 1898 werd hij door Kops opgevolgd.

(344) Zie o.m. C.c. du 30.X.1899, B.C.B. 1899-2, p. 628.

(345) Zie o.m. *Het Laatste Nieuws*, 22 nov. 1895.

(346) Geciteerd in L. LINDEMANS, *Het vraagstuk Brussel uit Vlaams oogpunt*, Brussel, s.d., p. 79.

En het Brussels socialisme ? Martine Deneckere wees er onlangs op hoe vanuit de gehele reformistische gedragslijn van het Brussels socialisme ook de geringe aandacht voor de Vlaamse kwestie kan verklaard worden : de klemtoon op het algemeen stemrecht waaraan alles diende ondergeschikt gemaakt, de opportunistische alliantiepolitiek met de liberalen, de kleinburgerlijke samenstelling van zijn ahang, vnl. uit het ambachtelijk milieu en in zijn ideologie bijzonder gevoelig voor bourgeoiskoncepten waartoe in Brussel meer dan elders het Frans behoorde (347). Dat laatste gekoppeld aan de vernederings-respektabiliteitstheorie (348), kan dan verklaren waarom ook de militanten de kwestie niet aanhangig maakten. Daarnaast was er het ontbreken van een sterke Vlaamsgezinde middenklasse en de geringe impulsen van het flamingantisme zelf. Voor de eeuwwisseling geraakte dat qua theorievorming niet uit de fase van de loutere taastrijd en het slaagde er dus tot dan niet in zijn aspiraties in een ruim sociaal-ekonomisch perspektief te plaatsen. Evenmin bestond er veel praktische toenadering. Primo kwam vanuit dat flamingantisme aanvankelijk geen versterking voor het socialisme en dus ook geen intellectuele beïnvloeding — wat wel gebeurde door vooraanstaande frankofone progressisten. Secundo bleek het slechts heel segmentair een bondgenoot te zijn in een veralgemeende progressieve strijd. Meer, het doktrinaire flamingantisme noemde vanuit zijn totaalperspektief de socialistische ideeën — “straatgeweld, republiek, klassenstrijd” — strijdig met deze van de Vlaamse beweging, gestoeld als deze moest zijn op monarchisme, patriottisme, wettelijkheid en klassenverzoeining. Vaak tot verwondering van de socialisten zelf (349), werden de Marseillaise en de rode vlag niet als symbolen gezien, maar als anti-nationaal gebrandmerkt (350). Het verklaart mee waarom “De Vlaamsche Leeuw” en de “Internationale” soms tegen mekaar op zouden gezongen worden. Kortom de Vlaamse kwestie werd door de B.W.P. niet uit zichzelf ideologisch geïntegreerd en het werd haar ook niet van buitenuit opgedrongen. Niettemin kwam er een kentering rond de eeuwwisseling, door de konfrontatie ermee in de representatieve organen. Niet alleen moest men er zich nu wel mee bezig

(347) M. DENECKERE, *Socialisme en Vlaamse Beweging te Brussel (1885-1914)*, in : *Taal en Sociale Integratie*, I, V.U.B. 1978, pp. 237-259.

(348) C. LIS, o.c., p. 359. Voor een aantal beschouwingen van daaruit in verband met de B.W.P., E. WITTE, *De B.W.P. en het reformisme vóór 1914*, in : *Links*, 25 okt. 1980, p. 7.

(349) Zie o.m. Vandendorpe, C.c. du 2.II.1891, B.C.B. 1891-1, p. 88.

(350) Goffin, C.c. du 12.IV.1897, B.C.B. 1897-1, p. 320; Kops en Goffin, C.c. du 2.II.1891, B.C.B. 1891-1, pp. 76-77 en 85-88.

houden, maar er was ook het opduiken van intellektuele brugfiguren als een C. Huysmans en een A. Deswarte, en het aan belang winnen van de Vlaamse kwestie zelf, die nu wel economisch onderbouwd geraakte. Arrondissementeel situeert zich dat rond de agitatie voor de gelijkheidswet. Vanaf 1906 zou het Brusselse socialisme zich in het parlement aandienen als de Brusselse afvaardiging waarop nog het meest voor Vlaamsgezinde eisen te rekenen viel en die dat ook tot uiting bracht in de wijze van haar lijstsamenstelling (351).

En in de Brusselse gemeenteraad? Ook daar waren de socialisten vanaf ca. 1897 nog zowat de enigen bij wie de Vlaamsgezinden enigszins terecht konden. Het waren zij die interpelleerden over de in Brussel verboden betoging ten voordele van de gelijkheidswet (352), zoals ook zij terzake een ondersteunende motie indienden, die verworpen werd: 18 stemmen tegen — 11 liberalen en 7 katholieken — en 14 voor — 10 socialisten, 2 liberalen, 2 katholieken (353). Rond diezelfde datum kregen zij ook oog voor de wantoestanden in het Brussels lager onderwijs. Initiatiefnemer was Rochette, verkozen als toegevoegd arbeiders-gemeenteraadslid en die maar eerst op late leeftijd Frans geleerd had. Zijn radikalisering is gemakkelijk te volgen. In 1898 vroeg hij tijdens de bespreking of hij zelf eens in de scholen mocht gaan kijken (354), in 1899 interpelleerde hij over de mistoestanden (355), in 1902 verzocht hij om een verslag over de situatie van het Vlaams in de gemeentescholen (356). In 1903 diende hij met zijn partijgenoot E. Hubert, een Vlaamsonkundige Waal, een eigen voorstel in (357). Datzelfde jaar beschuldigde hij, in naam van de socialistische groep, het liberaal schepenkollege en de katholieken ervan de rechten van de Brusselse Vlamingen te schenden en toonde hij zich solidair met de grieven van M. Josson en de Vlaamse Volkspartij. Deze zou overigens, op grond daarvan, zowel tijdens de ge-

(351) H. VAN VELTHOVEN, o.c., *passim*.

(352) Rochette, C.c. du 12.IV.1897, B.C.B. 1897-1, pp. 305-326.

(353) C.c. du 2.VIII.1897, B.C.B. 1897-2, p. 322; C.c. du 22.XI.1897, B.C.B. 1897-2, pp. 905-912. De motie was ondertekend door drie socialisten en Goffin.

(354) C.c. du 24.I.1898, B.C.B., 1898-1, p. 123.

(355) C.c. du 30.X.1899, B.C.B. 1899-2, pp. 622-640.

(356) C.c. du 17.XI.1902, B.C.B. 1902-2, pp. 773-775.

(357) C.c. du 27.IV.1903, B.C.B. 1903-1, pp. 285-287.

meenteraadsverkiezingen van 1903 als tijdens de Senaatsverkiezingen van 1904 het ordewoord geven op de socialistten als nog enige betrouwbaaren te stemmen (358). Rochettes onderwijsalternatief was een totaalkoncept dat alle graden van het onderwijs omvatte en tussenoplossingen formuleerde, maar toch zwaar naar de kant van de Vlaamse eisen doorwoog en als overgangsmaatregel door de Vlaamsgezinde Brusselse verenigingen gesteund werd (359). De motivering was de gelijkstelling van het Vlaams met het Frans (360) en het overgaan tot daden i.p.v. ijdele beloften (361) :

- Kindertuinen : Initiatie in de tweede taal uitsluitend door spreek-oefeningen, voordracht en zang;
- Lagere scholen : in de Vlaamse klassen werden alle kinderen geplaatst die thuis gewoonlijk Vlaams spraken, onafgezien of ze de kindertuinen bezocht hadden. Het onderwijs van de tweede taal (lezen) ving maar aan vanaf het derde leerjaar. De tweede graad diende voor de leerlingen uit de Vlaamse klassen als overgang om in de derde graad een paar vakken in het Frans te krijgen. In de tweede en de derde graad werden, behalve het Vlaams, ook nog in het Vlaams onderwezen : natuurwetenschappen, rekenen en vormleer; aardrijkskunde en geschiedenis. Aan het Frans en het Vlaams werden evenveel uur besteed en evenveel punten in de drie- en zesmaandelijksse wedstrijden toegekend.
- Normaalscholen : afgezien van het Vlaams, werden natuurwetenschappen, wiskunde, aardrijkskunde en geschiedenis in het Vlaams gegeven.
- Middelbare scholen : het aantal uur besteed aan het Vlaams werd verhoogd en gelijkgesteld met het Frans, met gelijk aantal punten. Naast het Vlaams, werden ook het Duits en het Engels aan kinderen van Vlaamse afkomst in het Vlaams onderwezen (gedeeltelijke toepassing van de wet van 1883).

Op 11 juli 1904 werd het voorstel in de gemeenteraad bespro-

(358) In Vlaanderen Vlaamsch, 15 feb. en 1 juni 1904; zie ook C.c. du 11.VII.1904, B.C.B. 1904-2, p. 77.

((359) Nationaal Vlaams Verbond, Peter Benoits Kring, Vlaamse Wacht, Vlaamse Bond, De Jonge Toneelliefhebbers, Algemeen Nederlands Verbond, De Veldbloem, Willemsfonds, C.c. du 11.VII.1904, p. 5.

(360) C.c. du 17.XI.1902, B.C.B. 1902-2, p. 774.

(361) C.c. du 11.VII.1904, B.C.B. 1904-2, p. 73.

ken (362). Het kollege kantte er zich opnieuw tegen, volgens de al beschreven beleidslijn. Eerst had zij ervoor gezorgd dat de bespreking in ongunstige omstandigheden verliep. De discussie begon onaangekondigd, zodat de gemeenteraadsleden niet over een geschreven tekst beschikten en aanhangers — w.o. mede-ondertekenaar Hubert — niet aanwezig konden zijn of blijven. Daarna wimpelde schepen Lepage alle kritiek af, gebruikte Bols als pedagogische paraplu tegen misleide leken als de twee socialisten, en herhaalde dat elk voorstel om de kinderen volgens de voertaal te scheiden neerkwam op een “système néfaste, antinational, système qui accentue les divisions linguistiques au lieu de les atténuer”. Hij stelde de gewone dagorde en dus de verwerping voor. Dat gebeurde ook, met 23 stemmen tegen 7. Zeventien liberalen en zes katholieken hadden tegen de verdere behandeling ervan gestemd, zeven socialisten voor.

Het betrof hier — op de moeilijkheden met het Vlaams Theater na — de laatste taalaangelegenheid waarover in de gemeenteraad zou gestemd worden, zodat geen verdere analyse van het stemgedrag meer mogelijk is. In 1908 verhuisde Rochette uit Brussel, zodat zijn mandaat verviel (363). Datzelfde jaar deed echter een illustere wisselspeler zijn intrede : C. Huysmans. Niet alleen wierp hij zich snel op als de belangrijkste woordvoerder van het socialisme in de gemeenteraad, maar hij was ook degene die bij herhaling de onderwijspolitiek van het kollege scherp op de korrel zou nemen : “Nous sommes une ville bilingue, et l'on y traite les Flamands en peuple conquis, quelque peu à la Prussienne” (364). Alleen zijn stem kwam op dat punt de rust nog verstoren, wat hem n.a.v. de niet-toepassing van de taalwet van 1883 de bedenking ingaf “qu'il est assez typique que ce sont des socialistes qui doivent rappeler à la légalité le Gouvernement de l'Echevin de la ville de Bruxelles” (365).

Het ging echter in zekere zin om een pluralis majestatis. Niet dat Huysmans helemaal geïsoleerd stond. Zo kreeg o.m. ook de latere schepen G. Maes tijdens de verkiezingen van 1910 moeilijkheden met de Ligues Wallonnes omdat hij een paar jaar voordien aangedrongen had op het opnemen van Vlaamse garanties in het lastenkohier van

(362) C.c. du 11.VII.1904, B.C.B. 1904-2, pp. 54-81.

(363) C.c. du 26.X.1908, B.C.B. 1908-2, p. 904.

(364) C.c. du 29.VI.1908, B.C.B. 1908-1, p. 1172.

(365) C.c. du 29.VI.1908, B.C.B. 1908-1, p. 1174.

de Brusselse Trammaatschappij (366). Datzelfde jaar steunden vier partijgenoten Huysmans in de gemeenteraad ten gerieve van de Vlaamse Schouwburg, terwijl vier anderen tegenstemden en één zich onthield (367). Maar het was duidelijk roeien tegen de stroom op. Voor het geheel van het Brusselse socialisme waren de taalstrijd en de denationaliserende praktijken d.m.v. het onderwijs zeker geen belangrijk strijdpunt, en de socialistische deelname aan het kollege vanaf 1905 maakte dat er niet beter op. Veel ingrijpender én voor de toekomst belangrijker was dat intussen het partijleven — politieke werking, koöperatieven, mutualiteiten, syndikaten — in grote mate op Franse leest geschoeid was. Meestal ging het verzet dan ook uit van individuele figuren, die zich de kwestie aantrokken, een zekere aanhang verwierven en dan de anderen probeerden mee te trekken. Met wisselend sukses. Zo was het bijvoorbeeld niet zeker dat alle socialisten het projekt-Rochette in 1904 ook nog zouden goedgekeurd hebben. In de onderwijskommissie had Vandenbosch wel voorgestemd, maar Solau had zich onthouden (368). Het maakte mee begrijpelijk waarom Huysmans na de Eerste Wereldoorlog in de Brusselse gemeenteraad wel veel meer een “cavalier seul” zou worden.

In de jaren voor het uitbreken ervan betroffen zijn interpellaties overigens vnl. het middelbaar onderwijs. Het lager onderwijs kwam nog nauwelijks ter sprake, mede omdat een verslag van het kollege daarover in voorbereiding heette te zijn (369). Een bitsige konfrontatie met de doktrinaire leider P. Hymans over de wantoestanden daar, zou in 1914 wel in de Kamer plaatsvinden (370).

V. DE AFSCHAFFING VAN HET BULS-SYSTEEM OF DE FASE VAN DE SELF-FULFILLING PROPHECY (1911-1914)

A. De logika bij de afbraak van het Buls-systeem leidde uiteindelijk naar de veralgemeende invoering van de vrijheid van het familiehoofd, ook voor de overgebleven laagste bevolkingsklassen. Of de

(366) Manifestes, circulaires, élections depuis 1838, Vie politique, carton I, S.A.B.

(367) Ook 2 katholieken en 1 liberaal hadden voor gestemd, 13 lib. en 4 kath. tegen; 1 kath. en 1 lib. hadden zich onthouden, C.c. du 24.XII.1910, B.C.B. 1910-2, p. 1884.

(368) Verg. van 2 okt. 1903, Section de l'I.P., Verslagboek 1885-1910, S.A.B.

(369) C.c. du 19.XII.1910, B.C.B., 1910-2, p. 371.

(370) P.H.K. 18 feb. 1914, pp. 1066-1067.

overwinning van een liberaal-doktrinair bourgeoisconcept uit het begin van de 19de eeuw, dat juist toen in economisch opzicht zijn scherpste randen begon te verliezen. Maar waarvan de legitimering identiek klonk. Zoals de arbeiders vrij moesten zijn om ongelimiteerde arbeidsuren te kloppen "ten voordele van hun gezin", zo moesten de huisvaders vrij zijn "ten voordele van de toekomst hunner kinderen". De formele vrijheid als rechtvaardiging voor ontwortelingsprocessen.

De gelegenheid tot invoering ervan werd in 1910 geboden door de stemming in het parlement van de taalwet Segers-Franck op het middelbaar onderwijs. Een *conditio sine qua non* daartoe was geweest het berusten van de flaminganten in een vrijheidsstatuut voor de Brusselse agglomeratie. De keuze aldaar tussen een volledig frans-talig regime of enkele vakken met het Nederlands als voertaal (371). Bij de daaropvolgende enquête in de hoofdstad opteerden haast alle familiehoofden voor het frans-talig stelsel. Een uitslag die door de flaminganten overigens fel aangevochten werd, omdat volgens hen direkties en leerkrachten de ouders alweer onvolledig en onjuist hadden geïnformeerd. Huysmans sprak zelfs van sabotage, gepatroneerd door de onderwijsadministratie (372).

Hoe dan ook, voor het schepenkollege was de verleiding nu wel heel groot om de vrijheid ook tot het lager gemeentelijk onderwijs door te trekken. Vermoedelijk nog gestimuleerd door de nieuwe levensbeschouwelijke polarisering en onderwijskonkurrentie in 1911-1912 n.a.v. Schollaerts schoolbonontwerp. Het maneuver werd ingeleid door een tendentieuze enquête in augustus 1911. Aan "de leden van het onderwijzend personeel, de ambtenaars, de handelaars en het publiek over 't algemeen" werd gevraagd op vrijwillige basis formulieren aan te vragen en in te vullen (373). Volgende vragen werden gesteld :

- 1) Acht gij, dat het onderwijs van het Vlaamsch in al onze lagere scholen een goeden uitslag heeft ? Met welke redenen staaft gij deze meening ?
- 2) Zoo gij oordeelt dat de uitslag niet bevredigend is, waaraan is, naar uwe meening, deze toestand te wijten ?

(371) H. VAN VELTHOVEN, o.c., *passim*.

(372) C.c. du 23.1.1911, B.C.B. 1911-1, pp. 84-85.

(373) J. Hoste jr., *Vlaamsche Gazet*, 27 aug. 1911.

- 3) Is, volgens U, het onderwijzend personeel de Vlaamsche taal genoeg machtig, om een volledig onderricht in deze taal te geven ?
- 4) Van welk belang kan, volgens U, de kennis der Vlaamsche taal (geschreven en gesproken) voor de toekomst der leerlingen onzer Vlaamsche scholen zijn ?
Hoe groot is dit belang voor de leerlingen, wier moedertaal het Vlaamsch is, en — over 't algemeen — in ons tweetalig land ? Heeft het zijn nut, dat de Brusselsche bevolking de twee landstalen kent (gesproken en geschreven ?)
- 5) Zeg ons, steunend op uw eigen ondervinding, welk voordeel gij uit uwe kennis der Vlaamsche taal (gesproken en geschreven) getrokken hebt ?
- 6) Voldoet, naar uwe meening, het onderwijs door middel van het letterkundig Vlaamsch aan het beginsel van het onderricht in de moedertaal ?
- 7) Wordt — wat het lager onderwijs en inzonderheid den eersten graad aangaat, — het axioma, dat de voertaal de moedertaal moet zijn, met de ervaring gestaafd (374) ?

De vraagstelling naar het nut, de waarde en de betekenis van het Vlaams paste in de frankofiele bedoelingen. Na eerst de sociale vooroordelen fel te hebben aangewakkerd, werd de pedagogische verantwoordelijkheid inzake leerprogramma en methode nu afgeschoven naar de bevolking, waarvan men wist, hoe zij zou reageren. Bij aanvang van het schooljaar 1911-1912 — op een ogenblik dat de strijd voor leerplicht in een definitieve fase gekomen was — werd het Bulsysteem dan ook bij eenvoudig schepenbesluit afgeschaft. Het werd vervangen door franstalige en nederlandstalige klassen tot in het zesde leerjaar, met vanaf het eerste leerjaar de andere landstaal als tweede taal. De kinderen zouden gerangschikt worden volgens de geschreven verklaring van het familiehoofd. Wel spoorden de desbetreffende omzendbrieven aan om de moedertaal te kiezen en werd verzekerd dat alle leerlingen bij het verlaten van de lagere school zich van de twee nationale talen zouden kunnen bedienen (375).

(374) Vragenlijst opgenomen in : R. DE CNEUDT, *De vervlaamsching van het lager onderwijs in Groot-Brussel*, s.l. 1918, pp. 52-53.

(375) Eerste omzendbrief in begin september, *Vlaamsche Gazet*, 3 sept. 1911. Voor de tweede omzendbrief op 18 nov. 1911, *Ecoles primaires 1911-1913*, I.P. nr. 640, S.A.B.

Buls zou ook zijn laatste slag verliezen. Als voorzitter van de Ligue de l'Enseignement poogde hij nog tegen de stroom op te roeien. Een daar bijeengeroepen bijzondere kommissie onder zijn leiding, besliste in een eindverslag én ten voordele van het moedertaal-voertaal principe in het onderwijs van laag tot hoog, én voor het vastleggen van de voertaal door het onderwijzend personeel (376). Hij werd echter niet meer door de algemene raad gevolgd. Na een lange bespreking verwierp deze de zienswijze van de kommissie met grote meerderheid, de vrijheid van keuze der ouders bevestigend (377). Daarmee tevens de opvattingen desavouierend waarop sinds 1878 in principe het taalbeleid qua onderwijs van zijn voorzitter gebaseerd was geweest. Ter gelegenheid van zijn vijftigjarig bestaan liet dus ook deze belangrijke drukkingsgroep en steunpilaar van het eerste uur, de Vlaamsgezinden in de steek.

Het vervolg van de ingevoerde vrijheid laat zich raden : het verdwijnen van de nog bestaande Vlaamse infrastructuur. Van het dertigtal klassen in december 1910, bleven er nog drie over, alle in school 18; twee in de eerste graad, één in het derde leerjaar (378). Het inspektieverslag van 1914 gewaagde van 6 Vlaamse klassen, ook beperkt tot de eerste drie leerjaren. Met de prognose dat de oprichting van een vierde leerjaar, bij gebrek aan leerlingen, onwaarschijnlijk was. Daarmee is tevens de toestand van het lager onderwijs in Brussel, aan de vooravond van Wereldoorlog I geschetst. Gemeentescholen : 405 franstalige en 6 vlaamstalige klassen; vrije aanneembare scholen : 118 franstalige klassen (379). Of in deze derde fase, de grote restauratie naar de tijd van voor 1878. Met dit verschil, dat de toenmalige brutale afwijzing plaats had gemaakt voor een andere taalideologische opstelling die hetzelfde resultaat waarborgde en dat het aantal Vlaams-éentaligen ondertussen tot een minderheidspercentage herleid was.

(376) Leden der kommissie : ere-direkteurs van de normaalschool De Geynst Temmerman, de directeur van de technische school Ramaekers en Aug. Vermeylen, *Vlaamsche Gazet*, 22 feb. 1912.

(377) *Vlaamsche Gazet*, 27 feb. 1912.

(378) Enquête au sujet de la répartition des élèves suivant la langue qu'ils parlent. Ecoles primaires 1911-1913, *Fréquentation scolaire*, I.P. nr. 640, S.A.B.

(379) Renseignements fournis par M. Nyns, inspecteur..., o.c.

B. DE DISKREPANTIE TUSSEN HUISTAAL EN SCHOOLTAAL

In zijn omzendbrief van 31 december 1881 had Buls geschreven dat in de meeste scholen tienmaal meer Vlaamse dan franstalige leerlingen zaten. Een cijfer dat de flaminganten propagandistisch zouden overnemen en blijven aanwenden (380). Het onderzoek naar de moedertaal in 7 van de 17 gemeentescholen had voor de laagste jaren een verhouding van vier tegen één opgeleverd. Nog in 1899 had schepen Lepage toegegeven dat "la plus grande partie des enfants qui se présentent dans nos écoles ne parlent chez eux que le flamand; ce serait nier l'évidence que de soutenir le contraire" (381).

Welke waren nu de resultaten van het verfransingsproces in 1914? Hoever had de ontvlaamsing zich, aangescherpt door het transmutatiestelsel, doorgezet? De belangrijkste graadmeter is te weten hoeveel kinderen uit de lagere gemeentescholen thuis nog Vlaams spraken, op het ogenblik dat quasi alle Vlaamse klassen afgeschaft werden. Dank zij een informatieve vraag van Huysmans in 1913 bij het kollege, die dit naar de schoolhoofden doorspeelde, zijn we daarvan op de hoogte (382). Nog 53,7% of 5.182 leerlingen spraken thuis gewoonlijk Vlaams, tegenover 4.458 of 46,3% Frans. Dit voor de gewone klassen. Rekent men daarbij de school en de klassen voor verachterde kinderen — 690 kinderen tegenover 164 — en de leerlingen uit de hogere technische graad, dan komt men tot een verhouding 56% thuis Vlaamssprekenden en 44% Franssprekenden (zie tabel). Bekijkt men de gegevens per school, dan wordt de absurditeit van de Brusselse onderwijspolitiek nog treffender. In 14 scholen was het Vlaams de huiselijke voertaal van de meerderheid, in slechts 7 scholen het Frans (zie tabel 1).

(380) Kops, C.c. du 30.X.1899, B.C.B. 1899-2, p. 631.

(381) C.c. du 30.X.1899, B.C.B. 1899-2, p. 623; door Rochette in 1904 herhaald, C.c. du 11.VII.1904, B.C.B. 1904-2, p. 75.

(382) Schepen Jacqmain aan C. Huysmans in feb. 1913, Enquête au sujet..., o.c.

TABEL 1 :

RANGSCHIKKING VAN DE LEERLINGEN UIT DE LAGERE
GEMEENTESCHOLEN VOLGENS HUN HUISTAAL IN
JANUARI 1913 (383)

Ecoles	Classes d'enfants normaux Nombre d'enfants parlant chez eux habituellement			Classes d'enfants anormaux Nombre des enfants parlant chez eux habituellement		
	le flamand ou un pa- tois flam.	le français ou le wallon	une autre langue	le flamand ou un pa- tois flam.	le français ou le wallon	une autre langue
1	150	282	22			
2	132	187	3			
3 G	246	102	6			
3 F	186	93	5	67	23	4
4	370	310	13			
5	247	140	8			
6	229	188	1			
7	626	104	7	109	7	1
8	165	139	5	48	11	
9	175	282	6	22	8	1
10	201	265	8	97	65	
11	102	280	21			
12	248	160	5			
13	253	93	8			
14				118	13	16
15	232	233		40	12	1
16	262	145	7	144	17	4
17	261	381	13			
18	256	139	5	45	8	
19	187	589	16			
20	301	182	1			
21	353	164	15			
Totaux	5182	4458	175	690	164	27
	(53,7%)	(46,3%)		(80,8%)	(19,2%)	
	690	164	27	Ecole primaire supérieure technique		
	39	40	1			
	5911	4662	203			
	(55,9%)		(44,1%)			

(383) Statistique comparative de la répartition des élèves suivant la langue qu'ils parlent, dans les classes normales et les classes spéciales, Ecoles primaires 1911-1913, Fréquentation scolaire, I.P. nr. 640, S.A.B.

De schepen zat met de 56-44% zo verveeld dat hij het effect ervan wilde afzwakken door een bijkomend onderzoek te gelasten. Bij de als Vlaams erkende kinderen moest nu ook naar hun kennis van het Frans gepeild worden. Dat leidde tot een nieuwe statistiek, waarbij vermeld diende te worden wie alleen Vlaams sprak, wie daarnaast ook gemakkelijk Frans sprak, wie alleen Frans sprak en wie daarnaast ook nog gemakkelijk Vlaams sprak. Vandaar een tweede graadmeter, die echter tot de grootste omzichtigheid noopt. De notie "gemakkelijk Frans - gemakkelijk Vlaams" was in de gegeven kontekst zo rekbaar en voor zoveel deviërende inhouden vatbaar, dat hij wetenschappelijk grote vragen oproept. De enige zekerheid betreft een absolute minimumgraad van ééntaligen : tenminste 1913 leerlingen of 18,1% kenden alleen Frans en tenminste 554 leerlingen of 5,2% alleen Vlaams (zie tabel 2).

Niettemin zijn drie grote krachtlijnen merkbaar, die overeenkomen met de uitslagen van de tienjaarlijkse volkstellingen. Primo is de Vlaams-ééntaligheid in zijn meest rudimentaire betekenis sterk afgenomen. Secundo is er een zeer substantiële verschuiving van de dominantie binnen de tweetalige groep naar het Frans als voertaal. Terto verloopt de overgang naar de Frans-ééntaligheid in deze fase nog traag.

Alleszins blijkt ook uit deze gegevens waarom bij de tienjaarlijkse volkstellingen door de administratie de vraag naar de moedertaal steeds angstvallig is geweerd geworden en waarom de flaminganten zo sterk op die beginselvraag hebben aangedrongen. De notie "tweetaligheid" dekte inderdaad allerlei ladingen, waarbij een zogenaamd vijfjinder meting, door de vraag naar de huistaal bewust weg te laten, politieke finaliteiten had. Met het oog op de telling van 1910, terugblikkend op deze van 1890 en 1900, schreef de Brusselse tak van het Algemeen Nederlands Verbond onomwonden aan de Minister van Binnenlandse Zaken : "Wij overdrijven niet, als wij vaststellen dat minstens twee derden van hen, die zich tweetalig verklaarden, niet in staat waren een eenvoudig gesprek, over alledaagsche dingen, in het Fransch te voeren, of zelfs te begrijpen". De brief was ondertekend door het Davidsfonds, het Willemsfonds en door L. Meysmans namens de Vlaamse socialisten (384). Het is een in deze kontekst, gezien de aard van het Brusselse onderwijs, begrijpelijke en vermoedelijk in hoge mate korrekte stelling. Een studie naar de historiek van

Harry VAN VELTHOVEN

TABEL 2 :

RANGSCHIKKING VAN DE LEERLINGEN UIT DE LAGERE
GEMEENTESCHOLEN VOLGENS HUN TALENKENNIS
IN FEBRUARI 1913 (385)

Ecoles	Nombre d'enfants parlant chez eux habituellement le flamand ou un patois flamand		Nombre d'enfants parlant chez eux habituellement le français ou le wallon	
	Ne sachant parler que le flamand	Sachant parler aussi le français avec facilité	Ne sachant parler que le français	Sachant parler aussi le flamand avec facilité
1	8	142	134	148
2	2	130	90	97
3	80	419	66	152
4	16	354	75	235
5	3	244	40	100
6	34	193	57	138
7	89	646	10	115
8	23	190	90	60
9	7	190	188	102
10	25	273	125	205
11	1	101	174	106
12	25	223	101	62
13	46	208	34	58
14	35	83	8	5
15	8	273	12	223
16	5	401	62	100
17	/	261	48	333
18	97	204	52	95
19	12	178	405	183
20	16	285	74	108
21	22	331	68	96
sup. techn.	554 (5,2%)	5329 (50,6%) 39	1913 (18,1%) 27	2721 (25,8%) 13

(385) Statistique comparative de la répartition des élèves suivant la langue qu'ils parlent, dans les classes normales et les classes spéciales, Ecoles primaires 1911-1913, Fréquentation scolaire, I.P. nr. 640, S.A.B.

opeenvolgende vraagstellingen, wie telkens wijzigingen aanbracht en hoe de besluitvorming daarover verliep, zou bijzonder interessant zijn.

C. EEN ONBELEMMERDE ONTVLAAMSING

Binnen de stad Brussel was het flamingantisme dus te zwak om de Vlaams-vijandige wending tegen te houden. Op 31 december 1911 stelde J. Hoste Jr. nog expliciet de stedelijke autoriteiten voor de onderwijssituatie verantwoordelijk : "De bureelen van het Brussels stadhuis voeren feitelijk een politiek die de uitroeiing van het Vlaamsch als doel heeft... Er waren nog eenige Vlaamsche klassen; men heeft het middel gevonden om die af te schaffen" (386). Vanuit plaatselijk vlak was een kentering daarin niet meer te verwachten. Twee jaar later erkende C. Huysmans dat de tegenwerkende krachten te sterk waren : "Cette situation est d'ailleurs voulue par le département de l'Instruction Publique, depuis l'échevin et le directeur-général et l'inspectrice jusqu'au corps professoral en général, et au Conseil communal le nombre de ceux qui s'imaginent représenter la culture française est tel qu'en ce moment, il n'y a rien à faire... A Bruxelles, on fabrique des arriérés. C'est l'unique article du programme sur lequel les libéraux et les cléricaux sont d'accord" (387). In 1917 zou het Brussels schepenkollege aan de Duitse bezetter kunnen verklaren : "La langue flamande n'existe dans la capitale de la Belgique qu'à l'état de simple patois local".

Alleen een nationale wetgeving had als onderdeel van een groter akkoord nog een uitweg kunnen bieden door in een aangepast taalstatuut voor Brussel te voorzien. Waarom dit voor Wereldoorlog I niet gebeurd was, of beter mislukt, is een ander verhaal in een andere kontekst met een andere, zij het óók ongunstige krachtsverhouding (388). Hoe dan ook, vanuit regering en parlement waren de plaatselijke machthebbers nauwelijks in hun verfransingspolitiek afgeremd geworden. Integendeel, de machtspositie van de frankofonie was van daaruit nog versterkt. En dat gold voor de hele agglomeratie.

(386) Vlaamsche Gazet, 31 dec. 1911.

(387) La Semaine Politique, 31 aug. 1913.

(388) Zie ons ander referaat : *De taalwetgeving en het probleem Brussel, 1830-1914*.

VI. DE BRUSSELSE AGGLOMERATIE, EEN GELIJKAARDIG SCENARIO

Er werd al op gewezen hoe grondig het verstedelijkingsproces het demografisch en geografisch uitzicht van de randgemeenten getransformeerd heeft. Vooralnog ontbreekt het aan studies die uitgebreid op de sociaal-ekonomische, politieke en bestuurlijke reperkussies ingaan, alsook op de verbanden met alfabetisering en onderwijs. Gegevens over dit laatste wijzen niettemin op een gelijkaardig drie fasen-scenario qua taalregime als in Brussel-stad : louter franstalig, transmutatiesysteem of simultaan tweetaligheidsonderricht, louter franstalig. Bij het aangeven van de initiale krachtlijnen beperken we ons tot de eerste gordelgemeenten : Anderlecht, Molenbeek, Schaarbeek, Elsene, St.-Gillis, St.-Joost, Etterbeek en Laken.

INFRASTRUKTUUR VAN HET LAGER ONDERWIJS OP
31 DECEMBER 1912 (389)

Gemeenten	Gemeentescholen			Vrije aanneembare scholen		
	Scholen	Klassen	Lln.p.kl. Gemid.	Scholen	Klassen	Lln.p.kl. Gemid.
Elsene	14	159	32	11	55	31
Etterbeek	5	71	38	/	/	/
St.-Gillis	6	105	35	3	30	46
St.-Joost	7	64	27	2	10	35
Schaarbeek	11	147	36	9	53	44
Laken	12	72	34	4	33	42
Anderlecht	9	143	35	6	41	46
Molenbeek	12	126	37	7	42	52
	76	887		42	264	

Vooreerst deed zich in deze gemeenten tijdens de periode 1860-1880 een zelfde overgangsfase voor : inspanningen om een beter en kosteloos schoolnet uit te bouwen, de noodzaak van aangepaste schikkingen vanwege de enorme omvang van het aantal louter Vlaamssprekenden, vanaf 1880 een explosie van tweetaligen ten na-

(389) Etterbeek telde 3 aangenomen lagere scholen, Papieren Poulet nr. 170, A.R.A.

dele van het aantal Nederlands-ééntaligen. Secundo deed zich daarbij al sterk de mentaliteit gelden t.a.v. het Vlaams en bijgevolg t.a.v. de funktie van het transmutatiestelsel. Gemeenten als Elsene en St.-Joost zagen zich weliswaar ook verplicht terug te schakelen naar een tweetalig onderwijsstelsel, maar van begin af lag intentioneel de klemtoon al sterk op de verfransing. Een gemeente als Molenbeek daarentegen wenste respect voor de Vlaamse eigenheid en beoogde langs het transmutatiestelsel effectief tweetaligen te vormen (390). Voor de derde fase kan men vlak voor Wereldoorlog een bilan opmaken, korresponderend met de verworven macht van de franstaligen in de diverse gemeenten :

VLAAMS- EN FRANSEENTALIGHEID VOLGENS DE TELLINGEN
VAN 1866 en 1910 (in %) (391)

Gemeenten	Franséentaligheid		Vlaamséentaligheid	
	1866	1910	1866	1910
Anderlecht	9,7	17,4	71,4	37,8
Molenbeek	11,1	15,8	61,2	34,2
Laken	9,2	13,5	58,6	36,3
Elsene	43,8	54	27,3	9,2
St.-Joost	28,8	33	31,4	10,5
St.-Gillis	18,4	38,6	40,3	9
Etterbeek	11,1	33,4	76,5	19,8
Schaarbeek	19,9	25,4	37,3	16,5
Brussel	20	26,7	39,1	16,4

Drie taalregimes kon men bijgevolg in 1914 onderscheiden (392) :

a) De gemeenten met nog overwegend Vlaams karakter, waar de tienjaarlijkse telling van 1910 nog een Vlaams-eéntaligheid van tussen de 34 à 38% aangaf en de Frans-éentaligheid nog maar rond de 10% schommelde : Anderlecht, Molenbeek en Laken. Naargelang de

(390) H. BOON, o.c., passim.

(391) L. LINDEMANS, o.c., pp. 23-29.

(392) Minister Poulet, P.H.K. 18 feb. 1914, p. 1055; zie ook de socialist Lekeu, P.H.S. 8 mei 1914, p. 600.

buurtinplanting telden zij ofwel Vlaamse scholen ofwel scholen met Vlaamse en Franstalige afdelingen. In de hoogste Vlaamse klassen werd meestal naar een dominerend, soms uitsluitend gebruik van het Frans overgeschakeld.

b) De randgemeenten langs de zuidelijke en oostelijke kant waar de verfransing het verst gevorderd was, met in 1910 al een minimum van 33% Frans-éentaligen en waar de Vlaams-éentaligheid tot een bescheiden 10% was teruggezaakt : St.-Joost, Elsene en St.-Gillis, met als uitschieter Etterbeek waar nog een 20% Vlaams-éentaligen woonden. In deze gemeenten was het Vlaams als onderwijstaal zo goed als verdwenen en werd haast overal alleen nog het Frans als voertaal aangewend. Met uitzondering van de Vlaamse enklave Boendaal, binnen Elsene.

c) In een tussenpositie bevond zich Schaarbeek, met 25,4% Frans-éentaligen en 16,5% Vlaams-éentaligen. Aan zijn periferie, met een overwicht van Vlaamssprekenden, bestond nog een transmutatiesysteem; elders was het Frans de enige onderwijstaal geworden. Het was duidelijk dat Schaarbeek bijna het stadium van de volledig franstalige onderwijsstructuur had bereikt. Hetzelfde kon van Brusselstad, met zijn nog zes resterende Vlaamse klassen gezegd worden.

Het onderwijssysteem weerspiegelde dus de bereikte verfransingsgraad, waarbij het neutraliseren van de tweetaligen of zogenaamd tweetaligen de kern van het mechanisme was. Eenmaal het aantal louter Vlaams-éentaligen beneden een bepaalde drempel gedaald, hadden de transmutatieklassen hun diensten bewezen, werden ze afgeschaft en het resterende Vlaamse element gewoon genegeerd. Transmutatieklassen bleven bestaan in Laken, Anderlecht en Molenbeek. Dat had te maken met twee afwijkende basisgegevens : enerzijds hun gunstige geografische ligging t.a.v. de Vlaamse inwijking, anderzijds hun industrieel i.p.v. residentieel karakter. Het hoeft overigens nauwelijks betoogd dat, naar analogie met Brussel, ook in een aantal randgemeenten de andere denationaliserende elementen volop speelden, zoals de functie van de kindertuinen (393) en het aanwenden van on-

(393) Aangaande Brussel, St.-Gillis, Elsene en St.-Joost, Vlaamsche Gazet, 28 nov. 1910.

voldoende Vlaams-kennende leerkrachten (394). Terwijl de door het parlement gestemde vrijheid van de huisvader ook hier voor een precedent en de nodige nationale legitimering zorgde.

De status quaestionis van minister Poulet in 1914 vertoonde in elk geval grote gelijkenis met het overzicht dat R. De Cneudt in 1918 gaf inzake de voertaal van het kleuter- en lager onderwijs in de Brusselse agglomeratie, zoals vastgesteld op 1 november 1916 (395).

(394) "Il sait qu'une grande partie du personnel enseignant de l'agglomération bruxelloise ne connaît pas suffisamment le flamand pour enseigner et servir de cette langue comme langue véhiculaire", minister Poulet, P.H.K. 18 feb. 1914, p. 2056. Dat hield ook verband met de slechte taalopleiding in de Brusselse normaalscholen. Vele afgestudeerden daarvan vonden immers een onderwijstaak in de randgemeenten. Qua onderwijzers vermeldde schepen Jacquain in 1910 dat sinds 1884 er 34 te Elsene geplaatst waren, 20 te Molenbeek, 26 te St.-Gillis, 28 te St.-Joost, 31 te Schaarbeek..., C.c. du 9.V.1910, B.C.B. 1910-1, p. 519.

(395) R. DE CNEUDT, o.c., pp. 129-130.

A) VOERTAAL IN DE BEWAARSCHOLEN OP 1 NOVEMBER 1916

Gemeenten	Getal Vlaamse klassen			Getal Franse klassen			Bevolking Vlaamse klassen			Bevolking Franse klassen		
	gem. scholen	in vrije scholen	totaal	gem. scholen	in vrije scholen	totaal	gem. scholen	in vrije scholen	totaal	gem. scholen	in vrije scholen	totaal
Anderlecht	19	12	31	9	2	11	814	661	1475	326	96	422
Molenbeek	22	10	32	5	7	7	831	461	1292	241	75	316
Laken	20	6	26	—	1	1	680	293	973	—	39	39
Elsene	—	—	—	22	14	36	—	—	—	731	417	1148
St.-Joost	—	—	—	14	4	18	—	—	—	278	131	409
St.-Gillis	—	—	—	23	5	28	—	—	—	692	209	901
Etterbeek	—	—	—	7	7	14	—	—	—	269	355	624
Schaarbeek	—	—	—	30	12	42	—	—	—	1033	527	1560
Brussel	2	—	2	58	32	90	53	—	53	2038	1248	3286
B) VOERTAAL IN DE LAGERE SCHOLEN OP 1 NOVEMBER 1916												
Anderlecht	96	46	142	87	3	90	3143	1949	5092	2065	165	2230
Molenbeek	101	30	131	43	21	64	3829	1559	5388	1341	492	1833
Laken	77	27	104	8	13	21	2234	1007	3241	233	179	412
Elsene	—	—	—	168	62	230	—	—	—	5131	1878	7009
St.-Joost	—	—	—	54	14	68	—	—	—	1722	366	2088
St.-Gillis	4	1	5	111	36	147	136	36	172	3794	1404	5198
Etterbeek	2	1	3	41	43	84	66	28	94	1420	1408	2828
Schaarbeek	5	13	18	162	70	232	118	848	966	5632	2008	7640
Brussel	3	2	5	406	147	553	78	26	104	11142	4981	16123

VII. ALGEMEEN BESLUIT

Tijdens het bestaan van een land doen zich historische momenten en keuzemogelijkheden voor. De wijze van anticiperen daarop kan verrekende konsekwenties hebben. Het samenleven van Vlamingen en Walen in een Belgisch staatsverband werd sterk mee bepaald door de Waalse afwijzing van een veralgemeende tweetaligheid, toen vanaf 1907 duidelijk bleek dat de groeiende kracht van de Vlaamse beweging het behoud van het Frans als enige nationale taal onmogelijk maakte. Evenzo werd de ontmoeting van Vlamingen en Walen in de Brusselse agglomeratie zwaar gehypothekeerd door de er gevoerde taalpolitiek, die al evenmin naar tweetaligheid leidde. Bij gebrek aan een nationale wetgeving besloten de Brusselse gemeenteraden en de dito inrichtende overheden van het vrij onderwijs autonoom over de taalinrichting van hun onderwijs. Dat laatste werd het instrument bij uitstek van een actieve verfransingspolitiek. Voor de gemeentescholen kan men daarin grosso modo drie fases onderscheiden. Een eerste tot in de jaren 1870, met een beperkte scholenstructuur en het Frans als voertaal. De bevolking nam al aanzienlijk toe, maar het taalbeeld wijzigde zich kwantitatief nog niet spektakulair. Gedurende de tweede fase ging de uitbouw van de schoolnetten gepaard met een ingrijpende alfabetisering. De gemeenteraden stuitten daarbij op de enorme omvang van het aantal louter Vlaamssprekenden. Dat de overgrote meerderheid daarvan, gezien de sociaal-ekonomische kontekst, als hoofdprioriteit het aanleren van het Frans aan zijn kinderen vooropstelde, hoeft niet betwijfeld. De vraag was of dat verlangen pedagogisch opgevangen en gekanaliseerd zou worden, of taalideologisch misbruikt. In het beste geval werd een transmutatiestelsel ingesteld, waarbij — ondanks de impliciete erkenning van de superieure waarde van het Frans — toch een bepaalde vorm van tweetaligheid nagestreefd werd. Het al of niet slagen daarvan hing af van een aantal factoren : de rangschikking van de leerlingen volgens de huistaal, een bekwaam tweetalig lerarenkorps, een aangepast programma in kleuter- en normaalonderwijs, het aangeleerde respect voor beide talen, een ernstige voorlichting van de ouders. Hoe deze voorwaarden in Brussel-stad niet vervuld geraakten en het Buls-systeem ontaardde tot een Vlaams-vernederend onderwijsstelsel werd uitvoerig belicht. Als tot het mechanisme van de taalonderdrukking behoort, het door de sprekers leren minachten van hun moedertaal, dan kwam dit hier volledig tot zijn recht. De school reproduceerde en intensifieerde

de van jongsaf opgedane beeldvorming dat het Vlaams minderwaardig was en alleen het Frans een kultuurtaal. Met de bekende gevolgen. Arm en Vlaams zijn, volstond voor drie jaar leerachterstand en een plaats in de klassen voor verachte kinderen. Het ontbreken van leerplicht en de levensbeschouwelijke konkurrentiestrijd, hoe reëel op zichzelf ook, waren niet de hoofdmotieven voor deze politiek. Zoals in de meeste Brusselse randgemeenten, werd het transmutatiestelsel uiteindelijk niet voor het scheppen van tweetaligheid gebruikt, maar als noodgedwongen faciliteit tijdens een overgangsfase op weg naar een onafwendbaar geprojecteerde verfransing. Vandaar de oversteek van het Vlaamse dialekt naar een niet aanverwante kultuurtaal, met verwaarlozing en minachting voor het Vlaams, dat geen kans kreeg om zich tot een beschaafde én concurrerende standaardtaal te ontwikkelen. Het personeelsbestand werd niet afgestemd op tweetaligheid en kennis van het Vlaams was voor een aanstelling geen *conditio sine qua non*. De franstaligen leerden bijgevolg nauwelijks Vlaams, de Vlaamssprekenden bleven gevangen in hun Vlaams dialekt en een zeer arm, approximatief Frans. De Beulemansen per definitie, maar op weg naar toenemende verfransing in de volgende generaties. Over het vrij onderwijs, ontbreken grondige studies. Maar vast staat dat het Vlaams daar tenminste even stiefmoederlijk behandeld werd. Het voorbeeld van Brussel-stad is in dat opzicht sprekend.

De explosie van "tweetaligheid" na 1880 versterkte bijgevolg niet het dualistisch karakter van de agglomeratie, maar alleen het franstalig uitzicht ervan. Het groeiend percentage Frans-éentaligen kwam immers steeds sterker te staan tegenover het dito aantal Vlaams-éentaligen, wat de verfransing een kumulerend effect gaf. Bij de tienjaarlijkse tellingen gebruikten de frankofone beoordelaars de tweetaligheid immers op de hen meest voordelige manier om te bepalen welke kultuurgemeenschap de Brusselse agglomeratie domineerde. Ofwel werden de tweetaligen neutraal genoemd en mocht er met hen geen rekening gehouden worden, ofwel werden ze gewoon geannexeerd volgens de scheidingslijn "*sachant parler le français — ne sachant pas parler le français*". Taalideologisch leverde dat argumenten op voor statutaire aanpassingen in nationaal en lokaal vlak, en in onderlinge wisselwerking werd de frankofone machtsbasis versterkt en in de ruimte uitgebreid. In het parlement kon vanuit een steeds sterkere positie voor de vrijheid van het familiehoofd gepleit worden, terwijl de lijst van Vlaamse gemeenten uit 1889 niet meer diende gemanipuleerd te worden en cijfermatig ook andere gemeen-

ten daaraan onttrokken konden worden. Ook vanuit dat oogpunt zou de sociale integratie via het transmutatiesysteem tot de bewustwording van welbegrepen eigenbelangen bijdragen. De konsekwenties in lokaal vlak, tijdens een derde fase, lagen in het verlengde. Eenmaal het aantal tweetaligen beneden een bepaalde drempel gedaald, hadden de transmutatieklassen hun assimileringfunctie vervuld en werden ze overboord gegooid. In naam van de vrijheid van het gezinshoofd werd opnieuw naar louter franstalige klassen overgeschakeld, de ontvlaamsing geradikaliseerd en doorgetrokken tot nog andere aspecten van het openbaar leven.

Dr. Harry Van Velthoven
Centrum voor Interdisciplinair Onderzoek
naar de Brusselse Taaltoestanden
V.U.B. — Pleinlaan 2
1050 Brussel

**DE TAALSITUATIE TIJDENS HET
VERENIGD KONINKRIJK DER NEDERLANDEN
1814-1830**

door

Arthur J. VERMEERSCH

Europese School - Karlsruhe

Een begrip van de taalsituatie te Brussel tijdens het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden stoelt op twee constatering van toestanden die uiteenlopend zijn en historisch in elkaar passen :

1. De taalsituatie tijdens het Franse regime van 1794 tot 1814,
2. de taalsituatie tijdens het Verenigd Koninkrijk van 1814 tot 1830.

M.a.w. : de taalsituatie te Brussel tussen 1814 en 1830 vormt weliswaar een historische problematiek op zichzelf, met een eigen dynamiek en met eigen gegevens, maar ze kan tegelijk niet begrepen worden zonder haar voorgeschiedenis die tijdens het Franse regime een beslissende wending genomen heeft.

1. DE VOORGESCHIEDENIS EN HET FRANSE REGIME

Alle historici gaan van de algemeen erkende basiswetenschap uit dat Brussel oorspronkelijk een Vlaamse, d.i. een Nederlands-Brabantse stad was. Tot op het einde van het Ancien Régime werd Brussel zowel wereldlijk als geestelijk in het Latijn en in het Nederlands bestuurd. Het gebruik van het Frans was te Brussel tot op het einde van de 15de eeuw zo goed als onbestaande. De akten van de schepenen, de ordonnanties van de vorst, de akten van de dekenen, de parochie-

registers waren in het Latijn of in het Nederlands gesteld (1).

Het is bekend dat de oudste en belangrijkste haard van verfransing reeds in de Bourgondische tijd gevormd werd door het hof, de hofkringen en de vorstelijke kanselarij waarvan de taal hoofdzakelijk het Frans was. In de 15de eeuw stuitten deze eerste verfransingspogingen evenwel op het krachtig verzet van het Brusselse stadsbestuur (2). Het is hetgeen men zou kunnen noemen : de theorie "van boven". Uit de sociale bovenlaag, de adel en de hogere ambtenaren, gevestigd in de bovenstad, ging in de loop van de eeuwen een verfransende invloed uit op de Nederlands gebleven benedenstad waar de kleine burgerij en de volksklasse woonden.

Er is echter een tweede verfransende factor waarmee men tot nu toe onvoldoende heeft rekening gehouden. Ze werd althans niet op systematische wijze onderzocht : de rol van de golven van immigratie van Franssprekenden naar en in Brussel in de loop van de laatste eeuwen.

Tussen de twee hier geciteerde hoofdoorzaken van het verfransingsproces, nl. de uitstraling van de hofkringen en het periodieke neerstrijken te Brussel van grote hoeveelheden Franssprekende immigranten en refugiés, is er een wezenlijk en belangrijk verschil dat door het wetenschappelijk onderzoek ad hoc verwaarloosd werd : de verfransende beïnvloeding vanaf de adellijke en ambtelijke bovenstad verliep zeer langzaam en is slechts aarzelend tot in de volksklasse van de benedenstad doorgesijpeld. De meeste tijdgenoten beklemtonen overigens het streng gescheiden karakter van de twee geografisch en sociaal bepaalde delen van de stad (3). Daartegenover gebeurde de beïnvloeding van de golven Franssprekende en Franse immigranten direct en over de gehele bevolking verspreid. Het is daarbij van het grootste belang te overwegen dat de sociale hoedanigheid van deze

(1) HASQUIN, H., "De demografische en sociale evolutie. Het begin van de verfransing : langzame verfransing", *Brussel. Groei van een hoofdstad*, Antwerpen, 1979, p. 135. DE RIDDER, P., "Peilingen naar het taalgebruik in Brussels stadscartularia en stadsrekeningen (XIIIe-XVe eeuw)", *Taal en Sociale Integratie*, 2, Brussel, 1979, pp. 1-39.

(2) HEMMERECHTS, K., *Het Triëst van het Noorden*, Leuven, 1964; pp. 22-31. DE RIDDER, P., *op.cit.*, pp. 37-39.

(3) SOUTHEY, R., *Journal of a Tour in the Netherlands in the autumn of 1815*, Boston, New York, 1902, pp. 77-78. HASQUIN, H., *art.cit.*, pp. 138-139.

grote groepen Franstalige immigranten en refugiés eerder bescheiden was en weinig sociale verwantschap vertoonde met de adel en de aristocratie van de bovenstad.

Enkele fasen uit deze Franstalige immigratiegeschiedenis zijn bekend :

1. In het begin van de 17de eeuw leefde te Brussel een kolonie van Franssprekende lieden van bescheiden herkomst, bevestigd door een decreet van de aartshertogin van 15 mei 1625 : een zondagschool werd geopend in elke Brusselse parochie waar de catechismus en de eerste beginselen van lezen en schrijven aan de kinderen van 7 tot 14 jaar werden onderwezen. De onderwijzers waren verplicht tweetalig te zijn (4).

2. Gedurende de 18de eeuw vonden Franse avonturiers, bankbrekers en intellectuelen die verbannen of met gevangenisstraf bedreigd waren, te Brussel herhaaldelijk een toevluchtsoord (5).

3. De verbetering van het wegennet heeft de bevoorrading van Brussel in ijzer en steenkolen vergemakkelijkt en heeft het aantal en de invloed bij de Brusselse volksklasse van de Waalse vrachtvervoerders aanzienlijk vergroot.

4. Op het einde van het Ancien Régime kwam een nieuwe grote golf. Vanaf juli 1789 belandde de hoge Franse adel, de graaf van Artois, de hertogen van Angoulême en van Berry, te Brussel. In de lente van 1791 nam de beweging toe. Brussel werd de hoofdstad van de "émigrés". Op doortocht te Brussel schatte een Engelsman het aantal aristocratische en religieuze bannelingen op 3000 (6). Het spreekt vanzelf dat deze Franse aristocraten niet alleen te Brussel verschenen, maar wel zeker begeleid door een nog talrijker groep van lager dienstpersoneel : koetsiers, meiden, knechts, secretarissen, lijfwachten, keukenpersoneel, enz. Het is deze groep van lieden die zich onder de Brusselse bevolking van de benedenstad mengde.

(4) HASQUIN, H., art.cit., p. 139.

(5) Ibidem, p. 140.

(6) Ibidem, pp. 143-144.

5. Beslissend voor de verfransing van Brussel werd de daarop volgende periode : de annexatie bij de Franse Republiek en het Napoleonische keizerrijk (7).

Maar reeds voor deze annexatie was de invloed van het Frans te Brussel gestegen. In 1760 waren de kleine handelaars en ambachtslieden slechts voor 3,6% vertegenwoordigd in de akten opgesteld in het Frans. Dit aantal bedroeg in 1780 12,8% (8). In 1760 maakte het aantal Franssprekenden te Brussel 5 à 10% van de bevolking uit. Twintig jaar later, in 1780, was dit aantal tot nauwelijks 15% gestegen (9).

2. HET VERENIGD KONINKRIJK DER NEDERLANDEN

Op het einde van het Franse regime, in 1812, telde de stad Brussel 75.086 inwoners (10). Nauwelijks 10 jaar later, in 1821, bepaalde Lodewijk Gerard Visscher, die toen als controleur van de belastingen te Brussel fungeerde, het aantal inwoners op 90.000. De autochtone bevolking werd door Visscher op 80.000 geschat en dit lijkt op grond van de 75.000 in 1812 een normale en natuurlijke verhoging. Van deze 80.000 zag Visscher 60.000 Nederlandssprekenden en 20.000 Franssprekenden (11). Van 15% Franstaligen in 1780 was dit aantal Franstaligen in 1821 gestegen tot 25% van de autochtone bevolking.

Deze ontwikkeling is niet verrassend. Opmerksaamheid verdienen daarentegen de overige 10.000 inwoners van Brussel die door de ge-

(7) COSEMANS, A., "Taaltoestanden historisch gezien. Het cultureel uitzicht van Brussel in de 18de eeuw, tot 1830", *Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis. Handelingen*, VI, 1952, pp. 135-137. BEHLING, A., "De taalsituatie in het lager onderwijs te Brussel tijdens de Franse periode (1795-1814)", *Taal en Sociale Integratie*, 2, Brussel, 1979, pp. 240-259.

(8) HASQUIN, H., *De demografische...*, p. 143.

(9) ID., *op.cit.*, p. 142.

(10) ID., *op.cit.*, p. 144.

(11) L.G. Visscher aan J.F. Willems, Brussel 29.1.1821, in : DEPREZ, A., *Brieven van, aan en over Jan Frans Willems 1793-1846, teksten I 1812-1824*, Brugge, 1966, p. 218. Over Lod. Gerard Visscher en zijn actie voor het Nederlands te Brussel tijdens het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, zie : SABBE, M., *Uit den Taalstrijd in Zuid-Nederland tusschen 1815-1830*, Antwerpen, 1939, pp. 1-23.

noemde controleur van belastingen als Fransen en vreemdelingen bestempeld worden. Over de rol en de betekenis van deze Fransen, misschien 10% bedragende van de totale Brusselse bevolking, moeten we het nog hebben.

Bij het begin van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden was de positie van het Nederlands door de ontwikkeling in de loop van de 18de eeuw aanzienlijk verzwakt, meer kwalitatief dan kwantitatief. Sedert Verlooy's "Verhandeling op d'Onacht der Moederlijke Tael in de Nederlanden" van 1788 is het bekend dat het Nederlands in Brussel in de tweede helft van de 18de eeuw toenemend aan prestigeverlies leed (12). De positie van de Nederlandse taal was in Brussel rond 1815 zwak geworden. De oudere generatie van de gegoede en intellectuele bevolkingsgroep, die haar jeugd en vormingsjaren nog beleefd had vóór het Frans-republikeinse en Napoleontische regime, had nog een voldoende kennis van het Nederlands. Zij die jonger waren dan 30 jaar waren nog weinig vertrouwd met het Nederlands. De lagere burgerij en de arbeiders, in meerderheid Fransonkundig, spraken het plaatselijke Brabants.

In 1817 beoordeelde een aandachtige bezoeker uit Holland, de bekende conservatieve liberaal Gijsbert Karel van Hogendorp de toestand vrij optimistisch. Van Hogendorp stelde toen tot zijn aangename verrassing vast, dat de meerderheid van de Brusselse bevolking Nederlands sprak. "Het is niet alleen het volk", aldus van Hogendorp, "dat overal zijn eigen Nederlandsch dialect spreekt, maar zelfs de deftige burgerman en de fatsoenlijke lieden, onder vrienden en huisgenoten spreken Nederlandsch" (13). Dit scheen deze Hollandse waarnemer een belofte voor de toekomst van het Nederlands in Brussel te zijn: "Met den tijd", hoopte van Hogendorp, "misschien binnen kort, zullen zij het beter en zuiverder leren spreken, en dan zullen zij het openlijker doen" (14).

"En dan zullen zij het openlijker doen". Met deze overweging trof van Hogendorp de problematiek van het Nederlands op een ge-

(12) ELIAS H.J., *Geschiedenis van de Vlaamse Gedachte*, I, Antwerpen, 1963, pp. 79-107, 130-133.

(13) VAN HOGENDORP G.K., *Aanteekeningen op eene reis door de Zuidelijke Nederlanden in den zomer van het jaar 1817*, Algem. Rijksarchief Den Haag, *papieren van Hogendorp*, 57.

(14) *Ibidem*.

voelig moment van zijn ontwikkeling. Van Hogendorp heeft inderdaad in 1817 niet verkeerd waargenomen. Immers, het Nederlands was in Brussel numeriek nog de overwegende taal. Sociaal-psychologisch was het Nederlands echter reeds sedert geruime tijd op de terugtocht. Van Hogendorps waarneming en commentaar betekenen : in 1817 had het Frans in Brussel reeds een zo grote sociale kwaliteit en prestige verworven, dat het Nederlands als taal van de meerderheid van de bevolking verdrongen werd naar de private communicatiesfeer. Steeds meer mensen verkozen hun moedertaal buiten de deur niet meer te spreken. Om sociaal als ernstig opgenomen te worden vermeed men in het openbaar Nederlands te spreken.

Bij de 60.000 Brabants sprekende arbeiders en middenstanders was de toestand van het Nederlands gestremd in het lokale dialect. De werkelijke spraakmakende gemeente vormden de 20.000 Franssprekenden van de gegoede sociale groepen, geholpen door de aanwezigheid van een 10.000 vreemdelingen van wie de Fransen de meerderheid uitmaakten. Maar Van Hogendorp geloofde in het uiteindelijke overwicht van het Nederlands. "Met den tijd, misschien binnen kort". De volkstaal zou op natuurlijke wijze wel de bovenhand krijgen. "Naturam expellas furca, tamen usque recurret", aldus van Hogendorp (15).

Daartegenover deelden andere Noordnederlanders die in Brussel woonden en er met de taaltoestanden vertrouwd waren, het optimisme van van Hogendorp niet. In 1821 vond de reeds genoemde Visscher in Brussel geen drukkerij waar men foutloos Nederlandse teksten kon zetten tenzij, aldus Visscher, "dan de Megchelsche Catechismus en dergelijke kerkelijke en zaligmakende dingen meer" (16).

In 1829, na 14 jaar koninkrijk der Nederlanden, schreef een zekere Hody, een Brusselse kennis van van Hogendorp, aan deze laatste : "Vous n'ignorez pas, Monsieur, qu'ici on lit peu d'auteurs hollandais, ou plutôt qu'on n'en lit point" (17).

Wanneer men alle lokale gegevens van sociaal-culturele en politieke aard en de historische kansen die hun interactie boden, onderzoekt, kan men stellen dat de positie van het Nederlands te Brussel in

(15) Ibidem.

(16) L.G. Visscher aan J.F. Willems, Brussel 16.1.1821, in DEPRez, A., op.cit., p. 215.

(17) A. Hody aan G.K. van Hogendorp, Bruxelles 5.VIII.1829, Algem. Rijksarchief Den Haag, *papieren van Hogendorp*, 101.

de eerste jaren van het Verenigd Koninkrijk niet hopeloos of uitzichtloos was. Hoezeer ook verdrongen naar de private sfeer, het Nederlands was de taal van de grote meerderheid van de Brusselse bevolking gebleven. Daarenboven behield het Nederlands in laatste instantie een objectief voordeel, hoezeer ondankbaar dit laatste ook was : in de administratieve context van het gehele koninkrijk der Nederlanden bleef het een taal met een noodzakelijk karakter. In 1819 werd het Nederlands tot "landstaal" uitgeroepen. Het werd de administratieve voertaal waarin de wetteksten geschreven werden (18). Allen die in overheidsdienst werkten en zij die van de gouvernements beschikkingen en van officiële mededelingen dienden kennis te nemen, konden bezwaarlijk vermijden Nederlandse teksten te lezen. Voor dezen was tenminste een passieve kennis van het Nederlands een zogenaamd "noodzakelijk kwaad". Door een koninklijk besluit van 26 oktober 1822 werden de bepalingen van het taalbesluit van 15 september 1819 op de als eentalig Vlaams beschouwde arrondissementen Brussel en Leuven toepasselijk verklaard (19), zodat het vele Franstaligen moest voorkomen dat het Frans in Brussel nog slechts weinig toekomst had.

Symptomen van deze kentering waren voorhanden. Een der felste voorstanders van de taalvrijheid en tegenstander van de regering, Sylvain Van de Weyer was, weliswaar met tegenzin, begonnen aan de studie van het Nederlands. Hij was niet de enige in zijn Franssprekend milieu (20).

Begon de Brusselse bourgeoisie de politieke betekenis van het Nederlands te ontdekken en zich met de nieuwe taalsituatie te verzoeken

(18) DE JONGE A., *De Taalpolitiek van Koning Willem I in de Zuidelijke Nederlanden (1814-1830). De genesis der taalbestuuten en hun toepassing*, Sint-Andries-bij-Brugge, 1967, p. 73.

(19) Bij het taalbesluit van 15 september 1819 werd gedecreteerd dat in de provincies Oost- en West-Vlaanderen, Antwerpen en Limburg vanaf 1 januari 1823 alleen het Nederlands als officiële taal in de administratie, het gerecht en het leger mocht gebruikt worden. Voor de Franse taal betekende dit een taalverbod. Het koninklijk besluit van 26 oktober 1822 paste dit taalverbod van het Frans en het verplicht gebruik van het Nederlands bij uitbreiding toe op de arrondissementen Brussel en Leuven. Cf. DE JONGHE A., op.cit., pp. 59-80.

(20) Zie : L.G. Visscher aan J.F. Willems, Brussel, 10.I.1823, in DEPREZ, A., op.cit., p. 440; J.F. Willems aan J. Immerzeel, Antwerpen, 21.II.1823, ibidem, p. 442.

nen ? Lodewijk Visscher wilde dit graag geloven. In januari 1823 schreef hij daarover vanuit Brussel aan Jan Frans Willems : "Met de Nederlandse taal gaat het hier beter dan ik gedacht had. De advokaten pleiten al redelijk wel, eenigen overtreffen de beste verwachtingen en anderen leggen zich op onze letterkunde toe. In zaken van administratie gaat het even als of het nooit anders geweest ware; de burgerij althans het vlaamsch sprekend gedeelte schijnt zich ook meer en meer te beoefenen (...)" (21).

Ook Jan Frans Willems bemerkte vooruitgang. In februari 1823 schreef hij : "Het gaat hier en te Brussel met het gebruik der moedertaal zoo goed, zoo buiten alle verwagting goed, dat men reden heeft om er over verbaasd te staan. Velen is het of zy nooyt anders gedaan hebben dan in het nederduitsch te schrijven. Ook het verkoopen van hollandsche boeken gaat vrij goed zijn gang. Ik hoor dat Brest van Kempen met zijn affaires zeer wel staat" (22).

De franstalige Brusselaars uit de hogere sociale milieus bevonden zich dus praktisch en psychologisch in een spanningsveld van twee talen, eensdeels van het Frans als aanvaarde omgangstaal en anderdeels het Nederlands als niet te vermijden officiële en ambtelijke taal. De Amsterdammer Lauts, leraar aan het Brusselse atheneum en een van de belangrijkste ijveraars voor het Nederlands te Brussel, was ervan overtuigd dat het Nederlands in de opvatting van de Franssprekende sociale elite van Brussel met de jaren nolens volens van een noodzakelijk kwaad in een normale en aanvaarde evidentie zou verkeren. Deze verwachting was toen inderdaad niet helemaal kansloos.

3. DE FRANSE REFUGIES

Welke krachten hebben deze optimistische prognose onmogelijk gemaakt en het herstel van het Nederlands geremd en uiteindelijk belet ? De belangrijkste kracht van tegenwerking ging uit van het kwalitatieve en kwantitatieve gewicht van de ongeveer 10.000 vreemdelingen te Brussel, waarvan de meerderheid Frans en waren.

(21) L.G. Visscher aan J.F. Willems, ut supra.

(22) J.F. Willems aan J. Immerzeel, ut supra. Brest van Kempen : Hollandse boekhandelaar en uitgever, te Brussel gevestigd waar hij specialiseerde in de verkoop van Noordnederlandse boeken. Zie : DEPREEZ, A., op.cit., Algemene Inleiding II, Brugge, 1965, p. 54.

De twintig jaren van het Franse bewind over de zuidelijke Nederlanden hebben de Franse aanwezigheid in Brussel verhoogd : militairen en ambtenaren resideerden in groot getal in de traditioneel belangrijkste stad van de nieuw verworven Belgische departementen. In 1814, na de aftocht van de Fransen, bij de installatie van het geallieerde bestuur, tijdens de dreigende terugkeer van Napoleon en gedurende de maanden na de slag bij Waterloo, heerste in de zuidelijke Nederlanden een antifranse stemming. Voor de in Brussel gebleven Fransen was het een moeilijke tijd (23).

Willem I toonde zich globaal genomen vrij tegemoetkomend voor de Fransen in zijn koninkrijk. Ze werden verder geduld voor zover ze zich in het nieuwe staatsbestel schikten.

Maar hun aantal zou weldra in zeer grote mate stijgen. De politieke gebeurtenissen in Frankrijk, de Restauratie, deden talrijke Fransen vrijwillig of gedwongen de weg naar Brussel inslaan waar ze zich vestigden en het Franse gehalte van de stad en van haar bevolking zouden verhogen in een mate die in geen Europese stad wellicht ooit overtroffen werd tenzij in het 17de en 18de-eeuwse Berlijn door de toevloed van Franse Hugenoten na de opheffing van het edict van Nantes in 1685 (24).

Wie waren deze Franse refugiés ? Zij werden gejaagd door hun politiek verleden : ex-revolutionairen, leden van de Conventie, zogenaamde "koningsmoordenaars" die voor de doodstraf van Lodewijk XVI gestemd hadden, medewerkers en bewonderaars van Napoleon. Door de restauratie van de conservatieve Bourbons, door de reactie van de adellijke en klerikale aanhangers van het Ancien Régime en door de door hen ontketende "Witte Terreur" werden ze op de vlucht gedreven. Daarenboven werden ze uit het land gezet door officiële represaillemaatregelen : de ordonnanties van 24 juli 1815 en van 12 januari 1816. De meeste staten hebben hun grenzen groten-

(23) LAMBERTY M., "De politieke geschiedenis", *Geschiedenis van Vlaanderen*, VI, s.l., 1949, pp. 41, 43.

(24) De feitelijke geschiedenis van deze emigratie van Franse refugiés naar Brussel in de jaren na 1814, werd gedeeltelijk geschreven door ANTHEUNIS L., "De verbannen Conventieleden en koningmoorders in België", *Bijdragen tot de geschiedenis bijzonderlijk van het oud hertogdom Brabant*, reeks III, jaar II, 1950, nr. 1, pp. 24-53, nr. 2, pp. 65-99; KARSTEN E.H., "Fransche uitgeweekenen in het koninkrijk der Vereenigde Nederlanden", *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1865, I, pp. 65-87; SAINT FERREOL A., *Les Proscrits Français en Belgique Contemporaine vue à travers l'exil*, Bruxelles, 1870.

deels gesloten voor deze Franse refugiés. Engeland, Spanje, Pruisen en zelfs Zwitserland behandelden deze immigranten als ongewensten (25).

Daar de meeste Franse refugiés naar de zuidelijke Nederlanden en vooral naar Brussel trokken, drong de Franse regering bij de regering van het koninkrijk der Nederlanden erop aan, dat de refugiés uit Brussel naar het Noorden, naar Holland zouden doorgestuurd worden. "Eenige maanden ging het goed", schreef de Nederlandse minister Falck in zijn "Gedenkschriften", "en hoe aanzienlijk ook hun getal, het zoude op den duur goed zijn gegaan hadden zij zich in de verscheidene provinciën met iets dat naar gelijkmatigheid zweemde verdeeld. Maar neen; allen wilden te Brussel zijn" (26).

Deze trek naar Brussel zou in de volgende jaren aanhouden en vele refugiés vonden een warm onthaal in de Nederlanden. Sommige refugiés geraakten ervan in een juichstemming, zoals blijkt uit een brief van Lecointre Puyraveau aan een in Parijs gebleven kennis : "Nous sommes tous à Bruxelles, bien vus, bien reçus, nous y avons secrètement notre Chambre des pairs; notre Chambre des députés, et des soldats. Nous sommes heureux, nous nous amusons beaucoup et vivons dans la prochaine espérance" (27).

"Nous nous amusons beaucoup". In dit amusement leeft een element van spot. Zij hadden grond zich te verheugen over de ironie van het lot. Waren zij niet als verslagen vijanden van heel conservatief Europa toch nog de helden van een feest geworden ? Waren het niet de milde en bewonderende Belgische gastheren, aangevoerd door de te Brussel zeer geliefde prins van Oranje, die het feest betaalden ? Wisten deze goedmoedige en hartelijke Brabanders dat hun Franse gasten zich privatissime over hen vrolijk maakten ? Voor vele Franse refugiés was het een eerste kennismaking met Brussel en België. Het ontging hun niet dat de politieke vorming van hun nuchtere, provinciale en onbehouwen Brusselse gastheren nog rudimentair was, hun denken log en ongenueanceerd, hun Franse omgangstaal gebrekkig en vol flandricismen. Nog in 1829 vatte de Parijzenaar Jullian, ex-revolutionair, op grond van zijn Brusselse ervaringen de opinie van zijn landgenoten over de Belgische sociale elite aldus samen : "Il y a dans

(29) ANTHEUNIS L., op.cit., p. 26.

(26) COLENBRANDER H.T., *Gedenkschriften van Anton Reinhard Falck*, R.G.P. kleine serie 13, 's-Gravenhage, 1913, p. 186.

(27) Lecointre Puyraveau aan préfet de police, Paris 23.II.1816, *Archives de la Préfecture de Police*, Parijs, Aa 337.

le nombre des hommes éclairés et de bons citoyens mais ils sont malheureusement très clair-semés; en général et à quelques exceptions près, point d'esprit public dans la haute classe, mais en revanche force vanité, peu de lumières et beaucoup de servilité" (28).

De Franse politieke refugiés hebben zich aan hun nieuwe levensvoorwaarden in het buitenland aangepast door diverse vormen van solidariteit over de grenzen van steden en zelfs staten heen, en door een grote mobiliteit. Vooral de armsten waren op onderlinge hulpverlening en samenwerking aangewezen. Ze vonden elkaar in koffiehuisen (29). Ze hielden geheime vergaderingen om er hun belangen te bespreken, elkaar op wegen van ballingschap verder te helpen of gewoon om zich te onderhouden en hun kansen voor de toekomst te bespreken (30). Op 10 juli 1816 interpreteerde een anoniem gebleven "Capitaine belge" op conservatieve wijze maar politiek-historisch niet onjuist de zin van het optreden van de Fransen te Brussel: "C'est au Parc, ou à leurs diners rue de l'Impératrice, hôtel de l'Impératrice, qu'ils tiennent leurs conciliabules, dont les ramifications très étendues parmi les Belges, ne peuvent que répandre un vénin très subtil dans toutes les classes même de la société. Ce moderne aréopage militaire et révolutionnaire communique partiellement ses arrêtés et ses vues à un certain nombre d'affidés belges, retirés du service de France et à demi solde ici, lesquels ensuite les font circuler à tous leurs camarades, soit dans les villes, soit dans les campagnes" (31).

Deze onderlinge solidariteit van de Franse refugiés is niet mogelijk geweest zonder de sympathie van sommige ingezetenen. Uit de historische context van de eerste helft van de 19de eeuw kunnen we opmaken dat deze sympathieën behalve in algemeen menselijk medevoelen, in twee omstandigheden wortelden. Er waren vooreerst de sterk nalevende herinneringen en de gevoelens van collegialiteit die opgebracht werden door Belgen die tijdens het Franse bewind een actieve rol hadden gespeeld in het republikeinse of imperiale bestuurs-

(28) Jullian aan L. De Potter, s.l. 1.V.1829, Kon. Bibliotheek Brussel, *Papiers de Potter*, 1829-1830.

(29) SAINT-FERREOL A., op.cit., pp. 13-14.

(30) Gesignaleerd door graaf de Thiennes, minister van politie voor de zuidelijke provinciën, aan de leden van de "Commission municipale" van Brussel, Bruxelles 13.VI.1817, Stadsarchief Brussel, *Police des Etrangers an IV - 1819*.

(31) "Un Capitaine Belge" aan van Maanen, minister van Justitie, Bruxelles 10.VII.1816, Algem. Rijksarchief Den Haag, *Justitie Geheim* 454.

apparaat of op een wijze van deze regimes hadden geprofiteerd. Vervolgens voelden deze en andere Belgen sympathie voor de liberale politieke idealen van deze Franse refugiés. Vooral de analyses van de te Brussel door Fransen uitgegeven kranten leren dat de sympathie van de Belgen concrete vormen heeft aangenomen : hulpverschaffing, gastvrijheid, het verlenen van onderdak, politieke protectie.

Maar er was reeds meer. Vroeg al, in 1816, verspreidde zich te Brussel een anti-Hollandse stemming. "Het is ongelooflijk hoe verbit- terd de Brusselaars zijn tegen alles wat uit Holland komt", klaagde P.G. van Ghert, referendaris bij de directie-generaal van R.K. er- dienst, "(...) het is haat, afgunst, heerschzucht en domme hoogmoed, die hen in het harnas jagen". Men mag geredelijk aannemen dat deze antipathie een natuurlijk complement kreeg in de vorm van sympa- thie voor de Fransen die te Brussel allicht talrijker aanwezig waren dan de Hollandse regeringsagenten. De Fransen vormden een attrac- tief tegenbeeld van de Hollandse landgenoten.

Bewoners van Brussel hebben in de eerste jaren na 1814 met raad en daad de Franse refugiés bijgestaan en hen doorheen vele moeilijk- heden gegidst. In 1817 was het huis van een zekere Du Monceau de vergaderplaats van vele Fransen (33). In hetzelfde jaar was de uit Ver- viers afkomstige lakenkoopman Piérard, die een van de belangrijkste promotoren was van de Frans-liberale pers te Brussel, zeer actief als "le guide et l'un des appuis des Français qui se retirent à Bruxelles" (34).

Het optreden van de Franse refugiés werd gekenmerkt door een sterke penetratie in de plaatselijke bevolking. Aanvankelijk vonden ze de grootste protectie in de Britse kolonie te Brussel. De overwinning van Wellington bij Waterloo had een ware toeloop naar Brussel van Engelse nieuwsgierigen, familieleden van gekwetste militairen, van journalisten en kunstenaars veroorzaakt. Rijke Engelsen vestigden

(32) P.G. van Ghert aan C. Asser, referendaris bij het departement van Jus- titie, Brussel, 24.VIII.1816, in : COLENBRANDER H.T., *Gedenkstukken der Algemeene Geschiedenis van Nederland*, VIIIste deel, tweede stuk, p. 62.

(33) Cf. noot 30.

(34) Cf. noot 30.

zich in Brussel en voerden er een druk society leven (35). Deze landgenoten van Wellington ontvingen in hun Brusselse huizen eminente Bonapartisten, de vroegere agenten van de overwonnen Napoleon. Tijdens het verblijf van Benjamin Constant te Brussel, van 3 november 1815 tot 21 januari 1816, was hij herhaaldelijk de gast op soirées van Britse dames, zoals lady Charlotte Greville, lady Anne Dorothea Arden en lady Georgiana Mary Cranfield (36).

Gedurende de eerste jaren van het koninkrijk der Nederlanden was er te Brussel geen groter vriend van de Franse refugiés dan de prins van Oranje. Zij hebben toen in de prins zelfs een liberale kandidaat gezien voor de Franse troon (37). De prins was een charmante en meeslepende jonge man die de kunst verstond mensen in te nemen door zijn bonhomie en zijn democratische gezindheid. Hij was de spilfiguur van het mondaine leven in Brussel. Hij was ook en vooral de politieke hoop van het liberale Brussel. Door zijn jeugdige eigengereidheid en de vriendschap en protectie die hij talrijke Franse refugiés te Brussel schonk, leefde hij gedurende enkele jaren in onmin met zijn vader (38).

De Franse refugiés, voor zover ze niet in het bedrijfsleven een bestaan zochten of in het bestuursapparaat een officiële functie vervulden, waren werkzaam in de uitgeverij, de drukkerij of de pers. Dit laatste verschijnsel werd in de opvatting van de overheid zo omvangrijk en zo dreigend dat men het als identiek beschouwde met het probleem van de aankomst van de Fransen te Brussel. Een geheime agent kreeg van de procureur-generaal de opdracht beide verschijnselen als een onscheidbaar geheel na te gaan. Opheldering over het ene, meende de procureur-generaal, betekende automatisch en tegelijk opheldering over het andere (39). Daar ze vooral progressieve liberalen waren, kwamen de refugiés hoofdzakelijk bij de Brusselse oppo-

(35) COSEMANS A., "Bestuur, gezelschapsleven en taaltoestanden historisch gezien", *Zuidnederlandsche Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis, Handelingen*, IV, 1950, p. 59.

(36) CONSTANT B., *Journaux Intimes*, Paris, 1952, pp. 454-458.

(37) Zie : COLENBRANDER H.T., *R.G.P. Gedenkstukken der Algemeene Geschiedenis van Nederland*, achtste deel, eerste stuk, pp. XXIII-XXVIII.

(38) SCHMITZ Y., *Guillaume Ier et la Belgique*, Bruxelles, 1945, pp. 153-202.

(39) Van der Fosse, procureur-generaal, aan Van Maanen, Bruxelles 2.IV. 1822, Algem. Rijksarchief Den Haag, *Justitie Geheim* 487.

sitiepers terecht. Maar ook de regeringspers was op hen aangewezen. Zij stond hierbij tegenover de oppositiepers in het nadeel. Met de Belgische uitgevers en mentoren van de liberale oppositiebladen hadden de Fransen één groot, universeel vaderland gemeen : de zaak van de politieke emancipatie en vooruitgang in het Europa van de Restauratie. Daartegenover moest de regering op de voor haar zeer beperkte "Franse markt" speuren naar medewerkers die twee bezwaarlijk voorhandene eigenschappen in zich te verenigen hadden, die bij Fransen niet zo dikwijls voorkwamen : een verlicht maar conservatief liberalisme en een zich verbonden voelen met het koninkrijk der Nederlanden.

Vele Fransen werkten in de technische en administratieve sectoren van de Brusselse uitgeverijen en drukkerijen. Waarschijnlijk kwamen niet allen wegens politieke motieven naar Brussel. Sommigen werden in Parijs aangeworven wegens hun technische kennissen en hun taalbeheersing. In de journalistieke techniek van het verslaan van parlementaire vergaderingen en politieke debatten waren de Fransen en de Engelsen de Belgen nog ver vooruit (40). De refugiés stelden vast dat de Belgen een gebrekkig en lelijk Frans spraken, "comme des vaches espagnoles" (41). "La Sentinelle du Royaume des Pays-Bas", een Brusselse periodiek geleid door de Fransman Charles Froment, wees zijn Belgische persconfraters herhaaldelijk op hun fouten tegen de stijl en de zinsbouw van de Franse taal. Froment was berucht en gevreesd wegens de ongenadige spot waarmee hij de Belgische journalisten corrigeerde (42). Deze taaltoestand was voor de Fransen, op zoek naar een activiteit, een grondstof die kon bewerkt worden en een bestaansbasis.

BESLUIT

De Franse liberale refugiés hebben de zuidelijke Nederlanden tussen 1814 en 1830 politiek, cultureel en wereldbeschouwelijk aanzienlijk beïnvloed.

(40) G.K. van Hogendorp : "Esprit public" in "Advies aan de medeleden van den Raad van State en de Staten-Generaal bij de retraite van G.K. van Hogendorp, 1816 April 17", Algem. Rijksarchief Den Haag, *papieren van Hogendorp*, 132.

(41) Libry-Bagnano : "Notes relatives au projet de M. Durand", Bruxelles 19.II.1830, Algem. Rijksarchief Den Haag, *Justitie Geheim* 4591.

(42) Voorbeeld : LA SENTINELLE DU ROYAUME DES PAYS-BAS, 5. II. 1826, p. 141.

In 1828 heeft de culturele werking van de Fransen in België het pleit gewonnen op de vernederlandsingspolitiek van de regering. De geesten in Brussel en in de stedelijke centra van Vlaanderen werden definitief op Franse leest geschoeid. De balans van dit proces werd opgemaakt voor van Maanen op de laatste dag van het politiek bewogen jaar 1828 door de regeringssympathisant G.L.F. Bergmann uit Lier (43) : "De weldenkende vrienden van rust en orde, vinden de hoofdoorzaak van die woelingen in de toegevendheid die men gebruikt jegens de fransche kwakzalverijen, die zig overal in opvoedingsstichtingen, in bestuuren, en zelfs hier en daar in regtbanken met onverdraaglijke arroganz indringen. Fransche professoren, zegd men, van alle grondstellingen en vaderlandsliefde ontbloot, die er vooral roem op dragen de Nederlandsche taal te hoonen en belachelijk te maaken, oefenen thans een invloed, een gezag uit, die de bederflijkste gevolgen moeten naa zig sleepen. Zij ontveinzen in 't minste niet hun heilloos ontwerp, de verbroedering met de noordelijke landgenooten, die ook wezenlijk progressen gemaakt had, op alle manier krachtig tegen te gaan. Onophoudelijk wijzen zij Vrankrijk heen, als de eenigste haven, waar het gezweept schip vasten ankergrond kan vinden. Willen ook hunne kweekelingen zig zomtjids op de leering der moedertaal toeleggen, willen zij een goed boek in die taal geschreven kezen, dan heet het aanstonds : ah bah, que ferez vous de ce croassement des grenouilles qu'on n'entend que dans les marais de la Hollande. C'est en pure perte de tems que vous vous en occupez. Regardez autour de vous, tout ce qu'il y a de bon dans votre pays n'en veut pas, vos états généraux, vos juges, vos avocats, vos bons auteurs ne s'en servent qu'à contre coeur, en dix ans d'ici ce dégoûtant idiome sera proscrit même de son sol natal". Dikwijls heb ik die taal zelfs gehoord, hoe is 't nu mogelijk, dat onder zulke leeraars de belgische jeugd Nederlandsch word. Diergelijk geschreeuw dat geen tegenspreekers ontmoed, ontmoedigt de weinige verdedigers van vaderlandsche taal en zeden, die kort geleden moedig

(43) Georg Ludwig Friedrich Bergmann, geboren op 28.II.1772 te Westerburg (Nassau), overleden te Amersfoort 24.VI.1839, was in Nederlandse militaire dienst van 1792 tot 1794; krijgsgevangen belandde hij te Lier waar hij in 1797 met de burgemeestersdochter, C. van Zinnicq, huwde. Te Lier heeft Bergmann vooraanstaande functies bekleed bij het gemeentebestuur, financiën en justitie. Zie : DEPREZ A., *Brieven van, aan en over Jan Frans Willems 1793-1846, Algemene Inleiding II*, Brugge, 1965, p. 38.

den handschoen opnamen, en nu geïsoleerd, versmaad en uitgejouwd nog steun nog bescherming vinden, en moedeloos het strijdperk verlaten" (44).

In zijn gebrekkig Nederlands heeft deze Lierenaar van Duitse oorsprong een historische situatie pertinent geschetst. Ze is echter gebrekkig en onvolledig daar ze een belangrijke historische verklaring, die Bergmann had kunnen kennen, buiten beschouwing laat : de Frans georiënteerde predispositie van de Belgische burgerij. Deze laatste werd in Franse geest en taal gevormd tijdens het Franse bewind en zij heeft niet op 1814 en de aankomst van de Franse refugiés hoeven te wachten om in de taal en de stijl van Frankrijk te denken, te spreken en te voelen. De culturele en politieke actie van de Fransen heeft zich op een reeds bevrucht terrein ontwikkeld.

Voor de herlevingskansen van het Nederlands te Brussel was het nochtans in 1815 niet te laat. De tolerante en liberaal geïnspireerde regering van koning Willem I heeft de Franse refugiés in Brussel geduld en liet hen betijen. De levenskansen van een vernederlandsingspolitiek te Brussel tussen 1814 en 1830 werden aanzienlijk gedwarsboemd door de actie van enkele duizende Franse refugiés die niet alleen in de bovenstad en in de bovenklasse maar in bredere bevolkingslagen het prestige van de Franse taal hebben verhoogd, het misprijzen voor het Nederlands hebben versterkt en de Nederlandse regering in haar politiek van vernederlandsing hebben ontmoedigd.

Dr. Arthur J. Vermeersch
Europese School
Karlsruhe
B.R. Duitsland

(44) G.L.F. Bergmann aan van Maanen, Lier 31.XII.1828, Algem. Rijksarchief Den Haag, *Justitie*, 4587.

HET VRAAGSTUK BRUSSEL IN DE DUITSE
FLAMENPOLITIK, 1940-1944
HET DUITSE STANDPUNT (*)

door

A. DE JONGHE

Navorsings- en Studiecentrum voor de
Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog — Brussel

1. BEZETTINGSBESTUUR EN *FLAMENPOLITIK*

Toen op 10 mei 1940 het grote Duitse offensief in het Westen begon had een speciale militair-administratieve staf al sedert ongeveer een half jaar het bezettingsregime dat in België en in Nederland zou fungeren, zorgvuldig en in het grootste geheim voorbereid. In uitvoering van een taktisch geïnspireerd bevel van Hitler : annexionistische bedoelingen mogen niet aan het licht treden, zou in elk van de twee landen een militair bezettingsbestuur gevestigd worden. In tegenstel-

(*) Bijgewerkte tekst van een mededeling voor het colloquium ingericht door het Centrum voor Interdisciplinair Onderzoek naar de Brusselse Taaltoestanden, VUB (28 maart 1981). De hier volgende tekst is een uiteraard onvolledige schets waarin licht en schaduw ontbreken. Een grondige studie van het onderwerp ontbreekt. Er is voldoende bronnenmateriaal beschikbaar. Voor de redactie van mijn tekst kon ik dankbaar gebruik maken van de *Handakten* van Prof. em. Dr. F. Petri en van zijn schriftelijke antwoorden op talrijke vragen. Onder *Flamenpolitik* wordt hier verstaan de taalpolitiek als deel van de Duitse cultuurpolitiek. Om die reden blijft de Vlaamse kollaboratiepolitiek in de algemene betekenis van het woord, buiten beschouwing.

ling met een politiek geëngageerd burgerlijk bestuur, een *Zivilverwaltung*, bood een politiek neutrale *Militärverwaltung* — zo redeneerde Hitler — het grote voordeel niets te onthullen omtrent het politieke lot van de betrokken landen na de verwachte overwinning (1).

De vraag rijst of gedurende die maandenlange voorbereiding de taalkwestie in België (de *Flamenfrage*) een rol gespeeld heeft? Het antwoord is bevestigend: van meet af aan heeft Hitler wel degelijk rekening gehouden met de wenselijkheid van een *Flamenpolitik*, maar hij laat niet toe dat de troepeneenheden die in België zullen opereren instructies ontvangen die het vermoeden kunnen wekken dat de invaller annexionistische neigingen koestert en daarom de Vlamingen, in vergelijking met de Walen, als bevoorrechten zal behandelen. Hij weet dat de Partij, de SS, de *Abwehr* reeds vóór het begin van het offensief een actieve *Flamenpolitik* wensen voor te bereiden. Hij blijft echter bij zijn standpunt dat er, voorzichtigheidshalve, moet gewacht worden op de ontwikkeling van de toestand, meer bepaald op de reactie van de Vlamingen zelf gedurende de bezetting — indien deze van lange duur is. Wat de behandeling van de bevolking betreft waagt hij zich niet verder dan een onderscheid tussen de Vlaamse en de Waalse krijgsgevangenen — “en wel” (ik citeer uit een *Merkblatt* dat in april 1940 aan de regimenten gaat die over een paar weken in België zullen opereren) “in de regel op grond van het feit dat ze van een Vlaams of van een Waals regiment deel uitmaakten.” Voor het eerst duikt hier het vraagstuk Brussel op. Het *Merkblatt* bepaalt immers dat er “een uitzondering dient gemaakt voor de in Brussel woonachtige gevangenen. Voor zover die van huize uit Vlaams spreken dient men ze eveneens bij de Vlaamse krijgsgevangenen te rekenen ongeacht het regiment waarvan ze tot hiertoe hebben deel uitgemaakt (2).”

Hitlers voorzichtig afwachtende houding had tot gevolg dat zijn enige instructie betreffende de *Flamenpolitik* pas van 14 juli dateert, dat is ongeveer anderhalve maand na de installatie van het bezettingsbestuur te Brussel. Ze is, in vergelijking met de voorschriften omtrent de “politieke behandeling van de Koning der Belgen”, uiterst beknopt, weinig concreet, maar in haar algemene oriëntering voldoende

(1) Vgl. nader mijn boek *Hitler en het politieke lot van België (1940-1941)*, I, *Koningskwestie en bezettingsregime van de kapitulatie tot Berchtesgaden (28 mei - 19 november 1940)*, Antwerpen-Utrecht, 1972, p. 20 en vv.

(2) Als vorige voetnoot, p. 25 en 31.

duidelijk : "Met betrekking tot de toekomst van de Belgische Staat heeft de *Führer* nog geen definitieve beslissing getroffen. Hij wenst intussen de Vlamingen zoveel mogelijk te steunen, de terugkeer van de Vlaamse krijgsgevangenen naar hun geboorteland inbegrepen. Generlei gunsten voor de Walen (3)." Men ziet het : volgens Hitler mag de ongewisheid omtrent het politieke lot van België een uitgesproken voorkeursbehandeling van de Vlamingen intussen niet beletten. Over het uiteindelijke doel van de *Flamenpolitik* geen woord omdat over de oplossing van de Belgische kwestie nog geen beslissing gevallen is.

De *Militärverwaltung* te Brussel was de taak weggelegd Hitlers instructie konkreet toe te passen. Het is dan ook nuttig te vernemen hoe Reeder, als *Militärverwaltungschef* en onder de politieke verantwoordelijkheid van *Militärbefehlshaber* von Falkenhausen, die instructie geïnterpreteerd heeft (4). 1) De Belgische Staat blijft voorlopig onaangeroerd. Er kan dus geen sprake zijn van diep ingrijpende politieke hervormingen als b.v. een bestuurlijke scheiding tussen Vlaanderen en Wallonië. 2) Het bezettingsbestuur zal een "niet al te stormachtig" beleid voeren dat geen enkele toekomstmogelijkheid uitsluit maar, terzelfdertijd, de mogelijkheid waarvoor alleen de *Führer* kiezen zal, onrechtstreeks voorbereidt (5). Eén mogelijkheid nochtans heeft Reeder van in den beginne uitgesloten geacht : Dietsland zowel in de taalkundige als in de zogenaamd Boergondische betekenis van het woord (6).

(3) "*Der Führer hat hinsichtlich der Zukunft des belgischen Staates noch keine entgeltige Entscheidung getroffen. Er wünscht einstweilen jede mögliche Förderung der Flamen einschl(iesslich) Rückführung der flämischen Kriegsgefangenen in ihre Heimat. Den Wallonen sind keinerlei Vergünstigungen zu gewähren.*" Over Hitlers juli-instructies van 1940 zie mijn boek, *Hitler*, I, p. 186-215, hier p. 194.

(4) Vgl. nader mijn artikels "De vestiging van een burgerlijk bestuur in België en Noord-Frankrijk. De slotbespreking in het *Führerhauptquartier* van 12 juli 1944", in : *Bijdragen tot de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, 1, augustus 1970, p. 77-79 en "De strijd Himmler-Reeder om de benoeming van een HSSPF te Brussel (1942-1944)", II, eveneens in : *Bijdragen*, 4, december 1976, p. 11-12. Over von Falkenhausen en de gevoerde *Flamenpolitik* zie, behalve mijn boek *Hitler*, I, p. 62-64, mijn artikel "De personeelspolitiek van de *Militärverwaltung* te Brussel gedurende het eerste halfjaar der bezetting", in : *Belgische Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, III, 1972, p. 9-10.

(5) *Tätigkeitsbericht* Reeder (in het vervolg : TB Reeder) aan het *Oberkommando des Heeres*, 8, 5 september 1940 (*German Records Microfilmed at Alexandria* (in het vervolg : GRMA), T-501, 102, 900-902 en 904).

(6) In de zomer van 1940 achtte Reeder het VNV als organisatie politiek weinig bruikbaar o.m. omdat het zich Diets en te weinig Germaans opstelde. Vgl. het in noot 4 vermelde artikel in : *Bijdragen*, 4, december 1976, p. 12 en vv.

Het verdient opmerking dat Reeder niet op Hitlers instructie van 14 juli gewacht heeft om, onmiddellijk na de installatie van het bezettingsbestuur te Brussel, een actieve *Flamenpolitik* voor te bereiden. In zijn staf beschikt hij over twee talentvolle historici die tevens de politieke aktualiteit in België grondig kennen : Prof. Dr. Franz Petri (7) en Dr. habil. Werner Reese (8). Als politieke referenten van Reeder vormen zij een ploeg die in de *Militärverwaltung* te Brussel als de tandem "Peese" bekend staat. Sedert begin juli (misschien vroeger al) werken zij samen aan de redactie van een uitvoerig verslag dat Reeder de 31ste, onder de titel : *Politische Lage in Belgien; hier Flamenfrage*, aan het opperbevel van het landleger (*Oberkommando des Heeres* = OKH) stuurt. Omdat het ontworpen werd en voor een groot deel geredigeerd nog vóór men te Brussel kennis had van Hitlers instructie, in de euforie van de toen als zeker geachte overwinning, mag het dokument als onthullend beschouwd worden voor het wezen en het doel van de *Flamenpolitik* der *Militärverwaltung* te Brussel (9).

Reeder stelt als uitgangspunt dat het bezettingsbestuur, "op straffe van zware nalatigheid", het Vlaams-Waalse vraagstuk niet uit de weg mag gaan (10). Het *Flamentum* (= het Vlaamse volk) beschouwt hij als een innig met Duitsland verbonden *Grenzvolkstum*,

(7) Schrijver van het bekende en voor een deel omstreden standaardwerk *Germanisches Volkserbe in Wallonien und Nordfrankreich. Die fränkische Landnahme in Frankreich und den Niederlanden und die Bildung der westlichen Sprachgrenze*, Bonn, 1937.

(8) Reese promoveerde in 1941 tot *doctor habilitus* op proefschrift *Die Niederlande und das Deutsche Reich*. Alleen het eerste deel verscheen, Reese overleed schielijk eind juli van hetzelfde jaar.

(9) Nationaal Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek Brussel, microfilm *Wilhelmstrasse, Belgien post 1936*, reeks 1229, nr. 33 46 70. Een Nederlandse vertaling verscheen in het weekblad *Knack*, 29 november 1972, een Franse in *Centre de recherche et d'information socio-politique. Courrier hebdomadaire*, 1 december 1972. *Flamenfrage* werd voor het grootste deel in ontwerp geredigeerd door Petri en Reese. Reeder's persoonlijke referent Franz Thedieck schreef de beknopte inleiding, kollationeerde het getypte origineel en tekende enkel *für die Richtigkeit*. De bewering van J. GERARD-LIBOIS en J. GOTOVITCH, *L'An 40*, Brussel 1970, p. 282, dat *Flamenfrage* het werk zou zijn van Thedieck is dus niet gegrond.

(10) "Bei der die tiefsten Wurzeln des belgischen staatlichen Daseins berührenden Bedeutung der Volkstumsfrage konnte die Militärverwaltung vielen Entscheidungen auf dem Gebiet des Flamen-Wallonien-Problems nicht aus dem Wege gehen, sollten nicht schwerwiegende Unterlassungsfehler begangen werden." (p. 1).

dat echter te zwak is om, zonder Duitse hulp, België “om te vormen van een Franse *Ostmark* tot een Germaans-Duitse *Westmark* (11)”. In het Vlaamse vraagstuk ziet hij dan ook “een der meest wezenlijke vraagstukken van een toekomstige Duitse *Westpolitik* (12)”. Omdat de Vlamingen het onderling niet eens zijn over het wezen en het einddoel van hun strijd is het “niet enkel Duitslands recht maar ook Duitslands plicht een nieuwe ordening in de Lage Landen tot stand te brengen (13)”. Er spreekt een sterk *Duits* zendingsbewustzijn uit dit betoog. Maar de redacteuren van het verslag beseffen dat de “nationale Vlamingen” de overweldigende dynamiek van het nationaalsocialistische Duitsland meer vrezen dan het wezensvreemde Frankrijk en dat voor “brede Vlaamse kringen” het *Onverduits-Onverfranst* uit de Eerste Wereldoorlog nog een geldige leuze blijft. Alleszins merkwaardig dat Reeder en zijn raadgevers, in juli 1940 reeds, uit die “volkse verdedigingsrefleks” (“*völkische Abwehrhaltung*”) de mogelijkheid, zo niet de waarschijnlijkheid afleiden van een tegenstelling, vroeg of laat, tussen de “Duitse opvattingen” en het Vlaamse nationalisme (14).

Men is intussen ver verwijderd van de klassieke opvatting als zou een *Militärverwaltung* een apolitiek bezettingsbestuur zijn dat zich precies dáárdoor van een politiek geëngageerde *Zivilverwaltung* onderscheidt. Volgens Reeder was dit onderscheid, “ten minste wat de *Militärverwaltung* te Brussel betreft”, niet gegrond — en wel om de eenvoudige reden dat in een Staat als België, met zijn nationaliteitsvraagstuk, eender welke maatregel zowel in oorzaak als gevolg politiek

(11) “*Das Flamentum (stellt), von Deutschland her gesehen, wohl ein dem Deutschen sehr nahestehendes Grenzvolkstum mit urgesunden völkischen Energien und Instinkten dar, aber kein innerlich durchgeformtes Volk, das heute oder morgen in der Lage wäre, ohne deutsche Hilfe das gegenwärtige Belgien aus einer ‘französischen Ostmark’ in eine germanisch-deutsche Westmark umzuwandeln.*” (p. 2).

(12) “*Die Flamenpolitik als eines der wesentlichsten Probleme einer zukünftigen deutschen Westpolitik...*” (p. 29).

(13) “*Flandern wird von sich aus kaum zu einer Klärung gelangen... Wenn es noch des Hinweises bedürfte, dass Deutschland nicht nur das Recht, sonder zugleich die Pflicht hat, zukünftig eine Neuordnung in den niederen Landen zu schaffen, so hat das Gegeneinander der Anschauungen und Begriffe im heutigen Flamentum dies nur bekräftigt.*” (p. 22).

(14) *Flamenfrage*, p. 23.

gekleurd is (15).

Wij stipten het reeds aan : op zuiver politiek gebied moest de *Militärverwaltung* te Brussel een beleid voeren dat geen enkele toekomstmogelijkheid uitsloot zonder dat zij kon voorzien voor welke mogelijkheid Hitler zich ten slotte zou uitspreken. Geen gemakkelijke taak ! Hitlers stilzwijgen over het politieke lot van België heeft Reeder tot evenwichtsoefeningen op de slappe koord gedwongen zonder dat hij nauwkeurig wist waarheen die koord leidde — tenzij dat het bezette land, na de overwinning, onder een nog nader te bepalen vorm rechtstreeks of onrechtstreeks “*deutsches Vorland*” zou blijven (16). Anders was het gesteld met de cultuurpolitiek. Hier was minder terughoudendheid geboden en dus meer armslag mogelijk omdat gelijk welke politieke oplossing van het Belgische vraagstuk een enge kulturele samenwerking met het Rijk impliceerde. Kort gezegd bestond die samenwerking hierin : België afgrendelen tegen de gedachtenwereld van het Europese Westen, inzonderheid Frankrijk, om het in te schakelen in de invloedssfeer van de Duitse cultuur (de toen heersende nationaal-socialistische wereldbeschouwing inbegrepen) (17). Tot de cultuurpolitiek behoorde de taalpolitiek, meer bepaald het taalgrensvraagstuk en het vraagstuk Brussel. Wat dit laatste betreft vallen er twee zwaartepunten te onderscheiden : de taalschifting in de lagere scholen en de poging tot hervorming van de *Université Libre de Bruxelles* (ULB), beide in 1940-41.

(15) DE JONGHE, *Hitler*, I, p. 59-62. Vgl. nog Reeder in zijn *Jahresbericht* over het eerste bezettingsjaar : “*Belgien ist Musterbeispiel eines germanisch-romanischen Grenzlandes; infolgedessen besitzt hier jede Massnahme neben ihrem besonderen Charakter eine allgemeinere Bedeutung volkspolitischer Art.*” (GRMA, T-501, 104, 718).

(16) DE JONGHE, “*Vestiging*”, in : *Bijdragen*, 1, augustus 1970, p. 76 en 79. Voor deze politiek weinig comfortabele toestand gebruikte Reeder de term : “*dieser Schwebezustand*”.

(17) *Obwohl... hinsichtlich der Zukunft des Landes Belgien alle Wege offenzuhalten sind, konnte in kulturpolitischen Beziehung über diese Grenzen erheblich hinausgegangen werden, denn die unbedingte Notwendigkeit einer engen kulturpolitischen Zusammenarbeit mit dem Reich und die damit verbundene Ausschaltung westlicher Einflüsse ist für Deutschland mit jeder Zukunftsflösung verbunden.*” (TB Reeder 10 van 2 november 1940. GRMA, T-501, 103, 28.) Voor de cultuurpolitiek van het bezettingsbestuur vgl. nog *Zweiter Bericht über Tätigkeit und Arbeitsziele der Militärverwaltung in Belgien auf dem Gebiet der Kultur*, getekend Petri en Reese, van 15 november 1941, p. 43-44 (Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie Amsterdam, VJ Stab Wimmer, nr. 2170142) en de speciale rubrieken van Reeders TB tot en met juni 1944. In zijn *Jahresbericht*

2. DE EERSTE KOMMISSIE VOOR TAALTOEZICHT (28 augustus 1940)

Eerst de taalschifting van 1940-41 in de lagere scholen van de Brusselse agglomeratie.

Op 23 juli 1940 ging een uitvoerig schrijven van Reeder aan Vossen, sekretaris-generaal van binnenlandse zaken (18). Het laat zich samenvatten in vier punten. 1) Voor het instandhouden van orde en rust in het bezette België is de toepassing van de taalwetten van ver-reikende betekenis. Van oudsher was het wantrouwen van de Vlaamse bevolking dienaangaande groot. 2) Ten gevolge van de omstandigheden zijn de verscheidene wettelijk voorziene controleorganen, met louter advizerende bevoegdheid, in hun werking verlamd. Voor de duur van de bezetting moet er een nieuw controleorgaan geschapen worden dat echter over de nodige volmachten beschikt. 3) Een enkele kommissie van drie zal volstaan. Reeder voegt er onmiddellijk aan toe wie hij wenst benoemd te zien : Grammens, als "*Angehörige des flämischen Mehrheitsvolkes*", voorzitter; Strauven, hoofdinspekteur lager onderwijs, "als vertegenwoordiger van de staatsdiensten en deskundige voor de Brusselse toestanden", vlaamstalig lid; Gaillard, kabinetschef van de gouverneur van Brabant, franstalig lid. Eventuele bezwaren tegen die drie kandidaten worden per omgaande verwacht. 4) Daar de tijd dringt verzoekt Reeder Vossen onverwijld, na overleg met zijn kollega's sekretarissen-generaal, een besluit in de gewenste zin uit te vaardigen.

Voor een goed begrip van Reeder's schrijven weze eerst herinnerd aan de drie Belgische taalwetten die vóór de Duitse inval het officieel taalgebruik regelden : de wet van 28 juni 1932 op het taalgebruik in het bestuur; de wet van 14 juli van hetzelfde jaar op het taalgebruik in het lager en het middelbaar onderwijs; de wet van 16 juni 1935 op het taalgebruik in het gerecht (19). De drie wetten stoelden op het

(juni 1940-juli 1941) schrijft Reeder : "*Die zukünftige geistige Führerschaft des Landes an Deutschland zu binden, betrachtet die Militärverwaltung als eine der wichtigsten Aufgaben der deutschen Kulturpolitik.*" (GRMA, T-501, 104, 832.)

(18) Reeder aan Vossen, 23 juli 1940 (GRMA, T-501, 102, 781-782). M. VAN DEN WIJNGAERT, *Het beleid van het Comité van de secretarissen-generaal in België tijdens de Duitse bezetting 1940-1944*, Brussel, 1975, p. 98.

(19) A.W. WILLEMSSEN, *Het Vlaams Nationalisme. De geschiedenis van de jaren 1914-1940*, tweede druk, Utrecht, 1969, p. 267-268, 272-273, 350-351. H.J. ELIAS, *25 jaar Vlaamse Beweging 1914-1919*, III, Antwerpen, 1969, p. 45-48, 138-139.

beginsel van de territorialiteit : streektaal, voertaal. Van dit beginsel was de wetgever afgeweken in de taalgrensstreek en de Brusselse agglomeratie, waar het als taaldwang ervaren werd, ten voordele van een vrije beslissing door de belanghebbende partij. In het lager onderwijs in de twee voornoemde gebieden gold een tamelijk ingewikkeld vrijheidsbeginsel : onderwijstaal is de moedertaal van het kind, d.w.z. de gebruikelijke taal van het gezin volgens de verklaring van het gezinshoofd, te controleren door het bevoegde schoolhoofd en een jury *ad hoc*. De toepassing van dit rekbare vrijheidsregime had het gevolg dat talrijke gezinshoofden van Vlaamse afkomst het gemakkelijk gedaan kregen hun kind(eren) in een franstalige klas te doen inschrijven en te behouden. De controle over de toepassing van de taalwet in het bestuur was toevertrouwd aan een permanente commissie voorgezeten door de minister van binnenlandse zaken, of zijn vertegenwoordiger, die jaarlijks verslag aan het Parlement moest uitbrengen. Speciale taalinspektors hadden controlebevoegdheid over de instellingen van middelbaar onderwijs in de taalgrensstreek en de Brusselse agglomeratie. De toepassing van de wet op het taalgebruik in het gerecht stelde geen probleem vermits wetsovertreding automatisch gesanctioneerd werd door ongedigheid van de procedure.

Men begrijpt de bedoeling van Reeders ingreep : de op te richten commissie met volmacht en met Grammens als voorzitter, zal de verscheidene controleorganen vervangen en de taalkontrolé, onder Duits toezicht, monopoliseren.

Het schrijven van Reeder aan Vossen van 23 juli 1940 vindt zijn oorsprong in een uitvoerig advies dat Petri en Reese reeds op 28 juni aan hun chef hadden toegestuurd onder de veelbetekenende titel : *Gutachten über Möglichkeiten zur Förderung des Flamentums im Rahmen der geltenden Sprachgesetze* (advies over de mogelijkheden tot steun aan de Vlamingen in het raam van de bestaande taalwetten) (20). Het is duidelijk : voor Reeder en zijn referenten was de be-

(20) *Handakten Petri*, 11 getypte bladzijden (Evdok). Het zou interessant zijn meer aan de weet te komen over de voorgeschiedenis van Reeders schrijven van 23 juli 1940 aan Vossen, meer bepaald over de eerste contacten van Grammens met Reeder, Petri en Reese. Over die contacten is Grammens tamelijk vaag in zijn *40 jaar heldhaftige Uilenspiegelkamp*, Antwerpen, 1961, p. 201 : 'Ik verbleef toen vaak te Brussel, alhoewel ik te Ronse woonde. De oorzaak daarvan : mijn betrekkingen met Prof. Petri... Toen Prof. Petri in België kwam als kultuur-referent bij de 'Militärverwaltung' zocht hij me vruchteloos op, en liet me ten

staande taalwetgeving het uitgangspunt van hun beleid; maar de alom bekende taalwettensabotage, vooral in de taalgrensstreek en de Brusselse agglomeratie, speelde hen een krachtige hefboom in de hand. Het was als het ware *gefundenes Fressen* dat niet enkel onmiddellijk politiek gunstig werkte maar tevens de weg baande naar latere, forsere ingrepen (21). Men luistere naar Petri in de inleiding tot zijn advies. Gezien de grote belangstelling van de Belgische publieke opinie voor het taalvraagstuk, betoogt hij, zullen onze “*sprachliche Reformen*” er sterk toe bijdragen de stemming van het Vlaamse volk verder gunstig te beïnvloeden. Zij kunnen de dieper ingrijpende hervormingen, die later nodig zullen blijken, psychologisch voorbereiden terwijl het veronachtzamen van de Vlaamse taalwensen ernstige negatieve reacties zou uitlokken.

Er is nog een tweede reden om naar het advies Petri-Reese te verwijzen. Er staat iets in dat Reeder vanzelfsprekend in zijn brief aan Vossen van 23 juli niet vermeld heeft : het op te richten controleorgaan zal — het klonk als een programma — “bijzondere aandacht wijden aan de gemengde taalgrenszone en de Brusselse agglomeratie”.

slotte weten dat hij me verwachtte.” Uit een brief van Grammens aan Reeder van 20 juni 1940 blijkt dat hij twee dagen voordien reeds de *Militärverwaltungschef*, in aanwezigheid van Petri en Reese, ontmoet had om te protesteren tegen de annexatie van Eupen en Montzen “die nederlandstalig zijn”. (De h. Grammens bezorgde mij een afschrift van zijn brief aan Reeder. Over die annexatie, DE JONGHE, *Hitler*, I, p. 43-44.) Of er tijdens de ontmoeting Reeder-Grammens van 18 juni ook over de toepassing van de Belgische taalwetten gesproken werd, is denkbaar maar niet bewezen. Op 22 juni, dat is vier dagen na het onderhoud Reeder-Grammens, stuurde Vossen aan de *Militärverwaltungschef* een exemplaar van het jaarlijks verslag van Binnenlandse Zaken aan het Parlement over de toepassing van de taalwet in het bestuur. (Niet gedateerde nota van de sekretaris van het Komitee der Sekretarissen-Generaal : *Commission de contrôle linguistique*, p. 3. Evdok.) Men mag veronderstellen dat Vossen het verslag toestuurde op verzoek van Reeder na diens onderhoud met Grammens.

(21) In een nota tijdens de voorbereiding van het bezettingsbestuur opgesteld voor de I-c (inlichtingenofficier) van de staf-legergroep B, die ook in België zou opereren, wordt uitvoerig ingegaan op de sabotage van de Belgische taalwetten. België, heet het in dit stuk, is “het klassieke voorbeeld van de stelselmatige wetsovertreding (DE JONGHE, *Hitler*, I, p. 35). In dezelfde zin schrijft Petri in zijn na-oorlogs *Abschlussbericht* over *Volkstum* (p. 30) dat “de Belgen virtuosos zijn in het ontduiken van hinderlijke wettelijke voorschriften” (*Handakten Petri*, Evdok).

De belangstelling van de eerste en van de tweede commissie voor taaltoezicht zal inderdaad overwegend, niet uitsluitend, naar die twee omstreden en kwetsbare gebieden gaan.

Hoe reageerden de sekretarissen-generaal op Reeders tamelijk opdringerige voorstel van 23 juli ? Zij wisten waar zij zich, althans in beginsel, aan te houden hadden. Inderdaad reeds op 15 mei had Delmer, sekretaris-generaal van openbare werken, als voorzitter van het komitee der sekretarissen-generaal de toenmalige Eerste Minister Pierlot schriftelijk om uitleg verzocht naar de interpretatie van de regeringsinstructie : in geval van vijandige bezetting mogen staatsambtenaren en -agenten zich niet lenen tot een wijziging van het bestuurlijk statuut van het land (22). Nog dezelfde dag had het regeringshoofd het verlangde antwoord verstrekt : het doet weinig ter zake of de overwogen wijziging in overeenstemming is met de wet of zelfs met de koninklijke besluiten van toepassing. Beslissend is enkel of die wijziging (Pierlot maakte in dit verband gewag van o.m. de taalkwestie) de plannen van de vijand dient. In dit geval is zij zeker niet toegelaten. Op zichzelf beschouwd kan, aldus het antwoord van Pierlot verder, een bepaalde maatregel immers verantwoord zijn, zelfs aanbeveling verdienen — *indien* hij door de Belgische autoriteiten wordt uitgevaardigd. Maar het ligt voor de hand dat diezelfde maatregel een andere betekenis krijgt indien hij het werk is van de vijand.

Na die heldere en waterdichte beginselverklaring (“*Tels sont les principes*”) vernamen de sekretarissen-generaal dat zij zelf, “bij voorkomend geval”, over de toepassing zouden te beslissen hebben, rekening houdend met de belangen van het land. Nauwkeuriger voorschriften, besloot Pierlot, waren onmogelijk omdat de verscheidene gevallen van toepassing niet konden voorzien worden (23).

Blijkbaar hebben de sekretarissen-generaal in Reeders voorstel niets ontdekt dat de plannen van de vijand zou kunnen dienen. Alles wijst er op dat zij zich aan het Duitse initiatief verwacht hadden, er in elk geval op bedacht waren de bezetter, door hun nalatigheid, niet in de kaart te spelen en aldus een radikale *Flamenpolitik* uit te lokken. Van 25 mei af — dat is amper een week na de bezetting van Brussel — was de toepassing van de taalwetten al herhaaldelijk ter

(22) J.L. CHARLES en Ph. DASNOY (uitgevers), *Les Secrétaires-Généraux face à l'Occupant, 1940-1944*, Brussel, 1974, p. 36-37. M. VAN DEN WIJNGAERT, *op.cit.*, p. 10-11.

(23) Als vorige noot.

sprake gekomen in het komitee der sekretarissen-generaal. Vossen had onmiddellijk zijn kollega's duidelijk gewaarschuwd : "A ce moment, plus que jamais, il y a nécessité de respecter la loi linguistique (24)." Geen wonder dat de sekretarissen-generaal principieel geen bezwaar maakten tegen het oprichten van een enkele taalkontrolekommissie, zoals Reeder voorgesteld had. Het heftige verzet van Vossen, daarin gesteund door de voorzitter van het komitee en "ette-lijke kollega's", was gericht tegen Grammens, eerst als kandidaat-voorzitter, vervolgens (nadat Reeder op dit punt bakzeil had moeten halen) als kandidaat-lid (25). Het komitee schrok evenwel toen het van *Militärverwaltungsvicechef* von Craushaar, namens Reeder, eind augustus kwasi ultimatief te horen kreeg dat volharden in de weigering Grammens als lid te aanvaarden "tot ernstige gevolgen" kon leiden (26). In het eng gedreven door het bezettingsbestuur besloten

(24) Zie nader mijn artikel "Personeelspolitiek" (noot 4), p. 13-16. VAN DEN WIJNGAERT, *op.cit.*, p. 98.

(25) In de vergadering van het komitee van 27 augustus karakteriseerde Vossen Grammens als "*un élément qui par son passé turbulent a provoqué maintes manifestations au sein de la partie flamande du pays. La désignation de M. Grammens jetterait le trouble et la zizanie entre les deux groupes linguistiques dont est composée la population.*" (Als vorige noot, p. 14). Uit het proces-verbaal der vergadering van het komitee van 25 juli blijkt dat Vossen in zijn verzet tegen de benoeming van Grammens tot voorzitter ook een beroep had gedaan op de steun van Hayoit de Termicourt, prokureur-generaal bij het hof van verbreking (NCWO II, Sekretarissen-generaal). Het verdient opmerking dat zowel het schrijven van Reeder naar Vossen van 23 juli als het antwoord van Vossen van de 25ste aan het kabinet van koning Leopold III werden overgemaakt (volgens de in noot 20 vermelde nota : *Commission de contrôle linguistique*).

(26) Als noot 24, p. 14-15. Volgens Grammens (*40 jaar*, p. 246-247) zou Vossen, na de oorlog verklaard hebben dat de bezetter in augustus 1940 met een *Zivilverwaltung* bedreigd had indien Grammens uit de Taalkommissie, ook als lid, geweerd bleef. Het is denkbaar dat Reeder en zijn onmiddellijke medewerkers harde taal gesproken hebben zonder daarom met een *Zivilverwaltung* te dreigen. Alleen Hitler besliste over de vorm van het bezettingsbestuur. De versie-Grammens over de voorgeschiedenis van zijn benoeming, in *40 jaar*, p. 204-207. Op het proces-Grammens voor het krijgshof te Brussel (juni 1949) beweerde de verdediging in haar besluiten dat "alle elementen der zaak erop wijzen dat de kandidatuur van betichte door hem (Vossen) aangeworven werd" (p. 247). Dit laatste is in tegenspraak met de houding van Vossen zoals men ze kent uit de verslagen van het komitee der sekretarissen-generaal. Het is uitgesloten dat de sekretaris van het komitee zijn aantekeningen zou vervalst hebben. Men vraagt zich af waarom hij dat zou gedaan hebben.

de sekretarissen-generaal in het onvermijdelijke te berusten en Grammens, in de plaats van Strauven, als Vlaams lid te aanvaarden (27). Maar het komitee haalde wel zijn slag thuis toen het zich verzette tegen Reeders voorstel, de kommissie beslissingsrecht toe te kennen. Meer dan adviserende bevoegdheid werd haar niet gegund zodat de sekretarissen-generaal eigenmachtig beslissen konden of de adviezen van de taalkommissie dode letter zouden blijven of niet. Voor het voorzitterschap deed het komitee, op voorstel van Vossen die intussen ook Borginon als mogelijke voorzitter had doen afwijzen, een beroep op de Gentse hoogleraar H. De Vleeschouwer als een "*parfait bilingue*" (28). In die omstandigheden kwam de (eerste) Kommissie voor Taaltoezicht op 28 augustus tot stand (29). Uit het beschikbare bronnenmateriaal blijkt voorlopig niet dat de schrijvers van het bekende boek *L'An 40* het bij het rechte eind hebben waar zij beweren dat het "opdringen van de taalkontroles" het werk zou geweest zijn van het VNV (30). Het initiatief tot het oprichten van de taalkommissie schijnt uitsluitend te zijn uitgegaan van de *Militärverwaltung*, met name Petri en Reese, zonder dat zij daartoe door het VNV moesten aangepord worden. Hun geschikte man was, in de gegeven omstandigheden, Grammens (31). Dat de eigenzinnige en doordrivende

(27) Als noot 24, p. 15. In het verslag der vergadering van het komitee der sekretarissen-generaal van 29 augustus 1940 leest men : "*Le Comité se trouvant dans une situation difficile est acculé à l'acceptation de cette candidature. Aussi les membres ont-ils signé l'arrêté dont il s'agit.*" Nog duidelijker is de in noot 20 vermelde nota : *Commission de Contrôle linguistique*, p. 5 : "*Se trouvant devant un ultimatum, les secrétaires généraux se résignèrent à signer l'arrêté instituant la commission linguistique et désignant les membres qui en feraient partie. M. le baron Ernst de Bunswyck (sekretaris-generaal Justitie) tint à souligner que la nomination de Grammens le choquait profondément.*"

(28) Als noot 24, p. 14.

(29) Tekst van het besluit van 28 augustus 1940, getekend door al de sekretarissen-generaal, in *Staatsblad*, 30 augustus 1940, p. 577.

(30) J. GERARD-LIBOIS en J. GOTOVITCH, *L'An 40*, p. 304.

(31) Ofschoon geen voorzitter was Grammens feitelijk de motor van de Eerste Kommissie voor Taaltoezicht. Krachtens een besluit van 31 december 1940, enkel getekend door de sekretarissen-generaal van binnenlandse zaken en van financiën, werd hij vanaf 4 februari 1941 met "de dagelijkse leiding van het sekretariaat" belast. De kommissie zelf maakte er een "volmacht" van waardoor Grammens zich de bevoegdheid toegekend zag (in werkelijkheid : zich toeigende) "de belangrijkste stukken mede (te) ondertekenen, het ten uitvoer leggen van besluiten (te) vervolgen, nieuwe initiatieven voor (te) bereiden en vergaderingen (te) regelen" (Vgl. Verslagen zittingen taalkommissie, 4 februari 1941. NCWO II, MGB/DJ II). Volgens de sekretarissen-generaal ging het er in werkelijkheid om,

“Vlaamse schilder” enkele maanden later voor het bezettingsbestuur veeleer een politieke lastpost zou gaan betekenen, konden zij in de zomer van 1940 niet vermoeden. Volgens de initiatiefnemers had de oprichting van de kommissie een principiële betekenis voor de werkwijze van het bezettingsbestuur op het gebied van de cultuurpolitiek : men vertrok van de bestaande instellingen maar gaf deze, door de benoeming van nieuwe krachten, “hun ware zin” : het uitschakelen van Franse invloeden op het Vlaamse volk, “*die Germanische Volkstumgruppe* (32)”.

Men kan zich afvragen waarom Reeder in de zomer van 1940 Grammens zo hardnekkig heeft opgedrongen, zij het slechts als Vlaams lid. Het antwoord is eenvoudig. De bezetter verschanste zich op het voor hem veilige terrein van de wettelijkheid. Hij haakte in op de onbetwistbaar gebrekkige toepassing van de Belgische taalwetten. Grammens, de agitator die in de dertiger jaren door zijn opzienbarend optreden met kwast en verfpot de sabotage van de taalwetten in de politieke aktualiteit had gerukt, was voor de *Flamenpolitik* van de bezetter de gedroomde bondgenoot. Als de “man van de daad”, de “taalgrensaktivist” had hij “de waarde van een symbool” (33).

In een onderzoek naar het Duitse standpunt past het in te gaan op een bewering van Grammens waarin dit standpunt rechtstreeks ter sprake komt. Na de oorlog rechtvaardigde hij, in *gepubliceerde* verklaringen, zijn actief optreden tijdens de bezetting met het argument dat de strikte toepassing van de taalwetten — *zijn werk* — “elke

Grammens een kompensatie te bezorgen voor het verlies van zijn parlementaire vergoeding (vgl. de in noot 20 aangehaalde nota : *Commission de contrôle linguistique*, p. 6).

(32) PETRI-REESE, *Zweiter Bericht* (zie noot 17), p. 5 en mijn in noot 4 aangehaald artikel : “Personeelspolitiek”, p. 15-16.

(33) Brief van Petri aan de schrijver, 2 januari 1981 : wij beseften, schrijft Petri, “*dass Grammens für den flämischen Kampf: die sprachliche Gleichberechtigung, symbolwert besass*”. In een nota van 2 juli 1945 over het beleid van Grammens bevestigt Nyns, gewezen sekretaris-generaal van openbaar onderwijs, destijds uit de mond van Petri zelf vernomen te hebben dat deze laatste Grammens beschouwde als “*un drapeau*” (NCWO II, MGB/DJ II).

vorm van splitsing van de Staat belet” zou hebben (34). Men begrijpt dat Grammens zich verdedigt. Gedreven door zelfoverschatting zet hij de zaken echter op hun kop (35). Zijn bewering is totaal ongegrond. Reeder heeft niet op een ontmoeting met Grammens in juni 1940 gewacht om zich een oordeel te vormen over de opportuniteit van een bestuurlijke scheiding tussen Vlaanderen en Wallonië. Van meet af aan, uit eigen overtuiging en om uiteenlopende redenen (o.m. de lessen uit de Eerste Wereldoorlog, de gebiedende eisen van de Duitse oorlogseconomie), was hij een beslist tegenstander van een bestuurlijke scheiding *gedurende de bezetting* (36). Het 's juist dat Reeder een duurzame politieke oplossing van het Belgische vraagstuk slechts mogelijk achtte indien er voldoende rekening gehouden werd met het fundamentele etnische gegeven der Vlaams-Waalse tweeledig-

(34) GRAMMENS, *40 jaar*, p. 220. In een schrijven aan Reeder van 3 juli 1940 verklaarde ook Grammens tegenstander van de bestuurlijke scheiding te zijn. “Na besprekingen met enkele zeer vooraanstaande vrienden, kan ik U melden dat allen het door mij ingenomen standpunt bijtreden. Zolang wij hier leven in een soort overgangstijdperk van oorlog naar vrede, mag niets gewijzigd worden aan het taalstatuut van het land : geen administratieve splitsing...” (Afschrift van dit schrijven werd mij door de H. Grammens bezorgd, waarvoor ik hem hier mijn dank betuig.) “Het door mij aangenomen standpunt”, waarvan Grammens gewag maakt, was ook, maar al vóór het begin der bezetting, het standpunt van Reeder.

(35) Grammens ontspoort volledig waar hij beweert dat hij, door zijn optreden, heeft “kunnen vermijden dat er onder de oorlog aan separatisme werd gedaan” (J. FLORQUIN, *Ten huize van*, 9de reeks, Leuven, 1973, p. 177). Niet het optreden van Grammens maar het verbod van Reeder heeft het Vlaams separatisme belet (vgl. mijn in noot 4 aangehaald artikel in *Bijdragen*, 4, december 1976, p. 27). Even ongegrond is de bewering van Grammens alsof het zijn taak zou geweest zijn “door de toepassing der taalwetgeving... een tweede aktivisme onmogelijk te maken” en dat hij “daarin uitstekend geslaagd” zou zijn (volgens een interview met J. Decoene in : *Politieke documentatie*, VII, 1976, p. 252).

(36) DE JONGHE, *Hitler*, I, p. 23. In zijn *Jahresbericht* over de periode juni 1940-juli 1941 (GRMA, T-501, 104, 720) beklemtoont Reeder : “*Ohne Zweifel steht heute fest, dass insbesondere die damalige (tijdens Wereldoorlog I) Verwaltungstrennung zwischen Flandern und Wallonien die Durchführung der Kriegswichtigen Gegenwartsaufgaben hinsichtlich ihres Erfolges sehr hemmte.*” Merkwaardig in dit verband is ook het oordeel van Petri : de Belgische taalwetten uit de dertiger jaren, betoogt hij, schiepen voor het bezettingsbestuur voldoende mogelijkheid tot tussenkomst ten gunste van de Vlamingen “*ohne wie im Ersten Weltkrieg zu Massnahmen schreiten zu müssen die den Rahmen der bestehenden belgische Gesetze sprengten.*” (*Abschlussbericht Volkstum*, p. 31. *Handakten Petri*. Evdok.) Dus geen nood aan een bestuurlijke scheiding.

heid van het Belgische grondgebied (37). Maar daarover zou pas na de oorlog de beslissing vallen.

3. DE TAALSCHIFTING IN DE BRUSSELSE LAGERE SCHOLEN (1940-1941)

Het wordt tijd iets te zeggen over de activiteit van de eerste Commissie voor Taaltoezicht. In november 1940 begon zij, op initiatief van Grammens, met een groots opgezet onderzoek naar de taalkennis van de leerlingen in het lager onderwijs (bewaarscholen, eerste en tweede graad van de eigenlijke lagere scholen) in de Brusselse agglomeratie (38), franstalig regime wel te verstaan (39). Bevonden werd, na amper acht weken onderzoek, dat van de 37.500 onderzochte leerlingen er ongeveer 16.000 wettelijk niet op hun plaats waren in de franstalige klassen (40). Volgens de voorstellen van de commissie van eind december moesten die 16.000, om de wettelijkheid te herstellen, naar Vlaamse klassen overgeheveld worden.

Onmiddellijk verzette het ministerie van openbaar onderwijs zich tegen de voorgestelde overheveling. Nyns, de bevoegde sekretaris-generaal van het departement, maakte ernstig bezwaar tegen de wijze waarop de aanwerving van de speciale taalinspecteurs(-trices) door de commissie was geschied en tegen de door haar voorgeschreven me-

(37) "Wie immer das zukünftige Statut des heutigen Belgien aussehen wird, nur eine solche politische Ordnung (verspricht) wahrhaft Aussicht auf Dauer, die der völkischen Grundtatsache dieser Gebiete, ihrer Zweiteilung in eine flämische und eine wallonische Hälfte, in wesenhaft anderer Weise Rechnung trägt als bis her." (*Jahresbericht* Reeder juni 1940-juli 1941. GRMA, T-501, 104, 738.)

(38) Bij de oprichting van Groot-Brussel in september 1942 bestond de Brusselse agglomeratie uit de volgende gemeenten: Anderlecht, Elsene, Etterbeek, Evere, Ganshoren, Koekelberg, Oudergem, Schaarbeek, Sint-Agatha-Berchem, Sint-Gillis, Sint-Jans-Molenbeek, Sint-Joost-ten-Node, Sint-Lambrechts-Woluwe, Sint-Pieters-Jette, Sint-Pieters-Woluwe, Ukkel, Vorst, Watermaal-Bosvoorde (*Staatsblad*, 27 september 1942).

(39) In het *Jahresbericht der Gruppe Kultur der Militärverwaltung 1940-1941* stipte Petri aan dat dergelijk onderzoek tijdens Wereldoorlog I, ten gevolge van het verzet van burgemeester en schepenen van Brussel, geen doorgang had kunnen vinden (*Bundesarchiv Koblenz*, NS 30/132).

(40) GRAMMENS, 40 jaar, p. 205. Volgens een geschreven naoorlogse verklaring van Petri (*Eidesstattliche Erklärung*) van 10 juli 1948, gedurende de instructie van het proces von Falkenhausen c.s., ging het, juist geteld, om 15.578 onderzochte leerlingen (*Bundesarchiv Koblenz, Alliierte Prozesse, 4, von Falkenhausen*, 109).

tode van onderzoek. Derhalve stelde hij een tegenonderzoek voor bij middel van steekproeven maar in samenwerking met de commissie (41). Voorzitter De Vleeschauwer achtte dit voorstel "onaanvaardbaar". Na bespreking met Grammens verklaarde de commissie zich evenwel bereid, in samenwerking met het departement, "enkele steekproeven te doen, doch eerst daags na het volledig ten uitvoer leggen... in alle scholen der Brusselse agglomeratie, van de door de commissie ingediende verslagen en besluiten (42)" — een voorwaarde welke Openbaar Onderwijs op zijn beurt als onaanvaardbaar en onuitvoerbaar verwierp. Reactie van de voorzitter : voortaan weigert hij elk tegenonderzoek. Ook Grammens verklaarde uitdrukkelijk tegenstander te zijn van een nieuw onderzoek (het "kompromisvoorstel" van de voorzitter inbegrepen, zei hij,) omdat hij elke vorm van tegenonderzoek "diskrediterend (achtte) voor het werk der commissie (43)".

De kapitale vraag was echter : wat zou de bezettingsadministratie doen ? Zij kon de commissie, nb. op haar initiatief opgericht, niet in de steek laten. Zij kon dat des te minder daar De Vleeschauwer en Grammens reeds een beroep op de steun van de *Militärverwaltung* hadden gedaan nog vóór het verwachte verzet van Openbaar Onderwijs formeel tot uiting was gekomen (44). Na talrijke en soms bewogen besprekingen op het hoogste Duitse en Belgische niveau te Brussel besloot het bezettingsbestuur het licht op groen te zetten voor het

(41) Volgens het verslag van de commissie van 17 januari 1941, dat verwijst naar het antwoord van sekretaris-generaal Nyns van de 10de (NCWOII, MGB/DJ, II).

(42) Als vorige noot.

(43) Als vorige noot, vergadering van 4 februari 1941.

(44) Men lette hier op de data. Het *non possumus* van Nyns op de voorstellen van De Vleeschauwer en Grammens namens de commissie, dateert van 10 januari. In een aantekening (*Vermerk*) van twee dagen voordien had Reese genoteerd dat zowel De Vleeschauwer als Grammens om de steun van de *Militärverwaltung* tegen het *verwachte* verzet van Openbaar Onderwijs verzocht hadden. Men leest : "*Sowohl der Vorsitzende der Sprachkontrollkommission, Professor De Vleeschouwer, als auch Herr Grammens sind der Überzeugung, dass das Unterrichtsministerium in der Angelegenheit Brüssel hartnäckigen Widerstand leisten wird, und sie bitten bei dieser entscheidenden Frage für eine den völkischen Verhältnissen und den Sprachgesetzen entsprechende Wiederherstellung des Rechtszustandes um die Unterstützung der Militärverwaltung. Sie werden in den nächsten Tagen in einen Brief an den Herrn Militärverwaltungschef diese Bitte schriftlich aussprechen.*" (*Handakten Petri, Evdok.*) Of De Vleeschauwer en Grammens zich inderdaad schriftelijk tot Reeder gewend hebben, kon niet achterhaald worden.

ministerie van openbaar onderwijs. Tot grote ergernis van Grammens die zich als initiatiefnemer door dit "onder een hoedje spelen van Onderwijs en Verwaltung" verongelijkt achtte (45), stemde voorzitter De Vleeschauwer begin februari toch in met de modaliteiten van het tegenonderzoek door staatsinspekteurs — een operatie waaraan de kommissie zelf echter geen deel wenste te nemen. Hij kon, zei hij, de zware verantwoordelijkheid niet op zich laden de openbare orde te storen. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat Duitse druk te Brussel niet totaal vreemd was aan die houding van voorzitter De Vleeschauwer. De aard van zijn argumentering : een beroep op orde en rust in het bezette België, wijst in die richting (46). Het verdient echter opmerking dat De Vleeschauwer zelf spoedig begrepen had welk een gevaarlijke wending de zaken dreigden te nemen onmiddellijk nadat de overheveling van leerlingen naar Vlaamse klassen was bekend geraakt (47).

Het bezettingsbestuur besefte wel degelijk wat er toen op het spel stond. In zijn aktiviteitsverslag over de maand januari 1941 noteerde Reeder bezorgd : "Een bijzonder moeilijk vraagstuk is dat van de controle der taalverhoudingen in de Brusselse scholen. Hier gaat het om het beslissende kernvraagstuk der beveiliging van het Ger-

(45) GRAMMENS, 40 jaar, p. 205.

(46) Volgens de aantekening van Reese van 7 februari 1941 zou De Vleeschauwer als voorzitter o.m. gezegd hebben "*dass eine vorbehaltlose Durchführung der durch die Sprachkontrollkommission getroffen Feststellungen über die Sprachzugehörigkeit der Kinder seiner Ansicht nach angesichts der schwierigen ernährungspolitischen und Stimmungsmässigen Lage im Land nicht verantwort werden könne. Als Vorsitzender der Sprachkontrollkommission könne er jedenfalls nicht auf sich nehmen, kategorisch bei dieser ursprünglichen Forderung der Kommission zu verharren, da er hiermit eine schwere Verantwortung gegenüber der Erhaltung der Ruhe und Ordnung auf sich nehmen würde.*" (Handakten Petri. Evdok.)

(47) Volgens het verslag van de vergadering der kommissie zou De Vleeschauwer reeds op 4 februari 1941 verklaard hebben : "Van vrijdag af (4 januari) ondervond hij dat een algemeen tegenoffensief van huis tot huis over geheel Brussel werd ingezet, dat er overal sprake was van schoolstaking, dat de schepenen van openbaar onderwijs der Brusselse agglomeratie, alsook het Katholiek Schoolcomité vergaderden, protest aantekenden tegen de besluiten der kommissie en de scholen bevel gaven de besluiten niet uit te voeren — met één woord dat er een dusdanige hetze werd op touw gezet dat een tegenonderzoek bij voorbaat schaaak moest zetten." (Als noot 43.)

maanse *Volkstum* in de Belgische ruimte (48).” De lezer zal zich de vraag stellen waarom de *Militärverwaltung* zo toegevend was ten opzichte van Openbaar Onderwijs maar Grammens, de bondgenoot waarop zij enkele maanden zo sterk gerekend had, eenvoudig in de kou liet staan ? Omdat voor de bezetter het handhaven van *Ruhe und Ordnung* alles primeert. Hoe belangrijk de *Flamenpolitik* ook geacht wordt, zij mag onder geen beding door het verstoren van de openbare orde de Duitse oorlogvoering schaden of belasten (49). Merkwaardige ommekeer ! In juli 1940 had Reeder het argument van de openbare orde handig uitgespeeld om de sekretarissen-generaal te winnen voor de oprichting van een taalkontrolekommissie met Grammens als voorzitter (50). Bij de eerste groots opgezette poging om de taalwet in het lager onderwijs te Brussel toe te passen moest hij inbinden omdat de orde dreigde verstoord te worden. Enkele maanden later, in een verslag over het eerste bezettingsjaar, zou Reeder zijn toegevend houding ten opzichte van de franssprekende Brusselaars aldus rechtvaardigen : “Hoe drukkender de ontberingen, des te geringer de bereidheid tot samenwerken. België lijkt meer en meer op een uitgeputte zieke van wie geen bijzondere inspanning nog kan verwacht worden. Dit feit dwong ons, voorlopig, tot sterke terughoudendheid in de kwestie van het herstel der Vlaamse taal- en volksrechten te Brussel.” Men wacht dus op betere tijden (51).

(48) “*Besonders schwierig gestaltet sich die Überprüfung der Sprachverhältnisse in den Brüsseler Schulen. Hier geht es um die zentrale und entscheidende Frage der Sicherung des germanischen Volkstums im belgischen Raum.*” (TB Reeder 13, GRMA, T-501, 103, 990.)

(49) Zie hierachter, p. 425, het getuigenis van Petri.

(50) Hiervóór, p. 411.

(51) “*Es ist indessen nicht zu verkennen, dass die Bereitwilligkeit allmählich geringer wird und dass die Möglichkeiten einer volks- und kulturpolitischen Neuordnung, je länger die Entbehrungen andauern, immer stärker zurückgehen... Das Land beginnt einem entkräfteten Kranken zu gleichen, dem keinerlei besondere Anstrengungen mehr zugemutet werden können. Diese Tatsache zwang z.B. vorübergehend zu stärkerer Zurückhaltung in den Fragen der Wiederherstellung der flämischen Sprach- und Volkstumsrechte in Brüssel... Auf volks- und kulturpolitischen Gebiet... bedarf sie (die Militärverwaltung) einer gewissen Erleichterung der Gesamtlage, um wieder im grossen Stile... handeln zu können.*” (Jahresbericht Reeder. GRMA, T-501, 104, 740-741.)

Het tegenonderzoek door Openbaar Onderwijs met de uitdrukkelijke toelating van de *Militärverwaltung* maar tegen de zin van een diep geërgerde Grammens ingesteld, nam ruim vier maanden in beslag (van begin maart tot einde juni 1941; Grammens en zijn medewerkers hadden er in november-december van het vorige jaar amper acht weken over gedaan). Ongeveer de helft van de resultaten door Grammens geboekt werd als ongegrond geklasseerd. Toch kwamen er nog ruim 6.600 leerlingen in aanmerking voor overheveling van franstalige naar vlaamstalige klassen (52). Begin juli ging een bevel van het bezettingsbestuur in die zin aan Openbaar Onderwijs (53). Maar ook de resultaten van dit tegenonderzoek lokten heftig verzet uit onder de vorm van klachten van gezinshoofden — niet minder dan 2155 in augustus-september (54). Speciale jury's werden belast met het onderzoek van die nieuwe bezwaren. Na enkele dagen, begin september al, beval de *Militärverwaltung* het tegenonderzoek stop te zetten omdat het aantal klachten, aldus Petri, "als een lawine aanzwelt (55)". Wij besparen de lezer details over onderzoek, klachten, tegenonderzoek, nieuwe klachten enz. (56). Volgens de maatstaven door de *Militärverwaltung* aangelegd kwamen er van de ruim 2.000 klachten van gezinshoofden slechts 765 in aanmerking voor nader onderzoek (57).

(52) Volgens de in noot 40 aangehaalde na-oorlogse verklaring van Petri : 6698, juist geteld. Zie nog het in volgende noot vermelde artikel, met cijfermateriaal, in *Volk en Staat* van 9 juli 1941.

(53) F. SCHEUERMANN, *Sprachenfreiheit und Sprachenzwang in Belgien*, 1942, p. 58-59. De zakelijke inhoud van dit bevel vindt men terug in het rondschrijven van sekretaris-generaal Nyns van 4 juli 1941 gepubliceerd in *Volk en Staat* van de 9de onder de titel : *Een 11-juli geschenk*.

(54) Volgens een schrijven van A. Buez, directeur-generaal lager onderwijs, aan sekretaris-generaal Nyns, 4 november 1941 (NCWOII, MGB/DJ, II).

(55) Petri aan Nyns, 2 september 1941 (NCWOII, MGB/DJ, II).

(56) Wie het in deze schets behandelde onderwerp grondig wenst te onderzoeken zal nuttige gegevens vinden in Nyns aan *Oberkriegsverwaltungsrat* Löffler (bevoegd voor het onderwijs in de *Militärverwaltung*), 29 augustus 1941, en Buez aan Nyns, 4 november 1941. Zie nog een uitvoerige nota van Grammens "betreffende het ontslag der 'Commissie voor Taaltoezicht' en het geknoei rond en in de Brusselse scholen" (NCWOII, MGB/DJ, II).

(57) Volgens een niet getekende nota van Openbaar Onderwijs, directie lager onderwijs, van 9 juli 1946 : *Enquêtes linguistiques pendant l'occupation* (NCWOII, MGB/DJ, II).

4. DE TWEDE KOMMISSIE VOOR TAALTOEZICHT (5 december 1941)

Wat was er intussen met de taalkommissie-De Vleeschauwer gebeurd? Zij was in de zomer van 1941 een stille dood gestorven zonder formeel ontbonden te zijn — een gebeurtenis waar Grammens, die het voorzitterschap geambieerd had, niet vreemd aan gebleven was. Bij het zoeken naar een aanvaardbare reorganisatie trachtten de meeste sekretarissen-generaal, Nyns vooraan, Grammens die opnieuw naar het voorzitterschap dong, uit te schakelen. Najaar 1941 werd het voorbereidende werk toevertrouwd aan Binnenlandse Zaken, een departement waarvan Romsée, bekend VNV'er, sedert april sekretaris-generaal was. Het besluit houdende oprichting van de tweede Kommissie voor Taaltoezicht dateert van 5 december 1941 (58). Romsée, daarin gesteund door Plisnier, voorzitter van het comité der sekretarissen-generaal, was er, niet zonder moeite, in geslaagd het verzet van talrijke kollega's tegen de benoeming van Grammens te overwinnen (59).

Een belangrijke vraag in het raam van onze schets is die naar de houding van het bezettingsbestuur jegens de tweede taalkommissie. Men zal zich herinneren dat het initiatief tot het oprichten van de

(58) *Staatsblad*, 24 december 1941.

(59) Over de discussies in de schoot van het comité, zie de processen-verbaal der vergaderingen van 19 september tot 28 november 1941 (NCWOII) en VAN DEN WIJNGAERT, *op.cit.*, p. 197-198. De houding van Plisnier blijkt duidelijk uit het proces-verbaal van 31 oktober: "*M. le Président confirme que son département n'a pas eu à se plaindre de ses interventions (i.e. van Grammens) et il estime, dans ces conditions, qu'il peut appuyer la proposition de M. Romsée.*" Kort daarop, begin november (de datum is onleesbaar geworden), schreef Romsée aan Grammens: "Vrij onverwacht en met sympathie heeft mijn collega de h. Plisnier, U als voorzitter van de nieuwe taalkommissie aanbevolen." (NCWOII, MGB/DJ, II. GRAMMENS, 40 jaar, p. 249.) Gedurende de instructie van zijn na-oorlogs proces verklaarde Romsée op 21 juni 1946 o.m.: "De h. Plisnier had aanvankelijk bezwaren tegen de kandidatuur van Grammens wegens zijn verleden, doch ik heb hem Grammens gestuurd en de h. Plisnier heeft, na zijn onderhoud met Grammens, zijn instemming betuigd tot zijn aanstelling." (NCWOII, MGB/DJ, II) Het voorgaande vindt men bevestigd in een *Vermerk* van Petri van 19 december 1941. Over de houding van Plisnier en Nyns schrijft hij: "*Bemerkensuert ist unter anderem, dass es Generalsekretär Romsée schliesslich gelungen ist, die Präsidentschaft von Fl. Grammens durchzusetzen. Unterstützung hatte er vor allem dabei bei dem Generalsekretär Plisnier gefunden, der die Meinung vertrat, dass, wer in Praxis die Sache trägt, auch nach aussen die Verantwortung übernehmen soll. Auch Generalsekretär Nyns hat sich nach anfänglichem starken Sträuben... inzwischen diesen Standpunkt zu eigen gemacht.*" (*Handakten Petri*, Evdok.)

eerste van de *Militärverwaltung* zelf was uitgegaan en dat Reeder in augustus 1940 de sekretarissen-generaal onder zware druk had gezet om Grammens ten minste als lid te doen aanvaarden. Enigszins anders verliep het ongeveer een jaar later. Gedurende de voorbereiding van de tweede taalkommissie op Binnenlandse Zaken beperkte de *Militärverwaltung* zich tot een waakzame controle via Petri bij Romsée. Voor een voorzitterschap van Grammens voelde zij niets meer (60). De ervaringen in de kwestie van de Brusselse lagere scholen bij het begin van 1941 hadden tot nadenken gestemd over de politieke bruikbaarheid van een "wild paard" als Grammens. "Het kan niet betwijfeld worden", schrijft Petri jaren later terugblikkend, "dat bij de voorbereiding van de tweede taalkommissie de *Militärverwaltung* ernstig bezwaar maakte tegen de benoeming van Grammens tot voorzitter omdat hij door zijn niets ontziend optreden in de Brusselse kwestie een der grondslagen van haar beleid : het handhaven van orde en rust ondergraven had (61)." Toen Romsée begin november Grammens het verrassende nieuws bracht dat Plisnier voor de kandidatuur-Grammens gewonnen was voegde hij er onmiddellijk aan toe : "Mij werd (door het komitee der sekretarissen-generaal) opgedragen de *Genehmigung* bij de *Militärverwaltung* voor te bereiden. Dat zal geen gemakkelijk karweitje zijn (62)." De sekretaris-generaal van binnenlandse zaken ging bij de bevoegde maar erg weigerachtige Duitsers, o.m. *Militärverwaltungsvicechef* von Craushaar, het geval-Grammens bepleiten met het argument dat de beste wildstropers eigenlijk de beste jachtwachters worden (63). Onthullend voor het Duitse

(60) De terughoudendheid van het bezettingsbestuur ten opzichte van Grammens blijkt duidelijk uit een aantekening van Petri van 5 september 1941 over een onderhoud met Romsée daags voordien (*Handakten Petri*. Evdok). Die schijnbare terughoudendheid ging gepaard met een waakzame controle door Petri. Vgl. zijn *Vermerk* van 19 december 1941 : "*Über den Fortgang der Verhandlungen wurde Gruppe Volk ständig auf dem laufenden gehalten* (door Romsée en waarschijnlijk ook door Grammens). *Jedoch wurde von hier bewusste Zurückhaltung geübt und abgewartet, was bei den Zeitweise recht schwierigen Verhandlungen auf belgischer Seite herauskam.*" (*Handakten Petri*. Evdok.)

(61) Brief van Petri aan de schrijver, 29 januari 1981. De uitdrukking "ein wildes Pferd" voor Grammens is ontleend aan een brief van Petri aan de schrijver van 2 januari 1981.

(62) Romsée aan Grammens, begin november 1941 (zie noot 59).

(63) Proces-verbaal verhoor Romsée, 21 juni 1946, p. 2 (NCWOII, MGB/DJ, II).

standpunt is de nota die Petri voor zijn chef Reeder redigeerde nadat de moeizame besprekingen in het comité der sekretarissen-generaal beëindigd waren : de hervorming van de kommissie voor taal-kontrolé kwam tot stand zonder enige rechtstreekse ingreep van onze zijde; aldus werd het resultaat bereikt dat het hier, naar buiten toe althans, om een louter Belgische aangelegenheid gaat waarvoor de sekretarissen-generaal uitsluitend de verantwoordelijkheid dragen "mochten er zich in 't vervolg, zoals in het geval met de Brusselse scholen, opnieuw moeilijkheden voordoen (64)". Geen bezwaar dus, besloot Petri, tegen het aanvaarden van de besluiten der sekretarissen-generaal betreffende de oprichting en de samenstelling van de nieuwe taalkommissie, Grammens voorzitter inbegrepen (65). Evenmin bezwaar tegen een ontvangst van de nieuwe voorzitter door Reeder. Hij wacht nu al zes maanden op bescheid en heeft onlangs opnieuw aangedrongen (66). In zijn eerste aktiviteitsverslag aan het Opperbevel van het Landleger na de hervorming van de eerste taalkommissie gaf Reeder uiting aan zijn hoop dat in de toekomst "de vergissingen" bij de taalschifting van leerlingen der Brusselse lagere scholen begin 1941 begaan en waarvoor hij Grammens verantwoordelijk achtte, zich niet meer zouden herhalen (67).

Reeder werd na de oorlog door het Belgisch militair gerecht niet vervolgd wegens de gevoerde *Flamenpolitik* evenmin als Grammens veroordeeld werd omdat hij voor de toepassing van de Belgische taal-

(64) "Die Generalsekretäre sind... ohne direktes Eingreifen der Militärverwaltung in dieser umstrittenen Materie zu einem Abschluss gekommen. Dadurch ist erreicht, dass die Reform der Sprachkontrollkommission als eine innerbelgische Angelegenheit erscheint, für die die Generalsekretäre allein die Verantwortung tragen, falls in Zukunft (wie im Falle der Brüsseler Schulen) neue Schwierigkeiten entstehen sollten." (*Handakten Petri*, 19 december 1941, Evdok.)

(65) Grammens vergist zich (bewust ?) wanneer hij in een interview met *De Standaard* beweert (4/5 december 1971) dat "de Duitsers die benoeming nooit bekrachtigd hebben." Dezelfde (opzettelijke ?) vergissing begaat hij twee jaar later in een interview dat in *Ten Huize Van...*, 9de reeks, p. 176 verscheen : "Ze (de Duitsers) hebben nooit hun 'Genehmigung' voor de benoeming willen geven." Men kan zich moeilijk voorstellen dat de Duitsers als voorzitter van de taalkommissie iemand zouden geduld hebben die hun formele goedkeuring niet wegdroeg, zij het ook tegen hun zin.

(66) Of Grammens als voorzitter van de tweede taalkommissie door Reeder ontvangen werd, kon niet achterhaald worden. Dienaangaande verneemt men niets in zijn na-oorlogse gepubliceerde verklaringen. Grammens verstaat overigens de kunst van het handig verzwijgen en vertekenen.

(67) *Übersicht Arbeitsleistung der einzelnen Gruppen der Militärverwaltung*, 1.12.1941-15.3.1942 (GRMA, T-501, 105, 640).

wetten geijverd had (68). Maar het lijdt geen twijfel dat de gewezen *Militärverwaltungschef* overwogen heeft, eventueel, in zijn verdediging gewag te maken van het konflikt Grammens-Nyns in 1941, konflikt waarin hij positie tegen eerstgenoemde gekozen had (69). Voorwaar, de onhandelbaarheid van Grammens begin 1941 heeft de *Militärverwaltungschef* blijvend dwars gezeten. Zal men Grammens volgen wanneer hij zijn onbetwistbare eigenzinnigheid als een daad van "weerstand" tegen de bezetter karakteriseert (70) ? De studie van de feiten in hun chronologische volgorde wekt veeleer de indruk dat zijn houding, na de half mislukte taalschifting in de Brusselse lagere scholen van begin 1941, bepaald werd door ontgoocheling — omdat het bezettingsbestuur hem, uit tactische overwegingen, als een onwelkome doordraver afremde.

Over de tweede Kommissie voor Taaltoezicht zou hier, in een onderzoek naar het Duitse standpunt, eigenlijk niet méér dan het voorgaande hoeven gezegd te worden vermits het bezettingsbestuur haar aktiviteit als een louter Belgische aangelegenheid wenste te beschouwen. Die aktiviteit volgde de *Militärverwaltung* ongetwijfeld met sympathieke belangstelling maar vanop afstand zonder uitgesproken neiging tot inmenging (71). Grammens beweert wel dat hij

(68) Het arrest van het krijgshof te Brussel dat Grammens tot zes jaar gewone hechtenis veroordeelde (30 juni 1949), stelt in een van zijn overwegingen vast dat "het lidmaatschap van de 1ste commissie (28 augustus 1940) en het voorzitterschap in de tweede taalcommissie... in se niet weerhouden wordt als strafbare daad". Een veroordeling van Grammens om die redenen zou inderdaad het vraagstuk van de verantwoordelijkheid der sekretarissen-generaal opgeroepen hebben.

(69) In opdracht van zijn klient verzocht de Raditzky d'Ostrowik, een der Belgische advokaten van Reeder, op 25 juni 1948 *Fräulein Söntgen*, gedurende de bezetting sekretaresse van von Craushaar, spoedig verklaringen van Petri, Löffler en Thedieck op te halen over de oprichting van de taalkommissie "*unter Berücksichtigung Grammens und seines Konflikts mit Generalsekretär Nyns im Jahre 1941*" (*Bundesarchiv Koblenz, Alliierte Prozesse 4, von Falkenhausen 106*).

(70) Vgl. GRAMMENS, *40 jaar*, p. 250 : "Grammens weerstand"; p. 256 : "Nog meer weerstand". Op p. 257 verneemt de lezer dat Grammens "rechtstreeks vertrouwde bekenden in de 'weerstand der inlichtingsdiensten' ter zijde stond". Hoe ?

(71) Vgl. de rubrieken in Reeders *Tätigkeitsberichte* tot de vooravond van het einde der bezetting.

als voorzitter er in slaagde "alle pogingen tot ongepaste inmenging" te voorkomen (72). Maar afgezien van het feit dat die bewering vatbaar is voor discussie (daarover aanstonds meer) verdient het opmerking dat Reeder en zijn onmiddellijke medewerkers, na de onverkijkelijke ervaringen met de taalschifting in de Brusselse lagere scholen, er helemaal niet op gebrand waren nog tussenbeide te komen op een terrein vol onverwachte moeilijkheden. Voor hen betekende Grammens nog slechts een hinderlijk politiek element dat de orde en rust bedreigd had te verstoren en voor wiens optreden zij geen verantwoordelijkheid meer wensten op te nemen.

Op een poging tot Duitse inmenging (maar aanvankelijk op een lager niveau dan Reeder) moet hier nog even worden ingegaan omdat zij veelbetekenend is voor de houding én van Grammens én van de *Militärverwaltung*.

In *Volk en Staat* van 8 december 1942 verscheen in grote opmaak een hoofdartikel onder de bitse titel : *Een spel dat lang genoeg geduurd heeft. De franstalige school in Vlaanderen*. Het stuk was een aanklacht tegen het voortbestaan van (voor het merendeel vrije katholieke) franstalige scholen in het Vlaamse land. De Duitse ambtenaar te Brussel bevoegd voor de scholen, Löffler, wendde zich onmiddellijk, zonder voorkennis van zijn hiërarchische overheid (in dit geval von Craushaar en Reeder) tot Grammens, als voorzitter van de taalkommissie, met een vraag om advies (*Stellungnahme*) (73). Grammens, op zijn beurt, haastte zich te antwoorden dat hij reeds maanden geleden de drie bevoegde sekretarissen-generaal : Openbaar Onderwijs, Economische Zaken en Landbouw en Bevoorrading, op die "wantoestand" gewezen had maar nog altijd op hun reactie wachtte (74). "Een wenk van Uwentwege", besloot hij, "zou stellig de toepassing van deze maatregel bespoedigen." (Grammens bedoelde de toepassing van de taalwet ook in het niet-gesubsidieerd vrij onderwijs.) Een duidelijker uitnodiging tot Duitse inmenging is moeilijk denkbaar. Er volgde een uitvoerige briefwisseling tussen Löffler en de drie betrokken departementen (75). Van Nyns kreeg Löffler

(72) O.m. in zijn memorie van verdediging "aan collega's en kennissen", geredigeerd in de gevangenis St.-Gillis-Brussel, 14/15 november, p. 2. (Stuk mij dankbaar bezorgd door de H. Grammens. Zie nog NCWOII, MGB/DJ, II).

(73) Löffler aan Grammens, 10 december 1942 (NCWOII, MGB/DJ, II).

(74) Grammens aan Löffler, 19 december 1942 (MCWOII, MGB/DJ, II).

(75) NCWOII, MGB/DJ, II.

8 maart 1943 te lezen dat het afschaffen van de franstalige scholen en sekties in het Vlaamse land momenteel wettelijk onmogelijk was en dat de kerkelijke hiërarchie een inmenging van de taalkommissie in het vrij niet gesubsidieerde onderwijs niet zou dulden (76). Ongeveer een jaar ging voorbij eer Grammens op zijn verzoek om een wenk van het bezettingsbestuur een antwoord ontving. Het was duidelijk afwijzend. Het gaat hier, betoogde Löffler (die zich aanvankelijk te ver gewaagd had en kennelijk nu het standpunt van de leiding der *Militärverwaltung* vertolkte), om "een politiek belangrijke aangelegenheid". Daar sekretaris-generaal Nyns weigert op die kwestie nader in te gaan kan er van onze kant verder geen gevolg aan gegeven worden (77). Een ontgoochelde Grammens antwoordde dat hij zich rekenschap "van de bestaande moeilijkheden" gaf. Bij de eerste gelegenheid zou hij op de kwestie terugkomen en Löffler op de hoogte houden. Intussen dankte hij voor de "bereidwillige tussenkomst (78)".

Men ziet het : de *Militärverwaltung* was niet bereid het terrein van de Belgische wettelijkheid te verlaten en eigenmachtig, door een Duitse verordening, de taalwet van 14 juli 1932 ook op het vrij lager niet-gesubsidieerd (katholiek) onderwijs toepasselijk te verklaren. Derhalve geen wenk aan de bevoegde Belgische instanties in de zin als Grammens gesuggereerd en verwacht had. Wat deze laatste betreft : men kan moeilijk volhouden dat hij, als voorzitter van de tweede Kommissie voor Taaltoezicht, "alle pogingen tot ongepaste (Duitse) inmenging" angstvallig heeft willen voorkomen (79). Het hier aangehaalde belangrijke geval is overigens geen unicum. Het Duitse antwoord was steeds afwijzend.

(76) Nyns aan Löffler, 8 maart 1943 (NCWOII, MGB/DJ, II).

(77) Löffler aan Grammens, 22 november 1943 (NCWOII, MGB/DJ, II). Löffler benadrukte eerst dat de wet van 14 juli 1932 op het taalgebruik in het lager onderwijs een leemte vertoont vermits zij niet toepasselijk is op de niet-gesubsidieerde scholen. "*Es kann jedoch dem Generalsekretär des Unterrichtsministeriums nicht bestritten werden, dass Ihr (Grammens') Vorschlag, ein Gesetz zu erlassen, dass diese Lücke ausfüllt und die Bestimmungen über den Sprachengebrauch auch auf die freien, vom Staat nicht bezuschussten Schulen ausdehnt, eine Angelegenheit von erheblicher politischer Bedeutung wäre. Da der Generalsekretär unter Beziehung aus das Gesetz vom 10. Mai 1940 es ablehnt, der Fragen näher zu treten, kann sie nicht weiter verfolgt werden.*" (NCWOII, MGB/DJ, II.)

(78) Grammens aan Löffler, 10 december 1943 (NCWOII, MGB/DJ, II).

(79) Zie noot 72.

5. DE POGING TOT HERVORMING VAN DE U.L.B. (1940-1941)

In het raam van haar cultuurpolitiek ten opzichte van Brussel beperkte de *Militärverwaltung* haar belangstelling niet tot het lager onderwijs. Zoals inleidend reeds aangestipt valt er een tweede zwaartepunt te onderscheiden : de poging tot hervorming van de ULB. Weliswaar draaide zij op een nog grotere mislukking uit dan de taalschifting, op initiatief van Grammens, in de Brusselse lagere scholen. In een onderzoek naar het Duitse standpunt doet dat echter niets ter zake. Hoofdzaak is de bedoeling van de ondernomen poging. Er komt nog bij dat, zelfs na de mislukking met de ULB, de *Militärverwaltung* in de loop van 1942 ernstig plannen ging overwegen die een scherp licht werpen op het uiteindelijke doel van haar taal- en cultuurpolitiek met betrekking niet enkel tot Brussel maar tot het bezette België in zijn geheel.

Bij de ontleding van die inderdaad véreikende plannen moet men steeds goed voor ogen houden dat de bezetter, zeker tot ver in de tweede helft van 1942, een militaire overwinning vooropstelde met het gevolg dat de Belgische ruimte, in een door Hitler nader te bepalen vorm, rechtstreeks of onrechtstreeks *deutsches Vorland* van het Grootgermaanse Rijk zou worden en blijven. Onontbeerlijk daartoe was een “*immer festere Eingliederung Belgiens in eine germanisch-deutsche Ordnung* (80)”.

Reeds in juni en later opnieuw in november 1940 hadden Petri en Reese de grondlijnen van een diep ingrijpende hervorming van het academisch onderwijs uitgestippeld (81). Leidend beginsel hierbij was dat voortaan elke Belgische universiteit een eigen taak toegewezen kreeg : Gent zou “een nationaal-Vlaams wetenschappelijk centrum” (“*bodenständig-flämisches Wissenschaftszentrum*”) worden; Luik moest de rol spelen van “de universiteit van een Romaans volk dat zich van zijn eigenheid en van zijn oude Rijkstradities opnieuw bewust geworden is” (“*die Rolle der Hochschule eines romanischen*

(80) Vgl. mijn artikel “*Vestiging*”, in : *Bijdragen*, 1, augustus 1970, p. 76.

(81) Vgl. het reeds in noot 17 aangehaalde belangrijke tweede verslag van Petri en Reese, p. 28. Het eerste verslag, dit van juni 1940, waarheen Petri en Reese verwijzen, niet aangetroffen. Van buitengewoon belang voor de studie van de universitaire politiek der *Militärverwaltung* is nog het *Abschlussbericht* van Petri : *Hochschule und Wissenschaft*, opgesteld tussen september 1944 en april 1945. Een fotokopie van dit document werd door Prof. Petri ter beschikking van het NCWOII gesteld.

Volkstums, das seiner völkischen Besonderheit und seiner alten Reichstradition wieder bewusst geworden ist"); Brussel zou de zending toevertrouwd krijgen van "een Germaans-Duits bolwerk tegen West-Europa" ("*die Mission eines germanisch-deutschen Bollwerks gegen Westeuropa* (82)"), terwijl Leuven zich mettertijd zou moeten beperken tot een theologische functie.

De *Militärverwaltung* besloot de ULB niet te sluiten maar, na de zuivering van het wetenschappelijk personeel, het "experiment" (aldus de gebruikte term) langs wegen van geleidelijkheid te wagen. Daartoe werd eind oktober 1940 een Duits kommissaris benoemd die zijn instructies ontving van Petri in diens hoedanigheid van Reeders referent voor hoger onderwijs en wetenschappelijk onderzoek. Het is overbodig hier in te gaan op de ontwikkeling van de feiten die eind november 1941 uitmondde in de belangrijke beslissing van de raad van beheer van de ULB, het onderwijs op te schorten. Voor de retroakta verwijs ik naar de schets van Dr. J. Vanwelkenhuyzen : *Les universités belges sous l'occupation allemande (1940-1944)* (83). Ik beperk mij tot twee kanttekeningen om vervolgens te besluiten met een antwoord op de vraag : wat beoogde de *Militärverwaltung* met haar hervormingsplan van de ULB ?

De eerste kanttekening betreft de oprichting van een vlaamstalige sectie als een soort Vlaams steunpunt te Brussel. De ontdebbling van de ULB stelde het vraagstuk van de werving van Vlaamse studenten. De *Militärverwaltung* hoopte op het succes van de noodzakelijk geachte overheveling, om te beginnen nog vóór de opening van het academiejaar 1941-42, van een 400-tal Vlaamse studenten uit Leuven en Gent die te Brussel over de nodige *Studentenheime* zouden beschikken (84). Doel van de overhevelingsoperatie en daarmee

(82) In het *Abschlussbericht* van Petri (zie vorige noot) leest men (p. 10) over de ULB : "*Diese Hochburg deutschfeindlicher freimaurerischer Kräfte, hatte... in letzten Jahrzehnt in der ersten Reihe des Kampfes gegen den Nationalsozialismus gestanden und fühlte sich als ein Vorposten westlichen Geistes gegen Deutschland.*"

(83) *Ministère de l'Éducation nationale. Archives Générales du Royaume. Centre de Recherches et d'Études historiques de la Seconde Guerre Mondiale*, 1980, 69 p. offsetdruk.

(84) TB Reeder 14 en 15 over februari en maart 1941 (GRMA, T-501, 104, 60 en 208). PETRI, *Abschlussbericht Hochschule und Wissenschaft*, p. 19 (zie noot 81). Petri schatte, op grond van een verklaring van de rektor, het aantal studenten die ook in het Nederlands gedoceerde kursussen konden volgen, op ruim een vierde van het totaal ingeschrevenen. De ULB telde in 1940-1941 ruim 2.700 studenten.

gepaard gaande structuurwijziging in de Vlaamse studentenbevolking was “de Vlaamse krachten te Brussel een toereikende condensatiekern te verschaffen (85)”. Het verdient opmerking dat Reeder en zijn medewerkers duidelijk het verband zagen tussen de vestiging van een Vlaamse universiteit te Brussel en de strijd om het overleven van het Vlaams in de verfranste hoofdstad door middel van de lagere school. Begin april 1941 noteerde Reeder inderdaad in zijn activiteitenverslag (het tegenonderzoek van de resultaten der taalschifting in de Brusselse lagere scholen was toen sedert een maand begonnen) dat “een levensvatbare Vlaamse sektion van de universiteit een sterke steun zal betekenen in de thans, via de school, verbitterd gevoerde strijd om de vervaamsing van de hoofdstad (86)”.

De tweede kanttekening betreft een mogelijke vergelijking van de gedeeltelijke “*Verflamung*” van de ULB (door ontubbeling) met de vervaamsing van de Universiteit Gent tijdens de Eerste Wereldoorlog. Volgens Petri, daarin gevolgd door zijn chef Reeder, ging die vergelijking totaal mank. De vervaamsing van Gent in 1917 was uitsluitend ingegeven door Belgische binnenlands-politieke overwegingen (versta : de behartiging van het Vlaamse belang). Zaak voor de Vlamingen was toen “een eerste bres te slaan” in de Belgische universitaire vesting (alsof de bezetter destijds het Vlaamse belang niet vereenzelvigd had met het Duitse.). In 1940 daarentegen was de vervaamsing van het openbaar leven al ver gevorderd. Het doel van de Vlaamse strijd beperkte zich niet meer tot het veroveren van gelijke kulturele rechten maar beoogde het veroveren van een stuk politieke macht in de staat van de Nieuwe Orde. Bepalend voor de overwogen reorganisatie van de ULB was, van meet af aan en uitsluitend, het Duitse belang, met name het uitschakelen van een voorpost van de Westeuropese gedachtenwereld in de strijd tegen het Germanendom

(85) “... um den flämischen Kräften aus der Hauptstadt selber einen genügenden Kondensationskern zu geben.” (TB Reeder 15 over maart 1941. GRMA, T-501, 104, 208.)

(86) “Jedenfalls wird das kulturelle Ringen um die Verflamung der Hauptstadt, das im Bereich der Schule im Augenblick mit Erbitterung geführt wird, durch eine lebensfähige flämische Sektion an der Hochschule eine bedeutende Unterstützung erfahren.” (TB Reeder 15 over maart 1941. GRMA, T-501, 104, 207.)

en Duitsland (87). In deze optiek zou de vroegere ULB uitgroeien tot een essentieel op Duitsland georiënteerde *Grenzlanduniversität* ter versterking van de Duitse ideologische positie in België en in West-Europa.

Uit de studie van Vanwelkenhuyzen blijkt overtuigend dat de raad van beheer van de ULB zich aanvankelijk heeft vastgeklampt aan de politiek van het minste kwaad om het voortbestaan van de instelling te redden. Nog in de zomer van 1941 aanvaardde hij een reeks door de bezetter opgedrongen administratieve hervormingen. In de kwestie van de geleidelijke ontdubbeling vanaf het academiejaar 1941-42 gaf hij zelfs de indruk het bezettingsbestuur vóór te willen zijn (88). Maar hij bleef onverzettelijk in de kwestie van de nieuwe benoemingen. Aan weerszijden besepte men het kapitale belang van de inzet : de universiteit stond erop totaal meester te blijven over het verstrekte onderwijs, de bezetter wilde het worden door zijn personeelspolitiek (89).

De spanning spitste zich toe in november naar aanleiding van de benoeming van drie door de *Militärverwaltung* gesteunde kandidaten tot een leerstoel in de fakulteit van letteren en wijsbegeerte. Het verzet van de raad van beheer richtte zich hoofdzakelijk tegen Antoon Jacob, veroordeeld activist uit de Eerste Wereldoorlog, die in de dertiger jaren te Hamburg had gedoceerd en bij het begin der bezetting, onder druk van de *Militärverwaltung*, te Gent was benoemd. De twee

(87) TB Reeder 16, 7 april 1941 en *Jahresbericht* (GRMA, T-501, 104, 382 en 829-830). *Abschlussbericht* Petri over *Hochschule und Wissenschaft*, p. 8 (Evdok). Over het doel van de reorganisatie van de ULB schreef Reeder begin april 1941 : "Das Ziel ... war von vornherein die Beseitigung ihrer Stellung als Vorposten westeuropäischer Geistigkeit gegenüber dem Germanentum und Deutschland. In Zukunft soll sie eine wesentlich nach Deutschland orientierte Universität sein, deren Zukunftsziel ist, einen Vorposten deutscher Einflusnahme gegenüber dem europäischen Westen darzustellen."

(88) VANWELKENHUYZEN, *op.cit.*, p. 25. PETRI, *Abschlussbericht Hochschule und Wissenschaft*, p. 25 (Evdok).

(89) Vgl. Petri in zijn in vorige noot vermeld *Abschlussbericht*, p. 19. Een eerste moeilijkheid bij de verwezenlijking van de hervorming was het werven van studenten, schrijft hij. "Noch schwerwiegender war die Frage, ob es gelingen würde, über die sprachliche Verflamung hinaus zu einen wirklichen geistigen Neuansatz innerhalb des Lehrerkorps zu gelangen... Über diese Frage ist schliesslich der ganze Reformplan... gescheitert."

andere kandidaten, Van Roosbroeck en De Mayer, hadden eveneens de reputatie nieuwe-ordegezind te zijn. Op 22 november legde de *Militärverwaltung* het protest van de raad van beheer naast zich neer en benoemde eigenmachtig de drie politiek betwiste kandidaten. Twee dagen later besliste de raad bij eenparigheid van stemmen het onderwijs voorlopig op te schorten. De sluiting werd definitief eind januari 1942 nadat een verraste en geërgerde *Militärverwaltung* te vergeefs gepoogd had de toestand opnieuw onder controle te krijgen (90). Het hervormingsplan ging in de koelkast, voorlopig, hoopten men aan Duitse zijde, in afwachting van gunstiger tijden die de mogelijkheid zouden scheppen het Belgische vraagstuk, waarvan de hervorming van de ULB slechts een deel was, in zijn geheel op te lossen. Van de opgedane ervaringen zou de *Militärverwaltung* bij de noodzakelijk geachte hervorming van het academisch onderwijs dan gebruik maken (91). Zoals bekend bleven die gunstiger tijden uit. Eind augustus stelde Reeder gelaten vast dat de lange duur van de oorlog en de algemeen toenemende spanning de voortzetting van het experiment — want meer was het nooit geweest — onmogelijk maakten (92).

6. VERREIKENDE DUITSE PLANNEN IN 1942

Het hervormingsplan dat van de Universiteit Brussel een Duits kultuurinstrument zou maken heeft nooit een begin van uitvoering gekend. Toch heeft het zin de vraag naar de motivering van het bezettingsbestuur te stellen omdat het antwoord verder reikt dan Brussel en onthullend is voor de richting welke de Duitse taal- en cultuurpolitiek ten opzichte van België zouden uitgegaan zijn indien de oorlog zich na 1942 gunstiger voor de Duitsers ontwikkeld had. Er is geen inspanning nodig om Reeder, zoals men hem aanstonds aan het woord zal horen, als de onvervalste spreekbuis van het traditionele

(90) VANWELKENHUYZEN, *op.cit.*, p. 33-38. De versie-Petri in zijn *Abschlussbericht*, p. 19-21. De Duitse visie op ontwikkeling van de kwestie kan men op de voet volgen in de speciale rubrieken van Reeders *Tätigkeitsberichte* van oktober 1940 (TB10) tot december 1942 (TB22).

(91) TB Reeder 21 over de periode 1 juni-1 september 1942 en 22 over de periode 1 september-1 december 1942 (GRMA, T-501, 1057 en 1243).

(92) TB Reeder 21 (zie vorige noot). Voor het laatst wordt er van de poging tot hervorming van de ULB gewag gemaakt in het TB 22 (zie vorige noot).

Duitse politieke en taalimperialisme te beschouwen. Dat hij zo dacht kan niet verbazend genoemd worden : het taalimperialisme is immers een normale uiting van het politieke imperialisme (93).

De vraag is dus : wat was het werkelijke doel van de *Militärverwaltung* met haar poging tot hervorming van de ULB ? Beoogde zij de versterking van het Vlaamse element te Brussel ? Of de uiteindelijke verduitsing van de Belgische hoofdstad ? Het ene zowel als het andere. Beter gezegd : eerst het ene, vervolgens, *na de verwachte eindoverwinning*, het andere. Naar buiten toe, voor de geïnteresseerde Vlamingen, stelde de *Militärverwaltung* haar beleid in het teken van : "Brussel, te heroveren Vlaamse grond". Aan de Vlamingen die historische kans te grijpen ! Dat was de zin van de oproep die onder de vorm van een hoofdartikel in de *Brüsseler Zeitung*, het orgaan van de *Militärverwaltung* (94), verscheen (95). Zo heeft men het toentertijd in het kamp van de Vlaamse kollaboratie ook begrepen. Getuige het hoofdartikel van de bekende Vlaamse schrijver De Pillecyn, lid van de (hervormde) Vlaamse Kultuurraad, in *Het Laatste Nieuws* van 11 juni 1941 : "Wat voorspellingen men ook make over mogelijke lotsbestemmingen, één zaak staat vast : Brussel moet tot zijn Diets-Germaans wezen worden teruggebracht. En als aansluiting hier-

(93) Terecht merkt de Nederlandse historicus Schoeffer op dat niet alleen de SS-politiek "annexionistisch" was maar "in feite alle Duitse autoriteiten" dat waren. De schrijver maakt hierbij het gegronde onderscheid tussen de "integratiepolitiek" van de SS en het "traditionele Duitse imperialisme" (J. SCHOEFFER, *Het nationaal-socialistische beeld van de geschiedenis der Nederlanden. Een historiografische en bibliografische studie*, Arnhem-Amsterdam, 1956, p. 81). Vgl. nog N. IN 'T VELD, *De SS en Nederland. Documenten uit SS-archieven 1935-1945*, 's-Gravenhage, 1976, p. 154-163.

(94) Volgens Vanwelkenhuyzen, *op.cit.*, p. 15, noot 26, was de *Brüsseler Zeitung* een "journal allemand de Bruxelles, paraissant dès avant l'occupation". Het eerste nummer van het orgaan der bezetting verscheen pas op 1 juli 1940. Zou Vanwelkenhuyzen die *Brüsseler Zeitung* verward hebben met het gelijknamige blad van de te Brussel gevestigde Duitse arbeiders in de jaren veertig van de vorige eeuw en waaraan Karl Marx van 1845 tot 1848 meewerkte ?

(95) *Brüsseler Zeitung*, 18 september 1941. In zijn TB 18 (over de periode 1 september-1 december 1941) noteert Reeder naar aanleiding van de beslissing van de raad van beheer de ULB te ontdebellen : "Man hatte in Flandern begriffen, dass dem Flamentum hierdurch mit Hilfe der deutschen Verwaltung eine Möglichkeit geboten werden sollte, wie es sie, zum mindestens im höheren Bildungswesen, seit 1830 nicht besessen hat." (T-501, 105, 362.)

bij : ook de universiteit (96).” In werkelijkheid was — althans volgens de teksten waarvoor Reeder ambtelijk de verantwoordelijkheid draagt (97) — de omvorming (*Umwandlung*) van de ULB tot een “bruikbaar instrument van de Germaans-Duitse cultuurpolitiek (98)” slechts de eerste stap naar de verwezenlijking van een voor de buitenwereld zorgvuldig verzwegen doel op lange termijn : de taalkundige en kulturele verduitsing van Brussel — welk proces zich mettertijd ook in Wallonië moest voltrekken. De bewaard gebleven bronnen zijn talrijk, duidelijk, uitvoerig, hun inhoud degelijk overwogen (99). Ze

(96) Het is bevreemdend dat Vanwelkenhuyzen “Diets-Germaans” door “*Deutsch-Germanisch*” vertaalt (*op.cit.*, p. 32). Voortgaand op die vergissing voegt hij er als commentaar aan toe : “*Sous la plume du littérateur flamand, c’est déjà le plan du Dr. Petri qui apparaît dans ses grands traits.*” Het is ondenkbaar dat voor een VNV’er als De Pillecyn Diets en Duits politiek identieke begrippen waren. Mijn kollega drs. W. Meyers was zo vriendelijk er mijn aandacht op te vestigen dat Marcel Vauthier, destijds hoogleraar aan de ULB, reeds in zijn studie *L’Université de Bruxelles sous l’occupation allemande*, Brussel, 1944, p. 72, noot 1, Diets met Duits verward had.

(97) Over die teksten zie verder noot 100. Het was niet mogelijk te achterhalen wie als Reeder’s raadgever optrad, resp. de hier bedoelde delen van de *Tätigkeitsberichte* in concept opstelde. De vraag kan gesteld worden : wat steekt er achter ? Ging het bij de *Militärverwaltungschef* om een tactisch maneuver ? Ook in dit geval spreken de teksten een duidelijke taal omdat men er moet van uitgaan dat ze geredigeerd werden toen een Duitse overwinning nog tot de mogelijkheden behoorde.

(98) TB Reeder 17 over de periode 1 juni - 1 september 1941 (T-501, 105, 62). In het *Jahresbericht* luidt het over het doel der ontdubbeling : “*Ziel hierbei ist nicht allein in der Zweisprachigen Landeshauptstadt auch eine zweisprachige Hochschule zu schaffen, sondern vor allem durch die Umwaldung innerhalb der neuen Universität Brüssel deutschem Geist und deutschen Kräften zu einem massgebenden Einfluss zu verhelfen. Anders als die im Weltkrieg durchgeführten Flamisierung der Universität Gent dient demnach diese Reform auch letzten Endes deutschen Aufgaben.*” (GRMA, T-501, 104, 830.)

(99) In zijn TB 20 over de periode 15 maart - 1 juni 1942 schrijft Reeder dat hij gedurende de voorbije maanden over de “noodzakelijke bevordering van het Hoogduits in deze ruimte herhaaldelijk gesprekken gevoerd heeft” (GRMA, TB 20, T-501, 105, 818-819). Behalve de in volgende noot vermelde lezing van Reeder van 14 mei 1942 mag als een van de resultaten van die gesprekken hoogst waarschijnlijk het artikel van Dr. E. Wäsche in de *Brüsseler Zeitung* van 14 maart beschouwd worden. Het verscheen onder de betekenisvolle titel : “*Hochdeutsch-Reichssprache. Was zum Reich gehört, hat Anteil am hochdeutschen Sprachraum.*” Het betoog van Wäsche komt hierop neer : afgesplinterde delen van het Duitse volkslichaam die zich tot zelfstandige nationale staten ontwikkelden, vielen tot politieke onvruchtbaarheid niet het minst omdat zij niet meer over de geschikte algemeen beschaafde spreek- en schrijftaal beschikten (in dit geval

zijn daarenboven zo geloofwaardig als de geschiedschrijver het maar wensen kan vermits ze uitsluitend voor intern gebruik op tamelijk hoog niveau bestemd waren en mogen verondersteld worden de opvattingen te vertolken van iemand die met het nodige gezag de pen hanteerde en bij gelegenheid het woord voerde : *Militärverwaltungs-chef* Eggert Reeder, feitelijk politiek nummer 1 te Brussel (100). De lezer zal opmerken dat de beschikbare teksten voor het merendeel uit de periode maart-september 1942 dateren toen de mislukking van het hervormingsplan omtrent de ULB weliswaar al een feit was maar het verloop van de oorlog nog geen nederlaag aankondigde en een nieuwe aanpak in betere tijden niet uitsloot.

Reeders genuanceerde gedachtengang over de toekomstige taalverhoudingen in België laat zich zakelijk aldus samenvatten.

Ongeacht het politieke lot van België blijft de Belgische ruimte territoriaal "*deutsches Vorland*". Zij moet het ook geestelijk worden. Van kapitaal belang is in dit verband de taalkwestie (101). "Toekomstdoel moet zijn", stelt hij reeds eind december 1941 in het algemeen, "het Duits als het belangrijkste voertuig van de Duitse geest, gedragen door de nieuwe machtsuitstraling van het Rijk, hier zó sterk vooruit te helpen dat daardoor de Franse taal en tevens de

het Duits). Worden zij opnieuw, rechtstreeks of onrechtstreeks, in het oude rijkverband opgenomen, dan moeten zij de verlorene aansluiting terugvinden met het Hoogduits, "de officiële en wettige wereldtaal van de Duitse geest en de omgangstaal van het Grootgermaanse Rijk van Duitse natie". Streektalen kunnen zich wel schijnbaar tot kultuurtalen (*Hochsprachen*) ontwikkelen, maar zulke "staatstalen" kunnen geen wereldbetekenis krijgen. Met streektalen maakt men geen politiek, ze zijn "*particular, nicht imperial*".

(100) De hier bedoelde bronnen zijn : 1) TB Reeder 18 over de periode 1 september - 1 december 1941 (GRMA, T-501, 105, 261-262), TB 20 over de periode 15 maart - 1 juni 1942 (GRMA, T-501, 105, 818-821), TB 21 over de periode 1 juni - 1 september 1942 (GRMA, T-501, 105, 1006-1008 en 1057 en 1060). 2) de uitgewerkte schets van Reeders lezing op 14 mei 1942 voor het personeel van de *Dienststelle Sipo-SD* Brussel over de grondslagen van zijn beleid (NCWOII, Proces von Falkenhausen, Papieren Majestic, 5932-58).

(101) "*Unabhängig von der zukünftigen Lösung dieser Frage steht schon heute die Erkenntnis, dass dieser mit teuren deutschen Blut vielumkämpfte Raum deutsches Vorland bleiben und geistig werden muss. Den germanisch-deutschen Einfluss hier ebenso planmäßig zu fördern wie den französisch-romanischen zu schwächen, ist das Problem dessen Lösung... schon heute mit allen politisch tunlich erscheinenden Mittel einheitlich vorzubereiten und vorwärtszutreiben ist. Hierbei steht die Sprachenfrage... führend in der Vordergrund.*" (TB Reeder 20 over de periode 15 maart - 1 juni 1942. T-501, 105, 818.)

Franse invloed stelselmatig uit deze ruimte, die zolang aan het Franse streven naar macht was blootgesteld, verdreven worden (102).” Ongeveer een half jaar later preciseert hij : “Als bannierdraagster van de Duitse invloed moet de Hoogduitse taal” (men lette op de terminologie) “na de oorlog zo spoedig mogelijk het fel omstreden taalbastion Brussel door verdringing van het Frans bestormen en voor zich veroveren. Deze voor de toekomst van de (Belgische) ruimte beslissende strijd moet onverwijld voorbereid worden (103).” Derhalve is het dringend geboden “steeds duidelijker te beseffen wat het Hoogduits voor de beheersing der bezette gebieden zal betekenen (104)”. Reeder ziet verder dan Brussel. Zijn blik richt zich ook naar Wallonië. “Het voorgaande”, schrijft hij, “geldt vooral de Belgische ruimte waar het Hoogduits in de belangrijke politieke taak slagen moet, het tot dusver zegevierende oprukken van de Franse taal en cultuur in te dammen en over de Belgische grens heen naar Frankrijk terug te dringen (105).”

De *Militärverwaltungschef* beseft dat het verspreiden van het Duits in België niet enkel een politiek belangrijk maar ook een “bij-

(102) “*Zukunftsziel muss sein, die deutsche Sprache als wichtigste Mittlerin deutschen Einflusses, getragen durch die neue Machtausstrahlung des Reiches, hier so verzutreiben dass damit planmässig die französische Sprache und mit ihr der französische Einfluss aus diesem Raum, der so lange dem welschen Machtswille ausgesetzt war, verdrängt wird.*” (TB Reeder 18 over de periode 1 september - 1 december 1941. GRMA, T-501, 105, 263).

(103) “*Als Bannerträgerin des deutschen Einflusses muss die hochdeutsche Sprache nach dem Kriege baldmöglichst die vielumkämpfte Sprachbastion Brüssel unter Verdrängung der französischen Sprache für sich erkämpfen und gewinnen. Dieser für die Zukunft dieses Raumes entscheidende Angriff ist schon jetzt vorzubereiten.*” (TB Reeder 20 over de periode 15 maart - 1 juni 1942. GRMA, T-501, 105, 819.) Ongeveer in dezelfde termen formuleerde Reeder dit doel in zijn lezing voor het personeel van de Sipo-SD Brussel (zie noot 100) : “*Brüssel die Bastion, die schon heute erobert werden muss. Wir können dieses Land, das soviel deutsches Blut getrunken und immer wieder seitens England als Vorland in Anspruch genommen worden ist (Wiener Frieden) nicht freigeben.*”

(104) “*So ist es dringend notwendig, schon jetzt die Erkenntnis über die zukünftige Bedeutung der hochdeutschen Sprache für die Beherrschung der besetzten Gebiete zu vertiefen und baldmöglichst planmässig in die Tat umzusetzen.*” (TB Reeder als vorige noot, 820.)

(105) “*Das gilt ganz besonders für diesen Raum, in dem der hochdeutschen Sprache die grosse politische Aufgabe Gelingen muss, die bisher siegreich vorgebrungene französische Sprache und mit ihr die französische Kultur einzudämmen und über die belgische Grenze hinaus nach Frankreich zurückzudrängen.*” (Als vorige noot.)

zonder delikaat" vraagstuk is vermits de oplossing ervan "een konflikt met het Vlaams onvermijdelijk maakt (106)". Reeder zinspeelt hier op de toekomstige verhouding Hoogduits-Vlaams die voor Vlaanderen het gevaar van een nieuwe officiële tweetaligheid impliceert. Daarover aanstonds meer.

Voor het behoud van hurt taal, "het Germaanse erfgoed", be-toogt hij, hebben de Vlamingen sedert het bestaan van België een zware strijd gevoerd die de hoogste waardering verdient maar ons, Duitsers, tevens tot voorzichtigheid en takt dwingt. De verhouding Hoogduits-Vlaams is de "teerste plek". Men rake ze niet onnodig aan op straffe van politiek nutteloze en onherstelbare schade (107). Daarom geen krantartikel dat het "vervangen van het Vlaams door het Duits" aankondigt en heftige Vlaamse reacties uitlokte. De *Militärverwaltung* zette er wel een punt achter, kon echter niet beletten dat er in gesprekken en op vergaderingen, "zeer ten nadele van onze arbeid", verder over geredetwist werd (108).

Over de toekomst maakt Reeder zich nochtans geen zorgen. Zo redeneert hij : de nationaal denkende Vlamingen zijn het er over eens dat het Hoogduits in Vlaanderen het Frans als tweede taal zal verdringen; voor "de latere inzet" is dit standpunt in elk opzicht "vol-

(106) "*Es handelt sich hierbei um ein hochpolitisches Problem, das sich dadurch besonders schwierig gestaltet, weil mit seiner Verwirklichung ein Konflikt mit der flämischen Sprache nicht zu vermeiden ist.*" (TB Reeder 18 over de periode 1 september - 1 december 1941. GRMA, T-501, 105, 263.)

(107) "*In der Behandlung des Verhältnisses des Flämischen zum Hochdeutschen*" moet de *Militärverwaltung* dan ook "*besonders vorsichtig und taktvoll... sein. Diese Frage ist der politisch empfindlichste Punkt; ihn unnötig zu berühren, ist politisch ein nicht wieder gut zu machender und überflüssiger Fehler.*" (TB Reeder 20 over de periode 15 maart - 1 juni 1942. GRMA, T-501, 105, 820.)

(108) De waarheid is dat het artikel waarop Reeder hier zinspeelt, in de *Brüsseler Zeitung* verscheen (dus met de goedkeuring van de *Militärverwaltung*) en in het rechtstreekse verlengde lag van het stuk van Erwin Wäsche (zie noot 99). Volgens Reeder was de auteur een lid van de DeVlag (TB 20, T-501, 105, 820). Jan Brans, hoofdredakteur van *Volk en Staat*, reageerde heftig in twee artikels : "Een dispuut tussen de Vlamingen. Moedertaal of Wereldtaal" (30 april en 23 mei 1942). De stelling als zou het Hoogduits "de aangepaste taalkundige uitdrukking der Rijkseenheid zijn" verwierp hij als een "anti-nationale ketterij...", een negatie van ons verleden, een miskenning van honderd jaren Vlaamse strijd en een kaakslag voor de flaminganten." Aan het adres van de bezetter schreef hij waarschuwend : "Wij hopen binnen kort de harde taalstrijd te kunnen afsluiten, zonder het vooruitzicht van nieuwe konflikten op hetzelfde gebied. Wij willen niet langer verwickeld worden in een verweer dat vrije mannen onwaardig is."

doende en gunstig (109)". Zijn de toonaangevende Vlaamse kringen van oordeel, zo gaat hij verder, dat na het invoeren van het Duits als tweede landstaal de toekomst automatisch zal uitmaken welke taal het halen zal : het Hoogduits of het Nederduits, dan kunnen ook wij die zienswijze slechts tot de onze maken. Ontwikkelt het Hoogduits zich spoedig intern zoals van de toekomstige *Germanische Verkehrssprache*, daarenboven een wereldtaal, beslist moet verwacht worden, dan kunnen wij de toekomst gerust tegemoetzien. Hier voor de toekomst de "echte synthese" te vinden, is slechts een kwestie van verdere interne ontwikkeling van het Hoogduits, van eigen taktiek en eigen methode (110).

Het is zeer de vraag of Reeder ernstig rekening gehouden heeft met de mogelijkheid van een "echte syntese" in de betekenis van een "verbinding van afzonderlijke elementen tot een nieuw geheel" (van Dale). Hij kon toch niet verlangen dat er in Vlaanderen een koetertaal (half Vlaams, half Duits) zou gesproken worden. Vanuit een toekomstige machtspositie redenerend voelde hij zich gerust omdat de Vlamingen het aan de toekomst overlieten te beslissen of de Duitse politieke invloed metertijd het Nederlands zou terugdringen tot de rang van een Nederduits dialect (111). Hetzelfde optimistische voor-

(109) *"Die national eingestellten Flamen sind übereinstimmend der Ansicht, dass in Zukunft in den flämischen Gebieten das Hochdeutsche an Stelle des Französischen als zweite Landessprache und als Verkehrssprache zu treten hat. Dieser Standpunkt ist für den späteren Einsatz in jeder Beziehung hinreichend und günstig."* (Als vorige noot.)

(110) *"Wenn die massgebenden flämischen Kreise den Standpunkt vertreten, dass nach Einführung des Deutschen als zweiter Landessprache es sich von selber zeigen müsse, ob die hochdeutsche oder die niederdeutsche Sprache die stärkere sei, so kann dem nur beigetreten werden. Wenn die hochdeutsche Sprache sich baldmöglichst so gestaltet — wie es für sie als germanische Verkehrssprache und darüber hinaus als Weltsprache unbedingt notwendig ist — wird man mit Ruhe diesem Zeitpunkt entgegen sehen können... Somit ist es nur eine Frage der Fortbildung der hochdeutschen Sprache, der Taktik und der Methode, hier für die spätere Zeit die richtige Synthese zu finden."* (Als vorige noot, 821.)

(111) *"Sie anerkennen den Führungsanspruch Deutschlands, erhoffen und wünschen auf der anderen Seite die Erhaltung ihrer langumkämpften Kultur und insbesondere ihrer Sprache. Dabei sind sie sich darüber klar, dass der politischen Einfluss Deutschlands zu einem Vordringen der hochdeutschen Sprache als Verkehrssprache an Stelle der französischen treten muss und überlassen es der Zukunft, ob dieser deutsche Einfluss im Laufe der Zeit die niederländische Sprache auf die Stufe einer nieder-deutschen Mundart zurückdringen wird oder nicht."* (TB Reeder 21 over de periode 1 juni - september 1942. GRMA, T-501, 105, 1006.)

uitzicht verwoordde hij zelfzeker op 14 mei 1942 in zijn lezing voor het personeel van de Sipo-SD te Brussel : "Hier", zei hij Vlaanderen bedoelend, "tekent zich dezelfde ontwikkeling af als in de verhouding (in Duitsland) tussen het Hoogduits (enerzijds), de Friese taal en het Platduitse dialect (anderzijds) (112)." De synthese welke Reeder voorzweefde was geen andere dan de onderschikking van het Nederduits, streektaal, aan het Hoogduits, internationale Germaanse verkeerstaal en daarenboven wereldtaal (113). Intussen rekende hij in de strijd van het Hoogduits tegen het Frans, op de Vlamingen als actieve bondgenoten die men echter niet voor het hoofd mocht stoten door ongepaste en vroegtijdige uitingen van Duits taalimperialisme. Geen "tragisch konflikt" tussen Hoogduits en Nederduits, waarschuwde Reeder (114). Men misvatte zich dus niet omtrent het konflikt dat Reeder onvermijdelijk achtte met de Vlamingen : hun taal, hun gaardheid, hun kultuur liepen geen gevaar (voorlopig ?), wél de officiële eentaligheid van hun grondgebied waarvoor ze tientallen jaren gestreden hadden. Zouden de Vlamingen zich daar gewillig bij neerleggen ? Verbazend : voor het vestigen van de nieuwe ambtelijke tweetaligheid verwachtte Reeder veel steun, later, van de afschaffing van de Belgische taalwetten (115) die, gebaseerd op het beginsel van de territorialiteit, het gebruik van een andere taal dan de streektaal verbieden. Dan zou inderdaad, zowel in het vlaamstalige als in het franstalige België, de weg vrijkomen voor het officieel gebruik van het Duits naast het Vlaams, resp. het Frans. Overigens, meende de *Militärverwaltungschef* nog, "geen Germaanse stam is zo bereid

(112) "*Es wird hier für die Zukunft dieselbe Entwicklung sich anbahnen wie im Verhältnis zwischen der hochdeutschen Sprache, der friesischen Sprache und der platdeutschen Mundart.*" (NCWOII, Proces von Falkenhausen, Papieren Majestic, 5932-5958, p. 26.)

(113) Zo redeneerde ook Dr. E. Wäsche in zijn in noot 99 aangehaald artikel in de *Brüsseler Zeitung* van 14 maart 1942. Over de problematiek Duits wereldtaal, Germaanse verkeerstaal en, voor de Vlamingen, tweede taal, zie ongeveer in dezelfde zin als Reeder, J. VAN DE WIELE, *Op zoek naar een Vaderland*, Brussel, 1942, p. 72-75;

(114) "*Es darf und braucht unter keinen Umständen zu den tragischen Konflikt zwischen den hochdeutschen und niederdetuschen Sprache in einem Zeitpunkt kommen, in dem es den Kampf zwischen der hochdeutschen und der französischen Sprache vorzubereiten gilt. Hier müssen und können die Flamen unsere tatkräftigen Helfer sein.*" (TB Reeder 20 over de periode 15 maart - 1 juni 1942. GRMA, T-501, 105, 821.)

(115) "*Später, nach Aufhebung der Sprachgesetze, grosse Unterstützung für uns.*" (Als noot 112, p. 25-26.)

het Hoogduits te leren als de Vlamingen (116)". En wat de Walen betreft : zij zullen liever Duits dan Vlaams leren (117).

Van de hierboven geschetste taalpolitiek verwachtte Reeder zó veel heil dat hij geen bezwaar kende tegen het verbod van propaganda voor de *Anschluss* bij het Rijk — omdat "wij die niet eens nodig hebben (118)."

Hetzelfde imperialistisch streven komt tot uiting in Reeders plan tot verspreiding van het Duits in België door middel van de lagere school. Réeds vanaf het schooljaar 1941-42 had het ministerie van openbaar onderwijs, op aandringen van het bezettingsbestuur, het Duits in het middelbaar en het normaal onderwijs van vierde tot derde taal (dus van tweede tot eerste vreemde taal) gepromoveerd. In de tweede helft van 1942 overwoog Reeder het Duits in dezelfde onderwijssectoren tot tweede taal te bevorderen en tegelijkertijd doortastende maatregelen te treffen op het gebied dat hij "het belangrijkste" noemde, nl. dit van het lager onderwijs (119). Na ruggespraak met *SS-Brigadeführer* Jungclaus, Himmlers politiek gevolmachtigde voor Germaanse aangelegenheden te Brussel, deed de *Militärverwaltungschef* in juli-augustus een beroep op de Duits-Vlaamse Arbeidsgemeenschap (DEVLAG) een plan te ontwerpen "over wegen en middelen tot invoeren van het Duits in de Belgische lagere scholen (120)". Reeder moest toegeven dat het, bij gebrek aan leraars Duits, niet haalbaar was (121). (Het plan voorzag Duits als vak vanaf het zevende leerjaar lager onderwijs — vierde graad — of vanaf het eerste studiejaar middelbaar onderwijs.) Gedurende de instructie van

(116) Als noot 112.

(117) Als noot 112, p. 25.

(118) De passus waarin Reeder dit besluit in zijn lezing voor het personeel van de Sipo-SD Brussel formuleert moet in zijn geheel aangehaald worden : "*Keine Evakuierung der Wallonen, da auch diese für uns wichtig sind und germanisiert werden müssen. Verbot der grossdietschen Lösung, aber auch der Propagierung der Anschlussgedankens, die wir gar nicht nötig haben.*" (Als noot 112, p. 24).

(119) Eigenlijk had de bevoegde dienst van de *Militärverwaltung* het plan betreffende het lager onderwijs reeds in de tweede helft van 1941 overwogen. Wegens de onuitvoerbaarheid had Reeder er toen afstand van gedaan (TB Reeder 18 over de periode 1 september - 1 december 1941. GRMA, T-501, 105, 262). Men weet niet waarom hij het een jaar later weer opvatte.

(120) TB Reeder 21 over de periode 1 juni - 1 september 1942. (GRMA, T-501, 105, 1007).

(121) Als vorige noot, 1060.

zijn proces verklaarde Van de Wiele, leider van de DeVlag, dat hij zich, als principieel tegenstander van de tweetaligheid, "kategorisch" tegen het Duitse plan verzet had (122). Welk argument voor Reeder beslissend was, leert het bronnenmateriaal niet. Ongetwijfeld niet het zogenaamde verzet van Grammens tegen het gebruik van het Duits in het onderwijs (123), maar het gebrek aan bevoegde leerkrachten.

In 1943 was de kwestie niet meer aktueel. Andere, meer dringende vraagstukken als b.v. het economisch rendement van het bezette gebied voor de oorlogvoering, de verplichte tewerkstelling in Duitsland, de openbare veiligheid, eisten de volle aandacht op van de *Militärverwaltung*. Maar, zoals reeds aangestipt, de bedoelingen van 1941/42 zijn onthullend voor het beleid dat de bezetter op het gebied van de taal- en kultuurpolitiek zou gevoerd hebben indien hij als overwinnaar uit de oorlog was getreden.

Er is geen tegenstrijdigheid tussen het voorzichtige afremmen van Grammens door de *Militärverwaltung* in de kwestie van de taalschifting in de Brusselse lagere scholen begin 1941 en de vérrreikende Duitse plannen van 1942. In het eerste geval ging het om *Tagespolitik* die onmiddellijk dreigde de orde te verstoren, in het tweede geval om geheime plannen die slechts na de eindoverwinning haalbaar zouden worden.

Dr. Albert De Jonghe
Navorsings- en Studiecentrum voor de Geschiedenis
van de Tweede Wereldoorlog
Leuvenseplein 4, 1000 Brussel

(122) Proces-verbaal van verhoor Van de Wiele, 22 mei 1946, 8ste vervolg (Evdok). Volgens het plan van Van de Wiele zou met het onderwijs Duits als vak begonnen worden vanaf "het zevende leerjaar" (vierde graad). In al de klassen van het middelbaar onderwijs zouden de leerlingen vier lessen per week onderrecht Duits ontvangen. Van de Wiele beweert nog dat het bezettingsbestuur al vanaf het vijfde studiejaar het Duits had willen invoeren maar dat zijn plan aanvaard werd.

(123) Ongegrond is de bewering van Grammens in zijn verweerschrift van 14/15 november 1945 : "Elke poging tot verbreiding van het Duits in het onderwijs... werd normaal en met goed resultaat geremd." Uit het bronnenmateriaal blijkt niet dat Grammens in die kwestie ooit door het bezettingsbestuur gehoord of gekend werd. Zij behoorde niet tot zijn bevoegdheid.

SLOTBESCHOUWINGEN

SLOTBESCHOUWINGEN

door

Els WITTE

Op de onmogelijkheid om in dit stadium van het onderzoek een geïntegreerde synthese naar voren te brengen, werd tijdens dit colloquium al herhaaldelijk gewezen. De slotbeschouwingen die ik hier zal formuleren, hebben dan ook slechts een zeer bescheiden en beperkt karakter. Meer dan een paar losse bedenkingen vanuit het eigen vakgebied en rond één centraal thema, dat in de verschillende bijdragen aan dit colloquium aan bod is gekomen, zijn het niet. De socio-linguïsten moeten het bovendien niet al te veel euvelduiden dat daarbij een te sterke klemtoon wordt gelegd op de rol die de sociale en politieke structuren in het taalverschuivingsproces spelen en er te weinig rekening wordt gehouden met de invloed van de interacties tussen de individuen. Ze hebben er ons in de loop van dit symposium echter wel afdoende van overtuigd hoe belangrijk die wisselwerking wel is en hoe geschematiseerd en gesimplificeerd elke benadering is die er een te licht accent op legt.

Desondanks wil ik toch de vraag aansnijden hoe het te verklaren is dat een voor beide taalgemeenschappen aanvaardbaar tweeledig statuut voor Brussel in het verleden nooit een kans tot ontwikkeling heeft gekregen en waarom er heden ten dage meer dan ooit een tendens naar politieke eentaligheid in de beide taalkampen te constateren valt. Als men abstractie maakt van de taalsociologische aspecten, dan kan men inderdaad stellen dat de evolutie van Brussel in zich de elementen droeg om uit te groeien tot een hoofdstedelijk gebied waar de beide taalgemeenschappen elkaar op evenwaardige wijze zouden kunnen ontmoeten. In verschillende bijdragen werd er op gewezen hoe Brussel al sinds de eerste helft van de 19de eeuw op economisch

vlak het centrum van de hele Belgische natie werd, o.m. omdat het financiële kapitalisme er geconcentreerd was; hoe het op demografisch vlak niet alleen een aantrekkingskracht uitoefende op vreemdelingen uit de omliggende landen maar wegens zijn rol van politieke en administratieve hoofdstad uit heel België intellectuelen en bedienden aantrok; hoe het voor de arbeiders die de Vlaamse en Waalse plattelandsstreken ontvluchtten een opvangcentrum vormde wegens de aanwezigheid van een uitgebreide dienstensector en een zekere industrialisatie. De verdere ontwikkeling naar een grootstad in de 20ste eeuw, gebeurde eveneens in diezelfde nationale, Belgische context. Met andere woorden, niets belette de hoofdstad ogenschijnlijk om in het Belgische bestel een integrerende rol te spelen.

Dat die rol uiteindelijk desintegrerend is geworden, werd veroorzaakt door het mechanisme dat de sociolinguïsten en taalsociologen ons hebben uiteengezet. Taalattitudes worden gevormd in sociale situaties en door sociale relaties en die relaties liggen in het verlengde van de krachtsverhoudingen tussen de sociale groepen die de taal spreken. Het zich eigen maken van de taal van de hogere sociale groepen en de economisch en politiek dominante klasse behoort tot het socialiseringsproces van de lagen die zich met de topklasse willen identificeren, waardoor de sociale mobiliteit een factor tot taalverschuiving wordt. Al vanaf 1830 kenden het Nederlands en het Frans in Brussel een ongelijke vertrekbasis. Meer dan elders in Vlaanderen was het Frans er de hoge taalvariant, gesproken door de adel, de hogere en middelgrote burgerij en de intellectuelen. De toevloed van Franse emigrés — zo zagen we — werkte deze situatie in de hand, evenals het feit dat het industriële, commerciële en financiële kapitalisme in deze fase van zijn ontwikkeling uitsluitend op Wallonië georiënteerd was. De verfranste burgerij was er bovendien de draagster van de revolutie, van de nationale ideologie en dus ook van de taal van de nieuwe staat. Zowel in de privé-sector als in de publieke sfeer werden door hun politiek optreden beroepskansen van de leden van de middengroepen (de aanzwellende tertiaire sector) er bepaald door de kennis van het Frans. Dat de tertiaire sector dus hoofdzakelijk Walen aantrok, kwam in verschillende bijdragen tot uiting. Dat was trouwens ook het geval voor de stelling dat de Nederlandse taalvariant meer en meer deze van de armste bevolkingslagen werd. Uit de recrutering van de Brusselse armenbevolking viel dit af te leiden, evenals uit de gettovorming van Vlaamse immigranten die in hoofdzaak tot de laagste sociale categorieën behoorden. Het gevolg van

deze ontwikkeling was dat, in vergelijking met andere Vlaamse steden, Brussel geen Vlaamstalige weerbare middengroep telde, die zich qua taaleisen kon laten gelden toen deze in de tweede helft van de eeuw politiek gewicht in de schaal kon werpen. Het verfransingsmodel haalde bijgevolg volledig de overhand.

Toen rond de eeuwwisseling en na de eerste wereldoorlog de strategie van klassenintegratie toegepast werd, ten einde de explosieve krachten van het arbeidersverzet in de veilige banen van het liberale bestel te kanaliseren en te neutraliseren via een sociaal, politiek en cultureel socialiseringsproces, impliceerde dit dat er in Brussel een systematische verfransingspolitiek gevoerd werd, t.a. van deze lagen. Het kleinburgerlijke model opleggen, betekende immers ook de kennisoverdracht van het Frans stimuleren. Hoe dit concreet gebeurde via het onderwijs, kwamen we dank zij dit colloquium duidelijk op het spoor. Het succes dat de strategie van de nationale en lokale beleidsvoerders in de hoofdstad kende, kan waarschijnlijk mede verklaard worden uit de typische samenstelling van deze lagere bevolkingsgroepen. Brussel kende geen grote massa industrieproletariaat, maar wel een overwicht in de ambachtssector en de luxenijverheid en een bijzonder grote tewerkstelling in de tertiaire sector en de kleine middenstand. De vraag kan dan ook gesteld worden of dat nu niet juist de groepen waren die bijzonder gevoelig waren voor de mogelijkheden die de kennis van het Frans bood in het sociale opklimmen. Maar hoe dan ook, deze van boven af gedirigeerde verfransing van de verruimde publieke en privé-sfeer die tussen beide wereldoorlogen kennelijk onverminderd doorzette, ontnam het politieke statuut van tweetaligheid ook in deze fase van de ontwikkeling elke reële levenskans.

In Vlaanderen daarentegen werd de verruiming van de burgerlijke democratie begeleid door de eis van ééntaligheid. De vernederlandiging van Vlaanderen kreeg binnen de Vlaamse Beweging de hoofdprioriteit en leidde in 1932 tot de afbakening van twee taalhomogene gebieden. Voor de Brusselse taalsituatie had deze politiek vérstrekende gevolgen. Tijdens dit colloquium werd op een overtuigende wijze aangetoond dat de emancipatie van Vlaanderen werd afgekocht met de terugdringing van de aanwezigheid van het Nederlands te Brussel. Als compensatie voor het terreinverlies dat de francofonen in Vlaanderen leden, stredden ze met succes voor het behoud en de uitbreiding van hun positie en een zich snel uitbreidende Brusselse agglomeratie. Dat deze strijd in hoofdzaak gevoerd werd door de ver-

tegenwoordigers van de Waalse beweging te Brussel, werd vandaag eveneens aangetoond. De verdere strijd om Brussel kan dus, sterk geschematiseerd, worden geanalyseerd als het conflict tussen enerzijds de Vlaamse Beweging die sinds 1932 poogt om via een gecontroleerde tweetaligheid in Brussel de positie van Vlaanderen in de Belgische staat te beveiligen en anderzijds de Waalse en verfranse dominante klasse te Brussel die vasthoudt aan de verfransingspolitiek die ze sinds anderhalve eeuw voert en die ze door een voor haar nadelig tweetaligheidsstatuut niet wenst afgeremd te zien.

De lezingen m.b.t. de zeer recente evolutie die tijdens dit colloquium naar voren werden gebracht, zijn uitermate relevant o.m. omdat ze enerzijds aantonen dat ook van de zijde van de Vlaamse politieke elite in Brussel een duidelijke tendens naar eentalige structuren te merken is. De vorming van eentalige partijformaties, de uitbouw van een eentalige culturele infrastructuur, de optie om de persoonsgebonden materies aan één taal te binden, kortom, in alle maatschappelijke sferen wordt momenteel de polarisatie tussen Franstaligen en Nederlandstaligen in de hand gewerkt door zowel de Franstalige politieke elite als door de uit het eentalige Vlaanderen gerecriteerde Vlaamse elite.

Dat die optie niet in alle opzichten overeenstemt met de sociale realiteit van het hedendaagse Brussel, kwam echter in verschillende bijdragen eveneens tot uiting. Zo leerden we reeds dat de eentalige socio-culturele infrastructuur niet het succes kende dat men ervan verwacht had, dat er in de privé-sector een toenemende vraag is naar tweetaligheid en dat experimenten die niet van een exclusieve eentaligheid uitgaan meer kans tot slagen schijnen te krijgen dan dit in het verleden het geval was.

Eén van de hypotheses die zich uit al het verzamelde, beschrijvende materiaal laat distilleren, slaat m.i. dan ook op het feit dat er, zowel in het verleden als in het heden, een discrepantie valt waar te nemen tussen de sociale realiteit, die door enorme complexiteit gekenmerkt wordt, en de wijze waarop de politieke elites die realiteit vertalen en op die realiteit hun eigen strategie baseren, die niet noodzakelijk overeenstemt met de belangen van de meerderheid van de bevolking. Ik meen dat dit één van de wetenschappelijk relevante vragen is die men via een interdisciplinaire aanpak aan het materiaal kan stellen. Ik zou er dan ook willen voor pleiten dat het Centrum in de toekomst de mogelijkheid zou krijgen om ook die probleemstelling aan te pakken, ten einde te kunnen beantwoorden aan het doel dat het

zich heeft gesteld. Dat dit colloquium een zeer belangrijke stap is geweest, naar een dergelijke en andere hypothesen toe, staat vast. Evenzeer staat het vast dat de uitstekende bijdragen en de discussies, die we tijdens dit tweedaags colloquium hebben kunnen meemaken, in tal van andere wetenschappelijke opzichten fundamenteel geweest zijn en er hebben toe bijgedragen dat deze bijeenkomst bijzonder vruchtbaar en geslaagd mag genoemd worden.

RESUMES

ABSTRACTS

RESUMES

Ann LANGENAKENS et Piet VAN DE CRAEN : La nécessité d'un enseignement bilingue efficace aux enfants d'immigrants dans les écoles primaires néerlandophones à Bruxelles : quelques remarques sociolinguistiques et de sociologie linguistique.

Cet article part de l'idée que la problématique des immigrants est un problème social urgent. Jusqu'à présent, l'enseignement n'y a pas réagi de façon adéquate : l'enseignement francophone a été submergé; l'enseignement néerlandophone l'a été beaucoup moins mais n'a pas pris beaucoup plus de mesures spéciales destinées à l'accueil des enfants immigrants, bien que les circonstances s'y prêtaient.

A l'aide de deux cas exemplaires, nous examinons l'usage langagier de deux jeunes filles turques. Il semblerait que malgré leur long séjour en Belgique, l'utilisation et la connaissance du néerlandais laisse beaucoup à désirer. Elles sont néanmoins en état de se faire comprendre. Leurs prestations scolaires restent pourtant en-dessous de la moyenne. C'est une des raisons pour lesquelles elles seront confrontées à de graves problèmes dans l'enseignement prolongé.

Nous décrivons cette situation en partant de l'utile distinction entre BICS (Basic Interpersonal Communication Skills) et CALP (Cognitive Academic Language Proficiency), ou, en d'autres termes, entre les aptitudes linguistiques communicatives et scolaires. Nous pouvons affirmer que l'actuel système d'enseignement prête trop peu d'attention à l'apprentissage d'aptitudes linguistiques scolaires, facteur qui est en outre aggravé par une moins bonne maîtrise du BICS que les élèves autochtones. Ainsi se développe chez les enfants d'immigrés un sentiment d'infériorité sur le plan linguistique, car ils ne se sentent à l'aise ni dans leur langue maternelle, ni dans leur seconde langue (celle du pays d'accueil). Nous pouvons comparer cette situation à l'appellation controversée de "semilingualism".

Nous proposons deux sortes de remèdes. Une "solution idéale" consisterait à prodiguer à l'enfant un enseignement dans sa langue d'origine, du moins pendant les premières années; si des raisons pratiques s'y opposent, il faudrait individualiser l'enseignement aux enfants d'immigrants, de telle façon que l'attention puisse être attirée explicitement sur l'apprentissage CALP.

Hugo BAETENS BEARDSMORE : L'hypothèse du "supreme language" appliquée à Bruxelles.

Basées sur la théorie de Ferguson (1959), qui décrit la diglossie comme une relation sociale entre les "hautes" et "basses" variétés d'un langage, modifiées par Fishman (1965) pour tenir compte du bilinguisme, les récentes propositions de T'sou (1979, 1981) sont appliquées à la situation linguistique bruxelloise. Dans le cadre du bilinguisme individuel et de la diglossie sociale, T'sou démontre comment un modèle triglossique se développe dans des communautés subsistant une standardisation linguistique rapide. Ce modèle comporte les notions de "supreme language" et de "hautes" ou "basses" variétés et met en exergue les éléments instables qui impliquent le changement linguistique. Ceci est particulièrement éclairant pour le contexte bruxellois où six variétés linguistiques potentielles sont présentes, chacune représentant un point sur l'échelle "supreme language" — "haute variété" — "basse variété". La situation est en outre compliquée par l'élément bilingue de la cité. Aussi bien l'histoire que le futur des usages linguistiques peuvent être clarifiés grâce à ce modèle triglossique dynamique, qui montre le glissement de "basses" variétés romanes ou flamandes, vers une structure parallèle de variétés "suprêmes" (une variété française, une variété néerlandaise), en passant par une "haute" variété intermédiaire.

Rik BAETEN et Albert VERDOODT : L'intérêt pour le français et pour le néerlandais en tant que seconde langue dans l'enseignement secondaire bruxellois et les besoins langagiers dans les entreprises de l'agglomération bruxelloise.

Cet exposé est le premier rapport provisoire d'une partie d'une enquête, effectuée par le Centre des Recherches Sociologiques de l'U.C.L., en collaboration avec le Centre de Psychologie mathématique de la K.U.L.

1. Pour l'enquête concernant l'intérêt pour les langues modernes dans l'enseignement secondaire, nous avons soumis un questionnaire détaillé à 1.940 élèves la dernière année, répartis dans tout le pays. Parmi ceux-ci, se trouvaient 145 élèves francophones et 72 élèves néerlandophones de la région bruxelloise. Les questions avaient trait aux expériences et aux attentes concernant les langues modernes. Entre autres, se posait ici le problème de l'impossibilité d'un libre choix de la seconde langue dans l'enseignement bruxellois.

2. En ce qui concerne l'enquête au sujet des besoins langagiers dans les entreprises de l'agglomération bruxelloise, nous avons à déplorer un retard dans le traitement de nos résultats.

Pour vous donner néanmoins une idée provisoire, nous faisons appel à une enquête effectuée par M.M. Husquinet de l'Institut Supérieur de l'Etat de Traducteurs et Interprètes, sous la direction de M. Van de Winkel de la Chambre de Commerce de Bruxelles.

L'auteur décrit les besoins linguistiques de la même façon que les chercheurs de l'I.T.S. de Nimègue, où nous avons également puisé notre inspiration. Il a envoyé un questionnaire à 3.335 entreprises, dont 2.488 entreprises comptant moins de 50 travailleurs. 975 d'entre elles répondirent, c'est-à-dire 30%.

Ainsi nous pouvons vous présenter des données, non encore publiées, con-

cernant la place du néerlandais comme langue technique et comme langue commerciale. Nous donnons en outre des chiffres se rapportant aux besoins de traductions vers le et du néerlandais, l'apprentissage et le recyclage linguistique du personnel, etc...

Sur la base d'une enquête de M. J.M. Ramlot (Bruxelles, 1974), nous avons également pu constater la place indispensable qu'occupe le néerlandais, notamment dans les fonctions supérieures. Ceci a également été confirmé par une enquête de M. F. Roeck.

Fred LOUCKX : Opérationnalisation, description et analyse des structures d'intégration ethnico-linguistique des néerlandophones dans l'agglomération bruxelloise.

Cet exposé est un essai de description des structures d'intégration ethnico-linguistique des néerlandophones dans l'agglomération bruxelloise, d'un point de vue sociologique. La question cruciale est ici la façon dont se déroule la francisation des néerlandophones dans la région de la capitale. Pour pouvoir y répondre, on sélectionne, à l'aide d'un certain nombre de techniques statistiques, 42 situations de comportement linguistique, formant une image représentative de la structure de comportement linguistique quotidienne à Bruxelles.

Après avoir déterminé le degré de pénétration du français dans chacune de ces situations, on se demandera si l'on ne pourrait déduire de ce comportement global certaines "dimensions" de francisation. Concrètement, cela revient à rechercher les différentes "formes" de francisation se manifestant à Bruxelles. On en arrive à la constatation que dans la capitale se déroulent six types différents de francisation. Il est intéressant d'observer en outre l'existence d'un rapport nettement cumulatif entre ces différents types.

Une des conséquences majeures de cet état de choses est la possibilité de l'élaboration, par l'autorité, d'une échelle de priorité fondée scientifiquement, permettant de contrecarrer la francisation des néerlandophones d'une façon aussi efficace que possible.

Ensuite, on établit d'une façon précise dans quelle mesure le comportement linguistique à Bruxelles est influencé par des facteurs tels que le statut économique-social, la situation professionnelle, le lieu d'habitation, etc...

Pour le faire, on ne perd pas de vue la force relative de ces divers facteurs. Une des conclusions les plus remarquables est assurément de constater que la situation professionnelle a un impact beaucoup moins important sur la francisation des flamands qu'on ne le suppose généralement.

Sylvain KEULEERS : Niveaux de l'idéologie et situations de communication : les évolutions amplifiante et contrecarrante dans la thématique ethnique.

Nous partons d'une hypothèse intuitive sur les variations de fonction et de position du clivage communautaire à l'intérieur du complexe de clivages du système politique belge. Nous mentionnons deux raisons principales qui ont pu contribuer à la quasi-absence d'études visant le processus de communication inter- et

Résumés

intra-ethnique en tant que communication. Ensuite nous suggérons une série de conceptualisations possibles de ce processus à ses divers niveaux. Enfin nous proposons une liste non-exhaustive de techniques d'analyse du contenu en les rapportant aussi bien aux objets de la recherche qu'aux sources documentaires exploitables.

Kas DEPREZ, Yves PERSOONS et Mireille VERSELE : Le sentiment d'identité des Flamands à Bruxelles (1e partie).

Quelle est à Bruxelles l'attitude des écoliers flamands d'avant-dernière et de dernière année envers "le Flamand à Bruxelles" ? Cela dépend en premier lieu du comportement linguistique de ce Flamand. Sur base de ce comportement (comportant trois variétés linguistiques — dialecte, néerlandais correct, français — employées ou non dans les situations suivantes : avec le conjoint, avec les enfants et, au travail, avec des francophones) nous avons discerné huit types de Flamands bruxellois :

type	avec le conjoint	avec les enfants	au travail
1 dialecte		d	n
2 dialecte		n	n
3 néerlandais		n	n
4 dialecte		d	f
5 néerlandais		n	f
6 dialecte		f	f
7 néerlandais		f	f
8 français		f	f

Les 8 types peuvent être groupés en 3 catégories : les types 1, 2 et 3 sont les Flamands "conséquents"; les types 4 et 5 sont les Flamands "s'adaptant" et les types 6, 7 et 8 sont les Flamands "francisés". La façon dont les écoliers flamands réagissent à ces différents types, dépend toutefois aussi largement de la personne à laquelle ils s'adressent. Car, les attitudes sont à comprendre comme des "latitudes", c'est-à-dire que plusieurs valeurs sont acceptables (ou inacceptables), en fonction de l'établissement de l'enquête. Les résultats varient, à l'intérieur de certaines limites, suivant la situation que l'on crée; car même dans la "réalité", il dépend de la situation concrète si (et dans quelle mesure) l'individu persévère dans son attitude envers l'objet. La situation de recherche forme, par conséquent, un réseau de facteurs d'influence possibles. Un de ceux-ci est sans aucun doute l'enquêteur lui-même. A partir de ce que la personne interrogée sait au sujet de l'enquêteur ou ce qu'on lui en dévoile (dans la situation d'enquête), elle réagira différemment face à un même objet d'attitude.

Au total, nous avons fait cinq expériences, où l'enquêteur joua chaque fois un rôle différent.

Ces rôles correspondent aux situations-types esquissées ci-dessus, ou sont des variations sur des thèmes apparentés : "insider-outsider", "ingroup-outgroup".

1) L'enquêteur se présente comme bruxellois flamand; il est attaché aux

Facultés Universitaires St. Aloysius (Bruxelles) et parle donc le néerlandais (c'est-à-dire qu'il représente les types 1, 2 et 3).

2) L'enquêteur est Flamand et parle le néerlandais, mais n'est pas un "insider" : il vient d'Anvers (il est attaché à l'Université d'Anvers, U.I.A.) et connaît donc moins bien Bruxelles que l'enquêteur no. 1.

3) L'enquêteur habite Bruxelles et a des parents flamands mais est lui-même francisé. Il est attaché à une université francophone (Saint-Louis) mais fait tout sons possible pour présenter l'enquête en néerlandais.

4) Cette fois encore, l'enquêteur est un Flamand francisé de Bruxelles et est attaché à Saint-Louis mais il ne fait aucun effort pour s'adapter à son public; il ne parle que le français (types 6, 7 et 8).

5) Cet enquêteur-ci est également bruxellois, mais francophone d'origine (toujours attaché à Saint-Louis). Ses parents sont francophones et n'ont jamais parlé d'autre langue. Il présente lui-aussi l'enquête en français.

Chaque expérience a lieu dans une autre école sur un échantillon de 25 à 30 élèves par école. Ceux-ci correspondaient aux critères suivants : ils étaient âgés de 17 à 18 ans, de sexe masculin, ils étaient nés dans le grand-Bruxelles (la "tache d'huile") de parents unilingues néerlandophones et avaient une éducation unilingue flamande. Les sections d'enseignement technique et professionnel ne furent pas prises en compte; nous n'avons recruté que dans les sections menant à l'enseignement supérieur et à des professions socialement prestigieuses.

Les personnes interrogées jugeaient les huit types de Flamands à l'aide d'un différentiel sémantique comptant 20 unités et élaboré en deux langues. Sur une feuille séparée, elles pouvaient noter leur commentaire sur l'enquête ainsi que leur opinion sur le problème bruxellois et la situation des Flamands. Nous disposions également de leurs réactions au questionnaire bilingue; l'assistant de l'enquêteur notait leurs réactions orales concernant le comportement linguistique de l'enquêteur.

A l'aide de ces données, nous disposions d'une image assez correcte du sentiment d'identité ethnique de ces jeunes Flamands bruxellois. L'examen des auto-stéréotypes et des attitudes aide à comprendre la catégorisation ethnique, c'est-à-dire la place assignée au groupe dans l'environnement social et la connaissance qu'ont les membres du groupe de leur propre appartenance à ce groupe. La valeur (positive ou négative) attribuée à cette connaissance, détermine l'identité ethnique du groupe.

Dès qu'est établie l'existence d'un sentiment d'identité positif à l'intérieur d'un certain groupe, il reste à en déterminer la valeur. La confrontation avec des enquêteurs n'appartenant pas (ou plus) au group et convergeant ou non avec celui-ci, du point de vue du comportement linguistique, est la manière indiquée pour rechercher ce que représente finalement l'identité.

Jos DE BELDER : Ville et campagne : une introduction à la problématique.

L'accroissement spectaculaire d'agglomérations urbaines et de centres industriels comme Bruxelles, Anvers, Gand et Liège sont les caractéristiques les plus saillantes de la création d'un nouveau système économique, social, politique et culturel.

Résumés

La migration joua un rôle non négligeable dans ce processus.

L'abandon des campagnes au XIXe siècle est généralement considéré comme une des caractéristiques les plus visibles de la destruction de l'ancien système agraire. Sans démentir la pression constante de la ville et les atteintes à l'ancien système campagnard par le capitalisme industriel, cette vision nous semble sous-estimer l'âpre résistance de la population de la campagne.

La structure mentale actuelle de nombreuses régions européennes ne peut être expliquée qu'en partant de cette action de freinage, exercée par la campagne traditionnelle. Malgré la pression constante et les deux grandes crises, la petite exploitation agricole subsista tout au long du XIXe siècle. Son élimination définitive, au profit d'un système commercialisé de grande échelle, travaillant pour le marché national et international, ne sera réalisé qu'après la Seconde Guerre Mondiale.

Lorsque, au cours du dernier quart du XIXe siècle l'importance de la production agricole diminuera de manière significative, c'est par le revenu complémentaire provenant d'un lopin de terre que les ruraux resteront attachés à leur terroir.

A cause de l'importance politique de leur mentalité sera introduit le système des abonnements de chemin de fer à bon marché, qui permettra de perpétuer ce statu quo.

Robert BRUYNINCKX et Machteld DE METSENAERE : Le recrutement de la population bruxelloise, d'après le recensement de l'an XI.

Le contenu de cet exposé est basé sur les premiers résultats — encore incomplets — de nos recherches sur l'emploi des langues à Bruxelles, d'après le recensement de l'an XI. Nous avons limité notre analyse à deux séries de données : au lieu de naissance et à la répartition socio-professionnelle et à deux quartiers, la première et la troisième section. Les lieux de provenance des immigrants de la première et de la troisième section se concentraient dans les arrondissements de Bruxelles et de Nivelles et dans la province du Hainaut. Il est frappant de constater que la part des provinces wallonnes et de la France est beaucoup plus grande dans la première section : 56% des immigrants y naquirent; cette proportion étant de 20% dans la troisième section.

Une seconde série de données a trait à la composition socio-professionnelle de la population. Mis à part les domestiques, l'immigration dans les deux sections était surtout le fait de couches sociales supérieures. Les régions de recrutement se différencient d'après la catégorie sociale. Ceci vaut surtout dans la troisième section.

L'image linguistique des deux quartiers était en large mesure déterminée par les relations géographico-linguistiques à l'intérieur du groupe des immigrants. Les immigrants de la troisième section étaient non seulement pour 75% d'origine flamande, mais en plus, les contrastes sociaux étaient plus prononcés entre les deux groupes d'immigrants.

La première section mérite un statut d'exception : la provenance francophone y dominait en 1802 dans toutes les catégories sociales. Ceci n'empêche pas que nous trouvons la plus grande proportion de Flamands dans les catégories

“journaliers” et “personnes sans profession”.

Les rapports linguistiques de la première section résultaient d'une forte immigration wallonne, non d'un processus de francisation.

Patricia VAN DEN EECKHOUT : Le recrutement de la population paupérisée bruxelloise, en relation avec les mécanismes de rejet dans les régions de provenance (1759-1852).

Notre recherche concernant le recrutement des personnes réduites à la bienfaisance, peut être scindée en deux parties.

Nous rechercherons d'abord des données concernant leur lieu de provenance géographique. Ensuite, nous essayerons de comprendre la migration vers la ville, en mettant en relation les variations spatio-temporelles du recrutement et les circonstances économique-sociales fluctuantes du lieu d'origine.

Le traitement d'une liste de pauvres, établie en 1833, nous fournit une réponse à la première question et nous renseigne sur le lieu de naissance des chefs de famille qui se sont établis à Bruxelles entre 1759 et 1833. Cet examen démontre que 60% de la population pauvre se recrutait dans la province avec la capitale comme pôle d'attraction. La partie la plus importante de ces brabançons de naissance provenait, en outre, d'une région se situant dans un rayon de 20 km. autour de la capitale. L'arrondissement de Bruxelles fournissait plus de 60% des brabançons.

Si l'aspect “langue” est pris en considération, nous constatons que les régions comptant de 90 à 100% de néerlandophones (d'après la carte linguistique de 1846), fournissaient plus de 60% des chefs de famille bénéficiant d'aide, alors que les régions comptant le même pourcentage de francophones n'étaient responsables que du quart de ce même groupe. Ceci correspond aux études qui ont examiné le recrutement des immigrés des communes bruxelloises : les couches les plus pauvres de la population provenaient des contrées flamandes.

Puisque la province du Brabant était le principal lieu de recrutement, nous avons essayé de collecter des données concernant la situation socio-économique des différentes sous-régions. Cette enquête conduit à deux constatations : 1) les différences de recrutement entre les trois arrondissements brabançons semblent être le produit de leurs contradictions agraires, industrielles et démographiques spécifiques; 2) les régions où la polarisation sociale était la plus grande et/ou les régions qui ne pouvaient offrir de ressources complémentaires à leurs habitants (par exemple, grâce à l'industrie à domicile), envoyaient le plus grand nombre de pauvres vers la capitale.

L'influence des circonstances économique-sociales sur le recrutement des nécessiteux peut être examinée d'une autre manière encore. Nous disposons en effet d'une liste (établie en 1852) des pauvres soignés dans chacun des hôpitaux bruxellois et ne bénéficiant pas encore d'un domicile d'assistance à Bruxelles. Quand nous comparons le recrutement des pauvres dans les années 1759-1833, la profonde influence de la crise des années 1840 se fait jour.

Nous constatons tout d'abord que toutes les provinces perdaient de leur importance, sauf les deux Flandres, qui étaient touchées par la crise de l'industrie linière. Fait remarquable, le recrutement dans ces régions changea en

Résumés

outré complètement de caractère. Alors que dans les années avant 1833, la majorité des personnes se rendant à Bruxelles était d'origine citadine, en 1852 80% des immigrants flamands provenaient de petites communes rurales (précisément le lieu d'élection de l'industrie linière). Les régions brabançonnnes, dont les habitants dépendaient de ressources similaires, fournissaient également de plus larges contingents. En fixant l'attention sur la crise des années 1840, on peut conclure que la population pauvre ne commençait à émigrer que quand elle avait épuisé toutes les autres possibilités, même si celles-ci ne lui apportaient aucune "prospérité". On peut en outre poser que dans l'exemple bruxellois, la répulsion exercée par la région d'origine primait sur les facteurs d'attraction de la part de la capitale. Plusieurs régions ne semblaient céder au pouvoir d'attraction de la capitale qu'à partir du moment où le niveau de vie y atteignait le point le plus bas.

Vu l'impact de la crise sur la campagne flamande, nous ne devons pas nous étonner que les régions néerlandophones à 90 ou 100% agrandirent leur part. Ceci fut pourtant contrecarré par la forte diminution de l'émigration depuis la région de Louvain (le centre de gravité se déplaçant totalement vers l'ouest, aussi bien à l'intérieur qu'à l'extérieur de l'arrondissement de Bruxelles).

Harry VAN VELTHOVEN : La législation linguistique et le problème de Bruxelles 1830-1914.

Dès que le mouvement flamand se hasarda sur le terrain politique et revendiqua une législation émancipatrice sur le plan linguistique, se posa également le double problème du statut de Bruxelles et du nombre de communes auquel celui-ci serait applicable. L'élaboration de ce statut particulier, le nombre croissant de communes y étant soumises, tout en étant détachées de la Flandre, se déroula parallèlement à l'obtention des législations linguistiques consécutives. A cet égard, la croissance de l'agglomération bruxelloise fut la monnaie d'échange pour l'émancipation flamande.

Toute cette évolution fut la conséquence d'un complexe de causalités socio-économiques, politiques et culturelles, dont nous extrayons les dynamiques suivantes. Primo, une urbanisation très accélérée et l'affinité subséquente entre le centre-ville et les communes périphériques. Secundo, la francisation interne de ces communes. Tertio, les rapports de force au niveau national. La force accrue de flamingantisme fit que, aux environs de 1907, l'Etat belge dut choisir entre la généralisation du bilinguisme ou l'introduction du principe de territorialité.

Les parlementaires wallons optèrent et pour l'unilinguisme de la Wallonie et pour le bilinguisme de la Flandre, ce qui devait protéger les intérêts francophones au maximum.

En même temps, cet état de choses renforça singulièrement la pression bruxello-wallonne afin d'accroître le caractère francophone de la région de la capitale. Les flamingants n'étaient pas seulement trop faibles pour obtenir des lois linguistiques efficaces pour la Flandre; à fortiori ils durent, en fonction de cette législation boiteuse, renoncer à tout règlement linguistique protecteur dans l'agglomération bruxelloise, surtout en matière d'enseignement.

La philosophie initialement belgiciste prit ici toute son ampleur : il ne fallait pas importuner les francophones avec le flamand, mais il fallait au contraire

“bilinguiser” les flamands.

Voilà le coeur du mécanisme de francisation : le but poursuivi étant de rendre superflue toute infrastructure flamande, tant sur le plan individuel que collectif, en matière d'administration et d'enseignement, grâce au processus du bilinguisme.

Les phases suivantes sont à discerner :

- a. Le rôle-clé de l'enseignement primaire dans la forte diminution du nombre de néerlandophones purs, avec un agissement vers la dominance du nombre de francophones.
- b. la manipulation de la notion et du concept de “bilinguisme” tant comme contenu que comme facteur.
- c. la négation du nombre de néerlandophones purs, grâce à la création d'une atmosphère d'idéologie linguistique, sur laquelle fut greffée la liberté du père de famille.

Harry VAN VELTHOVEN : Langue et politique de l'enseignement à Bruxelles, 1878-1914.

A défaut d'une législation nationale, les conseils communaux et les pouvoirs organisateurs de l'enseignement libre à Bruxelles décidaient librement de l'organisation linguistique de l'enseignement primaire. Celui-ci devint l'instrument par excellence d'une politique active de francisation. En ce qui concerne les écoles communales, trois phases peuvent être discernées. Une première phase, jusqu'aux années 1870, avec une structure scolaire limitée et le français comme langue véhiculaire. L'accroissement de la population était déjà considérable, mais du point de vue quantitatif, l'image linguistique ne se modifie pas encore de façon spectaculaire. Pendant la seconde phase, l'extension des réseaux scolaires alla de pair avec une alphabétisation profonde. On se heurta alors à l'énorme masse des néerlandophones purs. Vu le contexte économique et social, il est hors de doute que pour la grande majorité de celle-ci l'objectif prioritaire fixé pour les enfants était l'apprentissage du français. La question se posait si ce désir serait canalisé pédagogiquement ou bien si on en abuserait sur le plan de l'idéologie linguistique. Dans le meilleur des cas, on instaurerait un système de transmutation, grâce auquel une certaine forme de bilinguisme serait quand même recherchée — malgré la reconnaissance implicite de la supériorité du français. L'échec ou le succès de ce système dépendait d'un certain nombre de facteurs : le classement des élèves d'après la langue maternelle, un corps professoral bilingue à la hauteur de sa tâche, un programme approprié pour l'enseignement maternel et normal, l'inculcation du respect pour les deux langues, une formation sérieuse des parents. Aucune de ces conditions ne fut remplie à Bruxelles. Le système-Buls dégénéra en un enseignement humiliant pour le Flamand. L'apprentissage du mépris pour sa langue maternelle — ce qui appartient en propre au mécanisme d'oppression d'une langue — était alors monnaie courante.

L'école reproduisit et intensifia l'image apprise dès le plus jeune âge : le flamand était inférieur et le français — lui seul ! — était langue de culture. Le peu de soutien apporté à la langue maternelle eût pour conséquence que l'échec scolaire était de règle pour les enfants néerlandophones, que le fait d'être pauvre et

Résumés

néerlandophone suffisait pour avoir un retard de trois années scolaires ainsi qu'une place dans les classes pour enfants "arriérés".

En définitive, le système de transmutation ne fut pas utilisé pour créer le bilinguisme, mais plutôt pour faciliter le passage à une francisation considérée comme inévitable.

De là, d'une part le passage du dialecte flamand à une langue de culture non apparentée, et d'autre part, le mépris pour le flamand, qui ne reçut aucun moyen de se développer en une langue civilisée et concurrentielle. Les francophones apprirent à peine le flamand, les néerlandophones restèrent emprisonnés dans leur dialecte flamand et leur français se maintint à un niveau très pauvre et approximatif. C'étaient les "Beulemans" par définition, mais classifiés comme bilingues. Ce processus anti-pédagogique se fit avec l'approbation des parents, nourris d'un sentiment mêlé d'humiliation et de respectabilité et de culpabilisation individualisante factice. Quand, dans la troisième phase, à partir de 1910, la liberté du père de famille dans la périphérie de la capitale fut approuvée par le Parlement, les résultats étaient prévisibles : la première et la deuxième année scolaire des classes flamandes restantes de Bruxelles-Ville se vidèrent. Le scénario où les classes de transmutation disparurent et où les classes purement francophones furent réadaptées dès que l'unilinguisme flamand atteignait un certain plancher, est en outre discernable dans toute l'agglomération.

Pour finir, l'influence négative due à l'existence de réseaux d'enseignement concurrentiels doit être soulignée. Dans l'enseignement catholique, le flamand était traité tout aussi négligemment, sinon plus.

L'exemple de Bruxelles-Ville est donc parlant à tous les égards.

Arthur J. VERMEERSCH : La situation linguistique pendant le Royaume-Uni des Pays-Bas 1814-1830.

En 1821, le chiffre de la population de la ville de Bruxelles était d'environ 90.000 habitants. Un contemporain, contrôleur des contributions à Bruxelles, estimait le nombre de Bruxellois de langue flamande à 60.000, les Francophones à 20.000. Les 10.000 restants étaient des étrangers, Français pour la plupart.

Ces Français étaient des réfugiés politiques qui, à partir de 1814, avaient quitté leur pays de gré ou de force, chassés par le régime de restauration de Louis XVIII en tant que jacobins, ex-révolutionnaires et membres de la Convention, bonapartistes ou individus suspects de libéralisme. Ils s'établirent de préférence à Bruxelles. Ils ont joué un rôle décisif dans le processus de francisation de Bruxelles, qui s'accéléra après 1815.

Comme conseillers politiques, juristes, journalistes, conférenciers, artistes, organisateurs de la vie culturelle, ils ont exercé une influence immense sur le beau-monde bruxellois et sur la jeunesse bourgeoise locale. Leur présence à Bruxelles était très importante, tant du point de vue quantitatif que qualitatif. En 1828, l'influence culturelle des Français a pris de vitesse la politique de néerlandisation du gouvernement.

Albert DE JONGHE : Bruxelles dans la *Flamenpolitik* allemande (1940-44).
Le point de vue allemand.

Contrairement à ce que l'on pense souvent, l'administration militaire d'occupation allemande (la *Militärverwaltung*) menait effectivement une *Flamenpolitik* à part entière avec des buts clairs et précis. Elle y était obligée par l'instruction concise d'Hitler datant du 14 juillet 1940. En fait, Reeder (qui en tant que *Militärverwaltungschef*, était le premier collaborateur politique du *Militärbefehlshaber von Falkenhausen*) n'a même pas attendu cette instruction pour mener une politique dont il décrivait lui-même les buts de la façon suivante : "faire de la Belgique une marche occidentale française et une marche orientale germano-allemande." En tant que régions vulnérables, Bruxelles et la frontière linguistique occupaient une place centrale dans cette *Flamenpolitik*. Reeder considérait la capitale comme le "bastion à conquérir sans plus tarder".

Déjà pendant la longue et minutieuse préparation de l'administration d'occupation (d'octobre 1939 à avril 1940), les lignes de force de la future *Flamenpolitik* furent élaborées prudemment mais de façon suffisamment claire.

Les points suivants sont très révélateurs pour la place de Bruxelles dans la *Flamenpolitik* durant l'occupation :

1) la création par les secrétaires-généraux (mais à l'initiative de la *Militärverwaltung*) dès août 1940, d'une Commission chargée du contrôle de l'application des lois linguistiques. Une seconde commission de contrôle linguistique fut créée en décembre 1941;

2) le plan radical de réforme de l'Université de Bruxelles. Sans aucun doute, le but de l'occupant était de changer l'Université Libre de Bruxelles en une institution bilingue (néerlandaise-française) qui ferait office de "bastion germano-allemand contre l'esprit européen".

Grâce à Grammens et aux deux commissions de contrôle linguistique, l'occupant réussit partiellement (et pour un certain temps seulement) à atteindre le premier but : le début de la défrancisation de la jeunesse scolaire de Bruxelles, par le transfert d'élèves de classes francophones vers des classes néerlandophones.

Par contre, le plan de réforme de l'Université de Bruxelles fut un échec complet quand l'U.L.B. ferma volontairement ses portes en novembre 1941.

ABSTRACTS

Ann LANGENAKENS and Piet VAN DE CRAEN : The Need for Efficient Bilingual Education of Immigrant Children in Brussels Dutch-language Primary Schools : Some Language-Sociological and Sociolinguistic Reflexions.

This paper starts from the premise that the problems of immigrants are a burning social issue, to which the scholastic world has not so far provided any satisfactory response. French-language schools have been flooded by migrant children, Dutch-language schools much less so, but even in the latter, and in spite of more propitious circumstances, few, if any, special measures have been taken to facilitate the reception of immigrant children.

Case studies on language use by two Turkish girls illustrate some of the basic issues. Notwithstanding protracted residence in Belgium, their use and knowledge of Dutch is far from flawless. While they are more or less able to make themselves understood, their scholastic performance is far below average. This, incidentally, is one of the causes of the problems they will face in secondary education.

In our discussion of these facts it proves helpful to distinguish between BICS (Basic Interpersonal Communication Skills) and CALP (Cognitive Academic Language Proficiency) — in other words, between communicative and scholastic language skills. We suggest that our present-day education system shows a relative neglect of scholastic language skill acquisition, which is already hampered by lesser fluency in BICS of immigrant relative to indigenous children. Hence the feelings of linguistic inferiority developed by immigrant children. Neither in their own mother tongue, nor in the language of their guest country do they really feel “at ease”. This condition may be compared with the controversial notion of *semilingualism*.

The remedies we would suggest are twofold. The ideal strategy would be to supply education in the child's mother tongue at least during its early school years. Should there be practical objections to this, education of immigrant children ought to be individualized to the effect that special attention could be devoted to the acquisition of CALP.

Hugo BAETENS BEARDSMORE : The Supreme Language Hypothesis Applied to Brussels.

Based on Ferguson's (1959) theory which describes diglossia as a social relationship between "High" and "Low" varieties of a language, modified by Fishman (1965) to take bilingualism into account, recent proposals by T'sou (1979, 1981) are matched against the language situation in Brussels. Within the framework of individual bilingualism and societal diglossia T'sou shows how a triglossic model develops in communities undergoing rapid language standardisation. This model contains the notions of "Supreme", "High" and "Low" languages or varieties and pinpoints unstable elements which induce language shift. It is particularly relevant to the Brussels context where potentially six language varieties are present, each representing a point on the "Supreme-High-Low" scale and complicated by the bilingual element in the city's make-up. Both historical evolution and possible future trends in language usage can be clarified by means of this dynamic triglossic model, showing the shift from Romance or Dutch "Low" varieties, through an intermediary "High" variety which may involve language shift, to a parallel set of "Supreme" varieties, one French and one Dutch.

Rik BAETEN and Albert VERDOODT : Interest in French and Dutch as a Second Language in Brussels Secondary Education, and the Linguistic Needs Experienced by Firms in the Brussels Agglomeration.

This is a preliminary report on part of a research programme conducted by the Centre de Recherches Sociologiques of the Université Catholique de Louvain, in collaboration with the Centre for Mathematical Psychology of the Katholieke Universiteit Leuven. Two separate topics are covered.

1. Interest in modern languages at secondary school. We submitted an extensive questionnaire to 1,940 final-year pupils all over the country. Included in the survey were 145 Francophone and 72 Dutch-speaking pupils from Brussels. Questions pertained to their experiences and expectations with respect to modern languages, including the lack of free choice of a second language in Brussels schools.

2. Needs for linguistic skills in firms of the Brussels agglomeration. Because of a deplorable delay in the processing of our data we are compelled to limit ourselves to a preliminary outline. This is provided by the study by M. Husquinet (Institut Supérieur de l'Etat de Traducteurs et Interprètes), sponsored by Professor Van de Winkel (Brussels Chamber of Commerce). Husquinet's (and our) approach of linguistic needs was inspired by that of the Nijmegen I.T.S. researchers. A questionnaire was mailed to 3,335 firms, 2,488 of which employ less than 50 people. The overall response rate was 30%. From the results we are able to supply unpublished data on the position of Dutch as a technical and commercial language. Additional figures are presented on the needs for translation from and into Dutch, on language training and permanent education of the staff, etc. We finally point to a study by J.M. Ramlot (Brussels, 1974) which established the absolute need for Dutch at all levels, including executive functions — a conclusion also borne out by F. Roeck's (1973) study.

Abstracts

Fred LOUCKX : Operationalizing, Describing and Analyzing the Ethno-Linguistic Integration Pattern of Dutch-Speakers in the Brussels Agglomeration

The intent of this paper is to approach the ethno-linguistic integration pattern of Dutch-speakers in the Brussels agglomeration from a sociological viewpoint. The central question here is : What are the *mechanisms* of the Frenchification process in the Capital ? To answer this, statistical techniques are used to identify 42 language behaviour situations which, together, provide a representative picture of everyday linguistic behaviour. First, a check is made of the extent to which French has penetrated each of these situations. Next, the possibility is explored that this global pattern may reveal discrete "dimensions" of Frenchification, i.e. different "forms" of the process manifesting themselves as such. Six different types of Frenchification are in fact found to occur, between which a cumulative relationship clearly exists. An extremely important implication of this is the possibility of an efficient policy to counter Frenchification, based on the use of a scientific scale of priorities. Finally, the impact of socio-economic status, working situation, commune of residence, etc. on linguistic behaviour in Brussels is accurately measured, taking into account the relative strength of each factor. One of the more unexpected conclusions of this study is that the working environment contributes far less to the Frenchification of Flemings than was generally assumed.

Silvain KEULEERS : Ideology Levels and Communication Situations : Amplification and Counteraction of Ethnic Themes.

Our starting point is an intuitive hypothesis concerning functional and positional variation of the inter-community cleavage within the complex of cleavages that constitute the Belgian political system. We hint at two main reasons why studies of the inter- and intra-ethnic communication process as *communication* remain virtually nonexistent. We then suggest a series of possible conceptualizations of this process on its multiple levels. Eventually we introduce a non-exhaustive list of content analytic techniques and relate them to the object of the investigation and to the documentary sources to be used.

Kas DEPREZ, Yves PERSOONS and Mireille VERSELE : On the Sense of Identity of the Flemings in Brussels. Part 1.

What is the attitude of Flemish final-year and penultimate-year secondary school pupils in Brussels with regard to the "Fleming in Brussels"? The answer will depend primarily on the Fleming's language behaviour. According to the particular language variety (dialect, standard Dutch, or French) used in each situation (contacts with wife, with children, and with French-speaking colleagues at work), eight types of Brussels Fleming may be distinguished.

Type	With wife	With children	At work
1	dialect	dialect	Dutch
2	dialect	Dutch	Dutch
3	Dutch	Dutch	Dutch
4	dialect	dialect	French
5	Dutch	Dutch	French
6	dialect	French	French
7	Dutch	French	French
8	French	French	French

These eight types may again be grouped into 3 categories, 1-2-3 being the *consistent*, 4-5 the *accommodating*, and 6-7-8 the *Frenchified* Flemings.

To a very large extent, the Flemish pupils' reaction to these different types will also depend on the individual to whom they address themselves. Indeed, attitudes are "latitudes" in so far as different response values are (un)acceptable depending on experimental design. Results may vary, within certain limits, according to the situation which is created. (In "real life" also, it is the concrete situation which determines whether, and to what extent, the individual will assert his attitude towards the "object".) The experimental situation therefore constitutes a complex network of potentially influential factors, one of the more important of which is undoubtedly the investigator. According to what the experimental subject knows — or has been told — about the investigator in the experimental set-up, he will react differently to one and the same attitude object.

We carried out a total of five experiments, in each of which the investigators played a different rôle. These rôles correspond to the above typology, or constitute variations on related themes (*insider/outsider, ingroup/outgroup*).

- (1) The investigator introduces himself as a Flemish native of Brussels. He is affiliated to the Universitaire Faculteiten St. Aloysius (Brussels), and therefore speaks Dutch to the pupils. (He stands for types 1, 2 and especially 3).
- (2) The investigator is a Fleming and speaks Dutch but is not an insider. He is a native of Antwerp, affiliated to the Universitaire Instelling Antwerpen, and therefore less familiar with Brussels than investigator (1).
- (3) The investigator lives in Brussels and was born of Flemish parents; he was, however, Frenchified, is affiliated to a Francophone institution (Facultés Universitaires St. Louis), but still tries his best to present the research project in Dutch.
- (4) Also this investigator is a Frenchified Fleming from Brussels; he too is affiliated to St. Louis, but makes no effort to accommodate himself to his public and speaks French exclusively (types 6, 7 and especially 8).
- (5) The fifth investigator is a Brussels Francophone, also from St. Louis. His parents were French-speaking and he himself has never spoken anything else; he too presents the research project entirely in French.

Every experiment took place in a different school. In each school the experimental population consisted of 25 to 30 pupils, all meeting the following

Abstracts

criteria : 17-18 years of age; male; born and bred in greater Brussels (the "oil patch"); unilingual-Dutch parents; unilingual-Dutch education. We did not consider the so-called "professional" and "technical" sections in the schools, but limited ourselves to those oriented towards higher education and preparing for professions of great social prestige.

The testees were asked to rank the 8 types of Fleming using a (bilingual) 20-item semantic differential. On a separate sheet they were given the opportunity to comment on the study project, the Brussels problem and the position of Flemings. Also their response to the bilingual construction of the questionnaire was noted; in addition, the investigator's assistant recorded oral reactions to the latter's linguistic behaviour.

Our data provide a fairly clear picture of these young Brussels Flemings' sense of ethnic identity. The study of auto-stereotypes and -attitudes leads to insights into ethnic categorization, i.e. the place assigned to the *group* within its social environment and the group-members' awareness of their membership. The positive or negative values attached to this awareness determines the group's ethnic identity. Once a positive sense of identity has been recorded within a group its nature must be investigated. The way to do this is to confront the group with investigators who do not, or who do no longer, belong to the ingroup and who do, or do not, conform to the ingroup in their linguistic behaviour.

Jos DE BELDER : Town and Countryside : An Introduction.

The spectacular growth of urban agglomerations and industrial centres such as Brussels, Antwerp, Ghent and Liège has been the most prominent symptom of the creation of a novel economic, social, political and cultural system. Migratory processes have greatly contributed to this change. The XIXth-century rural exodus is generally considered one of the clearest signs of the collapse of the ancient agrarian system. While there is no questioning the continuous pressure of urban development and the disruptive effect of industrial capitalism on rural society, this perspective appears to underestimate the tenacious resistance of the countryside population. The present-day mentality pattern of many a European region can only be explained in terms of the inertia of traditional rural society. In spite of continuous pressure and two heavy crises, small-scale agrarian property survived into the XXth century. Its definitive elimination in favour of large-scale commercialized systems oriented towards the national and international market would only come about after World War II. Even when in the last quarter of the XIXth century the significance of agricultural produce within total production sharply declined, the countryman remained tied to his place of origin because of the extra income which a little patch of arable ground provided; in fact, the political expediency of rural conservatism ensured that cheap railroad transportation was made available to permit this status quo to remain in existence.

Robert BRUYNINCKX and Machteld DE METSENAERE : Recruitment of the Brussels Population as Reflected in the Census of the Year XI.

This paper presents some preliminary results on language use in Brussels, based on the census of the year XI. We limited ourselves to two sets of data (place of birth and social/occupational status) and to two town sectors (the 1st and 3rd "sections").

The geographical origin of the population (as reflected in place of birth) shows the districts of Brussels and Nivelles and the province of Hainault to have been the main sources of immigrants. This holds true for both sections. A striking observation concerns the far greater preponderance of Walloon and French immigration into the 1st section (56% of the immigrants, as compared to 21% in the 3rd sector).

As far as the occupational structure of the population is concerned, both sections primarily attracted the better-off classes (domestic servants being an exception to this rule). The association between region of origin and social class is more clearly marked in the 3rd section.

In both sectors linguistic patterns are determined to a large extent by the geographic (and therefore linguistic) relations within the immigrant group. In the 3rd section 75% of the immigrants were Flemings; social contrasts between both language groups were rather more pronounced here than in the 1st section. The latter, on the other hand, is found to be "deviant" (with respect to Brussels as a whole) as early as 1803. Francophone origins predominated in all social classes, although even here Flemings were relatively more numerous in the "day-labourer" and "no occupation" categories. The conclusion follows that the linguistic situation observed in 1842 (60% of French-speakers vs. 35% of Flemish-speakers) resulted from a history of intense Walloon immigration, rather than from some process of Frenchification.

Patricia VAN DEN EECKHOUT : Recruitment of the Brussels Poor in Relation to Repulsion Mechanisms in their Regions of Origin (1759-1852).

This study of recruitment of the Brussels dole-drawing population presents two distinct aspects. One is the gathering of factual information on its geographical origin; the other is an attempt to gain insight into the phenomenon of townward migration through the study of spatio-temporal co-variation of recruitment and socio-economic circumstances.

An extensive list of poor drawn up in 1833 provides information on the place of birth of heads of families who had migrated into Brussels between 1759 and 1833. Almost 60% of these poor immigrants were Brabant people, the majority of whom were born within a 20 km radius around Brussels. (The Brussels district accounted for more than 60% of the Brabant immigrants.)

When the linguistic aspect is considered it is striking that more than 60% of the heads of families receiving relief allowances came from regions with between 90 and 100% of Dutch-speakers (according to the linguistic map for 1846), compared to less than 25% from similarly near-homogeneous French-speaking areas. The same conclusion, viz. that the poorest classes predominant-

Abstracts

ly consisted of Flemish immigrants, has already been reached in other studies on Brussels communes.

Once it is established that Brabant was the prime source of immigrants, information on the socio-economic situation in different parts of this province becomes relevant. Differences in recruitment between its three districts are seen to result from their specific industrial, agrarian and demographic conditions. The greatest number of poor were driven to the Capital from areas where either social polarization was most pronounced, or extra earnings derived from home industry, etc. were not available.

The influence of socio-economic conditions on displacement of the poor is also attested by a register of 1852. It lists the indigent treated in Brussels hospitals who did not yet have their official "relief domicile" fixed in the Capital. A comparison of this register with the 1833 list brings to light the profound effects of the crisis of the forties. East- and West-Flanders (i.e. the two provinces stricken by the structural crisis in the linen industry) now dwarfed all other provinces as a source of migrants. Also the nature of recruitment had changed completely. Whereas before 1833 most immigrants were townspeople, in 1852 it was the smaller rural communes — where the linen industry was chiefly established — which contributed more than 80% of the Flemish immigrants. Certain regions in Brabant where people depended on similar extra earnings for their living, also added to the numbers of migrants.

The conclusion from these findings must be that the poor would only resort to emigration when all other alternatives had been exhausted — even when these alternatives had hardly resulted in anything like "prosperity". In the case of Brussels, at any rate, repulsion by the region of origin prevailed over the "attraction" of the Capital, which seems to have made itself felt only when living standards in the migrants' homes had fallen to an absolute low.

In view of the impact of the crisis on the two provinces of Flanders it comes as no surprise that the homogeneous Dutch-speaking areas were increasingly well represented among the immigrants. This increase was balanced to some extent by the sharp drop in emigration from the region of Louvain. Indeed, the centre of gravity of recruitment completely shifted to the west, both within and outside the district of Brussels.

Harry VAN VELTHOVEN : Language Legislation and the Problem of Brussels, 1830-1914.

When the Flemish Movement became engaged in politics and demanded that an emancipatory language legislation be enacted, this posed the joint problem of the status of Brussels-Capital and of the number of communes to which it was to apply. The extension of this status to an increasing number of municipalities (which thereby became dissociated from Flanders) paralleled the adoption of successive Language Acts. Clearly, the expansion of the Brussels agglomeration has been the ransom paid for Flemish emancipation. This was a consequence of a socio-economic, political and cultural causal complex, of which we will highlight certain dynamic mechanisms. First, the much accelerated suburbanization and resulting affinity between town centre and suburbs.

Second, the internal Frenchification of each of the suburban communes. Third, the balance of power at the national level. Around 1907, the increased power of Flamingantism caused the Belgian state to face the choice between generalized bilingualism or the adoption of the principle of territoriality. The Walloon M.P.'s opted for unilingualism in Wallonia and bilingualism in Flanders, thus maximally safeguarding Francophone interests while at the same time reinforcing the Brussels-Walloon pressure to force a French-speaking appearance upon the Capital. Not only were the Flamingants too weak to obtain efficacious linguistic laws for Flanders, but in exchange for a defective legislation they had to give up their claims to some protective language settlement, especially with regard to education, in the Brussels agglomeration. The original Belgicist philosophy fully manifested itself here, which consists of never troubling the French-speakers with Flemish and transforming the Flemish-speakers into "bilinguats". This is the very core of the Frenchification mechanism; indeed, the promotion of bilingualism merely aimed at rendering each and every Flemish infrastructure (be it individual or collective) superfluous. Three phase-elements can be distinguished in the way in which this philosophy was put into practice. A) Primary school played a key rôle in the decline of the number of unilingual Flemish-speakers and the shift of dominance to unilingual Francophones; B) The notion of "bilingualism" was manipulated both in its tenor and as an actual numerical factor; C) Language-ideological campaigning and a complete disregard of the remaining number of unilingual Flemings created a favourable substratum for the introduction of "free choice by the head of the family".

Harry VAN VELTHOVEN : Language and Education Policy in Brussels, 1878-1914.

In the absence of national legislation, the Brussels municipal councils and their counterparts of the Catholic school system could freely decide on the linguistic organization of their institutions for primary education. The latter became a pre-eminent tool of active Frenchification. As far as the municipal schools are concerned three successive phases may roughly be distinguished. During the first, up to about 1870, only a limited school network existed (with French as the vehicular language). The considerable increase of the population at that time was not accompanied by spectacular quantitative changes in linguistic patterns. The second phase was characterized by expansion of the school networks and intensive promotion of literacy. The problem of the huge numbers of unilingual Flemish-speakers thus presented itself. Given the socio-economic context, there can be little doubt that the great majority of these Flemings considered the teaching of French to their children as an absolute priority. The central question really was whether this desire would be canalized and receive an adequate pedagogic response, or rather be abused to language-ideological ends. At best a *transmutation system* was set up which, in spite of implicit acknowledgement of the superiority of French, still aimed at a certain form of bilingualism. Whether such a system could in principle have succeeded depended on such factors as correct classification of children according to their home language; the availability of a competent bilingual teaching staff; a

Abstracts

specially adapted curriculum in kindergarten as well as special teacher training; the imparting of respect for both languages; and serious information of parents. None of these conditions were ever met in the commune of Brussels. The above system (which was named after Charles Buis) degenerated into an organized humiliation of Flemings. If teaching people to despise their mother-tongue is an essential part of linguistic oppression, the mechanism was fully exploited here. Schools reproduced and intensified the preconception, formed in childhood, of Dutch as inferior and French as the ultimate civilized language. Failure to rely on the home tongue resulted in the systematic falling-behind of Flemish-speaking children. It sufficed to be poor and Flemish to incur three years' arrears and to find oneself in a class for backward pupils. Instead of promoting bilingualism, the transmutation system came to be seen as a regrettable, if inevitable, stage in the transition towards certain and complete Frenchification. The compulsory transition from Flemish dialect to an unrelated language, and the neglect and contempt that were the share of Flemish, thwarted its potentialities to become itself a civilized and competitive standard language. The Francophones learned little if any Dutch, while Flemings remained trapped in their dialect and their all too imperfect, approximate knowledge of French. These linguistic hybrids, or "Beulemans" as they were called, were nevertheless officially recorded as bilingual. This anti-pedagogic process had the support of the parents whose feelings of humiliation/respectability were stimulated by an artificially created sense of individual guilt. When in the third phase (1910-) Parliament established the so-called "free choice by the head of the family" within the Brussels perimeter, the effect was clearly predictable : the remaining Flemish 1st and 2nd year classes in the commune of Brussels were drained. The scenario in which transmutation classes disappeared in favour of ordinary French-language classes as soon as the number of unilingual Flemings had dwindled below some threshold, took place throughout the entire agglomeration. Finally the destructive influence of strife between the philosophical tendencies must be indicated. The position of Flemish in the Catholic school system was just as bad, to say the least. The commune of Brussels again provides an eloquent illustration of this point.

Arthur J. VERMEERSCH : The Language Situation in Brussels at the Time of the United Kingdom of the Netherlands, 1814-1830.

In 1821 Brussels numbered about 90,000 inhabitants. A tax official estimated the number of Flemish-speaking inhabitants of the Capital to be 60,000, that of the French-speakers to be 20,000. Of the remaining 10,000 foreigners, the majority were French political refugees. These Jacobins, ex-revolutionaries, members of the Convention, Bonapartists and "suspect" liberals had from 1814 on begun to leave their country, either of their own free will or after having been expelled by the Restoration government of Louis XVIII. It was often in Brussels that they chose to take up residence. Here they played a decisive rôle in the Frenchification process, which began to accelerate from 1815 on. As political advisors, lawyers, journalists, lecturers, artists and organizers of cultural life, they exerted an immense influence on the Brussels beau-monde and

the growing youth of the local bourgeoisie. The quantitative as well as qualitative influence of their presence and cultural activity was such that by 1828 French in Brussels had defeated the government's Dutchification policy.

Albert DE JONGHE : The Rôle of Brussels in the German *Flamenpolitik* (1940-1944) : The German Viewpoint.

In spite of allegations to the contrary, the German military occupation government (or *Militärverwaltung*) did pursue a clear and purposive *Flamenpolitik*. It was in duty bound to do so by a summary instruction from Hitler dating from July 14th, 1940. In fact Reeder, in his capacity of *Militärverwaltungschef* and prime political collaborator of *Militärbefehlshaber* von Falkenhausen, did not even await this instruction to start conducting a policy the objective of which he defined as follows : Belgium must be transformed from a French East March into a German (and Germanic) West March. In this policy the vulnerable regions of Brussels and the language border occupied a central position. Reeder considered Brussels as "the bastion to be reconquered without further delay".

Already from October 1939 to April 1940 (i.e. the period of careful preparation of occupation government) the outlines of the future *Flamenpolitik* were cautiously yet clearly defined.

Two facts reveal the position assigned to Brussels within the *Flamenpolitik*.

1) As early as August 1940 a Commission to supervise the application of language legislation was set up by the Secretaries-General (though in fact at the initiative of the *Militärverwaltung*). A second Language Inspection Commission was established in December 1941.

2) The far-reaching German plan to reform the University of Brussels undeniably aimed at transforming the U.L.B. into a bilingual (Dutch-French) institution serving as "a German(ic) bulwark against western spirit". A first objective, viz. to un-Frenchify Brussels' school-children by transferring them from French- to Dutch-language classes, was realized (if only partly and temporarily) with the aid of F. Grammens and the two Language Inspection Commissions. The project to reform the U.L.B., however, resulted in complete failure when the university voluntarily closed down in November 1941.

INHOUD NUMMER I, 1978

TEN GELEIDE door E. WITTE	III-VIII
METHODOLOGIE EN BRONNEN	
P. VAN DE CRAEN : Methodologische implicaties van socio-linguïstisch onderzoek.	1
H. BAETENS BEARDSMORE : De onbekende elementen in linguïstisch onderzoek over Brussel	21
E. GUBIN : La situation des langues à Bruxelles au XIXe siècle à la lumière d'un examen critique des statistiques	33
DEMOGRAFISCHE ASPECTEN	
M. DE METSENAERE : Migraties in de gemeente Sint-Joost-ten-Node in het midden van de negentiende eeuw : methodologische inleiding tot de studie van de groei en de verfransing van de Brusselse agglomeratie	81
I. DRIESEN en G. SWALENS : Migraties in Sint-Genesius-Rode (1945-1975)	153
F. LOUCKX : Het taalkundig integratieproces van de nederlands-taligen te Brussel	199
RUIMTELIJKE ASPECTEN	
J. BAERTEN : De groei van Brussel : een historische puzzle	229
POLITIEKE ASPECTEN	
M. DENECKERE : Socialisme en Vlaamse Beweging te Brussel (1885-1914)	237
COMMUNICATIEVE ASPECTEN	
S. TULP : Reklame en tweetaligheid. Een onderzoek naar de geografische verspreiding van franstalige en nederlandstalige affiches in Brussel	261
Samenvatting	289
Résumés	291
Abstracts	299
Medewerkers aan dit nummer	308
Centrum voor Interdisciplinair Onderzoek naar de Brusselse Taaltoestanden	309

INHOUD NUMMER II, 1979

TEN GELEIDE door E. WITTE	III-VII
METHODOLOGIE EN BRONNEN	
P. DE RIDDER : Peilingen naar het taalgebruik in Brusselse stads-cartularia en stadsrekeningen - XIIIde-XVde eeuw	1
M. DE METSENAERE : Taalkaart van België in de XIXde eeuw	41
LINGUISTISCHE ASPECTEN	
A. VAN LOEY : Het Brusselse Nederlands dialect	77
P. VAN DE CRAEN & A. LANGENAKENS : Verbale strategieën bij nederlandstaligen in Sint-Genesius-Rode	97
R. WILLEMYNS : Bedenkingen bij het taalgedrag van Vlaamse universiteitsstudenten uit Brussel-Halle-Vilvoorde	141
RUIMTELIJKE ASPECTEN	
F. LOGIE : Ruimtelijke spreiding van de nederlandstalige bevolking in Watermaal-Bosvoorde	161
DEMOGRAFISCHE ASPECTEN	
D. DESERRANO : Taalaspecten van een kwantitatief huwelijks-onderzoek in de geïndustrialiseerde gemeente Anderlecht, 1850-1914	185
ONDERWIJS	
A. BEHLING m.m.v. M. DE METSENAERE : De taalstudie in het lager onderwijs tijdens de Franse periode	235
T. DE BACKER & I. KRISTOFFERSEN : Het taalgebruik en de aanpassing aan het schoolmilieu bij Brusselse kinderen	261
COMMUNICATIEVE ASPECTEN	
J. MUYLDERMANS : Het Vlaamse element in "Le Soir", 1944-1969	277
Résumés	341
Abstracts	352
Medewerkers aan dit nummer	363
Inhoud <i>Taal en Sociale Integratie</i> , I, 1978	364
Centrum voor Interdisciplinair Onderzoek naar de Brusselse Taal-toestanden	365
	477

INHOUD NUMMER III, 1981

OPENINGSTOESPRAAK door Rector B. DE SCHUTTER	1
TEN GELEIDE door E. WITTE	5
LIJST DER DEELNEMERS	11
PLENAIRE ZITTINGEN	
W.F. MACKEY : Urban language contact : common issues in Brussels and abroad.	19
J.L. OBLER : Group rights and the linguistic dispute in Brussels.	39
J. GIJSSELS : De toepassing van de taalwetgeving in het Brusselse en de persoonsgebonden aangelegenheden.	61
F. LOGIE : Ruimtelijke spreiding van de Nederlandstalige bevolking in Brussel-hoofdstad.	87
L. HOLVOET : Het gewijzigde politieke beeld in het kiesarrondissement Brussel, 1964-1979.	111
R. VAN MALDERGHEM : Enkele elementen van het kiesgedrag in Brussel. Een analyse van het F.D.F.-elektoraat.	155
G. FONTEYN : Het verschijnsel F.D.F.	173
BEVOLKINGS- EN RUIMTELIJKE ASPECTEN	
D. WIJGAERTS : De sociale demografie van Brussel-hoofdstad, 1960-1977.	183
A. VANDAMME : Demografie van het Brusselse randgebied.	219
M. DOYEN en M. THIELENS : Migraties te Brussel : verhuisbewegingen te en vanuit Anderlecht, 1978.	237
W. DE LANNOY en H. DECLERCK : Migraties naar het Brusselse randgebied : het geval Dilbeek.	269
G.L. DE BRABANDER : Een bijdrage tot de economische geografie van de grootstedelijke ontwikkeling : het geval Brussel.	281
Samenvattingen — Résumés — Abstracts	305

**CENTRUM VOOR INTERDISCIPLINAIR ONDERZOEK NAAR
DE BRUSSELSE TAALTOESTANDEN — VRIJE UNIVERSITEIT
BRUSSEL**

Samenstelling

Geschiedenis : Prof. Dr. J. Craeybeckx
Drs. M. De Metsenaere
Prof. Dr. J. Hannes
Prof. Dr. E. Witte

Germaanse Filologie : Prof. Dr. H. Baetens Beardsmore
Prof. Dr. S. De Vriendt
Drs. P. Van De Craen
Prof. Dr. R. Willemijns

Romaanse Filologie : Prof. Dr. R. Mantou

Communicatiewetenschappen : Prof. Dr. C. Lis

Sociologie : Dr. F. Louckx
Prof. Dr. P. van Praag

Menselijke Aardrijkskunde : Dr. W. Delannoy
Prof. Dr. Y. Verhasselt

Psychologie : Prof. Dr. T. De Backer
Prof. Dr. I. Kristoffersen

Directeur : Prof. Dr. E. Witte

Secretaris : Drs. M. De Metsenaere

Adres

Pleinlaan 2, lokaal C 425, 1050 Brussel.
Telefoon : 02/641.25.80

Publicatie : Taal en Sociale Integratie

De leden van het Centrum vormen de redactieraad van deze publicatie. Bijdragen en andere mededelingen voor de redactie zende men aan de directeur of de secretaris van het Centrum op bovenvermeld adres. Bij de kopij dient een samenvatting van het artikel van max. 1 pagina toegevoegd. De auteurs en niet het Centrum zijn verantwoordelijk voor de inhoud van hun bijdragen.

Administratie : de publicaties kunnen verkregen worden door overschrijving van 450 BF op nr. 001-0679664-61 ten name van het "Centrum voor Interdisciplinair Onderzoek naar de Brusselse Taaltoestanden", Pleinlaan 2, 1050 Brussel.